

2025
№11

ISSN 3060-527X

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR.

**TA'LIMDA ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ**

Международный научно-методический
журнал

**PROSPECTIVE RESEARCH IN
EDUCATION**

International scientific methodological journal

№ 11-Son, 3-Qism 2025-yil

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024 - yil 7 - iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:
Tilavov Muxtor Hasan o'g'li
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

- Кулешов Валерий Владимирович** - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).
- Andriyenko Yelena Vasilyevna** - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).
- Romm Tatyana Aleksandrovna** - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).
- Eko Sri Margianti** - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).
- Xamidov Obidjon Xafizovich** - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.
- Zaripov Lochin Rustamovich** - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).
- Nazarov Akmal Mardonovich** - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).
- Saidov Azamat Ismoilovich** - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Samarqand davlat chet tillar instituti magistratura bo'limi boshlig'i).
- Qodirov Azizjon Anvarovich** - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).
- Davlatov Suxrob Sayitjonovich** - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).
- Adizov Bobir Baxtiyorovich** - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).
- Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich** - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.
- Akramova Shaxnoza Abrorovna** - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).
- Mamanazarova Nargiza Komildjanovna** - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.
- Ostanov Shuhrat Sharifovich** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).
- Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li** - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).
- Dilova Nargiza Gaybullayevna** - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).
- Olimov Shirinboy Sharofovich** - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).
- Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich** - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).
- G'ofurov Azizbek Umarjonovich** - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).
- Ismatova Dilafuz Tuymuratovna** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).
- Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li** - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).
- Atayeva Mexriniso Farxodovna** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).
- Xotamov Shuxrat Nosirovich** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).
- Turdiyev Bexruz Sobirovich** - falsafa fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini professori).
- Fayziyeva Umida Asadovna** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).
- Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).
- Axmadoy Nazirjon Rahmat o'g'li** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).
- Uzoqov Asliddin Mexritdinovich** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).
- Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).
- Salixov Saidamir Alisher o'g'li** - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi v.b. dotsenti).
- Xusenov Murodjon Zoxirovich** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Raqamli ta'lim texnologiyalari departamenti boshlig'i).
- Axmedov Aminjon Amrullayevich** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Ta'lim sifati nazorati bo'limi, Bilim va malakalarni baholash sektori yetakchi mutaxassisi).
- Azimov Asqadjon Axtamovich** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Rektor ofisi yetakchi mutaxassisi).
- Sadiyev Erali Samiyevich** - tibbiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent Buxoro davlat tibbiyot instituti Biotibbiyot fakulteti dekan movuni.
- Quliyev Yorqin Karimovich** - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Korruptsiyaga qarshi kurashish "Komplaens nazorat" tizimini boshqarish bo'limi boshlig'i).
- Shukurov Rahim Salimovich** - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Sport nazariyasi va metodikasi kafedrasini professori).

Mas'ul kotib:
Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o'qituvchisi

EDITOR-IN-CHIEF:

Tilavov Mukhtor Hasan o'g'li

Doctor of Philosophy in Psychology (PhD), associate docent

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Kuleshov Valeriy Vladimirovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences (Ukraine).

Andrienko Yelena Vasilyevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of Physics, Mathematics, Information, and Technology Education, Novosibirsk, Russia).

Romm Tatyana Aleksandrovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of History, Humanities, and Social Education, Novosibirsk, Russia).

Eko Sri Margianti – Rector of the Gunadarma University, Doctor of Economic Sciences, Professor (Indonesia).

Khamidov Obidjon Khafizovich – Rector of Bukhara State University, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Zaripov Lachin Rustamovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Scientific-Research Center for the Development of Higher Education under the Ministry of Higher Education, Science, and Innovations of the Republic of Uzbekistan).

Nazarov Akmal Mardonovich – Doctor of Psychology (DSc), Professor (Head of the Department of Psychology, Bukhara State University).

Saidov Azamat Ismoilovich – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor (Head of the Master's Department at the Samarkand State Institute of Foreign Languages).

Qodirov Azizjon Anvarovich – Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor (Dean of the Faculty of Natural Sciences and Agro-Technology at Bukhara State University).

Davlatov Suhrob Sayitjonovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Academic and Methodological Department, Bukhara State University).

Adizov Bobir Baxtiyorovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Department of Financial Management and Economic Development Planning, Bukhara State University).

Rakhutdinov Shukriddin Ilyosovich – Doctor of Political Sciences, Professor (Professor of the “Economics and Tourism” Department at the Oriental University).

Akramova Shakhnoza Abrorovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Department of Military-Patriotic, Spiritual-Educational Education, and Social Work with Youth at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Professor at the “Economics and Tourism” Department at Oriental University.

Ostanov Shuhrat Sharifovich – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Rustamov Shaykat Shuhratovich – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Associate Professor of the Department of Psychology at Bukhara State University.

Dilova Nargiza Gaybullayevna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Secretary of the Council of Bukhara State University).

Olimov Shirinboy Sharofovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Pedagogy Department at Bukhara State University).

Hamroyev Alijon Roziqulovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Head of the Department of Primary Education Methodology at Bukhara State University).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich – Doctor of Psychology (DSc), Associate Professor (Head of the Master's Program at Fergana State University).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li – Doctor of Philology, Professor (Dean of the Faculty of Foreign Languages at Bukhara State University).

Atayeva Mexriniso Farxodovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Geophysics, Renewable Energy Sources, and Electronics at Bukhara State University).

Xotamov Shuxrat Nasirovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Humanities and Social Sciences at the Military Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan).

Turdiyev Bekhruz Sobirovich – Doctor of Philosophical Sciences (DSc), Professor of the Department of Jurisprudence and Socio-Political Sciences at Bukhara State University.

Fayziyeva Umida Asadovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Head of the Department of Human Resources Management at Bukhara State University).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Information Systems and Digital Technologies at Bukhara State University).

Ahmadov Nazirjon Rahmat o'g'li – PhD in Psychology (Lecturer at the Psychology Department of Bukhara State University).

Uzokov Asliddin Mexritdinovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Deputy Dean for Academic Affairs, Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Military Education).

Atakhodzhaeva Shakhlo Anvarovna – PhD in Psychology (Associate Professor, Head of the Research, Innovations, and Pedagogical Staff Training Department at the University of Business and Science).

Salikhov Saidamir Alisherovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Acting Associate Professor at the Higher School of Business and Entrepreneurship under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

Khusenov Murodjon Zokhirovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Head of the Department of Digital Educational Technologies, Bukhara State University.

Akhmedov Aminjon Amrullayevich – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences, Leading Specialist of the Knowledge and Skills Assessment Sector, Department for Quality Control of Education, Bukhara State University.

Azimov Asqadjon Akhtamovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences, Leading Specialist of the Rector's Office, Bukhara State University.

Sadiyev Erali Samiyevich – Doctor of Philosophy (PhD) in Medical Sciences, Associate Professor, Deputy Dean of the Faculty of Biomedical Sciences, Bukhara State Medical Institute.

Quliyev Yorqin Karimovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department for Managing the “Compliance Control” System for Combating Corruption, Bukhara State University.

Shukurov Rahim Salimovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Theory and Methodology of Sports, Bukhara State University.

Responsible Secretary: Dehkonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – lecturer, psychology department, Bukhara state university.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Тилавов Мухтор Хасан угли

Доктор философии по психологии (PhD), доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:

Кулешов Валерий Владимирович – Доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии наук (Украина).

Андрienко Елена Васильевна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт физики, математики, информационного и технологического образования, Новосибирск, Россия).

Ромм Татьяна Александровна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт истории, гуманитарного и социального образования, Новосибирск, Россия).

Эко Сри Маргианти – Ректор Университета Гунадарма, доктор экономических наук, профессор (Индонезия).

Хамидов Обиджон Хафизович – Ректор Бухарского государственного университета, доктор экономических наук, профессор.

Зарипов Лачин Рустамович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Научно-исследовательский центр по развитию высшего образования при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан).

Назаров Акмал Мардонович – Доктор психологических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой психологии Бухарского государственного университета).

Саидов Азамат Исмоилович - доктор психологических наук (DSc), профессор (заведующий магистратурой Самаркандского государственного университета иностранных языков).

Кодиров Азизжон Анварович – Доктор экономических наук (DSc), доцент (Декан факультета естественных наук и агротехнологий Бухарского государственного университета).

Давлатов Сухроб Саиджонович – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий учебно-методическим отделом Бухарского государственного университета).

Адизов Бобир Бахтиёрович – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий кафедрой финансового менеджмента и экономического развития Бухарского государственного университета).

Рахутдинов Шукридин Ильёсевич – Доктор политических наук, профессор (Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета).

Акракова Шахноза Абрововна – Кандидат педагогических наук, профессор (Заведующая кафедрой военно-патриотического, духовно-образовательного воспитания и социальной работы с молодежью в Университете общественной безопасности Республики Узбекистан).

Маманазарова Наргиза Комильджановна – Доктор педагогических наук (DSc), доцент. Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета.

Останов Шухрат Шарифович – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Рустамов Шавкат Шухрат угли - доктор психологических наук (DSc), доцент кафедры «Психология» Бухарского государственного университета.

Дилова Наргиза Гайбуллаевна – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Секретарь совета Бухарского государственного университета).

Олимов Ширинбой Шарофович – Доктор педагогических наук, профессор (Заведующий кафедрой педагогики Бухарского государственного университета).

Хамроев Алижон Розиккулович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой методики начального образования Бухарского государственного университета).

Гофуров Азизбек Умаржонович – Доктор психологии (DSc), доцент (Заведующий магистратурой Ферганского государственного университета).

Исматова Дилафруз Туймуратовна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Атабоев Нозимжон Бобожон угли – Доктор филологических наук, профессор (Декан факультета иностранных языков Бухарского государственного университета).

Атаева Мехринисо Фарходовна – Доктор педагогических наук (доцент кафедры геофизики, возобновляемых источников энергии и электроники Бухарского государственного университета).

Хотамов Шухрат Носирович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры гуманитарных и социальных наук Военно-технического института Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Турдиев Бехруз Собирович – доктор философских наук (DSc), профессор кафедры «Юриспруденция и общественно-политические науки» Бухарского государственного университета.

Файзиева Умида Асадовна – Доктор педагогических наук (PhD), доцент (Заведующий кафедрой управления человеческими ресурсами Бухарского государственного университета).

Мухлисов Содикжон Саиджонович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий Бухарского государственного университета.

Ахмадов Назаржон Рахмат угли – Доктор философии по психологии (PhD), преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Узоков Аслидин Мехритдинович – Доктор философии по педагогике (PhD), доцент (Заместитель декана по учебной работе Бухарского педагогического института, факультет военного образования).

Атаходжаева Шахло Анваровна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент (Заведующий отделом научных исследований, инноваций и подготовки научно-педагогических кадров Университета бизнеса и науки).

Салихов Саидамир Алишерович – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, и.о. доцента Высшей школы бизнеса и предпринимательства при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Хусенов Муроджон Захирович – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, начальник департамента цифровых образовательных технологий Бухарского государственного университета.

Ахмедов Аминжон Амуллаевич – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, ведущий специалист сектора оценки знаний и квалификаций отдела контроля качества образования Бухарского государственного университета.

Азимов Аскаджон Ахтамович – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, ведущий специалист офиса ректора Бухарского государственного университета.

Садиев Эрали Самиевич – доктор философии (PhD) по медицинским наукам, доцент, заместитель декана биомедицинского факультета Бухарского государственного медицинского института.

Кулиев Ёркин Каримович – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент, начальник отдела по управлению системой «Комплаенс-контроль» по противодействию коррупции Бухарского государственного университета.

Шукуров Рахим Салимович – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, профессор кафедры теории и методики спорта Бухарского государственного университета.

Ответственный секретарь: Дехконбоев Шохжахон Ойбекович – преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета..

Шукуров Рахим Салимович – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, профессор кафедры теории и методики спорта Бухарского государственного университета.

Ответственный секретарь: Дехконбоев Шохжахон Ойбекович – преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета..

Esenbaev Djanibek Tairovich,
Andijon davlat universiteti
Huquq va ma'naviyat asoslari kafedrası v.b.dotsenti
yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori

FAVQULODDA VAZIYATNING MA'MURIY - HUQUQIY REJIMI TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida sodir bo'lgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlar davrida joriy etiladigan yuqori tayyorgarlik, favqulodda vaziyat va kundalik rejimlari davrlarda davlat boshqaruvi, maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organi, vazirliklar, qo'mitalar, agentliklar, yuridik va jismoniy shaxslar hamda nodavlat va notijorat tashkilotlarining huquq va majburiyatlarining huquqiy asoslari o'rganilgan. Shuningdek, favqulodda vaziyat rejimni tartibga solishda qonunchilik normalaridan kelib chiqib ma'muriy-huquqiy rejimi tushunchasi va boshqa takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar. Yuqori tayyorgarlik, favqulodda vaziyat va kundalik rejimi, maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organi, ma'muriy-huquqiy rejim, tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlar.

Аннотация. В данной статье изучены правовые основы прав и обязанностей органов государственного управления, специально уполномоченных государственных органов, министерств, комитетов, агентств, юридических и физических лиц, а также неправительственных и некоммерческих организаций в периоды введения повышенной готовности, чрезвычайных ситуаций и повседневного режима, возникающих или возможных на территории Республики Узбекистан. Кроме того, исходя из норм законодательства, рассматривается понятие административно-правового режима регулирования чрезвычайных ситуаций и предлагаются другие рекомендации.

Ключевые слова: повышенная готовность, чрезвычайная ситуация и повседневный режим, специально уполномоченный государственный орган, административно-правовой режим, стихийные бедствия, чрезвычайные ситуации.

Abstract. This article examines the legal foundations of the rights and obligations of state administration bodies, specially authorized state agencies, ministries, committees, agencies, legal and physical persons, as well as non-governmental and non-profit organizations during periods of high readiness, emergency situations, and normal regimes that have occurred or may occur in the Republic of Uzbekistan. Furthermore, based on legislative norms, the concept of the administrative and legal regime in the regulation of emergency situations is analyzed, and several proposals are put forward.

Key words: high readiness, emergency and normal regimes, specially authorized state body, administrative and legal regime, natural disasters, emergency situations.

Kirish. Dunyoda favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishda yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etish, ushbu sohani ma'muriy-huquqiy boshqaruvning asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Dunyo hamjamiyati favqulodda vaziyatlarga oid qonunchilik bazasini isloh qilish orqali aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish muammosini hal qilishning samarali usullarini topishga intilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilda 43 ta favqulodda holat e'lon qilingan va 29 mamlakatga yordam berish maqsadida butun dunyo bo'ylab 16,7 million kishiga dastlabki yordam berish uchun 7,4 million dona narsa va buyumlar, oziq-ovqatlar, jami 53,5 million AQSH dollari miqdoridagi favqulodda yordam materiallari yetkazib berilgan. Bu kabi holatlar favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan paytda

aholi va hududlarni muhofaza qilish sohasidagi ma'muriy-huquqiy boshqaruvning samarali tizimini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish hamda qo'llash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish va fuqaro muhofazasi to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirish, ushbu sohani boshqarish bilan munosabatlarda davlat hokimiyati organlari va tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari rolini oshirish, milliy qonunchilikni inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirishga alohida ahamiyat berilib, aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi vakolatli organlar, tadbirkorlik faoliyati subyektlari va fuqarolarning huquq va majburiyatlari bajarilishining samaradorligi va ta'sirchanligini oshirish kabi masalalar birlamchi vazifa etib belgilandi. Bu esa o'z navbatida, mazkur sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etishning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish hamda tatbiq etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston Respublikasining «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni (2022), «Favqulodda holat to'g'risida»gi Qonuni (2021), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi PF-4947 son «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi» to'g'risidagi Farmoni, 2017 yil 8 sentyabrdagi 5185-son Farmoni bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy islohotlar Kontseptsiyasi», O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» va sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolada qiyosiy-huquqiy tahlil, mantiqiy tahlil metodlari tanlab olindi.

Qayd etish kerak, mahalliy miqyosda bu muammoga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar deyarli olib borilmagan. Ayrim olimlar, xususan, X.A.Alimov, I.A.Xamedov, L.B.Xvan, I.M.TSaylar davlat boshqaruvining ayrim tarmoqlari va sohalari, shu jumladan favqulodda vaziyatlarni boshqarish masalalarini o'rganib chiqqan [1].

Favqulodda vaziyatlarning ma'muriy-huquqiy rejimi muammosi xorijiy, xususan, rus olimlaridan A.B.Agapov, D.N.Baxrax, A.D.Leonenko, S.S.Mailyan, A. F.Nozdachev, O.A.Ralitnaya, V.B.Rushailo, Yu.N.Starilov va boshqa olimlar asarlarida chuqurroq nazariy o'rganilgan [2].

Yuridik adabiyotlarda «huquqiy rejim» va «ma'muriy-huquqiy rejim» tushunchalari ajratilgan holda talqin etiladi. Masalan, S.S.Alekseevning ta'kidlashicha, "huquqiy rejim" atamasi "o'zaro ta'sir qiluvchi ruxsatnomalar, taqiqlar, shuningdek tartibga solishning maxsus yo'nalishini yaratadigan ijobiy majburiyatlarning maxsus kombinatsiyasini tavsiflovchi huquqiy vositalar to'plamida ifodalangan tartibga solish tartibini" anglatadi[3]. Ya'ni, ushbu ta'rif turli xil tashqi omillar ta'sirida bo'lgan muhitda subyektlarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirish uchun ma'lum shart-sharoitlarni yaratadigan huquqiy mexanizmni belgilaydi.

Ma'muriy-huquqiy rejimlar davlat boshqaruvi sohasiga taalluqlidir va ma'muriy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Shu o'rinda, "ma'muriy-huquqiy rejim" tushunchasini olimlar nuqtai nazaridan kelib chiqib talqin qilsak. Shunday qilib, V.B.Rushailo fikricha, ma'muriy-huquqiy rejim - jismoniy va yuridik shaxslarning ijro etuvchi hokimiyat organlari sohasidagi faoliyati uchun federal qonun hujjatlarida belgilangan va favqulodda holatlar yoki faoliyat turining o'ziga xos xususiyatlari bilan shartlangan maxsus huquqiy rejim deb hisoblaydi[4].

E.S.Kalining fikriga ko'ra, ma'muriy-huquqiy rejim - bu ma'muriy huquq normalari bilan tartibga solinadigan va tashkiliy va moddiy-texnik vositalar bilan ta'minlangan, xavfli

manbalar vositachiligidagi ijtimoiy munosabatlar majmui[5]. Bizning fikrimizcha, bu tor yondashuv, chunki boshqa hollarda ham ma'muriy va huquqiy rejimlar joriy etilishi mumkin.

I.S.Rozanovning fikricha, ma'muriy-huquqiy rejim - bu huquqiy va tashkiliy institut sifatida xavfsizlik sohasida qo'llaniladigan qonuniy belgilangan huquqiy va tashkiliy-texnik chora-tadbirlar majmui. Bizning fikrimizcha, bu ta'rif, yuqoridagilardan farqli o'laroq, kengroq ma'noga ega (jamoat va davlat xavfsizligini himoya qilish va muhofaza qilish haqida tushunish mumkin).

Bu borada R.A.Maksimovning qarashlari maqbulroq ko'rinadi. Uning fikricha «tartibga solinadigan munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, ma'muriy-huquqiy rejim ham davlat boshqaruvi organlari faoliyatiga, ham ma'muriy huquqning nodavlat subyektlarining huquq va majburiyatlariga nisbatan teng ravishda o'rnatilishi va o'zaro birinchi va ikkinchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishi mumkin. Ma'muriy huquq predmeti xavfsizlikni ta'minlash va jamoat tartibini himoya qilish, davlatning suvereniteti va mudofaasini ta'minlash va saqlash sohalari bilan chegaralanmaganligi sababli, ma'muriy-huquqiy rejimlarni ushbu chegaralar bilan cheklab bo'lmaydi»[6].

Muhokama. Biz ma'muriy-huquqiy rejimlarni ommaviy huquq sohasidagi maxsus huquqiy rejimlarning turlaridan biri deb hisoblaydigan va shuning uchun tegishli funktsional va maqsadli vazifalarga ega deb hisoblaydigan olimlarning[7] nuqtai nazariga to'liq qo'shilamiz.

O'zbekiston Respublikasining «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunining 21-moddasida favqulodda vaziyatlar davlat tizimining rejimlari ko'rsatilgan bo'lib, unga muvofiq, prognoz qilingan yoki ro'y bergan favqulodda vaziyatning ko'lami va holatiga qarab muayyan hududda Favqulodda vaziyatlar davlat tizimining quyidagi rejimlari o'rnatiladi:

kundalik rejim - muayyan hududda, obyektida favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfi mavjud bo'lmaganda;

yuqori tayyorgarlik rejimi - favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfi mavjud bo'lganda;

favqulodda vaziyat rejimi - favqulodda vaziyatlar ro'y berganda va favqulodda vaziyatlar davrida.

Yuqori tayyorgarlik rejimi favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfi mavjud bo'lganda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar, shaharlar hokimliklarining va tegishli obyektlar rahbarlarining qarorlari bilan joriy etiladi.

Shu o'rinda, ushbu rejimlar mohiyati haqida to'xtalib o'tsak. Kundalik rejimda amalga oshiriladigan asosiy tadbirlar quyidagilardan iborat:

atrof tabiiy muhitning holati, xavf darajasi yuqori bo'lgan obyektlardagi va ularga tutash hududlardagi vaziyat ustidan nazorat qilish hamda kuzatish, ro'y berishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarni prognoz qilish, ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholash;

favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi axborotni to'plash, tahlil qilish va almashish;

favqulodda vaziyatlarning oldini olish bo'yicha maqsadli va ilmiy-texnik dasturlar hamda tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish;

aholini, moddiy va madaniy boyliklarni xavfsiz hududlarga evakuatsiya qilish, evakuatsiya qilingan aholi vaqtincha joylashtirilgan joylarda ularning hayot faoliyatini ta'minlash bo'yicha tadbirlarni rejalashtirish, shuningdek tegishli tayyorgarlik tadbirlarini amalga oshirish;

favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga doir tadbirlarni rejalashtirish;

aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga va muhofazalanish usullariga o'rgatish;

aholiga xabar berishning va uni xabardor qilishning avtomatlashtirilgan tizimi shayligini ta'minlash hamda nazorat qilish;

favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish uchun moliyaviy va moddiy resurslar zaxiralarini yaratish hamda ularning o'rnini to'ldirib borish;
sug'urtaning maqsadli turlarini amalga oshirish.

Yuqori tayyorgarlik rejimida amalga oshiriladigan asosiy tadbirlari esa quyidagilardan iborat:

favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfi to'g'risida yoki favqulodda vaziyatlar ro'y berganligi haqida davlat boshqaruvi organlariga, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlariga va tashkilotlarga xabar berish, shuningdek aholini xabardor qilish;

atrof tabiiy muhitning holati, xavf darajasi yuqori bo'lgan obyektlardagi va ularga tutash hududlardagi vaziyat ustidan monitoringni kuchaytirish, favqulodda vaziyatlarning ro'y berishi ehtimolini, ko'lamlari hamda oqibatlarini prognoz qilish;

favqulodda vaziyatlar ro'y berishi mumkin bo'lgan hududlarda ularning ro'y berishi xavfini baholash uchun tezkor guruhlarini tashkil etish, tahdid soluvchi omillarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

ro'y berishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarning oldini olish bo'yicha tezkor tadbirlarni va, zarur bo'lganda, aholini xavfsiz hududlarga evakuatsiya qilishni amalga oshirish;

favqulodda vaziyatlar sharoitlarida aholini va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, shuningdek turar joy binolarining, hayot ta'minoti tizimlarining, obyektlar hamda iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlash choralarini ko'rish;

Favqulodda vaziyatlar davlat tizimiga kiradigan davlat boshqaruvi organlari va tashkilotlar rahbarlarining kecha-kunduz navbatchiligini tashkil etish;

Favqulodda vaziyatlar davlat tizimiga kiradigan davlat boshqaruvi organlarining va tashkilotlarning tezkor boshqaruv bo'linmalari o'rtasida axborot almashinuvini kuchaytirish;

Favqulodda vaziyatlar davlat tizimining kuchlari va vositalarini shay holatga keltirish, faoliyatni yuqori tayyorgarlik rejimiga o'tkazish, ularning harakatlari rejalarini aniqlashtirish hamda zarur bo'lganda, ularni favqulodda vaziyatlar ro'y berishi mumkinligi taxmin qilinayotgan hududga yo'naltirish.

Favqulodda vaziyat rejimida amalga oshiriladigan asosiy tadbirlar aks ettirilgan bo'lib, ularga:

favqulodda vaziyatlar ro'y berganligi haqida davlat boshqaruvi organlariga, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlariga va tashkilotlarga xabar berish, shuningdek aholini xabardor qilish;

favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etishga doir rejalarini amalga kiritish;

aholining, moddiy va madaniy qimmatliklarning xavfsiz hududlarga evakuatsiya qilinishini tashkil etish;

favqulodda vaziyat zonasining chegaralarini belgilash, o'rab olish (to'sib qo'yish), unga kirish-chiqish rejimini va unda harakatlanish rejimini belgilash;

favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish uchun kuchlarni jalb etish, mazkur tuzilmalar tomonidan favqulodda vaziyatlarning kengayishiga yo'l qo'ymaslikka va ularning birlamchi sabablarini bartaraf etishga doir ishlarni, qutqaruv ishlarini hamda kechiktirib bo'lmaydigan boshqa ishlarni amalga oshirish;

iqtisodiyot obyektlarining barqaror faoliyat ko'rsatishini, shuningdek jabrlangan aholining hayot faoliyati sharoitlarini ta'minlash ishlarini tashkil etish;

favqulodda vaziyatlar zonalarida atrof tabiiy muhitning holati, avariya obyektlaridagi va ularga tutash hududlardagi vaziyat yuzasidan monitoring olib borish;

evakuatsiya qilingan aholini vaqtinchalik joylashtirish va uning hayot faoliyatini ta'minlash, tibbiy yordam ko'rsatilishini tashkil etish hamda aholining vaqtincha bandligini ta'minlash bo'yicha choralar ko'rish;

favqulodda vaziyatlar zonalarida epidemiyaga qarshi va sanitariya-gigiena tadbirlarini bajarish;

infratuzilma obyektlarini tiklash, ijtimoiy ahamiyatga molik obyektlarning faoliyatini yo'lga qo'yish;

jabrlangan aholiga moddiy yordam ko'rsatish, jismoniy va yuridik shaxslarga yetkazilgan zararni kompensatsiya qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish.

Ko'rib turganimizdek, oxirgi "favqulodda vaziyatlar rejimi" huquqiy tartibga solish elementlarini va favqulodda vaziyatlarda rivojlanayotgan ijtimoiy munosabatlar sohasiga nisbatan foydalanish usullarini o'z ichiga oladi. Bu atama muayyan harakatlar mazmuniga, ayrim subyektlar va obyektlarga ham tegishli.

Natijalar. Bizning fikrimizcha «huquqiy rejim» umumiy kategoriya bo'lib, ma'muriy-huquqiy rejim esa maxsus rejimdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy prinsiplaridan birida halq davlatning manbai va davlat halq manfaatlarini ko'zlab ish tutishi belgilangan. Mazkur prinsip asosida har qanday favqulodda vaziyatlardan avvalo aholining hayotini asrash, ularning sog'lig'ini saqlash va moddiy boyliklarini muhofaza qilish muhim hisoblanadi.

Yuqori tayyorgarlik va favqulodda vaziyat rejimlari o'rnatilgan davrlarda aholining hayotini asrash va ularning sog'lig'ini muhofaza qilish, davlat ahamiyatidagi moddiy va ma'naviy boyliklarni asrash hamda favqulodda vaziyatlar oqibatida yetkazilishi mumkin bo'lgan moddiy zarar miqdorlarini kamaytirish maqsadida maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organi, davlat boshqaruv organlari, jismoniy va yuridik shaxslar hamda nodavlat va notijorat tashkilotlarning ayrim huquqlarini cheklashni nazarda tutuvchi aniq huquq va majburiyatlari qonunchilikda belgilanishi zarur.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

- ma'muriy-huquqiy rejim ma'muriy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadi;
- bu ommaviy boshqaruv huquqi sohasida, davlat boshqaruvi sohasiga tegishli maxsus huquqiy rejim;
- jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlarini ma'lum darajada cheklaydigan, ham taqiqlovchi, ham majburiy ma'muriy-huquqiy normalardan iborat rejim qoidalarini ifodalaydi;
- rejim qoidalariga rioyada aholi va davlat idoralari o'rtasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan ma'muriy-huquqiy ta'sir usullarini nazarda tutadi.

Ba'zi mualliflar rejim qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy majburlashni ma'muriy-huquqiy rejim belgilaridan biri sifatida ta'kidlab o'tadi.

Shunday qilib, yuqoridagi qoidalarni umumlashtirib, biz ma'muriy-huquqiy rejimning quyidagi ta'rifini taklif etamiz:

Ma'muriy-huquqiy rejim - bu ma'muriy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan, davlat hokimiyati sohasida faoliyat yuritadigan, ma'muriy-huquqiy normalarni taqiqlovchi va majburiy bo'lgan hamda aholi, tadbirkorlik faoliyati subyektlari va davlat hokimiyati organlari o'rtasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan ma'muriy-huquqiy ta'sir usullarini nazarda tutuvchi va huquqiy rejim qoidalarini ifodalovchi maxsus rejim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Хамедов И.А., Хван Л.Б., Цай И.М.Административное право Республики Узбекистан. Общая часть.-Ташкент, 2012; Хван Л.Б. Административное право Республики Узбекистан. Особенная часть//Курс лекций.-Ташкент, 2010;

2. Административное право Республики Узбекистан. Учебник//Авт кол.: Алимов Х.А., Соловьева Л.И. и др. –Ташкент, 1999.
3. Агапов А. Б. Административное право в 2 т. Том 2. Публичные процедуры. Особенная часть: учебник для бакалавриата и магистратуры. - 11-е изд., перераб. и доп. - М: Издательство Юрайт, 2019;
4. Административное право: учебник / Под ред. Бахрах Д.Н., Россинского Б.В., Старилова Ю.Н. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2008; Леоненко Н.Т.
5. Административно-правовые режимы в Российской Федерации: курс лекций / РАНХиГС, Сиб. ин-т упр. - Новосибирск: Изд-во СибАГС, 2018;
6. Административно-правовые режимы в государственном управлении в Российской Федерации: теория и современная практика / Отв. ред. проф. Ноздрачев А.Ф. - М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: Юридическая фирма КОНТРАКТ, 2017.
7. Маилян С.С. Административно-правовые режимы в теории административного права и практике государственного управления правоохранительной деятельностью: Дис. ... д-ра юрид. наук. - Москва, 2002;
8. Ралитная О.А. Чрезвычайные ситуации как обстоятельства введения чрезвычайного положения.-Автореф. ...канд.юрид.наук.-Санкт-Петербург, 2008
Рушайло В.Б.
9. Административно-правовые режимы. – М.: Щит-М, 2000.
<https://lawtheses.com/chrezvychaynoe-pravovoe-regulirovanie>

*G'afforova Shaxnoza Fattoyevna,
Samarqand davlat pedagogika instituti doktoranti*

**TALABALARNING ATOM FIZIKASI FANIDAN MUSTAQIL TA'LIMNI
TASHKIL ETISH FAOLIYATINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA
TAKOMILLASHTIRISHNING DIDAKTIK TALABLARI VA PEDAGOGIK
SHAROITLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarining atom fizikasi fanidan mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish jarayonini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish masalasi ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli ta'lim muhiti sharoitida talabalarining o'zlashtirish faoliyatini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish zaruratidan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar. mustaqil ta'lim, raqamli texnologiyalar, didaktik talablar, pedagogik sharoitlar, raqamli ta'lim muhiti, virtual laboratoriyalar

Аннотация. В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируется процесс совершенствования организации самостоятельной учебной деятельности студентов по курсу атомной физики с использованием цифровых технологий. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения активности усвоения знаний студентами в цифровой образовательной среде, развития их самостоятельного мышления и применения теоретических знаний на практике.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, цифровые технологии, дидактические требования, педагогические условия, цифровая образовательная среда, виртуальные лаборатории.

Abstract. This article analyzes, from a scientific and pedagogical perspective, the process of improving the organization of students' independent learning activities in the field of atomic physics through the use of digital technologies. The relevance of the study is determined by the need to enhance students' learning engagement in a digital educational environment, develop independent thinking, and apply theoretical knowledge in practice.

Key words: independent learning, digital technologies, didactic requirements, pedagogical conditions, digital educational environment, virtual laboratories.

Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti sharoitida talabalarni mustaqil o'quv faoliyatiga tayyorlash, ayniqsa tabiiy fanlar, jumladan atom fizikasi fanini o'qitishda muhim metodik masalalardan biriga aylanmoqda. Chunki ushbu fan nazariy asoslari, tajriba-sinov jarayonlari va modellashtirishni talab qiluvchi murakkab tushunchalarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun raqamli texnologiyalar vositasida talabalarining bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini mustaqil ravishda rivojlantirish bugungi oliy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biridir [1].

So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli o'quv muhitini yaratish, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish hamda mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Prezident Sh.M. Mirziyoyevning "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida oliy ta'limda raqamli ta'lim resurslarini keng joriy etish, virtual laboratoriyalar va masofaviy o'qitish tizimlarini rivojlantirish vazifalari belgilab berilgan [2].

Xalqaro miqyosda olib borilgan tadqiqotlarda (Cabero-Almenara, 2023; Vuorikari & Punie, 2022; Pan & Wang, 2024) raqamli kompetensiya va mustaqil ta'lim o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, shuningdek, o'qitish jarayonida raqamli vositalarning didaktik integratsiyasi samarador natijalar berishi isbotlangan. Shu bilan birga, O'zbekiston olimlari ham bu yo'nalishda sezilarli izlanishlar olib bormoqda. Jumladan, H. Hamidov (2022) raqamli ta'lim

muhiti sharoitida fizika fanini o'qitishning interaktiv metodlarini asoslab bergan. Abduqodirov (2021) esa fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriyalarni joriy etish orqali bilish faolligini oshirish mexanizmini tahlil qilgan.

Biroq mavjud tadqiqotlarda atom fizikasi fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning aniq didaktik talablari va pedagogik sharoitlari tizimli o'rganilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqotning maqsadi atom fizikasi fanidan talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish uchun raqamli texnologiyalarni integratsiyalash, bu jarayonning didaktik va pedagogik asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish jarayoni to'rt asosiy bosqichdan iborat bo'lib, ular - rejalashtirish, amalga oshirish, nazorat va baholash bosqichlaridir. Har bir bosqichda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Rejalashtirish bosqichida talabalar mustaqil o'rganadigan mavzularni tanlash, maqsad va vazifalarni aniqlash hamda zarur o'quv resurslarini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, Moodle platformasi orqali mavzular bo'yicha modullar yaratiladi va talabalarga individual yo'nalishlar taqdim etiladi.

Amalga oshirish bosqichida esa talabalar o'zlari tanlagan yo'nalish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar va tajribalarni mustaqil bajaradilar. Fizika fanida bu jarayon virtual reallik (VR) texnologiyalari yordamida boyitiladi, masalan, VR ko'zoynaklari orqali atom tuzilmasini interaktiv o'rganish imkoniyati yaratiladi.

Nazorat bosqichida talabalarning o'z faoliyatini tahlil qilish va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu bosqichda avtomatlashtirilgan test tizimlari va diagnostik vositalar qo'llanilib, o'quv natijalarini tezkor baholash imkoniyati yaratiladi.

Baholash bosqichida esa talabalar o'z ishlarini elektron portfel shaklida jamlaydilar. Ushbu yondashuv ular erishgan natijalarni tahlil qilish, o'zlashtirish jarayonini baholash va keyingi o'quv bosqichlari uchun individual tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi. Shu tariqa ishlab chiqilgan mexanizm atom fizikasi fanida mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Fizika fanida mustaqil ta'lim jarayonida raqamli pedagogik texnologiyalar muhim o'rin tutadi, chunki ular talabalarga o'quv jarayonini individuallashtirish va amaliy faoliyatni raqamli vositalar yordamida tashkil etish imkonini beradi. Masalan, Coursera va edX kabi onlayn ta'lim platformalari fizika faniga oid kurslarni mustaqil o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ushbu platformalarda talabalarga video ma'ruzalar, interaktiv simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar orqali bilim olish, nazariy tushunchalarni amaliyot bilan bog'lash imkoniyati beriladi.

Bundan tashqari, Physics Toolbox Sensor Suite kabi mobil ilovalar yordamida talabalar real vaqt rejimida turli fizik kattaliklarni (tezlanish, magnit maydon, yorug'lik intensivligi va boshqalar) o'lchash, tahlil qilish va natijalarni raqamli shaklda qayd etish imkoniga ega bo'ladilar. Bu jarayon ularning tajriba o'tkazish, kuzatuv va tahlil ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalarning o'quv jarayoniga integratsiyasi fizika fanida mustaqil ta'limni yanada samarali, vizual va interaktiv shaklda tashkil etish imkonini beradi.

Zamonaviy sun'iy intellekt (AI) asosidagi ta'lim texnologiyalari fizika fanini mustaqil o'rganishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Xususan, adaptiv o'quv tizimlari talabaning tayyorgarlik darajasi, o'zlashtirish sur'ati va bilim ehtiyojlariga mos ravishda individual ta'lim yo'nalishini shakllantiradi. Bu yondashuv, ayniqsa, kvant mexanikasi, atom tuzilishi va elektromagnit hodisalar kabi murakkab mavzularni bosqichma-bosqich o'zlashtirishda samarali natija beradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar yordamida kollaborativ mustaqil ta'lim muhitini yaratish imkoniyati kengaymoqda. Masalan, Google Classroom

platformasi orqali talabalar guruh loyihalarini onlayn tarzda amalga oshirishi, tajriba natijalarini muhokama qilishi va o'zaro tahlil yuritishi mumkin. Bu esa jamoaviy o'rganish, fikr almashish va reflektiv tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu tarzda, sun'iy intellekt va raqamli vositalarga tayangan o'quv tizimlari fizika fanida mustaqil ta'limni shaxsiylashtirish va interaktiv hamkorlik asosida takomillashtirishga xizmat qiladi.

Fizika fanida mustaqil ta'limni tashkil etishning turli amaliy mexanizmlari mavjud bo'lib, ular talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish va tajriba asosidagi o'rganishni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, Nyuton qonunlarini o'rganish jarayonida talabalar mustaqil ravishda to'pning parabolik harakatini modellashtiradi, tezlik va tezlanishni o'lchaydi. Shu bilan birga, Labster platformasida taqdim etilgan virtual laboratoriyalar yordamida optika, mexanika va atom fizikasi bo'yicha tajribalar mustaqil amalga oshiriladi. Yana bir samarali misol sifatida, elektromagnetizm mavzusida Arduino asosidagi loyihalarni ishlab chiqish orqali talabalar o'zining eksperimental ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu faoliyat turlari fizika fanida mustaqil ta'limni tashkil etishning innovatsion shakllarini namoyon etadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham fizika darslarida pedagogik texnologiyalar keng joriy etilmoqda. Elektron darsliklar, onlayn simulyatorlar va masofaviy platformalar (masalan, Moodle, Google Classroom) talabalarning mustaqil o'rganishiga samarali yordam beradi. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalardan foydalanish natijasida talabalar mustaqil ta'lim samaradorligi o'rtacha 20–30 foizga oshgan.

Shu bilan birga, mustaqil ta'limni tashkil etishda ayrim muammolar ham kuzatiladi: o'quv resurslarining yetishmasligi, talabalar motivatsiyasining pastligi va texnik infratuzilmaning cheklanganligi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ochiq ta'lim resurslari (masalan, Khan Academy)dan foydalanish, gamifikatsiya elementlarini (ballar, reytinglar, mukofot tizimi) qo'llash hamda o'qituvchilar uchun raqamli kompetensiyani rivojlantirish treninglari tashkil etish taklif etiladi.

Fizika fanida mustaqil ta'limni yanada samarali tashkil etish uchun integratsiyalashgan (hibrid) ta'lim modellarini joriy etish zarur. Bunda onlayn ta'limning moslashuvchanligi va oflayn mashg'ulotlarning tajriba asosidagi afzalliklari uyg'unlashtiriladi.

Natijalarni baholash jarayonida esa pedagogik texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Masalan, Google Forms orqali avtomatlashtirilgan testlar yordamida bilim darajasi aniqlanadi, elektron portfel orqali talabalar ishlarini jamlash va rivojlanish dinamikasini kuzatish mumkin. Fizika fanida bu portfellarga laboratoriya hisobotlari, loyiha ishlari va modellashtirish natijalari kiritiladi. Shuningdek, rubrikali baholash tizimi natijalarni aniqlik bilan tahlil qilishga yordam beradi. Peergrade kabi platformalar yordamida o'zaro baholash va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlari shakllanadi, bu esa talabalarning reflektiv fikrlashini kuchaytiradi.

Kelajak istiqbolida pedagogik texnologiyalar taraqqiyoti bilan fizika fanini o'qitish jarayoni yangi bosqichga ko'tariladi. Metaverse va VR texnologiyalari yordamida talabalar fizik hodisalarni immersiv muhitda mustaqil o'rganish imkoniga ega bo'ladilar. Sun'iy intellekt asosida adaptiv darsliklar yaratish orqali esa talabalarning shaxsiy o'quv ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim mazmuni ishlab chiqiladi. O'zbekiston sharoitida bu jarayonni rivojlantirish uchun milliy raqamli platformalarni yaratish, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish va ilmiy-metodik qo'llanmalar tizimini takomillashtirish zarur.

So'nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini sezilarli darajada samarali qiladi. Masalan, UNESCO tomonidan e'lon qilingan hisobotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanish natijasida ta'lim sifati o'rtacha 15 foizga oshgani qayd etilgan. Fizika faniga oid xalqaro nashrlarda, jumladan American Journal of Physics jurnalida chop etilgan tadqiqotlar, modulli ta'lim yondashuvi talabalarning mustaqilligi va o'quv motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Shuningdek, AQShdagi ta'lim muassasalarida pedagogik texnologiyalar integratsiyalangan fizika kurslarida talabalar

muvaffaqiyati 25 foizgacha oshgan. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan empirik tadqiqotlar ham bu jarayonni tasdiqlaydi: onlayn platformalardan foydalanish mustaqil ta'lim samaradorligini 20 foizga yaxshilagan.

Xulosa qilib aytganda, raqamli va pedagogik texnologiyalar asosida fizika fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismidir. Mustaqil ta'lim - bu talabani bilimni mustaqil izlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish va amaliyotda qo'llashga yo'naltiruvchi jarayondir. Fizika fani murakkab nazariy tushunchalar, qonuniyatlar va tajribalarni o'z ichiga olgani bois, uni faqat an'anaviy dars yoki ma'ruza shaklida o'qitish yetarli emas. Shu sababli, pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan mustaqil ta'lim talabalarning fan bo'yicha qiziqishini kuchaytiradi, ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va amaliy tajriba o'tkazish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bunday texnologiyalar turli metod va shakllarni o'z ichiga oladi: muammoli o'qitish, interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, loyihaviy ta'lim, test va elektron baholash tizimlari. Ayniqsa, fizika fanida virtual laboratoriyalar, bosqichma-bosqich masala yechish va simulyatsiyalar orqali o'quvchilarda ilmiy va ijodiy faoliyatni shakllantirish imkoniyati kengayadi. Bu jarayonda o'qituvchi - maslahatchi va yo'naltiruvchi, talaba esa - bilimni faol egallovchi va izlovchi sub'ekt rolini bajaradi.

Mustaqil ta'limni yo'lga qo'yishda pedagogik texnologiyalar talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish, vaqtni to'g'ri taqsimlash, resurslardan oqilona foydalanish va o'zlashtirish jarayonini tahlil etish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Elektron darsliklar, onlayn platformalar va interaktiv simulyatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish natijasida nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy malakalar ham shakllanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mustaqil ta'limning samaradorligi, eng avvalo, talabaning shaxsiy faolligi va mas'uliyatiga bog'liq. O'qituvchi tomonidan yaratilgan qulay ta'lim muhiti, mos topshiriqlar tizimi, metodlarning to'g'ri tanlanishi va baholash jarayonining shaffofligi talabalarda o'z ustida ishlash istagini kuchaytiradi. Natijada, ular fizika bo'yicha egallagan bilimlarini nafaqat dars jarayonida, balki kundalik hayotda va kasbiy faoliyatda qo'llay olish darajasiga erishadi.

Umuman olganda, pedagogik texnologiyalar asosida mustaqil ta'limni tashkil etish o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv va ijodkorlikni rivojlantiradi. Bunday yondashuv talabaning o'quv jarayonidagi faolligini oshiradi, uni o'z o'rganish faoliyatining markaziga aylantiradi. Shu sababli, raqamli texnologiyalarga asoslangan mustaqil ta'lim tizimini keng joriy etish ta'lim sifati va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xoliqov, A., & Abdullayeva, M. (2019). *Pedagogik texnologiyalar va ularning ta'lim jarayonida qo'llanilishi*. Toshkent: O'qituvchi.
2. Jo'rayev, R. (2020). *Fizika o'qitishda zamonaviy yondashuvlar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Avliyoqulov, N. (2018). *Pedagogik texnologiya: Nazariya va amaliyot*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
4. Xodjayeva, D. (2021). *Mustaqil ta'limni tashkil etish metodlari*. Samarqand: SamDU.
5. Azizxo'jayev, N. (2017). *Pedagogik texnologiyalar asoslari*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
6. To'xtaboyev, A. (2022). *Fizika ta'limida interfaol metodlardan foydalanish*. Buxoro: BuxDU.
7. Usmonov, Q. (2019). *Oliy ta'limda mustaqil ta'limni tashkil etish nazariyalari*. Toshkent: Innovatsiya.

8. Ibragimov, M. (2016). *Fizika o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
9. Sayidahmedov, N. (2015). *Yangi pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
10. Karimov, A. (2020). *Ta'lim jarayonida AKTdan foydalanish*. Toshkent: Innovatsion ta'lim.
11. Mavlonova, R., & Xoliqberdiyev, K. (2018). *Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: TDPU.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). *Ta'lim tizimini rivojlantirish strategiyasi haqidagi qarorlar*. Toshkent: Prezident nashriyoti.
13. Ganiyeva, M. (2023). *Innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatishning shakl, metod va vositalari*. Scienceweb Academic Papers Collection.
14. Bruner, J. (1996). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
15. Xolmatov, S. (2021). *O'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish metodlari*. Toshkent: Ilm Ziya.
16. Djurayev, M. E., & Kurbanova, C. T. (2024). Protected areas in wilderness landscapes and ensuring ecological security in Uzbekistan. *Journal of Geography and Natural Resources*, 4(1), 146–152.
17. Shodmonov, A. (2022). *Fizika ta'limida innovatsion texnologiyalarni qo'llash samaradorligi*. Andijon: ADU.
18. Anderson, J. R. (2015). *Cognitive Psychology and Its Implications*. New York: Worth Publishers.
19. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

*Maturazova Zulfiya Matiyazovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi*

QORAQALPOQ TALABA YOSHLARNING MILLIY IDENTIFIKATSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA MADANIY MEROS VA ZAMONAVIY IJTIMOY MUHIT OMILLARINING O'ZARO TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qoraqalpoq talaba yoshlarda milliy identifikatsiya shakllanishida madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy qadriyatlarni saqlash, an'anaviy madaniyat elementlarini yoshlar ongiga singdirish, shuningdek, globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy moslashuv jarayoni ko'rib chiqilgan. Maqola natijalari madaniy merosni ta'lim va ijtimoiy faoliyat orqali rivojlantirish hamda milliy identifikatsiyani mustahkamlash bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: Milliy identifikatsiya, qoraqalpoq talaba yoshlari, madaniy meros, ijtimoiy muhit, globallashuv, ijtimoiy moslashuv.

Annotation. This article examines the interaction of cultural heritage and contemporary social environment factors in shaping the national identity of Karakalpak university students. The study explores the preservation of national values, the integration of traditional cultural elements into students' consciousness, and the social adaptation process in the context of globalization. The findings provide scientific and practical recommendations for promoting cultural heritage through education and social engagement and for strengthening students' national identity.

Key words: National identity, Karakalpak students, cultural heritage, social environment, globalization, social adaptation.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимодействие факторов культурного наследия и современного социального окружения в формировании национальной идентичности студентов Каракалпакстана. Исследование охватывает сохранение национальных ценностей, интеграцию традиционных культурных элементов в сознание студентов, а также процесс социальной адаптации в условиях глобализации. Результаты исследования дают научные и практические рекомендации по развитию культурного наследия через образование и социальную деятельность, а также по укреплению национальной идентичности студентов.

Ключевые слова: Национальная идентичность, студенты Каракалпакстана, культурное наследие, социальная среда, глобализация, социальная адаптация.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning milliy identifikatsiyasi masalasi ilmiy tadqiqotlarda tobora dolzarb mavzuga aylanmoqda. Global madaniy va ijtimoiy oqimlar, xalqaro axborot tarmoqlari, ta'lim va turmush tarzidagi o'zgarishlar yoshlarning o'zlik anglash jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, etnik va milliy qadriyatlarni saqlash, madaniy merosni yosh avlod ongiga singdirish va shu bilan birga zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashish jarayoni murakkab va ko'p qirralidir. Qoraqalpoq talaba yoshlari esa o'ziga xos tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstga ega bo'lib, ularning milliy identifikatsiyasini shakllantirish jarayonida madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillari o'zaro muhim rol o'ynaydi.

Milliy identifikatsiya - bu shaxsning o'zini ma'lum bir millatga mansub deb bilishi, uning qadriyatlarini qabul qilishi va o'z milliy madaniyati bilan bog'lanishini anglatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, milliy identifikatsiya shakllanishi nafaqat shaxsiy o'sish va ongning rivojlanishi, balki ijtimoiy moslashuv, jamiyatga integratsiya va madaniy barqarorlik bilan ham chambarchas bog'liq. Qoraqalpoq talaba yoshlarining milliy identifikatsiyasi ayniqsa

ahamiyatli, chunki ular nafaqat o'z milliy qadriyatlarini asrab-avaylashlari, balki global ta'lim va ish muhitida samarali faoliyat ko'rsatishlari kerak.

Madaniy meros, ya'ni an'anaviy urf-odatlar, til, folklor, san'at va etnik qadriyatlar, yoshlarning o'zligini shakllantirishida asosiy psixologik va ijtimoiy resurs bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, madaniy merosga bog'liqlik shaxsning o'zlik anglashiga barqarorlik beradi, ichki motivatsiyani kuchaytiradi va jamiyatdagi o'z o'rnini topishga yordam beradi. Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy muhit - universitetlar, ijtimoiy tarmoqlar, madaniy va sport klublari, o'quv va ish muhitidagi interaktiv aloqalar yoshlarning identifikatsiyasiga bevosita ta'sir qiladi. Bu muhit yoshlarni yangi madaniy tajribalarni qabul qilishga, turli etnik va ijtimoiy guruhlar bilan muloqot qilishga, shuningdek, o'z milliy qadriyatlarini saqlab qolish va moslashuv strategiyalarini ishlab chiqishga majbur qiladi.

Globallashuv sharoitida yoshlar o'z milliy qadriyatlarini saqlab qolish va global madaniyatga integratsiya qilish o'rtasida murakkab psixologik muvozanatni topishlari kerak. Bu jarayon talabalarda ikki tomonlama identifikatsiyani shakllantiradi: bir tomoni ularning milliy madaniy ildizlariga bog'liqligi, ikkinchi tomoni esa global ijtimoiy va madaniy oqimlarga moslashish qobiliyatidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlar o'z madaniy merosini anglab, uni zamonaviy ijtimoiy muhitda qo'llashni o'rgangan hollarda ijtimoiy moslashuv va psixologik barqarorlik yuqori bo'ladi. Aksincha, madaniy meros va ijtimoiy muhit omillari o'rtasida nomuvofiqlik yoki konflikt mavjud bo'lganda talabalarda o'zlikni anglash qiyinlashadi, identifikatsiya zaiflashadi va ijtimoiy izolyatsiya xavfi oshadi.

Shu nuqtai nazardan, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasini o'rganish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi, balki milliy madaniy merosni asrab-avaylash, jamiyatning ijtimoiy va madaniy barqarorligini ta'minlash jihatidan ham muhimdir. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi shundan iboratki, madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'sirini aniqlash orqali yoshlarning milliy identifikatsiyasi jarayonini chuqurroq tushunish va shu asosda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili. Milliy identifikatsiya va yoshlarning ijtimoiy moslashuvi mavzusi xalqaro va mahalliy ilmiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan. Tadqiqotchilar yoshlarning etnik va milliy o'zligini shakllanishida turli ijtimoiy va madaniy omillarning ahamiyatini qayd etadilar. Globallashuv jarayoni yosh avlodni yangi madaniy va ijtimoiy sharoitlarga moslashishga majbur qilmoqda, shu bilan birga milliy qadriyatlarni saqlash masalasini dolzarb qilmoqda (Berry, 1997; Phinney, 1990).

Milliy identifikatsiya tushunchasi shaxsning o'zini ma'lum bir etnik yoki milliy guruhga mansub deb bilishi va shu guruhning qadriyatlarini qabul qilishini anglatadi. Phinney (1990) milliy identifikatsiyani uch bosqichda tasniflaydi: milliy o'zligini aniqlamaganlik, milliy o'zlikni qidirish va milliy o'zlikni mustahkamlash. Shu nazariyaga ko'ra, talaba yoshlar o'z madaniy merosini anglash va uni kundalik hayotga tatbiq etish jarayonida identifikatsiyani rivojlantiradi.

Madaniy meros, jumladan folklor, til, urf-odatlar va an'anaviy qadriyatlar, talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirishda asosiy resurs bo'lib xizmat qiladi. Mahalliy tadqiqotlar (Jumanov, 2018; Sultangaliyev, 2020) shuni ko'rsatadiki, etnik madaniy merosga bog'liq yoshlar o'zligini barqaror anglaydi, psixologik barqarorlik va ijtimoiy faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ladi.

Zamonaviy ijtimoiy muhit, jumladan universitetlar, ijtimoiy tarmoqlar, ta'lim va madaniy tadbirlar, yoshlarning madaniy merosni qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi yoki cheklashi mumkin. Berry (1997) acculturation modelida ta'kidlaganidek, talaba yoshlar milliy qadriyatlarini saqlab qolish bilan birga yangi ijtimoiy muhitga moslashish mexanizmlarini ishlab chiqadilar. Shu jarayonda integratsiya strategiyasi eng samarali hisoblanadi, ya'ni milliy identifikatsiyani saqlash bilan zamonaviy ijtimoiy muhitga faol moslashish bir vaqtda amalga oshiriladi.

Shuningdek, Hall (2003) va Castells (2000) tadqiqotlarida identifikatsiya tushunchasi zamonaviy globallashuv sharoitida dinamik va ko'p qirrali jarayon sifatida ko'rsatiladi. Qoraqalpoq talaba yoshlarining milliy identifikatsiyasi ham shu kontekstdagi hybrid identifikatsiya orqali shakllanadi, ya'ni ular o'z madaniy ildizlarini saqlagan holda global madaniyatning elementlarini qabul qiladilar. Bu jarayon yoshlarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini oshiradi.

Mahalliy ilmiy tadqiqotlar (Orazova, 2019; Tursunov, 2021) shuni ko'rsatadiki, universitetlar va madaniy faoliyat joylari yoshlarning milliy identifikatsiyasini mustahkamlashda muhim vosita hisoblanadi. Madaniy merosni o'rgatish va zamonaviy ijtimoiy muhitni uyg'unlashtirish orqali talabalar o'zligini anglashni rivojlantiradi, ijtimoiy faollik va madaniy ko'nikmalarni oshiradi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasi madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'siriga bog'liq. Madaniy meros identifikatsiya va psixologik barqarorlikni mustahkamlasa, zamonaviy ijtimoiy muhit yoshlarning globalizatsiyalashgan sharoitda ijtimoiy moslashuvini ta'minlaydi. Shu bilan birga, identifikatsiya jarayonida madaniy va ijtimoiy faktorlar uyg'unlashmagan hollarda yoshlar orasida identifikatsiya zaifligi va ijtimoiy moslashuv muammolari yuzaga keladi.

Metodologiya

1. Tadqiqot dizayni

Mazkur tadqiqot aralash metodologiya (mixed-method) asosida olib borildi. Bu yondashuv orqali talabalar orasida milliy identifikatsiya va ijtimoiy moslashuv jarayonlari keng qamrovli tarzda o'rganildi. Tadqiqotning kvantitativ qismi talabalarning milliy identifikatsiya va ijtimoiy moslashuv darajasini o'lchashga qaratilgan bo'lsa, kvalitatif qismi yoshlarning o'z madaniy merosini qabul qilishi va zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashish tajribalarini chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Aralash metodologiya tanlanganligi tadqiqot natijalarining validligi va ishonchliligini oshiradi, shuningdek talaba yoshlarning madaniy va ijtimoiy tajribalarini har tomonlama yoritadi.

2. Tadqiqot maqsadi

Tadqiqotning asosiy maqsadi: qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirish jarayonida madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'sirini aniqlash va tahlil qilish.

Tadqiqotning vazifalari:

Talabalar orasida milliy identifikatsiya darajasini aniqlash;

Madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining milliy identifikatsiyaga ta'sirini baholash;

Talabalar tajribasidagi integratsiya va moslashuv strategiyalarini aniqlash;

Olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

3. Ishtirokchilar

Tadqiqotda 150 qoraqalpoq talaba ishtirok etdi, yoshi 18–25 orasida. Ishtirokchilar stratifikatsiyalangan tasodifiy tanlov yordamida tanlandi, shunda universitet va fakultetlar bo'yicha teng taqsimlanish ta'minlandi. Ishtirokchilarning jins va ijtimoiy faoliyati ham hisobga olindi, bu milliy identifikatsiya va moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini berdi

4. Instrumentlar va ma'lumot yig'ish usullari

Kvantitativ ma'lumotlar uchun quyidagi instrumentlar ishlatildi:

Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM, Phinney, 1992) – talabalar milliy identifikatsiyasi darajasini o'lchash uchun;

Social Adaptation Self-Evaluation Scale (SASS) – ijtimoiy moslashuv darajasini baholash uchun;

Madaniy merosni anglash va qabul qilish savolnomasi – mahalliy tadqiqotlar asosida ishlab chiqilgan.

Kvalitativ ma'lumotlar yarim tuzilgan intervyu orqali yig'ildi. Intervyular talabalarning madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit bilan bog'liq tajribalarini chuqur o'rganishga xizmat qildi.

Ma'lumot yig'ish muddati bir oy davom etdi va barcha ishtirokchilar rozilik xati asosida ishtirok etdi.

5. Ma'lumotlarni tahlil qilish

Kvantitativ ma'lumotlar SPSS 25.0 dasturida tahlil qilindi. Deskriptiv statistika (o'rtacha qiymat, standart og'ish) va korrelyatsion tahlil orqali milliy identifikatsiya, madaniy meros qabul qilish va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi.

Kvalitativ ma'lumotlar tematik tahlil usuli yordamida o'rganildi, bunda intervyu matnlari kodlandi va asosiy mavzular, ziddiyatlar va tajriba naqshlari ajratib olindi.

6. Tadqiqot strukturasi umumiy ko'rinishi

Tadqiqot elementi	Tavsif
Tadqiqot yondashuvi	Aralash metodologiya (kvantitativ + kvalitativ)
Dizayn turi	Korrelyatsion va deskriptiv
Ishtirokchilar	150 qoraqalpoq talaba, yoshi 18–25
Tanlov usuli	Stratifikatsiyalangan tasodifiy tanlov
Asosiy instrumentlar	MEIM (Phinney, 1992), SASS, Madaniy meros savolnomasi, yarim tuzilgan intervyular
Ma'lumot yig'ish muddati	Bir oy
Kvantitativ tahlil	Deskriptiv statistika, Pearson korrelyatsiyasi, regressiya tahlili
Kvalitativ tahlil	Tematik tahlil
Etika	Rozilik xati, anonimlik va maxfiylik ta'minlandi

7. Ishonchlilik va validlik

Instrumentlar ishonchliligi Cronbach alfa koeffitsienti orqali aniqlandi:

MEIM: $\alpha = 0,86$

SASS: $\alpha = 0,83$

Content validlik ekspertlar baholashiga asoslanib tasdiqlandi. Aralash metodologiya tadqiqot natijalarini triangulyatsiya qilish imkonini beradi, shuningdek, talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasi va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini keng qamrovda tushunishga yordam beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasi ularning madaniy meros bilan bog'liqligi va zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq. Talabalar orasida yuqori darajada milliy identifikatsiyaga ega bo'lganlar o'zlarini madaniy jihatdan boy va ijtimoiy jihatdan ishonchli his qiladilar. Ularning psixologik barqarorligi va ijtimoiy faoliyati kuchliroq bo'lib, ular global va lokal madaniy muhitni uyg'unlashtirishda samarali bo'ladilar. Shu bilan birga, madaniy merosni qadrlash va uni o'rganish yoshlarning o'zlik anglash jarayonini mustahkamlaydi, ularni turli ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan va faol qiladi.

Kvantitativ tahlillar shuni ko'rsatdiki, madaniy merosga bog'liqlik yuqori bo'lgan talabalar ijtimoiy muhitga moslashishda kamroq stress va ijtimoiy izolyatsiya bilan yuzlashadilar. Bu natija Phinney va Berryning nazariy yondashuvlari bilan uyg'unlashadi. Madaniy meros shaxsning ichki resursi sifatida ijtimoiy aloqalarda o'zini ishonchli tutishga va jamiyat bilan samarali integratsiyaga yordam beradi. Shu bilan birga, madaniy meros va

zamonaviy ijtimoiy muhit o'rtasidagi uyg'unlik yoshlar orasida ijtimoiy faollikni oshiradi, interaktiv va madaniy tadbirlarda ishtirok etishni rag'batlantiradi.

Kvalitativ intervyular natijalari ham shuni ko'rsatdiki, talabalar o'z madaniy merosini anglab, uni zamonaviy ijtimoiy muhitda qo'llashni o'rganish jarayonida ikki tomonlama identifikatsiya shakllanadi. Talabalar bir tomondan qoraqalpoq qadriyatlari va an'analari bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan global madaniyat va ta'lim talablariga moslashadi. Bu dual identifikatsiya yoshlarning psixologik barqarorligini oshiradi va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, intervyu ma'lumotlari yoshlar o'z identifikatsiyasini rivojlantirish jarayonida ijtimoiy va madaniy ziddiyatlarni ham sezishini ko'rsatdi. Globallashuv va yangi ijtimoiy talablar ba'zan milliy qadriyatlarni qadsizlantirish xavfini yuzaga chiqaradi, bu esa yoshlarning identifikatsiya va moslashuv jarayonini murakkablashtiradi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, universitet va ijtimoiy muhit talabalarning milliy identifikatsiyasi va ijtimoiy moslashuvda muhim rol o'ynaydi. Madaniy va ijtimoiy faoliyat, guruh ishlari, xalqaro va milliy tadbirlar yoshlarning identifikatsiyasini mustahkamlashga yordam beradi. Talabalar universitet muhitida o'z madaniy qadriyatlarini ifodalash imkoniga ega bo'lganda ijtimoiy moslashuv darajasi yuqori bo'ladi va ularning o'zlik anglash jarayoni muvaffaqiyatli kechadi. Bu natija mahalliy tadqiqotlar bilan ham mos keladi.

Shuningdek, tadqiqot global axborot tarmoqlari va raqamli platformalarning yoshlarning madaniy merosni qabul qilishiga ta'sirini ham aniqladi. Talabalar internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali madaniy meros bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'ladilar, shu bilan birga global madaniyatni ham o'rganadilar. Bu yoshlarning identifikatsiyasini kengaytiradi, ularni madaniy jihatdan boyitadi va ijtimoiy moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Biroq, ba'zi hollarda virtual muhitda haddan tashqari ishtirok qilish real ijtimoiy aloqalarni cheklashi mumkin, bu esa talabalarning ijtimoiy tajribasini cheklaydi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirish jarayoni madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining uyg'unlashgan ta'siriga bog'liq. Madaniy meros identifikatsiyani mustahkamlasa, zamonaviy ijtimoiy muhit ijtimoiy moslashuvni rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu ikki omil o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelgan hollarda yoshlar orasida identifikatsiya zaiflashadi va moslashuv qiyinlashadi. Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan muhim bo'lib, ta'lim muassasalari va ijtimoiy tashkilotlarga yoshlarning madaniy merosini saqlash va zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashuvini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda asos bo'lishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasi ularning madaniy meros bilan bog'liqligi va zamonaviy ijtimoiy muhit omillariga moslashish qobiliyatiga bevosita bog'liq. Madaniy meros talabalarda o'zlik anglash, ijtimoiy barqarorlik va psixologik mustahkamlikni ta'minlaydigan asosiy resurs sifatida namoyon bo'ladi. Folklor, an'anaviy urf-odatlar, til va etnik qadriyatlar yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy muhit, jumladan universitet muhiti, ijtimoiy tarmoqlar, guruh ishlari va madaniy tadbirlar yoshlarning madaniy merosni qabul qilish va unga moslashuvchanlikni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori darajada milliy identifikatsiyaga ega talaba yoshlar ijtimoiy muhitga moslashishda kamroq stress bilan yuzlashadi va ijtimoiy aloqalarda faolroq bo'ladilar. Bu holat talabalarning global va lokal madaniy muhitga bir vaqtning o'zida moslashish ko'nikmalarini oshiradi va psixologik barqarorligini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, dual identifikatsiya, ya'ni milliy qadriyatlarni saqlash bilan birga global madaniyatni qabul qilish, talabalarga ijtimoiy va madaniy vaziyatlarda muvaffaqiyatli bo'lishga imkon beradi.

Kvantitativ va kvalitatif ma'lumotlarni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillari uyg'unlashganda talabalarda identifikatsiya jarayoni barqaror va samarali kechadi. Shu bilan birga, bu ikki omil o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelgan hollarda yoshlar orasida identifikatsiya zaiflashadi, psixologik stress va ijtimoiy moslashuv qiyinlashadi. Misol uchun, madaniy qadriyatlar chetlab o'tib ketilgan yoki zamonaviy ijtimoiy muhit talabalarning milliy qadriyatlariga moslashmagan holatlar identifikatsiyaning sustlashishiga olib keladi.

Tadqiqot shuningdek, yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirish jarayonida universitet va ijtimoiy muhitning o'rni muhim ekanligini ko'rsatdi. Madaniy va ijtimoiy faoliyat, guruh ishlari, milliy va xalqaro tadbirlar yoshlarning madaniy merosini qadrlash va ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabalar o'z madaniy qadriyatlarini ifodalash imkoniga ega bo'lganda identifikatsiya jarayoni muvaffaqiyatli kechadi va ijtimoiy faollik ortadi. Shu bilan birga, raqamli va axborot muhitining ta'siri ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki u yoshlarning madaniy meros bilan bog'lanish va global madaniyatni qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasi madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining uyg'un ta'siriga bog'liq. Madaniy meros shaxsning ichki resursi va identifikatsiya tayanchini ta'minlasa, zamonaviy ijtimoiy muhit ijtimoiy moslashuvni va integratsiyani rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu ikki omil o'rtasida muvozanatni ta'minlash muhimdir, chunki muvozanat bo'lmagan hollarda yoshlar orasida identifikatsiya va moslashuv muammolari yuzaga keladi.

Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan muhim bo'lib, ta'lim va madaniyat sohasidagi siyosat ishlab chiqishda, yoshlarning madaniy merosini saqlash va ularni zamonaviy ijtimoiy muhitga samarali moslashishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda asos bo'lishi mumkin. Shu asosda, milliy identifikatsiya va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini rivojlantirish, qoraqalpoq yoshlari orasida o'zlik anglashni mustahkamlash va madaniy barqarorlikni ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–68. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
2. Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(6), 697–712. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.07.013>
3. Castells, M. (2000). *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishing.
4. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
5. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
6. Hall, S. (2003). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, Culture, Difference* (pp. 222–237). London: Lawrence & Wishart.
7. Jumanov, S. (2018). Qoraqalpoq yoshlari madaniy merosni qabul qilish va identifikatsiyasi. Nukus: Qoraqalpoq Davlat Universiteti Nashriyoti.
8. Orazova, N. (2019). *Milliy madaniy qadriyatlar va talaba yoshlarning identifikatsiyasi*. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.

Olimova Nodirabegim Ibroximjon qizi,

Farg'ona davlat universiteti Pedagogika- psixologiya va san'atshunoslik fakulteti
Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi
e-mail: nodirabegim3363@icloud.com

INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA BO'LAJAK SURDOPEDAGOGLARNING KASBIY RIVOJLANISHINI TA'MINLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim tizimida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlashning pedagogik asoslari yoritilgan. Unda maxsus pedagogika sohasidagi zamonaviy yondashuvlar, shuningdek, kar va zaif eshituvchi bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan metodik yondashuvlarning ahamiyati tahlil etilgan. Tadqiqotda inklyuziv muhitda surdopedagog shaxsining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, ularning ijtimoiy-emotsional moslashuvini qo'llab-quvvatlash va amaliy tayyorgarligini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, maqolada bo'lajak surdopedagoglarni tayyorlash jarayonida pedagogik texnologiyalar, refleksiv faoliyat, hamkorlikda o'qitish va individual yondashuvning o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari inklyuziv ta'lim tizimida maxsus mutaxassislarni kasbiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning samarali shakl va usullarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, surdopedagog, kasbiy rivojlanish, maxsus pedagogika, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar, pedagogik texnologiyalar, kompetensiya, refleksiv faoliyat, shaxsiy yondashuv.

Аннотация. В данной статье раскрыты педагогические основы обеспечения профессионального развития будущих сурдопедогогов в системе инклюзивного образования. Рассмотрены современные подходы в области специальной педагогики, а также проанализировано значение методических подходов, применяемых при работе с глухими и слабослышащими детьми. В исследовании особое внимание уделено вопросам формирования профессиональных компетенций личности сурдопедагога в инклюзивной среде, поддержке их социально-эмоциональной адаптации и повышению практической подготовки. Кроме того, в статье научно обоснована роль педагогических технологий, рефлексивной деятельности, совместного обучения и индивидуального подхода в процессе подготовки будущих сурдопедагогов. Результаты исследования способствуют совершенствованию эффективных форм и методов профессиональной поддержки специалистов в системе инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, сурдопедagog, профессиональное развитие, специальная педагогика, дети с нарушением слуха, педагогические технологии, компетенция, рефлексивная деятельность, личностный подход.

Abstract. This article highlights the pedagogical foundations for ensuring the professional development of future surdopedagogues within the system of inclusive education. It examines modern approaches in the field of special pedagogy and analyzes the significance of methodological strategies used when working with deaf and hard-of-hearing children. The study focuses on developing the professional competencies of surdopedagogues in an inclusive environment, supporting their social and emotional adaptation, and enhancing their practical training. Furthermore, the article scientifically substantiates the role of pedagogical technologies, reflective practice, collaborative learning, and individualized approaches in the training of future surdopedagogues. The results of the research contribute to improving effective forms and methods of professional support for specialists in the inclusive education system.

Key words: *inclusive education, surdopedagogue, professional development, special pedagogy, children with hearing impairments, pedagogical technologies, competence, reflective practice, individualized approach.*

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida inklyuziv ta'lim masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun hamda 2020–2025-yillarga mo'ljallangan Inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi doirasida barcha bolalar, jumladan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning teng huquqli ta'lim olishini ta'minlash asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Ushbu jarayonda surdopedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, ularning zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash malakasi va innovatsion yondashuvlarga ega bo'lishi inklyuziv ta'lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Bo'lajak surdopedagoglarni inklyuziv muhitda samarali faoliyat yuritishga tayyorlash nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikma va refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishni ham talab etadi. Chunki eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda pedagogdan yuqori darajadagi empatiya, kommunikativ madaniyat, psixologik barqarorlik va individual yondashuvni ta'minlash ko'nikmalari zarur bo'ladi. Shu boisdan, maxsus pedagogika oliy ta'lim tizimida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlashning pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish dolzarb masala sifatida qaralmoqda.

Bugungi kunda surdopedagoglar tayyorlash jarayoni faqatgina maxsus maktablar uchun emas, balki umumta'lim muassasalarida ham zarur bo'lib bormoqda. Inklyuziv sinflarda kar va zaif eshituvchi bolalarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual o'quv rejalari, differensial yondashuv va moslashtirilgan o'quv metodikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli surdopedagoglar o'z faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va psixologik-pedagogik diagnostika usullarini samarali qo'llashni o'rganishlari lozim.

Maqolada aynan shu jarayon – bo'lajak surdopedagoglarning inklyuziv ta'lim sharoitida kasbiy rivojlanishining mazmuni, tamoyillari va pedagogik shart-sharoitlarini tahlil qilish asosiy maqsad qilib olinadi. Tadqiqotning asosiy e'tibori surdopedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, o'zini o'zi rivojlantirishga yo'naltirish, hamkorlikda ta'lim olish (kollegial o'rganish) va amaliy tajriba asosida o'z malakasini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Mazkur yo'nalishdagi izlanishlar natijalari inklyuziv ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglar, maxsus ta'lim muassasalari o'qituvchilari va oliy ta'lim muassasalarida surdopedagoglar tayyorlash dasturlarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Inklyuziv ta'lim tizimida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash – zamonaviy pedagogikaning eng muhim va dolzarb masalalaridan biridir. Chunki inklyuziv ta'lim – bu har bir bolaning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda, ta'lim olish huquqini kafolatlaydigan, ijtimoiy adolat va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan tizimdir. Surdopedagog esa mazkur tizimning ajralmas qismi bo'lib, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim olishi, rivojlanishi va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta'minlovchi yetakchi mutaxassis hisoblanadi.

Bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishi deganda ularning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirish jarayoni tushuniladi. Ushbu rivojlanish jarayoni quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Kasbiy-motivatsion rivojlanish – surdopedagoglik kasbiga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirish, o'z kasbiy missiyasini anglash, nogironligi bo'lgan bolalarga nisbatan bag'rikenglik va empatiya tuyg'usini rivojlantirish.

Nazariy-metodik tayyorgarlik – maxsus pedagogika, defektologiya, audiologiya, psixologiya va logopediya fanlari bo'yicha chuqur bilimlarni egallash.

Amaliy-ko'nikmaviy tayyorgarlik – kar va zaif eshituvchi bolalar bilan ishlashda individual yondashuvni amalga oshirish, ularning nutq, diqqat, idrok va xotira jarayonlarini rivojlantirishda innovatsion usullardan foydalanish.

Refleksiv rivojlanish – o'z faoliyatini tahlil qilish, kasbiy xatolarni anglash va ularni bartaraf etish ko'nikmasini shakllantirish, o'z ustida ishlash madaniyatini rivojlantirish.

Bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayoni, odatda, quyidagi uch bosqichda amalga oshiriladi: Motivatsion tayyorgarlik bosqichi – bu bosqichda talabalarda surdopedagogika kasbiga nisbatan ijobiy qarashlar shakllanadi, ular inklyuziv ta'limning mohiyati bilan tanishadilar. Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish bosqichi – bu davrda talabalar maxsus pedagogik va psixologik fanlar asosida nazariy va amaliy bilimlarni chuqurlashtiradilar, amaliyot jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan to'g'ridan-to'g'ri ishlash tajribasini hosil qiladilar. Refleksiv va innovatsion rivojlanish bosqichi – bu bosqichda talaba o'z faoliyatini tahlil qiladi, yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llaydi va mustaqil ijodiy faoliyatga tayyorlanadi.

Inklyuziv ta'lim tizimida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini samarali ta'minlash uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega: Pedagogik muhitning inklyuzivligi – ta'lim jarayonida barcha talabalar uchun qulay, bag'rikeng va qo'llab-quvvatlovchi psixologik muhitni yaratish. Individual ta'lim yo'nalishlarini joriy etish – har bir talabaning shaxsiy imkoniyati va ehtiyojiga mos o'quv rejalarini ishlab chiqish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda multimedia vositalari, subtitrlar, interfaol ta'lim platformalaridan foydalanish. Hamkorlikda o'qitish va jamoaviy faoliyat – surdopedagoglar, psixologlar, logopedlar va ot-onalar o'rtasidagi uzviy hamkorlikni yo'lga qo'yish. Refleksiv o'quv jarayoni – talabaning o'z faoliyatini baholash va takomillashtirishga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash.

Bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishida innovatsion pedagogik texnologiyalar muhim o'rin tutadi. Xususan: Modulli ta'lim texnologiyasi – o'quv materiallarini tizimli va bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini beradi. Kases tahlili (case-study) – real hayotiy pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish orqali muammoli fikrlashni rivojlantiradi. Refleksiv treninglar – talabalar o'z kasbiy faoliyatiga tanqidiy yondashish, o'zini baholash va rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Portfolio texnologiyasi – talabaning kasbiy yutuqlari, amaliy faoliyat natijalari va individual o'sishini aks ettiruvchi tizim. Interfaol metodlar – “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Fishbone”, “Venn diagrammasi” kabi usullar surdopedagogik muammolarni yechishda ijodkorlikni oshiradi.

Kasbiy rivojlanish jarayonida shaxsiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Surdopedagogning psixologik tayyorgarligi – bu uning o'z kasbiga sadoqati, bolalar bilan muloqotdagi bardoshlilik, stress holatlarida o'zini boshqara olish va empatiya darajasi bilan belgilanadi. Shu bois, oliy ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlari, treninglar, amaliy seminarlar muntazam tashkil etilishi lozim. Surdopedagoglarni tayyorlash jarayonida amaliyot – ularning kasbiy rivojlanishida eng samarali bosqichlardan biridir. Talabalar maxsus maktablar, reabilitatsiya markazlari va inklyuziv sinflarda faoliyat yuritish orqali real tajriba orttiradilar, kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradilar va kasbiy mas'uliyat hissini mustahkamlaydilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'lim muhitida surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishi samaradorligi ularning refleksiv faoliyat darajasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallash darajasi va ijtimoiy-emotsional tayyorgarligiga bevosita bog'liqdir. Bu esa oliy ta'lim tizimida surdopedagoglar tayyorlash dasturlarini yangilash va amaliy yo'naltirilgan o'quv modellarini joriy etish zaruratini ko'rsatadi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash — zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u maxsus pedagogika va

umumta'limning integratsiyalashgan yondashuvini talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, surdopedagogning kasbiy rivojlanishi jarayoni ko'p komponentli, bosqichma-bosqich kechuvchi, o'zaro bog'liq pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillardan iborat murakkab tizimdir.

Birinchidan, inklyuziv ta'limda samarali faoliyat yurituvchi surdopedagog shaxsining shakllanishi uning kasbiy motivatsiyasi, pedagogik mahorati va insonparvarlik qadriyatlariga sodiqligiga bevosita bog'liqdir. Shunday ekan, oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni kasbga yo'naltirish, ularning psixologik tayyorgarligini oshirish, ijobiy kasbiy motivatsiyani shakllantirish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, kasbiy rivojlanishni samarali ta'minlash uchun surdopedagoglar tayyorlash jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion o'quv modullari va refleksiv metodlarni joriy etish zarur. Ayniqsa, multimedia vositalaridan foydalanish, interfaol mashg'ulotlar o'tkazish, "case-study", "portfolio", "hamkorlikda o'qitish" kabi texnologiyalar surdopedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshiradi.

Uchinchidan, inklyuziv muhitda kasbiy rivojlanishning samaradorligi talabanning refleksiv yondashuvi va o'z-o'zini baholash madaniyatiga ham bog'liq. Shuning uchun o'quv jarayonida talabalarning refleksiv fikrlashini rivojlantirish, o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirishga o'rgatish alohida e'tiborga molikdir.

To'rtinchidan, surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishida amaliyot va real pedagogik muhit bilan aloqadorlik muhim o'rin tutadi. Oliy ta'lim muassasalari, maxsus maktablar va inklyuziv markazlar o'rtasida uzviy hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali talabalar amaliy tajribaga ega bo'ladi, nazariy bilimlarni real pedagogik vaziyatlarda qo'llashni o'rganadilar.

Beshinchidan, surdopedagog shaxsining kasbiy yetukligi faqat o'quv jarayoni doirasida emas, balki shaxsiy o'sish, o'zini rivojlantirish va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhit orqali ham shakllanadi. Shu sababli, bo'lajak surdopedagoglar uchun doimiy treninglar, psixologik qo'llab-quvvatlash, mentorlik tizimi va kasbiy rivojlanish dasturlari joriy etilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'lim tizimida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash uchun quyidagi pedagogik asoslar muhim hisoblanadi:

Shaxsga yo'naltirilgan, empatik va differensial yondashuv;

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish;

Refleksiv va amaliy mashg'ulotlar orqali kasbiy tajribani boyitish;

Pedagogik hamkorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash.

Mazkur omillarni tizimli qo'llash bo'lajak surdopedagoglarning nafaqat kasbiy malakasini, balki ularning insoniy qadriyatlari, empatiyasi va ijtimoiy mas'uliyatini ham yuksaltiradi. Natijada, inklyuziv ta'lim tizimi uchun raqobatbardosh, ijodkor va ijtimoiy faol surdopedagog kadrlar tayyorlash imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2020.

2. O'zbekiston Respublikasi "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni. – T.: Adliya vazirligi nashriyoti, 2021.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2020–2025-yillarda inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. – 2020-yil 13-oktabr, № 610.

4. G'aybullaeva, D. M. Maxsus pedagogika: nazariya va amaliyot. – T.: Fan va texnologiya, 2021.

5. Usmonova, M. Sh. Surdopedagogika asoslari. – T.: Ilm ziyo, 2020.

6. Hasanova, N. M. Inklyuziv ta'lim tizimida defektologlarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish. // Ta'lim va innovatsiya jurnali, №4, 2022. – B. 45–51.
7. Maryutina, T. M., va Ermolaeva, O. Yu. Введение в психофизиологию. – М.: Академия, 2019.
8. Kiseleva, N. V. Современные подходы к подготовке сурдопедагогов в условиях инклюзивного образования. // Дефектология, №2, 2021. – С. 33–38.
9. Booth, T., & Ainscow, M. The Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2016.
10. Florian, L., & Black-Hawkins, K. Exploring Inclusive Pedagogy. // British Educational Research Journal, Vol. 37, No. 5, 2019. – P. 813–828.
11. UNESCO. Inclusive Education: The Way of the Future. – Paris: UNESCO Publishing, 2019.
12. Vygotsky, L. S. Collected Works: Volume 5 – Child Psychology. – New York: Springer, 2018.
13. Shirinov, R. I. Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'limda innovatsion yondashuvlar. – T.: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022.

Yo'ldoshev Sobitali Zohidjon o'g'li,
Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti
O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TIBBIYOT TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIGA VALEOLOGIYA FANINI O'QITISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada valeologiya fanini o'qitishning didaktik imkoniyatlari haqida fikr yuritilib, didaktik ta'lim texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish va ularni valeologiya fanini o'qitish jarayonlariga tadbqiq etish zaruriyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik dizayn, axloqiy rivojlanish, pedagogik menejment, model, kompetensiya, xarakter, tafakkur, model, salomatlik, tadqiqot, ijodiy faoliyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются дидактические возможности преподавания науки валеологии, необходимость изучения научно-теоретических основ технологий дидактического образования и применения их в процессах преподавания науки валеологии.

Ключевые слова: педагогический дизайн, нравственное развитие, педагогический менеджмент, модель, компетентность, характер, мышление, модель, здоровье, исследование, творческая деятельность.

Abstract. This article discusses the didactic possibilities of teaching the science of valeology, the need to study the scientific and theoretical foundations of didactic education technologies and their application in the processes of teaching the science of valeology.

Key words: pedagogical design, moral development, pedagogical management, model, competence, character, thinking, model, health, research, creative activity.

Kirish. Bugungi kunda tibbiyot oliygohlarida valeologiya fanini davolash ishi yo'nalishi talabalarga samarali o'qitish uchun texnologiya, axborot, kompyuter, multimedia, internet, masofali o'qish, yagona axborot muhiti va shunga o'xshash axborot-kommunikatsion texnologiyalarning zamonaviy vositalaridan foydalanish o'zining samarasini berishi bilan birgalikda talabalarni ijodiy fikrlashga, ularni muammoni tahlil qilish va shu asosida xulosa qilishga o'rgatadigan texnologiyalarni qo'llash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda didaktik ta'lim texnologiyalarining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish va ularni valeologiya fanini o'qitish jarayonlariga tadbqiq etish zaruriyati dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Talabalarga bilim berishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, uslubiy talablariga ko'ra fan, texnika va ilg'or texnologiya yutuqlaridan unumli foydalanish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Didaktik ta'lim texnologiyalari ta'lim jarayonida talabalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishlarini oshirish, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishlariga yordam beradi va yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi, ya'ni valeologiya fanini o'qitishda ta'lim texnologiyalarini har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi. Tibbiyot ta'lim jarayonida valeologiya fanini o'qitishda talabalarni kreativ, ijodiy fikrlovchi shaxs etib tayyorlashda rivojlantiruvchi metodikalarni qo'llash mumkin. Masalan, valeologiyaga oid nostandart muammolarni hal qiladi, ularni tahlil qiladi va bu orqali talaba ba'zi yangi yechim usullarini eslab qoladi va qo'llaydi. Ma'lumki, bo'lajak tibbiyot xodimining valeologik kompetentligi uchun yangi yo'nalishlarni shakllantirish, ularning didaktik imkoniyatlarini o'rganish – tibbiy ta'lim tizimida uchinchi avlod standartlariga o'tish va o'qitishning umumiy metodologiyasi, o'ziga xos uslub hamda texnikasini ham qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, tibbiyotning turli sohalaridagi integratsion jarayonlar

ilmiy-intensiv texnologiyalarning rivojlanishi bilan birgalikda rivojlanmoqda. Oliy tibbiy ta'limning hamma bosqichlarida va ijtimoiy taraqqiyotning barcha sohalarida axborot hamda bilimning o'рни oshib bormoqda. Axborot jamiyatida bilim, malaka inson hayotidagi ustuvor qadriatlarga aylanishi bormoqda. Oxirgi yillarda sport oliy ta'lim muassasalari talabalarining intellektual, axloqiy rivojlanishini rag'batlantiradigan, uning potensial imkoniyatlarini faollashtiradigan hamda tanqidiy fikrlashni shakllantiradigan ta'limning bu turiga yo'naltirish tobora keng tarqalmoqda. Ushbu turdagi mashg'ulotlar doirasida talaba o'zini o'quv-bilish faoliyatining faol subyekti sifatida namoyon etadi. Valeologiya fanida ishlab chiqilgan loyiha paradigmasi doirasida o'quv jarayonining turli loyihalarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan pedagogik dizaynni ajratish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tibbiyot yo'nalishi talabalarga valeologiya fanini o'qitish mobaynida ularning valeologik kompetentligini rivojlantirish didaktik modelining o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatib o'tamiz. Didaktik model ijodiy aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasi hamda muammoli ta'lim nazariyasiga asoslangan bo'lib, u o'z navbatida 2 muhim maqsadni o'z ichiga oladi: Birinchisi, valeologiya fanini o'rganishda talabalarining bilimlarni o'zlashtirish jarayonini ongli ravishda ijodiy boshqarishga yo'naltirib, e'tiborini tafakkur hamda aql madaniyatining faol, mustaqil rivojlanishiga qaratadi. Ikkinchisi, ijodiy fikrlashga, o'z-o'zini rivojlantirishga undaydi, chunki talabaning o'zi muammoni o'zi hal etishi, yangi harakat usulini topishi lozim. Bu nazariyaga asoslanib, talabalar bilim faoliyatining evristik hamda ijodiy darajasiga qaratiladi. Misol uchun, talaba "Valeologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi" mavzusini o'rganishining turli bosqichlarida quyidagi funksiyalarni bajaradi. Avvaliga u asosiy tushunchalarning konturlarini belgilashga hamda ularning iyerarxiyasi, didaktik aloqalarini aniqlashga yordam beradi. Keyin u muhim aloqalarni yanada to'liqroq ifodalashga, talabalarining ijodiy faolligini takomillashtirishning pedagogik shartlarini ochib berishga, uning elementlari hamda o'zaro ta'sirining xususiyatini yoritib berishga imkoniyat beradi. Ushbu didaktik model o'quv jarayonida talabalarining ijodiy faolligini rivojlantirishning obyektiv zarurati hisoblanib uni nazariy, uslubiy jihatdan samarali amalga oshirish uchun pedagogik shart-sharoitlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi o'rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishga yordam beradi [1;125]. Bunday shakldagi didaktik model tuzilishidan maqsad - talabalarining o'quv jarayonida ijodiy faolligini rivojlantirish sharti sifatida alohida ajratilib ko'rsatiladi. Talabalarining ijodiy faolligini rivojlantirish maqsadini ochib berganda, biz uning asosiy xususiyatlaridan kelib chiqib, ishga yondashamiz. Psixologik hamda pedagogik nuqtai nazardan, maqsad faqat mantiqiy emas, balki yangi bosqichlar, mexanizmlarni kognitiv jarayonga kiritishga asoslangan ta'lim mazmunini assimilyatsiya qilish jarayonini tashkil etishning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi. Bunda jamiyatning ijodiy, intellektual salohiyatini rivojlantirishga, har bir talabaning imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga maqsadli ta'sir etilib, asosiy didaktik maqsad - o'quv jarayonida talabaning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish uchun uslubiy tizim yaratish orqali sport tizimining dolzarb muammolarini hal etishga ko'maklashadi, ya'ni talaba valeologiya fanini o'rganish orqali kelajakda ushbu tizimning kamchiliklari va yutuqlarini tahlil qiladi. Yuqaridagilardan kelib chiqib, valeologiya fanini o'qitishda quyidagi didaktik vazifalarni belgilab oldik:

- talabalarining refleksiv ijodiy faoliyat usullari hamda texnikasi bilan qurollantirish;
- talabalarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish;
- talabalarining kognitiv faolligini rag'batlantirish;
- yangi bilimlarni o'zlashtirgan talaba hamda ularni ijodiy qo'llash [2;12].

Natijalar. Valeologiya fanini tibbiyot yo'nalishi talabalariga o'qitish jarayonida ularning ijodiy faoliyatiga alohida e'tibor berish muhim ahamiyat kasb etadi. Sharq olimlari haqidagi fikrlar, ularning faoliyatining ijobiy jihatlariga oid ma'lumotlar orqali ular faoliyatida motivatsion komponent shakllanadi, ya'ni ijodiy o'zlashtirish asosida amalga oshiriladigan,

bo'lajak professional faoliyatning qadriyatlari, maqsadlari, o'quv jarayonida o'z kasbiy rivojlanishiga ongli munosabatni ifodalovchi dominant motivlar tizimi yaratiladi. Ijodiy faoliyat tarkibidagi kognitiv komponent faoliyatda, zamonaviy ta'lim jarayoni kontekstida uning har xil ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Ushbu komponent quyidagi bilimlarni o'z tarkibiga oladi:

- nazariy, shu jumladan, ijodiy faoliyatni amalga oshirish shakllari, tamoyillari, maqsadlari, mazmuni, usullari hamda shakllari haqidagi bilimlar;
- ijodiy faoliyatning mohiyatini bilishni metodologik, odamning atrofidagi dunyo bilan munosabatlarini o'z ichiga olgan usullaridan biridir;
- texnologik, rivojlanayotgan o'quv texnologiyalari hamda ularni amalga oshirish haqidagi bilimlarga asoslangan.

Kognitiv komponentni ijodiy faoliyat tarkibidagi tahlili bilim, ko'nikma hamda ularni shakllanishining mezon ko'rsatkichi sifatida ajratishga imkoniyat beradi.

Xulq-atvor komponenti tibbiyot yo'nalishi talabarlari valeologik kompetentligining amaliy hamda samarali tomonini tavsiflaydi. Bu talabalarining ta'lim, kasbiy faoliyatda o'zini o'zi aniqlashi hamda o'zini namoyon qilishiga qaratilgan hamda bo'lajak shifokorning kasbda o'zini namoyon etishi hamda o'zini o'zi belgilashi, shuningdek, professional harakatning xarakterini, hamda talabaning hayotiy nuqtai nazarini belgilab beradi.

Didaktik model valeologik kompetentlikni rivojlantirishning quyidagi funksional komponentlarini o'z tarkibiga oladi: konstruktiv, gnoseologik, dizayn, tashkiliy hamda valeologik.

Valeologiya fanini o'qitish jarayonida talabalarining faol kognitiv faoliyati jarayonida shakllanishi lozim bo'lgan har bir komponent uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni ajratib o'tamiz:

1. O'z-o'zini tarbiyalash orqali valeologiya haqidagi bilimlarini to'ldirish, chuqurlashtirish hamda rivojlantirish;
2. Asosiy maqsadni aniqlab, matndagi asosiy muammolarni sarlavha bo'yicha ajratib ko'rsatish;
3. Valeologiya fanini mukammal bilishi hamda ularni umumiy kasbiy tayyorgarligi bilan bog'lay olish;
4. Matndagi tanish kalit so'zlar, tanib olish hamda iboralarni ajratib ko'rsatish, ulardan matnning asosiy mazmunini aniqlash yoki foydali ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish uchun foydalanish;
5. Matnning mazmuni hamda u bilan bog'liq savollarni tuzish;
6. Mavzu bo'yicha materiallarni tanlash, tizimlashtirish hamda uning asosida elementar tadqiqotlarni o'tkazish.

Konstruktiv komponent quyidagi ko'nikmalarni o'z tarkibiga oladi:

1. Valeologiya ga oid reja tuzish, uning asosida mantiqan to'liq ma'ruza tuzish;
2. Mavzular uchun kalit so'zlar, iboralarni ajratib ko'rsatish, so'zni shu bilan birga jumalarni, xatlarni to'g'ri tuzish;
3. Mavzularni mantiqiy qismlarga ajratish, har birining asosiy fikrini aniqlash;
4. Valeologiya oid bilimlar asosida taqdim etilgan materialni tayyorlash hamda umumlashtirish.

Muhokama. O'sib kelayotgan yosh avlod uchun zarur bo'lgan valeologik tajribani egallash, nafaqat boshqa insonlar bilan bevosita o'zaro bog'lanish jarayonlarida, balki kasbiy faoliyatni samarali tashkil etish uchun ham zarur. Har bir inson o'zi uchun kerakli bo'lgan vaziyatlar xarakteri haqida ma'lumotlarni olish uchun zarur bo'lgan vositalar: ijtimoiy jarayonlar, ommaviy axborot vositalari, turli xil mutaxassislik doiralaridagi adabiyotlardan tashkil topishi mumkin.

Shu sababli, albatta har bir tibbiyot yo'nalishi talabasiga bo'lajak shifokorlar kasbiy faoliyatiga doir integratsion valeologik kompetentlik haqida ham gapirish zarur, ba'zi bir alohida hollarda bundan mustasno, bu jarayonga maxsus, mutaxassislikka doir ta'lim kuchli ta'sir ko'rsatishi mumkin[7;140].

Valeologik kompetentlikka murojaat qilganda, ta'kidlash joizki, u o'z rivojlanishida qandaydir dinamik ta'lim sifati sifatida ikki bosqichdan o'tadi, ya'ni yuqorida aytilgan, shaxs rivojlanishining ma'lum bosqichidan birga mavjud bo'luvchi, shuningdek, darajadan darajaga rivojlanishga oladigan kasbiy va umumiy kompetensiyalar.

Bu kommunikatsiya tilini tartibsiz, stixiyali o'zlashtirish, hamda ta'lim olish vositasida sodir bo'ladi. Bunda agar gap kasb haqida bor bo'lsa, unda valeologiya fanini o'qitish bilan bog'liq bo'lsa va ma'lum shartlar bajarilsa, samaraliroq bo'ladi. Talabalarda valeologik kompetentsiyani valeologiya orqali shakllantirishda quyidagi didaktik xususiyatlarni inobatga olish zarur:

- nutqiy;
- savodli tarzda munosabatga kirishish;
- qo'llab-quvvatlash;
- o'z strategiyasiga ega bo'lish;
- vaziyatini hisobga olish;
- natijasini oldindan prognoz qilish;
- suhbat davomida qayta aloqani yo'lga qo'yish;
- tashabbusni qo'lga olish va qo'llab-quvvatlash;
- kutilgan natijaga erishish uchun imkoniyat yaratish;
- bildirilayotgan fikrlarni tasdiqlash;
- o'z fikrini izchil va ravon bayon qilish.

Shunday qilib, talaba va o'qituvchi o'rtasidagi munosabatlarning jadallashgan sharoitlarida valeologik kompetentligining yuqori darajasi, bo'lajak shifokorlardan tayyorgarligi va himoyalani darajasi yaxshiroq bo'lgan mutaxassisni tayyorlashi mumkin. Bunda bo'lajak shifokorlarning valeologik kompetentligining eng muhim tarafi aynan insonlar bilan ishlash bo'lishi kerak. Biroq, munosabatning barcha shakllarini yuqori darajada egallashi va mos ravishda guruhdoshlar bilan ishni to'g'ri tashkil qilish uchun, tibbiyot yo'nalishi talabalari ayniqsa topqirlik, hozirjavoblik, uddaburonlik, o'ziga bo'lgan ishonch, notiqlik qobiliyatini egallagan bo'lishi kerak.

Bugungi kunda valeologiya fanida qo'llaniladigan didaktik texnologiyalar ta'limda qo'llaniladigan an'analarni yanada rivojlantirib, ushbu sohada juda keng qo'llanilmoqda. Bunday o'qitish o'qituvchining bilim berish jarayonidagi rolini yanada kengaytiradi va yangilaydi. Bunda valeologiya fani o'qituvchisi o'zlashtirish jarayonini muvofiqlashtirishi, yangiliklar va innovatsiyalarga mos ravishda o'qitayotgan fanini muntazam mukammallashtirishi, saviya va ijodiy faoliyatini yanada chuqurlashtirishi talab etiladi. Bunda o'quv materiallari va mazmunini har bir talabaning shaxsiy xususiyatlari va qobiliyatlariga qarab moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu albatta, ta'lim samaradorligini oshishiga olib keladi. Shu sababli, valeologiya fanini o'qitish pedagogikaning asosiy xarakteristikasida ham o'z o'rnini topgan, ya'ni kommunikativ tarkibiy qism va uning amalga oshirilishi, o'quv materiallarini yetkazish, uning tarkibini to'g'ri tanlash va asoslash, o'quv mazmunini talabaning shaxsiy xususiyatlari va qobiliyatlariga moslashuvchanligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Популо Г. М. Педагогические условия формирования здорового образа жизни студентов в зависимости от характерологических свойств личности: Дис. ... канд. пед.

наук. – Самара, 2006. –С. 125.

2. Рахимова Ю.Э. Формирование профессиональной компетентности учащихся медицинских колледжей. Автореферат дисс. канд. пед. наук.- Тошкент, 2012. –С.12.

3. Юзликаев Ф.Р. Теория и практика интенсификации дидактического подготовки будущего учителя в системе высшего педагогического образования (на материале педагог. дисц.): Автореф. дисс. докт. пед. наук. -Тошкент: 2005. – С.18.

4. Kushner H, Leighton L. Humanities in the Twenty-First Century. - London: Palgrave Macmillan; 2018. -p.76.

5. Caramiciu J, Arcella D, Desai MS. History of medicine in medical school curricula // Anesthesia history, 2015. №1 (4). – P.42

6. Komilov N.B. Didactic opportunities of teaching history of medicine to foreign students studying in higher medical educational institutions // Academic research in modern science conference. – New York, 2023. – P. 118–122.

7. Komilov N.B. Tibbiy ta'lim jarayonida xorijiy talabalar eksklyuziv kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari. – Farg'ona: Classic, 2023 Monografiya. – 140.b.

Samandarova Shaxnoza Mirjamilovna,

Qarshi davlat texnika universiteti, Raqamli texnologiyalari va su'niy intellekt fakulteti
Kompyuter tizimlarining dasturiy va texnik ta'minoti
kafedrasi assistenti

e-mail: samandarovashaxnozabonu@gmail.com

Abdiraxmonova Sevinch Sharoffjon qizi,

Qarshi davlat texnika universiteti, Raqamli texnologiyalari va su'niy intellekt fakulteti
Dasturiy injiniringi yo'nalishi 4-kurs talabasi

e-mail: abdurahmonovasevinch717@gmail.com

Marqayeva Sabrina Bekmurot qizi,

Qarshi davlat texnika universiteti, Raqamli texnologiyalari va su'niy intellekt fakulteti
Telekamunikatsiya texnologiyalari yo'nalishi 3-kurs talabasi

DART DASTURLASH TILIDA MA'LUMOTLAR TUZILMALARI BILAN ISHLASH YA'NI LISTS, SETS, MAPS, TUPLES TUZILMALARI.

Annotatsiya. Ushbu maqolada dart fanida keng qo'llaniladigan ma'lumotlar tuzilmalari bilan ishlash ya'ni lists, sets, maps, tuples tuzilmalari strukturasining nazariy va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Tuzilmalarga doir misol va masalalar dart dasturlash tilida ishlash prinsiplari maqolada ko'rsatib o'tiladi. Bu tuzilmalar har bir dasturlash tilida muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumot tuzilmalari dasturlashning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, ma'lumotlarni samarali saqlash, boshqarish va ularga kirish imkonini beradi. Dartda eng ko'p qo'llaniladigan ma'lumot tuzilmalari Ro'yxatlar (List), Kortejlar (Tuples) To'plamlar (Set) va Xaritalar (Map) hisoblanib ularni dart dasturlash tilida tadbqiqini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Ro'yxatlar (List), Kortejlar (Tuples) To'plamlar (Set) va Xaritalar (Map), Kross platformali.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты работы со структурами данных, широко используемыми в языке программирования Dart, такими как списки (List), множества (Set), отображения (Map) и кортежи (Tuples). В статье показаны принципы работы с этими структурами на языке Dart с приведением соответствующих примеров и задач. Эти структуры имеют важное значение в каждом языке программирования, так как структуры данных являются одной из основных концепций программирования, обеспечивая эффективное хранение, управление и доступ к данным. В работе рассматривается применение наиболее распространённых структур данных Dart - списков, кортежей, множеств и отображений - в практике программирования.

Ключевые слова: списки (List), кортежи (Tuples), множества (Set), отображения (Map), кроссплатформенность.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of working with data structures widely used in the Dart programming language, including Lists, Sets, Maps, and Tuples. The article demonstrates the principles of working with these structures in Dart through examples and problem-solving tasks. These structures play an important role in every programming language, as data structures are one of the fundamental concepts of programming that enable efficient data storage, management, and access. The study explores the application of the most common Dart data structures-Lists, Tuples, Sets, and Maps-in programming practice.

Key words: Lists, Tuples, Sets, Maps, cross-platform.

Kirish. Dart - Google kompaniyasi tomonidan, umumiy qo'llanish uchun yaratilgan dasturlash tilidir. U asosan web dasturlar yaratish uchun mo'ljallangan bo'lib(ham mijoz, ham server tomon uchun), shu bilan birga mobil ilovalar ham yaratish mumkin.

Dart - obyektga yo'naltirilgan dasturlash tilidir. Dart tilidagi barcha qiymatlar obyektlardan iborat.

Dart dasturlash tili rivojlanishida ko'p yillik tarixga ega bo'lgan dasturlash tillarini ta'siri katta, bular, Smalltak, Java, JavaScript. Dart dasturlash tilining sintaksisi C dasturlash tiliga o'xshash. Dart dasturlash tili 2011-yilning 10-12-oktabr kunlari Daniyaning Orxus shahrida bo'lib o'tgan, GOTO konferensiyasida taqdim etildi. Loyihaga Lars Bak va Kasper Lund asos solgan va Google kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan. Dart 1.0 versiyasi 2013-yil 14-noyabrda chiqarilgan. Keyin esa Dart 2.0 versiyasi 2018-yil avgust oyida til o'zgarishlari, shu jumladan tip tizimi bilan chiqarildi. Dart dasturlash tili o'z rivojlanishida Smalltak, Java, JavaScript kabi oldingi tillardan ta'sirlangan. Uning sintaksisi boshqa C ga o'xshash tillarnikiga o'xshaydi. Demak, agarda siz avval C oilasiga kiruvchi biror dasturlash tilini o'rgangan bo'lsangiz, Dart dasturlash tilini o'rganish siz uchun qiyinchilik tug'dirmaydi. Bundan tashqari, Dart ham obyektga yo'naltirilgan dasturlash tilidir.

Muammoning o'rganilganlik darajasi: Dart dasturlash tilini qo'llashning asosiy sohasi bugungi kunda turli platformalar uchun Flutter freymvorkidan foydalangan holda grafik ilovalarni ishlab chiqishdir. Xususan, Flutter web-ilovalari, Android va IOS uchun mobil ilovalar va Windows, MacOS va Linux uchun ish stoli ilovalarini yaratish imkonini beradi.

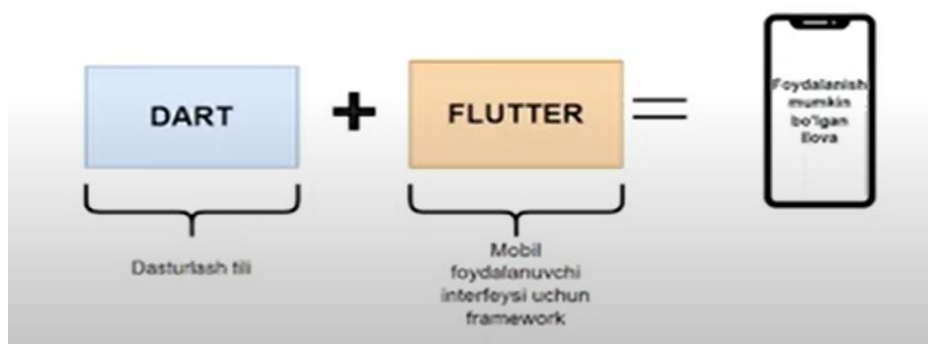
Dart dasturlash tilini biz nima uchun o'rganishimiz kerak :

1. Hozirgi kunda tez rivojlanib borayotgan va kelajagi bor dasturlash tillaridan biri.
2. Kross platformali (Android, IOS, Windows, Linux, MacOS, web-brauzer).
3. Dartning kompilyator texnologiyasi kodni turli usullarda ishlatish imkonini beradi.
4. Dart ko'plab kundalik dasturlash vazifalari uchun zarur bo'lgan asosiy kutubxonalarning boy to'plamiga ega

5. O'zbekistonda endi rivojlanayotgan dasturlash tillaridan biridir.

Shunday qilib, biz Dart-da umumiy kod bilan dastur yozishimiz va ushbu dasturni barcha qo'llab-quvvatlanadigan platformalar - Android, IOS, Windows, Linux, MacOS, web-brauzer uchun darhol kompilyatsiya qilishimiz mumkin.

Introduction and Basics

1-rasm. Dart flutter strukturasi.

Ma'lumot tuzilmalari dasturlashning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, ma'lumotlarni samarali saqlash, boshqarish va ularga kirish imkonini beradi. Dartda eng ko'p qo'llaniladigan ma'lumot tuzilmalari Ro'yxatlar (List), Kortejlar (Tuples) To'plamlar (Set) va Xaritalar (Map) hisoblanadi.

Tahlil va natijalar: Dart Ro'yxatlar (Lists) Ro'yxat – o'zida bir nechta o'zgaruvchilarni saqlovchi obyekt. Dart dasturlash tilida ro'yxatlar quyidagi tartibda yaratiladi:

```
List<ro'yxat_turi> ro'yxat_nomi = [];  
var ro'yxat_nomi = <ro'yxat_turi>[];
```

```
var ro'yxat_nomi = [];
```

Ro'yxat turi bu ro'yxatga qaysi turdagi elementlarni qo'shish mumkin ekanligini anglatadi va boshqa turdagi elementlar qabul qilinmaydi.

Masalan, mevalar nomli ro'yxatni yarataylik:

```
List<String> mevalar = ["olma", "anor", "behi", "uzum"];
```

Meva nomlari satr bo'lganligi uchun ro'yxat turini String orqali berdik. Ro'yxat elementlari doimo kvadrat qavslar ichida yoziladi va bir nechta bo'lsa, ular bir-biridan vergul orqali ajratib yoziladi.

Ro'yxat har bir elementiga murojaat etish uchun ularning indeksidan qo'llaniladi:

olma	anor	behi	uzum
0	1	2	3

Indekslash doimo 0 dan boshlanadi va ro'yxat eng so'nggi elementi indeksi ro'yxat uzunligidan 1 ta kam bo'ladi. Ro'yxatni print funksiyasi orqali chop etib ko'rishimiz mumkin,

```
void main() {
```

```
List<String> mevalar = ["olma", "anor", "behi", "uzum"];
```

```
print(mevalar); }
```

```
>> [olma, anor, behi, uzum]
```

Dart To'plamlar (Sets) To'plam – o'zida bir xil qiymatga ega bo'lmagan elementlarni saqlovchi obyekt hisoblanadi. Ro'yxatlardan farqi: Doimo to'plam elementlari tartiblangan holatda bo'ladi. O'sish tartibida Bir xil qiymatli elementlar bo'lmaydi . Indeks orqali murojaat qilish imkonsiz

Dart dasturlash tilida ham to'plamlar bilan ishlash uchun Set turidan foydalaniladi va quyidagi usullarda to'plam obyektini yaratish mumkin.

```
Set<to'plam_turi> to'plam_nomi = {}
```

```
var to'plam_nomi = <to'plam_turi> {}
```

{ } – jingalak qavslar to'plamlarni ifodalash uchun ishlatiladi va uning turi ko'rsatib o'tilganda. Yuqoridagi 2 usul kabi.

var to'plam_nomi = {} tarzida to'plam yaratish xato usul hisoblanadi. Bunday holatda to'plam obyektini emas, balki map obyektini yaratilgan bo'ladi. Bu haqida esa keyingi mavzuda bilib olasiz. Bu xatoni bartaraf etish usuli to'plamga hech bo'lmaganda bitta qiymat berib ketish.

```
void main(){
```

```
Set<int>set={1,2,3,4,1,2};
```

```
List<int>list=[1,2,3,4,1,2];
```

```
print(set);
```

```
print(list);
```

```
}
```

```
>>{1, 2, 3, 4}
```

```
>>[1, 2, 3, 4, 1, 2]
```

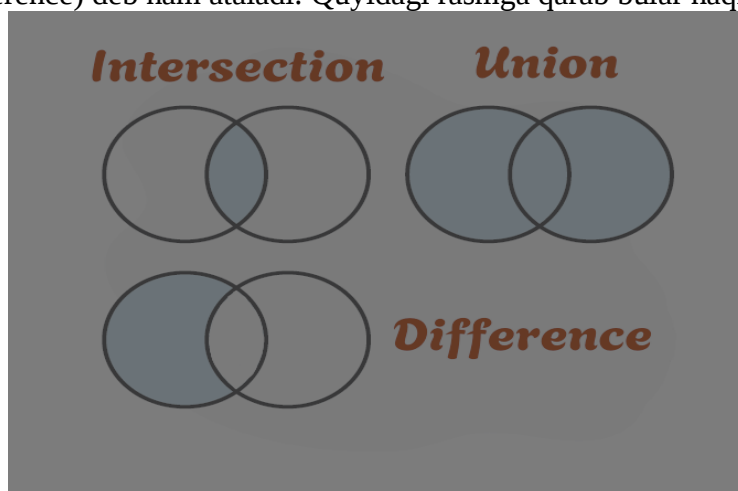
To'plam xususiyatlari:

Kirish	Xususiyat	Chiqish
{1, 2, 3, 4}	.first	1
{1, 2, 3, 4}	.last	4
{1, 2, 3, 4}	.indexed	((0, 1), (1, 2), (2, 3), (3, 4))
{1, 2, 3, 4}	.isEmpty	false
{1, 2, 3, 4}	.isNotEmpty	true
{1, 2, 3, 4}	.length	4

To'plam funksiyalari:

Kirish	Funksiya	Chiqish
{1, 2, 3, 4}	.add(5)	{1, 2, 3, 4, 5}
{1, 2, 3, 4}	.addAll({5, 6})	{1, 2, 3, 4, 5, 6}
{1, 2, 3, 4}	.clear()	{}
{1, 2, 3, 4}	.contains(3)	true
{1, 2, 3, 4}	.containsAll({4, 5})	false
{1, 2, 3, 4}	.elementAt(2)	3
{1, 2, 3, 4}	.remove(2)	{1, 3, 4}
{1, 2, 3, 4}	.removeAll({2, 3})	{1, 4}

Matematikada ham bilamizki, to'plamlar mavjud. To'plamlar ustida bajariluvchi quyidagi ishlar bor : birlashmasi (union), kesishmasi (intersection) va ayirmasi yoki farqi (difference) deb ham ataladi. Quyidagi rasmga qarab bular haqida bilib olishingiz mumkin.

2-rasm. To'plamlar ustida amallar.

Xuddi shu vazifalarni bajaruvchi to'plam funksiyalari ham mavjud.

Union ikki to'plam birlashmasini to'plam sifatida beradi. Doimgidek bir xil qiymatli elementlar yakka olinadi.

```
void main(){
Set<int> set = {1,3,5};
Set<int> son = {4,5,9};
print(set.union(son));
>>{1, 3, 5, 4, 9}
```

Intersection ikkala to'plamda ham uchraydigan elementlarni to'plam sifatida qaytaradi.

```
void main(){
Set<int> set = {1,3,5};
Set<int> son = {4,5,9};
print(set.intersection(son));
>>{5}
```

Difference birinchi to'plam farqini to'plam sifatida beradi. Ya'ni bunda birinchi to'plamda mavjud, ammo ikkinchi to'plamda uchramaydigan elementlar olinadi.

```
void main(){
Set<int> set = {1,3,5,7,4};
Set<int> son = {4,5,9};
print(set.difference(son));
>>{1, 3, 7}
```

Dart Lug'atlar (Maps)

Lug'at – elementi kalit va qiymat juftligiga ega bo'lgan obyekt. Oddiy qilib aytganda, til o'rganayotgan vaqtimizda turli lug'atlardan foydalanamiz. Bular o'sha tildagi so'z va uning o'zbek tilidagi tavsifi berib o'tiladi. Masalan, language – til. Bunda language kalit va til esa kalitga tegishli qiymat uning tavsifi.

Dart dasturlash tilida Map sinfi elementlar to'plami lug'at tarzida ifodalash uchun qo'llaniladi. Element kalit va qiymati turli ma'lumot turlarida bo'lishi mumkin. Bir xil kalitga ega elementlar bo'lishi mumkin emas.

{ } jingalak qavslar Map obyektini yaratish uchun ishlatiladi. Quyidagi tarzda yaratiladi :

```
Map<kalit_malumot_turi, qiymat_malumot_turi> map_nomi = {};
```

```
var map_nomi = <kalit_turi, qiymat_turi>{};
```

```
var map_nomi = {};
```

Sintaksisni ko'radigan bo'lsak, 1- va 2-usulda kalit_turi, qiymat_turi uchun kerakli ma'lumot turini berib ketish lozim. Keyin faqat mana shu turdagi elementlarni qo'shish mumkin bo'ladi. 3-usul To'plamlar mavzusida aytib ketganimizdek, Set obyektini emas, balki Map obyektini yaratish uchun ishlatiladi.

Map<String, int> dict = {} ; - bu dict nomli Map obyektida kalit turi String, qiymat turi esa int qilib belgilanmoqda.

Lug'at xususiyatlari:

Kirish	Xususiyat	Chiqish
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.entries	(MapEntry(0: uzbekdevs.uz), MapEntry(1: fayllar.org), MapEntry(2: arxiv.uz))
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.keys	(0, 1, 2)
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.values	(uzbekdevs.uz, fayllar.org, arxiv.uz)
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.isEmpty	false
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.isNotEmpty	true
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.length	3

Lug'at funksiyalari:

Kirish	Funksiya	Chiqish
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.addAll({3:'to'rt', 4:'besh'})	{0: uzbekdevs.uz, 1: fayllar.org, 2: arxiv.uz, 3: to'rt, 4: besh}
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.clear()	{}
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.containsKey(2)	true
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.containsValue(2)	false
{0:'bir', 1:'ikki', 2:'uch'}	.remove(2)	{0:'bir', 1:'ikki'}

Lug'atga yangi element qo'shish kvadrat qavslar ichida kalit va unga '=' tenglik belgisi orqali mos qiymat tayinlash orqali bajariladi: map[4] = 'to'rt'; - 4 kalit, to'rt esa qiymat.

Endi Map obyektini elementlari mavjud holatda yaratamiz. Buning uchun unga elementlar kalit : qiymat tarzida yoziladi va ular soni bir nechta bo'lsa, vergul bilan ajratib yoziladi ya'ni quyidagicha:

```
void main(){
  Map<int,String>map={ 1:'one',2:'two',3:'three'};
  print(map);}
>>{1: one, 2: two, 3: three}
```

Funksiya orqali lug'at elementi qiymatini yangilash usuli mavjud. Bunda update() funksiyasi qo'llaniladi.

```
String update(int key,StringFunction(String)update);
```

Lug'atning barcha elementlari qiymati tarkibini o'zgartirish uchun updateAll() funksiyasi ishlatiladi. Funksiya sintaksisi:

```
void updateAll(String Function(int, String) update)
```

Quyidagi misolda lug'at barcha elementlarining qiymatini katta harflarga o'tkazadi. Ya'ni bunda barcha elementlari birma-bir ko'rib chiqiladi:

Lug'at elementlarini ko'zdan kechirish uchun for in siklidan foydalanamiz. Biz bunda elementlarni, kalitlarni va qiymatlarni ko'ra olamiz. Lug'at obyektining quyidagi xususiyatlari qo'llaniladi:

entries – yozuvlar ya'ni elementlar deb ham tushunsak bo'ladi

keys - kalitlar

values – qiymatlar

Dart Kortejlar (Tuples)

Dart 3.0 versiyasidan boshlab Dart dasturlash tiliga kortejlar nomli yangi tur qo'shildi. Kortejlar anonim, o'zgarmas tur bo'lib, to'plam turlari kabi bir nechta o'zgaruvchilarni bir o'zgaruvchida saqlash, birlashtirish imkonini beradi. Kortejlar aniq o'lchamga ega bo'ladi ya'ni o'lchami qat'iy, har xil turdagi qiymatlarni o'zida saqlashi va yaratib ketilishi kerak.

Kortej – boshqa dasturlash tillarida ham shu kabi ma'lumotlar turi mavjud. Masalan, oddiy misol:

```
void main (){  
var tuple = (1,2.3, "salom");  
print(tuple);  
>>{1,2.3,salom}
```

Bu yerda tuple nomli kortejni yaratamiz. U uch elementdan iborat: 1 - butun son, 2.3 – haqiqiy son, salom – satr. Kortejni ko'rish uchun print() funksiyasidan foydalanamiz.

Kortejni yaratish uchun () – qavslar qo'llaniladi va uning elementlari bir-biridan vergul bilan ajratib yoziladi.

Kortejni yaratishda uning elementlari qaysi turdagi ketma-ketlikda ekanligini belgilab, keyin qiymatlarni berib yaratish mumkin. Yuqoridagi berilgan misolda kortej elementlari turi avtomatik aniqlab olinmoqda ya'ni tuple o'zgaruvchisi var turida berilgani uchun. O'zgaruvchi turini ko'rganimizda quyidagi natijani ko'rsatadi:

```
void main(){  
var tuple = (1,2,3, "salom");  
print(tuple);}  
>>(int,double,String)
```

Xulosa. Har bir dasturlash tilida ma'lumotlar tuzilmasi kerakli bo'limi hisoblanadi. Bu bo'limlarda Ro'yxatlar (List), Kortejlar (Tuples) To'plamlar (Set) va Xaritalar (Map) lar muhim hisoblanib ularga doir dart dasturlash tilidan foydalanib misol va masalalar ko'rib o'tildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sanjib Sinha. Beginning Flutter with Dart 2020-years.
2. Anggoro, W. "Chapter 4. Arrays". Data Structures and Algorithms Using C++. O'Reilly. - This chapter explains arrays - as linear data structures - along with their types, representation, and memory location.

Kadirov Ilyosjon Ibragimovich,
O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi markaz boshlig'i

O'ZBEKISTONDA BOSH PROKURORNING QONUNCHILIK TASHABBUSI

Annotatsiya. Mazkur ishda O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining qonunchilik tashabbusi huquqi va uning amaliyotdagi ahamiyati tahlil qilingan. Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan vakolatlarga asosan, Bosh prokuror muayyan sohalarida - xususan, huquqni muhofaza qilish, jinoyatchilikka qarshi kurash, inson huquqlarini ta'minlash kabi yo'nalishlarda - qonun loyihalarini ishlab chiqish va Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga kiritish orqali qonun ijodkorligi jarayonida faol ishtirok etadi. Shu bilan birga, prokuratura organlarining qonunchilik tashabbusi orqali huquqiy bazani takomillashtirishdagi o'rni hamda ushbu huquqni amalga oshirishdagi amaliy mexanizmlar yoritilgan. Xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil asosida, Bosh prokurorning qonunchilik tashabbusi huquqidan samarali foydalanishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qonunchilik tashabbusi huquqi, qonun ijodkorligi, qiyosiy tahlil, huquqiy baza, qonunchilikka taklif, qonunchilikni takomillashtirish.

Аннотация. В данной работе проанализировано право Генерального прокурора Республики Узбекистан на законодательную инициативу и его значение на практике. На основе полномочий, предусмотренных Конституцией и законами, Генеральный прокурор активно участвует в процессе законотворчества, разрабатывая проекты законов и внося их в Законодательную палату Олий Мажлиса, особенно в таких сферах, как обеспечение законности, борьба с преступностью и защита прав человека. Кроме того, в статье освещается роль органов прокуратуры в совершенствовании правовой базы посредством реализации права законодательной инициативы, а также анализируются практические механизмы осуществления данного права. На основе сравнительного анализа международного опыта выработаны предложения и рекомендации, направленные на повышение эффективности использования Генеральным прокурором права законодательной инициативы.

Ключевые слова: право законодательной инициативы, законотворчество, сравнительный анализ, правовая база, законодательное предложение, совершенствование законодательства.

Abstract. This study analyzes the legislative initiative right of the Prosecutor General of the Republic of Uzbekistan and its practical significance. Based on the powers established by the Constitution and laws, the Prosecutor General actively participates in the law-making process by drafting legislative proposals and submitting them to the Legislative Chamber of the Oliy Majlis, particularly in areas such as ensuring the rule of law, combating crime, and protecting human rights. The article also highlights the role of prosecutorial bodies in improving the legal framework through the exercise of legislative initiative and examines the practical mechanisms for implementing this right. Through a comparative analysis of international experience, the study develops proposals and recommendations aimed at enhancing the effective use of the Prosecutor General's legislative initiative right.

Key words: legislative initiative right, law-making, comparative analysis, legal framework, legislative proposal, improvement of legislation.

Davlatning huquqiy asoslarini mustahkamlash va qonun ustuvorligini ta'minlashda prokuratura organlarining o'rni beqiyosdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va amaldagi qonunchilikka muvofiq, prokuratura organlari nafaqat nazorat funksiyasini, balki huquqiy islohotlarda faol ishtirok etuvchi organ sifatida ham harakat qilmoqda. Shu jumladan,

ularga qonunchilik tashabbusi huquqi berilgan bo'lib, bu orqali prokuratura jamiyatdagi muammolarga huquqiy yondashuv bilan yechim taklif etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Qonunchilik tashabbusi - bu muayyan davlat organlari yoki mansabdor shaxslarning parlamentga qonun loyihalarini kiritish huquqidir. Ushbu jarayon qonun ijodkorligining asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, qonunlarni qabul qilish va ularni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyodagi ko'plab davlatlarda prokuratura organlari qonunchilik tashabbusini kiritish, qonun loyihalarini huquqiy jihatdan baholash, amaldagi normalarning ijrosini nazorat qilish va huquqiy tizimni takomillashtirish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Ayrim yurisdiksiyalarda prokuratura mustaqil ravishda qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lsa, boshqalarida u qonun loyihalarini tahlil qilish va huquqiy xulosalar berish orqali parlament ishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun, ushbu maqolada prokuratura organlarining qonun ijodkorligidagi ishtirok darajasi, ularning davlat huquqiy tizimidagi o'rni va ahamiyati xalqaro tajriba asosida o'rganiladi hamda O'zbekistonda qonunchilik jarayoni samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqiladi.

Qonun loyihasi, qonunchilik tashabbusi huquqi asosida, belgilangan tartibda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga taqdim etiladi. Agar loyihani ishlab chiqqan sub'yekt bevosita qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lmasa, u bunday huquqqa ega bo'lgan organ yoki mansabdor shaxsga ushbu loyiha bo'yicha tashabbus kiritish haqida murojaat qilish imkoniyatiga ega.

Qonun loyihalarini rasmiylashtirish va Qonunchilik palatasiga taqdim etish jarayoni Oliy Majlis palatalarining qo'shma qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga kiritiladigan qonun loyihalarini va Senatga taqdim etilgan qonunlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalari" bilan tartibga solinadi. Mazkur qoidalarga muvofiq, qonunchilik tashabbusi huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, konstitutsiyaviy qonunlari va oddiy qonunlar loyihalarini tayyorlash hamda ularga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, yoki amaldagi qonunlarni o'z kuchini yo'qotgan deb topish to'g'risidagi qonun loyihalarini taqdim etish orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, qonun loyihalarini tayyorlash va ularni Qonunchilik palatasiga kiritish tartib-taomillari "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi hamda "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlarida aniq belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga ko'ra qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ega. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi va Bosh prokurori ham o'z vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalar bo'yicha qonunchilik tashabbusi huquqiga egadir.

Qonunchilik tashabbusi huquqi qonun loyihasini qonunchilik tashabbusi huquqi sub'yektlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiriladi.

Biroq, shuni ta'kidlab o'tish joizki "o'z vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalar" degan jumlagacha aniqlik kiritilmagan. Bu borada, X.Turdiyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi va Oliy sudi va Bosh prokurorining o'z vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalar bo'yicha qonunchilik tashabbusi huquqi tushunchasiga aniqlik kiritish zarurligini ta'kidlangan.

Jumladan, O'zbekiston qonunchiligida mazkur tushuncha yuzasidan ilmiy va amaliy tahlilga ehtiyoj sezilmoqda. Amaliyotda sudlar va Bosh prokuror o'z faoliyati davomida qonunchilik hujjatlaridagi kamchiliklar, bo'shliqlar hamda ziddiyatlarga tez-tez duch kelishadi va bunday holatlarda qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan sub'yektlarga murojaat

qilishadi. Shu nuqtai nazardan, agar ular tomonidan taqdim etilgan qonun loyihasi o'z vakolatlari doirasidagi masalalarga taalluqli bo'lmasa, bunday holda qonun chiqaruvchi organ qanday pozitsiyani egallashi lozim? Loyiha ko'rib chiqilishdan rad etiladimi yoki ko'rib chiqish muddati keyinga qoldiriladimi? Shu bilan birga, "o'z vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalar" tushunchasi orqali qanday huquqiy chegaralar nazarda tutilmoqda? Ushbu masalalarni ilmiy va huquqiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining saylov huquqiga ega bo'lgan, yuz ming nafardan kam bo'lmagan fuqarolari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman), O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi qonunchilik takliflarini qonunchilik tashabbusi tartibida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritishga haqli.

Bundan tashqari, O'zbekistonda prokurorlarning roli faqat nazorat va jinoyat qonuni ijrosini ta'minlash bilan cheklanib qolmay, balki huquqiy jamoatchilik va jamiyatda keng ma'rifiy vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Ularning vazifalaridan biri jamiyatda huquqiy ong va xabardorlikni oshirishga hissa qo'shish bo'lib, bu orqali aholining huquqiy bilimlarini kengaytirish va qonunlarga rioya etish madaniyatini shakllantirishga ko'maklashadi.

Shuning uchun prokurorlar jamiyat a'zolariga ularning huquqlari, huquqiy imkoniyatlari va sud-huquq tizimidagi jarayonlar haqida ma'lumot berishga qaratilgan tashabbuslarga yetakchilik qilishlari mumkin. Bunday ishlarning amalga oshirilishi jamiyatning huquqiy faolligini oshirish, qonunlarga rioya qilishni mustahkamlash va aholining huquqiy savodxonligini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga asosan, Bosh prokuror o'z vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha qonun chiqarish tashabbusini ilgari sura oladi.

Shuningdek, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 13-moddasiga muvofiq, Bosh prokuror belgilangan vakolatlari doirasida Qonunchilik palatasiga qonun loyihalari bilan murojaat qilish huquqiga ega.

"Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunning 20-moddasiga muvofiq, qonun loyihasini tayyorlash tashabbusi, faqatgina amaldagi qonunlarda muayyan sohadagi jamoat munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlar yoki ma'muriy tartiblar yo'q bo'lgan taqdirda amalga oshirilishi mumkin.

Qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan shaxs (masalan, Bosh prokuror) qonun loyihasini qonunchilik organiga taqdim etsa, bu loyiha majburiy tarzda ko'rib chiqilishi kerak va unga aniq qaror qabul qilinishi talab etiladi. Biroq, agar faqat taklif tarzida murojaat qilinsa - masalan, amaldagi qonunni o'zgartirish yoki bekor qilish haqida - bu taklifni ko'rib chiqish majburiy emas, ya'ni u rad etilishi yoki ko'rib chiqilmasligi mumkin.

Prokuraturaning qonun ijodkorligidagi ishtiroki ham muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. U qonun loyihalarini ishlab chiqish va ularni muhokamaga taqdim etish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon, albatta, parlament kabi qonun chiqaruvchi organlar bilan yaqin hamkorlikda olib boriladi.

Prokuratura tomonidan qonun loyihalarining ishlab chiqilishi, ko'pincha, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, amaldagi qonunchilikdagi kamchiliklar yoki huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish maqsadida amalga oshiriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, prokuraturaning qonunlar tayyorlashdagi ishtirokini hokimiyatlar o'rtasidagi muvozanat va cheklovlar tizimining bir qismi sifatida qarash mumkin. Chunki prokuratura o'z faoliyati davomida qonunlar qanday amalga oshirilayotgani haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi va aynan shu orqali u qanday huquqiy muammolar mavjudligini aniqlab, tegishli qonunlar ishlab chiqish tashabbusini ilgari sura oladi.

Prokuraturaning qonun ijodkorligidagi ishtirok shakllari quyidagilardan iborat:
prokuratura organlari faoliyatiga bevosita aloqador bo'lgan qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlash hamda ularni qonunchilik tashabbusi huquqi asosida parlamentga taqdim etish;

boshqa davlat organlari tomonidan ishlab chiqilayotgan qonun loyihalarini tayyorlashda ishtirok etish;

qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari bo'yicha huquqiy xulosalar tayyorlash;

qonun loyihalari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarida muhokama qilinganda ularda ishtirok etish.

Bu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun prokuratura o'zining nazorat funksiyasidan faol foydalanadi. Prokurorlar Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilinishi, fuqarolarning huquq va erkinliklari himoya qilinishi ustidan doimiy nazoratni amalga oshiradilar.

Shu bilan birga, vazirliklar, idoralar, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari, korxonalar, muassasalar, harbiy qismlar va boshqa mansabdor shaxslar faoliyatining qonun hujjatlariga muvofiqligini tekshirish ham prokuratura e'tiborida bo'ladi.

Prokuraturaning qonun ijodkorligidagi faoliyati jarayonida amaldagi qonunlardagi huquqiy bo'shliqlar, ziddiyatlar va mukammallashtirish talab etiladigan normalar aniqlanadi. Shuningdek, yangi huquqiy hujjatlar qabul qilish zarurati yuzaga keladi.

Bundan tashqari, mahalliy darajada qabul qilinayotgan huquqiy hujjatlarning Konstitutsiya va umumiy qonunlarga mosligi ham prokuratura organlari tomonidan tekshirib boriladi. Bugungi kunda qonun ijodkorligi jarayoni jadal tus olgani sababli, mazkur jarayonda qonunlar va huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish hamda mavjud huquqiy normalarni takomillashtirish vazifasi yanada murakkablashmoqda.

Bu nuqtai nazardan, byudjet, soliq, ijtimoiy, mehnat va ekologik qonunchilik sohalaridagi normalar ayni paytda alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Prokurorlar korrupsiyaga qarshi kurash qonunchiligini ishlab chiqish va takomillashtirish, unga qarshi samarali kurashish usullarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqdalar.

Prokuratura nazorati jamiyatdagi deyarli barcha huquqiy sohalarini qamrab oladi. Bu esa, bir tomondan, prokurorlardan amaldagi qonun va me'yorlarni chuqur bilishni talab etadi, ikkinchi tomondan esa, ularga Konstitutsiya va qonunlar qay darajada amalga oshirilayotganini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Shu orqali, huquqiy tizimdagi mavjud muammolarni aniqlash va jamiyatda qanday islohotlarga ehtiyoj borligini belgilash mumkin bo'ladi.

2017 yilda O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi tarkibida Qonuniylik va huquq-tartibotni ta'minlash masalalarini tahlil qilish boshqarmasi tashkil etildi. Bu boshqarmaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

amaldagi qonunlar va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

qonunbuzarliklarning oldini olish va ularni bartaraf etish;

huquqiy normalarni noto'g'ri yoki sub'yektiv talqin qilinishiga yo'l qo'ymaslik;

davlat organlari va tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishga ko'maklashish.

Ushbu yo'nalishdagi faoliyat, o'z navbatida, huquqiy tartibotni mustahkamlash va jamiyatda qonuniylikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyinchalik Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar prokuraturalari huzurida qonuniylik va huquq-tartibotni ta'minlash masalalarini tahlil qilish bilan shug'ullanadigan katta yordamchi lavozimi joriy etildi.

Prokuratura xodimlari doimiy ravishda qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlashda ishtirok etib kelishmoqda. Ular ushbu hujjatlarni huquqiy

ekspertizadan o'tkazish, shuningdek, qonun loyihalari ustida ishlovchi qo'mitalar, komissiyalar va ishchi guruhlar tarkibida ishlash orqali muhim rol o'ynaydi.

Shu bilan birga, so'nggi yillarda prokuratura organlari o'z faoliyatida korrupsiyaga oid omillarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan tahliliy ishlarga alohida e'tibor qaratishmoqda.

Shu maqsadda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmoniga asosan, Bosh prokuratura tarkibidagi Qonuniylik va huquq-tartibotni ta'minlash muammolarini tahlil qilish boshqarmasi doirasida 3 nafar shtat birligidan iborat "Korrupsiyaviy omillarni tahlil qilish bo'limi" tashkil etildi. Shuningdek, ushbu boshqarmaning hududiy bo'linmalari joylarda korrupsiyaga olib keluvchi holatlarni tahlil qilish uchun mas'ul etib belgilandi.

Bu esa shundan dalolat beradiki, prokuratura organlari tomonidan barcha turdagi normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari qonuniylik nuqtai nazaridan atroflicha o'rganiladi hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha zarur choralar ko'riladi.

Umuman olganda, O'zbekiston prokuratura organlarining qonun ijodkorligidagi faol ishtiroki mamlakatning huquqiy poydevorini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Qonunlarning asosiy ijrochilari sifatida prokurorlar ko'p hollarda huquqiy islohotlarni ilgari surishda yetakchi rol o'ynaydi. Ular amaliyotdagi tizimli muammolarni aniqlab, huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish va sud-huquq sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda faol qatnashmoqda.

Boshqa hokimiyat tarmoqlari va fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishga hissa qo'shgan holda, O'zbekiston prokurorlari mamlakat huquqiy tizimining uzluksiz takomillashib borishi va sud-huquq islohotlarining samaradorligini oshirish jarayonida markaziy organlardan biriga aylanishlari mumkin. .

Yuqoridagilarga ko'ra, mazkur mavzu yakuni doirasida quyidagilar taklif etiladi:

- prokuratura tashabbuslarining ommaviy muhokamalarini ko'paytirish;
- ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikda qonun loyihalarini ishlab chiqish;
- axborot texnologiyalari orqali tashabbuslarni jamoatchilikka yetkazish mexanizmlarini kuchaytirish.

- Bosh prokurorining o'z vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalar bo'yicha qonunchilik tashabbusi huquqi tushunchasiga aniqlik kiritish.

O'zbekistonda qonun ustuvorligiga erishish va adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishda prokuratura organlarining roli ortib bormoqda. Qonunchilik tashabbusi huquqi esa ularga ushbu jarayonda faol qatnashish, muammolarni huquqiy vositalar orqali hal etish imkonini beradi. Shu boisdan, prokuratura organlarining qonunchilik jarayonidagi ishtiroki strategik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 20.04.2021 y., 03/21/682/0354-son.

2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga kiritiladigan qonun loyihalarini va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatiga taqdim etilgan qonunlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalari. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 2011 y., 1-son, 15-modda.

3. O'zbekiston Respublikasining "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonuni.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 14.03.2017 yildagi PQ-2833-son.

5. Turdiyev X. Nekotoryye problemy realizatsii zakonodatelnoy initsiativy: konstitusionno-pravovoy analiz //Obshchestvo i innovatsii. – 2024. – T. 5. – №. 4. – S. 88-94.
6. Kucheryavsev D. A. Rol sudov v osushchestvlenii prava zakonodatelnoy initsiativy v Rossiyskoy Federatsii // Konstitusionnoye i munitsipalnoye pravo. 2015. № 5.
7. Shokirov O. Mahalliy davlat hokimiyati organlari norma ijodkorligi faoliyatida qonuniylikni ta'minlashda prokuratura organlari ahamiyatini oshirish //Obshchestvennyye nauki v sovremennom mire: teoreticheskiye i prakticheskiye issledovaniya. – 2024. – T. 3. – №. 9. – S. 26-30.

Atayeva Maloxat Isakovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Boshlang‘ich ta’lim
metodikasi kafedrası” katta o‘qituvchisi
e-mail: moxim1221@gmail.com

ZAMONAVIY MAKTAB O‘QITUVCHISINING KASBIY MOBILLIGINI RIVOJLANTIRISH: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy maktab o‘qituvchisining kasbiy mobilligini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. O‘qituvchi faoliyatida mobillikning mohiyati, uni shakllantirish omillari hamda xalqaro tajribalar asosida tahlil qilingan yondashuvlar ochib berilgan. O‘qituvchining kasbiy moslashuvchanligi, malaka oshirish tizimi va innovatsion tayyorgarlik darajasi yoritilgan

Kalit so‘zlar: kasbiy mobillik, o‘qituvchi, zamonaviy maktab, innovatsiya, refleksiya, malaka, moslashuvchanlik, o‘zini rivojlantirish.

Аннотация. В статье освещены теоретические и практические аспекты развития профессиональной мобильности современного школьного учителя. Рассмотрена сущность мобильности в педагогической деятельности, факторы её формирования, а также проанализированы подходы на основе международного опыта. Показаны профессиональная адаптивность учителя, система повышения квалификации и уровень инновационной готовности.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, учитель, современная школа, инновации, рефлексия, квалификация, гибкость, саморазвитие.

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of developing the professional mobility of a modern school teacher. The essence of mobility in pedagogical activity, the factors of its formation, and approaches based on international experience are analyzed. Teacher’s professional adaptability, professional development system, and level of innovative readiness are highlighted.

Key words: professional mobility, teacher, modern school, innovation, reflection, qualification, flexibility, self-development.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi shaxsiga qo‘yilayotgan talablar yildan-yilga ortib bormoqda. Global raqobat, axborot texnologiyalarining tezkor rivojlanishi, o‘quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlaridagi o‘zgarishlar o‘qituvchidan doimiy yangilanishni, moslashuvchanlikni va kasbiy mobillikni talab etadi. Kasbiy mobillik o‘qituvchining o‘z faoliyatida yangi sharoitlarga tez moslasha olishi, ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirib, yangicha pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish qobiliyatini anglatadi. Zero, “Ilg‘or pedagog o‘z faoliyatida zamonaviy texnologiyalarni qo‘llay oladi, mualliflik dasturlariga ega, tanqidiy fikrlaydi va ijodiy salohiyatini to‘la namoyon eta oladi”.[6].

Kasbiy mobillik o‘qituvchining yangi pedagogik texnologiyalarni tez o‘zlashtirishiga va o‘z faoliyatini doimiy takomillashtirishga imkon beradi. Shu bilan birga, u o‘quvchilarning individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. U.Yarichev (Н.У.Ярычев) va L.I.Sambiyeva (Л.И.Самбиева) o‘zlarining “Развитие профессиональной мобильности учителя современной школы” nomli monografiyalarida Rossiya ta’lim tizimida o‘qituvchining kasbiy mobilligiga alohida e’tibor qaratilishini ta’kidlab, uni ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida baholaydilar.

Adabiyotlar tahlili va metod. Kasbiy mobillik tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin etilgan. Ba’zi tadqiqotchilar uni o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini yangi sharoitlarda

davom ettirish qobiliyati sifatida talqin etsa, boshqalar uni pedagogning o'zini rivojlantirishga bo'lgan tayyorgarligi deb izohlaydi.

N.U.Yarichev (Н.У.Ярычев) va L.I.Sambiyeva (Л.И.Самбиева) monografiyasida kasbiy mobillik o'qituvchining refleksiv fikrlashi, innovatsion faoliyatga ochiqqligi hamda o'z kasbiy tajribasini tahlil qila olish malakasi bilan bevosita bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [10]. Ularning ning ilmiy qarashlari asosida pedagogik faoliyatda moslashuvchanlik, yangilikka ochiqqlik va o'z-o'zini rivojlantirish zaruriyati yoritilgan. O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar, innovatsion metodlar va kompetensiyaviy yondashuv o'qituvchining kasbiy mobilligini ta'minlashning asosiy omillari sifatida ko'rib chiqilgan. O'qituvchining mobilligini oshirish uchun malaka oshirish kurslari, seminarlar, xalqaro onlayn platformalarda ishtirok etish, shuningdek, o'zaro tajriba almashish samarali natija beradi. Bu jarayon o'qituvchida "refleksiv tafakkur" va "metodologik mustaqillik"ni shakllantiradi.

Shuningdek, K.Rogers(Carl Rogers), J.Dewey (John Dewey-amerikalik faylasuf va pedagog, tajribaviy ta'lim nazariyasi asoschisi. U "tajriba orqali o'rganish" g'oyasini ilgari surgan.), V.A.Slastenin(Виктор Александрович Сластенин - rus pedagogi, pedagogika nazariyasi va o'qituvchining professional shakllanishi bo'yicha yetakchi olimlardan biri) va L.M.Mitina (Людмила Михайловна Митина - zamonaviy rus psixologi, o'qituvchining professional rivojlanishi, stress va adaptatsiya masalalari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan)

kabi olimlar asarlarida o'qituvchi shaxsining o'zgaruvchan muhitga moslashuvi pedagogik mahoratning ajralmas qismi sifatida qaraladi. [2;7;8;9].

"Mobillik" komponenti esa, ta'lim oluvchining individual qobiliyatini kelajak

faoliyatiga tezkor moslashni nazarda tutadi[4]. Bunda bolalarning bog'chaga va maktabga tez moslashishi, talabalarning oliy ta'lim muassasalariga va kelajak kasbiy faoliyatiga tez moslashishini ta'minlovchi "kelajak uchun, bugun moslash"; "bir qadam oldinda" kabi tamoyillar asosida pedagogik-psixologik tadqiqotlar olib boriladi.

Ushbu yondashuv ta'lim jarayonida individual qobiliyatlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi. Pedagogik-psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar va talabalar muhitga tez moslashganda ularning o'rganish samaradorligi va kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarligi oshadi. Shu sababli, "mobillik" komponentini ta'lim dasturiga kiritish, ularni turli pedagogik vaziyatlarga moslashish qobiliyatini rivojlantirish va shaxsiy yutuqlarini rag'batlantirishga xizmat qiladi. Bu tamoyil "kelajak uchun, bugun moslash" degan g'oya bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'lim oluvchilarni har doim bir qadam oldinda bo'lishga undaydi.

Ushbu maqolada adabiyotlar tahliliga asoslanib, o'qituvchilarning kasbiy mobilligini rivojlantirishda refleksiv yondashuv, uzluksiz ta'lim va innovatsion metodlardan foydalanishning ahamiyati o'rganildi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metodlar, taqqoslash va umumlashtirish usullari qo'llanildi.

Muhokama. Kasbiy mobillikni rivojlantirishda o'qituvchining shaxsiy motivatsiyasi, kasbiy qadriyatlari va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ichki ehtiyoji muhim o'rin tutadi. O'qituvchi o'z faoliyatini faqat dars o'tish bilan cheklamasdan, balki o'z kasbiy kompetensiyalarini kengaytirib borishi kerak.

N.U.Yarichev va L.I.Sambiyeva monografiyasida shunday jumalarni o'qiymiz: «Современная школа нуждается в учителе, способном быстро перестраивать свою деятельность в зависимости от новых образовательных стандартов и запросов общества». Maktab ta'limi yangi standartlar, raqamli texnologiyalar va jamiyat ehtiyojlariga moslashgan o'qituvchini talab qiladi. Bu O'zbekiston ta'lim tizimida ham dolzarb - chunki yangi davlat o'quv dasturlari, kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar joriy etilmoqda. Rossiya Federatsiyasida o'qituvchilarning mobilligini oshirishga qaratilgan malaka oshirish kurslari, onlayn platformalar va pedagogik forumlar samarali yo'lga qo'yilgan [10]. Ushbu tajriba O'zbekiston ta'lim tizimida ham tatbiq etilishi mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchining kasbiy mobilligi jamoaviy hamkorlik, tarmoq loyihalari va o'zaro tajriba almashinuvi orqali

ham rivojlanadi. Shu jihatdan o'qituvchilarning professional jamoalarini shakllantirish va ularga doimiy axborot-metodik yordam ko'rsatish muhimdir.

Natijalar.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy mobilligini rivojlantirish:

- o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi;
- ta'limda innovatsion g'oyalarni tatbiq etish imkonini beradi;
- o'qituvchi shaxsining ijodiy va reflektiv salohiyatini kuchaytiradi.

Yarichev va Sambiyeva tomonidan ishlab chiqilgan modelda kasbiy mobillikning asosiy komponentlari - moslashuvchanlik, yangilikka ochiqlik va o'zini rivojlantirishga tayyorgarlik sifatida ko'rsatilgan [10]. Ushbu model o'qituvchining faoliyatini o'zgaruvchan sharoitlarda samarali tashkil etishga yordam beradi.

Xulosa. Kasbiy mobillik zamonaviy ta'lim tizimi uchun o'qituvchining eng muhim sifatlaridan biridir. U o'qituvchining zamon talablariga moslashishini, innovatsiyalarni qabul qilishini va o'quvchilarning o'sishiga samarali ta'sir ko'rsatishini ta'minlaydi. O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ham ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, o'qituvchilar malakasini oshirish dasturlarida mobillikni asosiy komponent sifatida kiritish muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim tizimi o'qituvchining professional mobilligini asosiy omil sifatida inobatga olgan holda shakllantirilishi lozim. Bu tizimda har bir o'quvchining qobiliyatlari va ehtiyojlari individual tarzda hisobga olinadi, o'qituvchi esa doimiy ravishda yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirib, o'z faoliyatini takomillashtiradi. Pedagoglar bir-biri bilan tajriba almashish orqali innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etadi va shaxsiy refleksiyasini rivojlantiradi. Shu tariqa, o'qituvchining ijodiy va metodik malakasi oshib, ta'lim sifati va samaradorligi yanada yaxshilanadi, ta'lim jarayoni esa o'quvchilarning individual rivojlanishiga moslashgan, samarali va innovatsion muhitga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Denisenko V.A. (2003). O'quv logistikasi asoslari. Kaliningrad: KDU nashriyoti.
2. Dewey J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
3. Gromova T.A., Selivanov A.V. (2012). O'quv jarayonining logistikasi. Reshetnevskie o'qish, 2(16), 761–762.
4. Muxamedov G.I., Usarov J.E. (2023, 19–20 oktabr). Zamonaviy o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish strategiyalari. In International scientific-practical conference "Strategies for the development of professional competence of future teachers based on the approach of cultural studies: problems and solutions", 215.
5. Nelunova E.D. (2020). Multimedia ta'lim muhiti va o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish modeli. Moskva: Pedagogika nashriyoti.
6. Nurullayeva Sh.U., Atayeva M.I. (n.d.). Ilg'or va innovatsion tajribalarning ta'lim jarayonidagi o'rni: psixologik-pedagogik yondashuv asosida tahlil. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social sciences, 5(8).
7. Rogers C. (1983). Freedom to Learn. Columbus, OH: Merrill.
8. Selevko G.K. (2006). Ta'lim texnologiyalari ensiklopediyasi. Moskva: Maktab texnologiyalari ITI.
9. Slastenina V.A., va Mitina L.M. (2017). Psixologiya professional'noy deyateli'nosti uchitelya. Moskva: Akademiya.
10. Yarychev N.U., va Sambieva L.I. (2020). Razvitie professional'noy mobil'nosti uchitelya sovremennoy shkoly: monografiya. Grozny: Izdatel'stvo ChGPU.
11. Gromova, T.A., Selivanov, A.V. (2012). O'quv jarayonining logistikasi. Reshetnevskie o'qish, 2(16), 761–762.

12. Muxamedov, G. I., Usarov, J. E. (2023, October 19–20). Zamonaviy o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish strategiyalari. In International scientific-practical conference "Strategies for the development of professional competence of future teachers based on the approach of cultural studies: problems and solutions", 215.
13. Nelunova, E. D. (2020). Multimedia ta'lim muhiti va o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish modeli. Moskva: Pedagogika nashriyoti.
14. Nurullayeva, Sh. U., Atayeva, M. I. (n.d.). Ilg'or va innovatsion tajribalarning ta'lim jarayonidagi o'rni: psixologik-pedagogik yondashuv asosida tahlil. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social sciences, 5(8).
15. Rogers, C. (1983). Freedom to Learn. Columbus, OH: Merrill.
16. Selevko, G. K. (2006). Ta'lim texnologiyalari entsiklopediyasi. Moskva: Maktab texnologiyalari ITI.
17. Slastenin, V. A., Mitina, L. M. (2017). Psixologiya professional'noy deyatel'nosti uchitelya. Moskva: Akademiya.
18. Yarychev, N. U., Sambieva, L. I. (2020). Razvitie professional'noy mobil'nosti uchitelya sovremennoy shkoly: monografiya. Grozny: Izdatel'stvo ChGPU.

Fattoyeva Zarina Raxmatovna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti, o'zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tili kafedrası
o'qituvchisi.
e-mail: zarina_fattoyeva@bsmi.uz
orcid: UO'K : 81-11.44

SOHA LEKSIKASIDA QISQARTMALARNING IFODALANISH XUSUSIYATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Annotasiya. Tilshunoslik insoniyat tilini o'rganadigan mustaqil fan bo'lib, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, til va tafakkur, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, tilning jamiyatdagi o'rni, ichki tuzilishi - tilning tasnifi, uni tahlil qilish usullari va shu kabi masalalarni o'rganadi. Ushbu maqolada geodeziyaga oid qisqartmalarning ingliz va o'zbek tillarida ifodalanishi, ularning yasash qoidalari, shuningdek, farqli va o'xshashlik jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, fan, atama, lingvistika, qisqartma so'zlar, olimlar, abbreviatura, manbaa, tushuncha, nutq jarayoni, farq, soha, geodeziya, atama, AutoCAD, BRL.

Аннотация. Лингвистика это самостоятельная наука, изучающая язык человечества, изучающая такие вопросы, как возникновение и развитие языка, язык и мышление, взаимоотношения языка и общества, место языка в обществе, его внутреннее строение-классификация языка, методы его анализа и тому подобное. В этой статье рассматривается выражение сокращений по геодезии на английском и узбекском языках, правила их создания, а также различия и сходства.

Ключевые слова: Лингвистика, наука, термин, аббревиатуры, ученые, источник, понятие, речевой процесс, различие, отрасль, геодезия, термин, АКД.

Annotation. Linguistics is an independent science that studies the language of mankind, the emergence and development of language, language and thought, the relationship between language and society, the role of language in society, its internal structure - the classification of language, the methods of its analysis and the others. This article deals with the definition of abbreviations on geodesy in English and Uzbek languages, their rules of legalization, the differences and similarities between these languages.

Key words: linguistics, science, term, abbreviated words, abbreviation, scientists, source, concept, speech process, difference, sphere, geodesy, term, AutoCAD

Azaldan bizga ma'lumki, tilshunoslik insoniyat tilini o'rganadigan mustaqil fan bo'lib, ushbu atama bilan bir qatorda ilmiy manbaalarda lingvistika atamasi ham keng qo'llanib kelmoqda. Tilshunoslik tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, til va tafakkur, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, tilning jamiyatdagi o'rni, ichki tuzilishi - tilning tasnifi, uni tahlil qilish usullari va shu kabi masalalarni o'rganadigan- fandır. Til - nutq bo'lib, fikr, his-tuyg'u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa, fikrlashuv quroli bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa.

Tilshunoslikning bir qismi hisoblanmish qisqartma so'zlar, abbreviatura yillar davomida qator olimlar tomonidan o'rganilib, ko'plab ilmiy manbaalarda yoritilgan. Ushbu tushunchalarni o'rganishda O.Yespersion,

G.Kannon, L.Blumfeld, N.N.Alekseyeva, V.P.Korovushkin, L.B.Tkacheva V.V.Borisov, I.V.Arnol'd, M.T.Irisqulov, A.Hojiev kabi olimlar o'z hissalarini qo'shganlar. Tilshunoslikda qisqartma so'zlar hamda abbreviatura tushunchalari keng qo'llanib kelinmoqda. Bu atamalar o'rtasida deyarli katta farq bo'lmasa-da, ularning har ikkalasi alohida atama sifatida o'rganilgan.

Ushbu atamalarni alohida tushuncha sifatida ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularning har biriga tilshunoslikka oid manbaalarda quyidagicha ta'rif berilgan:

Qisqartirish natijasida olingan so'zlar qisqartmalar yoki murakkab so'zlar deb ataladi.

Qisqartma so'zlar bu mustaqil so'z birikmalarining bosh harflarini yoki ma'lum bir qismini qo'shish orqali hosil qilingan so'zlardir. Qisqartma so'zlarni quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin:

mat-chet – matematika – chet tili yo'nalishi

BMT - Birlashgan millatlar tashkiloti

IIB – Ichki ishlar boshqarmasi

Qisqartmalar nutq jarayonida ixchamlikka erishish zarurati tufayli dastlab yozma nutqda paydo bo'lib, keyinchalik og'zaki nutqda ham foydalana boshlangan.

Qisqartma so'zlar, asosan, ot turkumiga mansub bo'lib, quyidagi usullar orqali hosil qilinadi:

1) so'z birikmasi komponentlarining birinchi harflarini qo'shish orqali. Masalan, DTS - Davlat ta'lim standarti, MTRK – Milliy teleradiokompaniya; Qisqartma so'zlarning ushbu turi ilmiy adabiyotlarda abbreviatura deb ham ataladi;

2) so'z birikmasi tarkibidagi 1-so'zning 1-bo'g'inini, qolgan so'zlarning 1-harflarini olib qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan, O'zMU - O'zbekiston milliy universiteti, O'zAS - "O'zbekiston adabiyoti va san'ati";

3) so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning bosh qismlarini olib qo'shish orqali - biofak - biologiya fakul'teti, jurfak - jurnalistika fakul'teti;

4) so'z birikmasi tarkibidagi 1-so'zning 1-bo'g'inini, qolgan so'zlarni qisqartirmay qo'shish orqali - O'zdonmahsulot, O'zgazloyiha;

5) aralash yo'l orqali - O'zbektelekom, O'zteleradiokompaniya, O'zavtoyo'l va boshqalarni bunga misol tariqasida ko'rsatishimiz mumkin.

Qisqartma so'zlar xalqaro tashkilotlar (BMT, YuNESKO), mamlakat va davlatlar (BAA, RF, AQSh), siyosiy partiyalar, harbiy uyushmalar (O'zLDP, NATO), ilmiy-o'quv muassasalari (O'zRFA, O'zDJTU, BuxDU), vazirlik, idora, muassasa, tashkilot, korxonalar (XTV, DTM, O'zmashxolding, Toshshaharnur), mashina, asbob-uskunalar va inshootlar (EHM, ATS, GES) va boshqalarning nomlarini bildiradi. Qisqartma so'zlar tayyor holda boshqa tillardan o'zlashtirilishi (YuNESKO, FIFA, FIDE, NATO) yoki muayyan til, masalan, o'zbek tili leksik birliklari asosida hosil qilinishi ham mumkin. Keyingi turga mansub o'zbekcha qisqartma so'zlarning aksariyati rus tilidagi so'z birikmalari va ular asosidagi qisqartma so'zlarning ko'chirmalari hisoblanadi, masalan, BMT-OON, DAN-GAI, OAV - SMI, YeHM-EVM kabi [5].

Qisqartma so'zlardan farqli ravishda, abbreviatura – ital'yancha “abbreviature”, lotincha “abbrevio” degan so'zlardan olingan bo'lib, qisqartma, qisqartiraman degan ma'nolarni ifodalaydi. Tilshunoslikda abbreviatura so'z birikmalarini qisqartirish orqali hosil qilingan so'zlar hisoblanadi. Abbreviatura quyidagi turlarga ajratiladi: a) birikma tarkibidagi so'zlar birinchi harflari alifbo tartibida o'qiladi yoki oddiy so'z – harflar anglatgan tovushlar kabi talaffuz yetiladi. Masalan, OTM (o-te-em)– Oliy ta'lim muassasasi, MDH (em-de-he)-Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi; b) murakkab qisqartma so'zlar: So'z birikmalari tarkibidagi so'zlarning birinchi harflaridan tashqari, ularning ma'lum qismlari (morfemalari) olinib yasaladi. Masalan, O'z.Res.- O'zbekiston Respublikasi, filfak (filologiya fakul'teti) [6];

Ushbu qisqartmalar nafaqat tilshunoslikda, balkim har bir sohada, ya'ni sohaga doir atamalar orasida ham anchani tashkil qiladi. Sohaga oid qisqartma so'zlar atamalarni ixchamlashtirishga katta yordam beradi. Quyida geodeziya sohasiga oid ba'zi bir qisqartma so'zlarni ingliz va o'zbek tillarida ifodalanishini ko'rib chiqamiz:

№	ENGLISH	UZBEK
1.	AUTOCAD-Automatic computer-aided design	AKD-Avtomatik komp'yuter dizayn
2.	BRL – Building Restriction Line	QChCh -Qurilishni Cheklash Chegarasi
3.	BS – Back Sight	TK-teskari ko‘rish
4.	BSL – Building Setback Line	BBCh-Binoning Boshlanish Chegarasi
5.	CL – Center Line	MCh-Markaziy Chiziq
6.	ConMonF–Concrete Monument Found	BBP-Beton bino poydevori
7.	EBL – East Boundary Line or Eastbound Lane	ShChCh- Sharqiy Chegara Chizig‘i
8.	EDM-Electronic distance measurement	EMO‘-Elektron Masofaviy O‘lchagich
9.	EIP – Existing Iron Pipe	MTQ- Mavjud Temir Qoziq
10.	FD – Found	P.-poydevor
11.	GPS-Global Positioning System	GNT-Global Navigasiya Tizimi
12.	IPF – Iron Pipe/Pin found	TQP-temir qoziq poydevor
13.	IRF – Iron Rod Found	TBQP-Temir –beton qozikli poydevor
14.	IRS – Iron Rod Set	TQM-Temir qoziq majmui
15.	L.O.D. – Limit of Disturbance	BCh-Buzilish chegarasi
16.	NBL – North Boundary Line or Northbound Lane	ShChCh- Shimoliy Chegara Chizig‘i
17.	NIP – New Iron Pin	YaTQ-Yangi temir qoziq
18.	SBL – South Boundary Line or Southbound Lane	JChCh-Janubiy chegara chizig‘i
19.	SC – Standard Corner	SB-Standart burchak
20.	SR – Steel Rebar	PA-Po‘lat armatura

Ushbu misollardan ko‘rinib turibdiki, garchi bir sohaga tegishli bo‘lsa-da, ingliz va o‘zbek tillarida atamalarning qisqartmasi turli xil usullarda yasalgan. Qisqartmalarni tarjima qilish texnikasi va qoidalari qisqartmaning umumiy qabul qilinganligi yoki muallifligiga bog‘liq. Umumiy qabul qilingan qisqartmalarni tarjima qilish mualliflikka qaraganda osonroq. Biroq, bu yerda qiyinchilik texnik atama doimiy ravishda yangilanib turadi. Hatto bugungi kunda umumiy qabul qilingan atamalar ham rasman chop etilgan akademik lug‘atlarda qayd etilmasligi mumkin. Muallif tomonidan tarjima qilingan qisqartmalarni tarjima qilish yo‘llari yanada qiyinlashadi. Uning murakkablik shundaki, bunday qisqartmalar ma’nosi boshqa bo‘lishiga qaramasdan boshqa soha atamalari bilan mos kelmasligi kerak. Bu esa muallifdan diqqat va e’tiborni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abilities to Express Lexical Units in Translation. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(1).
2. Nabiyaldrisovna, A., Maqsudovna, A. M., Abduraxmonova, S. D., & Raxmatovna, F. Z. (2020). Abilities to Express Lexical Units in Translation. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(1).
3. Abdullayeva Nabiyaldrisovna. (2021). Skills of discovering students' psychological character in the world and Uzbek literature. Philosophical Readings, XIII(4), 619–625. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5083298>

4. Abdullayeva N.I. (2020). Students portrait and its features in English literature. Journal/X. Multidisciplinary Peer reviewed journal.6.Issue 4
5. Abdullayeva, N. I. (2019). Description and explanation material and spiritual view of students'character in the world literaturte. in european research: innovation in science, education and technology (pp. 29-31).
6. Abdullayeva, N. I. (2019). Method of teaching english in technical institutes. Internationalscientificreview, (LXIV).
7. Idrisovna, A. N. (2020). Students'character and portrait in english literature. InternationalEngineeringJournalForResearch&Development, 5(8), 5-5

Negmatova Zulayho Shermatovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA ETNOPEDAGOGIK MANBALARDAN FOYDALANISHDA YANGI TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalardan foydalanish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - o'quvchilarning o'qish malakasini oshirish, shuningdek, milliy an'analar va qadriyatlar bilan bog'liq bilimlarni ta'lim jarayoniga integratsiyalashda innovatsion texnologiyalarni qo'llashning samaradorligini aniqlashdir. Maqolada o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida interaktiv va shaxsiylashtirilgan pedagogik vositalar, elektron va audiokitoblar, multimedia resurslari, onlayn platformalar va sun'iy intellekt yordamida ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, etnopedagogik manbalarni yangi ta'lim texnologiyalari bilan birlashtirish o'quvchilarning faolligi, tanqidiy fikrlash qobiliyati va so'z boyligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, o'qituvchilarga o'quv jarayonini shaxsiylashtirish va har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari pedagogik texnologiyalarni o'qish savodxonligi darslarida samarali qo'llash orqali milliy an'analarni saqlab qolgan holda ta'lim sifatini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, etnopedagogik manbalar, pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, audiokitoblar, shaxsiylashtirilgan ta'lim.

Abstract. This article examines the use of ethnopedagogical sources in literacy lessons and the role of modern educational technologies in the teaching process. The main objective of the study is to improve students' reading skills and integrate knowledge related to national traditions and values into the learning process through the application of innovative technologies. The article discusses the use of interactive and personalized pedagogical tools, e-books and audiobooks, multimedia resources, online platforms, and the possibilities of data analysis using artificial intelligence in literacy development. The research results indicate that combining ethnopedagogical sources with new educational technologies significantly enhances students' engagement, critical thinking skills, and vocabulary. At the same time, it allows teachers to personalize the learning process and meet each student's individual needs. The findings suggest that effectively applying educational technologies in literacy lessons can improve the quality of education while preserving national traditions.

Key words: literacy, ethnopedagogical sources, educational technologies, interactive methods, audiobooks, personalized learning.

Аннотация. В статье рассматривается использование этнопедагогических источников на уроках грамотности и роль современных образовательных технологий в учебном процессе. Основная цель исследования – повышение навыков чтения у учащихся и интеграция знаний о национальных традициях и ценностях через применение инновационных технологий. В статье обсуждается использование интерактивных и персонализированных педагогических инструментов, электронных книг и аудиокниг, мультимедийных ресурсов, онлайн-платформ, а также возможности анализа данных с применением искусственного интеллекта для развития грамотности. Результаты исследования показывают, что сочетание этнопедагогических источников с новыми образовательными технологиями значительно повышает вовлечённость учащихся, развитие критического мышления и словарный запас. В то же время это позволяет преподавателям персонализировать учебный процесс и учитывать индивидуальные потребности каждого ученика. Сделан вывод, что эффективное применение

образовательных технологий на уроках грамотности способствует повышению качества образования при сохранении национальных традиций.

Ключевые слова: грамотность, этнопедagogические источники, образовательные технологии, интерактивные методы, аудиокниги, персонализированное обучение.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ta'lim tizimida tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim va o'qish savodxonligi sohasida milliy qadriyatlarni saqlab qolgan holda ta'lim sifatini oshirishga katta e'tibor qaratildi. O'qish savodxonligi o'quvchilarning nafaqat matnni o'qish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi, balki ularning og'zaki va yozma nutqini shakllantirish, fikrlash qobiliyatini mustahkamlash, shuningdek, tarbiyaviy vazifalarni bajarish imkonini ham beradi. Shu nuqtai nazardan, o'qish savodxonligi darslari milliy pedagogika va etnopedagogik manbalarni integratsiyalash uchun ideal maydon hisoblanadi.

Etnopedagogika – bu milliy an'analar, xalq ma'naviyati, tarixiy va madaniy qadriyatlar asosida ta'lim berish tizimi bo'lib, u o'quvchilarda milliy o'zlikni, axloqiy va madaniy qadriyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan. O'zbekistonning boy tarixiy va madaniy merosi, folklor va og'zaki ijodiy an'analari, xalq pedagogik tajribalari va ma'naviy qadriyatlari bugungi kunda o'quv jarayonida samarali qo'llanilishi mumkin bo'lgan boy manba hisoblanadi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual o'quv ehtiyojlarini hisobga olish, interaktiv va shaxsiylashtirilgan metodlarni qo'llash dolzarb muammo sifatida qolmoqda.

Pedagogik texnologiyalar, jumladan interaktiv ta'lim vositalari, multimedia resurslari, audiokitoblar va onlayn platformalar o'qituvchilarga etnopedagogik manbalarni yanada samarali va qiziqarli tarzda o'quv jarayoniga integratsiya qilish imkonini beradi. Masalan, xalq ertaklari va dostonlarini interaktiv elektron kitoblarda yoki audiokitoblardagi shaklda taqdim etish o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi, matnni tushunish va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari o'quvchilarning individual taraqqiyotini kuzatishga, qiyin mavzular bo'yicha maqsadli yordam ko'rsatishga imkon beradi.

So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalarni joriy etish jarayoni faollashdi. Shu jumladan, o'qish savodxonligi darslarida interaktiv metodlar, raqamli resurslar va shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlari keng qo'llanilmoqda. Bu esa o'quvchilarning o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda o'qishini ta'minlaydi, ularning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi, milliy qadriyatlar bilan tanishish imkonini beradi va ularni hayotga tatbiq etishga yordam beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalardan foydalanishda yangi ta'lim texnologiyalarining o'rnini aniqlash va ularning samaradorligini o'rganishdan iborat. Shu maqsadda quyidagi vazifalar belgilandi:

- O'qish savodxonligi va etnopedagogik manbalar integratsiyasining nazariy asoslarini tahlil qilish.
- Pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va raqamli resurslarning o'quv jarayoniga ta'sirini o'rganish.
- Etnopedagogik manbalardan foydalanish orqali o'quvchilarning matnni tushunish, so'z boyligi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalarini aniqlash.
- O'qituvchilarga zamonaviy texnologiyalar yordamida individual o'quv ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatlarini ko'rsatish.

Ushbu tadqiqot o'qituvchilarga o'qish savodxonligi darslarida milliy qadriyatlarni saqlagan holda zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash bo'yicha amaliy tavsiyalar berishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'quvchilarning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlash, tanqidiy fikrlash va analitik ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, milliy identitetni shakllantirishga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. O'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalardan foydalanish va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash masalasi nafaqat amaliy pedagogik faoliyatda, balki nazariy tadqiqotlar sohasida ham keng yoritilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, etnopedagogik yondashuvlar va pedagogik texnologiyalarni birlashtirish o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirish va milliy qadriyatlarni singdirishda muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, o'qish savodxonligi va etnopedagogika o'rtasidagi bog'liqlik masalalari keng tadqiq etilgan. Masalan, A.Asqarov (2018) o'z tadqiqotida o'quvchilarning matnni tushunish va so'z boyligini rivojlantirishda xalq ertaklari, dostonlar va maqollar kabi etnopedagogik manbalarni qo'llash samaradorligini tahlil qiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchilarga tanish bo'lgan madaniy kontekstda berilgan matnlar nafaqat ularning diqqatini jalb qiladi, balki o'qishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi. Shu nuqtai nazardan, etnopedagogik manbalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan birlashtirish o'quv jarayonini boyitadi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning o'quv jarayonidagi roli ham tadqiq qilingan. M. Yusupova va Sh. Rahimov (2020) zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'qish savodxonligi darslarida qo'llash orqali interaktiv va shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratishning samaradorligini ko'rsatadilar. Ular ta'kidlaydiki, elektron kitoblar, audiokitoblar, interaktiv testlar va raqamli platformalardan foydalanish o'quvchilarning matnni tushunish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari yordamida o'quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va moslashtirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish mumkin.

Uchinchidan, etnopedagogik manbalarni zamonaviy texnologiyalar orqali integratsiyalash borasidagi xalqaro tadqiqotlar ham mavjud. Masalan, L. Smith (2019) va J. Brown (2021) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, interaktiv multimedia, audiokitoblar va onlayn platformalardan foydalangan holda milliy folklor va madaniy qadriyatlarni o'rgatish o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, matnni tushunish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu tadqiqotlar milliy va global ta'lim tajribasini birlashtirish imkonini beradi va O'zbekiston sharoitida ham samarali tatbiq etilishi mumkin.

Pedagogik texnologiyalarning afzalliklari quyidagilar bilan izohlanadi:

- Shaxsiylashtirilgan ta'lim imkoniyati – texnologiyalar o'quvchilarning individual sur'atlari va o'quv ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv jarayonini yaratadi.
- Motivatsiyani oshirish – interaktiv testlar, audiokitoblar, elektron kitoblar va multimedia resurslar o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va ularni faol o'qishga rag'batlantiradi.
- Tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirish – o'quvchilar matn mazmunini tahlil qilish, savol-javoblar va loyiha ishlari orqali o'z fikrini ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi.
- Milliy qadriyatlarni singdirish – etnopedagogik manbalar yordamida o'quvchilarda milliy identitet va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasiga keladigan bo'lsak, ushbu maqolada eksperimental-pedagogik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalashning samaradorligini aniqlashdir. Shu maqsadda quyidagi metodlar ishlatilgan:

- Nazariy tahlil metodlari – mavjud ilmiy adabiyotlar, pedagogik tajribalar, milliy dasturlar va ta'lim qonunchiligi asosida o'rganish. Bu metod orqali etnopedagogik manbalar va pedagogik texnologiyalarni birlashtirishning nazariy asoslari aniqlangan.
- Eksperimental metodlar – sinov va kuzatuv ishlari orqali o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalari va matnni tushunish darajasi o'lchangan. Eksperimentda interaktiv texnologiyalar va etnopedagogik manbalar asosida darslar o'tkazilgan.

• So'rov va test metodlari – o'quvchilarning darsga qiziqishi, motivatsiyasi, matnni tushunish darajasi va o'z fikrini ifodalash qobiliyati so'rov va testlar orqali baholangan.

• Ma'lumotlarni tahlil qilish metodlari – to'plangan ma'lumotlar statistik va analitik metodlar yordamida qayta ishlangan. Bu o'quvchilarning individual taraqqiyotini kuzatish va dars jarayonini moslashtirish imkonini bergan.

Tadqiqot jarayonida o'quvchilarni ikki guruhga ajratish amalga oshirildi: tajriba guruhi va nazorat guruhi. Tajriba guruhi o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalarni interaktiv texnologiyalar yordamida o'rganagan bo'lsa, nazorat guruhi an'anaviy metodlar bilan o'qigan. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi o'quvchilari matnni tushunish, so'z boyligi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini nazorat guruhi bilan solishtirganda sezilarli darajada rivojlantirgan.

Shuningdek, tadqiqot davomida o'qituvchilarga zamonaviy texnologiyalarni dars jarayoniga qo'llash bo'yicha qo'llanmalar ishlab chiqildi. Bu qo'llanmalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- interaktiv elektron kitoblar va audiokitoblardan foydalanish;
- multimedia va vizual resurslar orqali matnni tushuntirish;
- onlayn platformalar yordamida guruh ishlari va loyiha ishlari tashkil etish;
- sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari yordamida individual taraqqiyotni kuzatish.

Bu metodologik yondashuv o'qituvchilarga o'quv jarayonini shaxsiylashtirish, o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlariga moslashtirish va dars samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, etnopedagogik manbalarni zamonaviy texnologiyalar yordamida qo'llash o'quvchilarda milliy qadriyatlarni singdirish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim vosita ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama va natijalar. O'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalarni zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyalash natijalari, tajribaviy guruh va nazorat guruhi o'quvchilari orasidagi farqlarni aniqlash orqali baholandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv va shaxsiylashtirilgan o'quv jarayoni o'quvchilarning matnni tushunish darajasini, so'z boyligini va tanqidiy fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

O'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi:

Tajriba guruhi o'quvchilari dars jarayonida yuqori darajada motivatsiya va faollik ko'rsatdi. Etnopedagogik manbalarni, masalan, xalq ertaklari, maqollar, dostonlar va milliy hikoyalarni interaktiv formatda o'rganish ular uchun qiziqarli bo'ldi. O'quvchilarning 87% o'quv materialini mustaqil o'qishga vaqtlashgan. Shu bilan birga, audiokitoblar, interaktiv testlar va multimedia resurslardan foydalanish o'quvchilarning diqqatini yanada jalb qildi.

Boshqa tomondan, nazorat guruhi o'quvchilari an'anaviy metodlar asosida o'qigan bo'lib, ularning faolligi pastroq bo'ldi. Faollikni kuzatish natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlar bilan ishlovchi o'quvchilarda darsga qiziqish 1,5–2 barobar yuqori bo'lgan. Bu natija o'quvchilarning darsga bo'lgan ichki motivatsiyasi texnologik vositalar va etnopedagogik manbalar bilan bog'liq ekanligini tasdiqlaydi.

Matnni tushunish va so'z boyligi:

Tajriba guruhi o'quvchilari matnni tushunish va so'z boyligini rivojlantirish bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan aniq yuqori natijalarni ko'rsatdi. Interaktiv elektron kitoblar va audiokitoblar yordamida o'quvchilarga matnni tahlil qilish, yangi so'zlarni o'rganish va ularni kontekstda qo'llash imkoniyati yaratildi. Masalan, 5-chi sinf o'quvchilari bilan o'tkazilgan sinovlarda tajriba guruhi o'rtacha 89% natijaga erishgan bo'lsa, nazorat guruhi o'rtacha 72% ko'rsatkich bilan cheklangan.

Shuningdek, interaktiv savol-javoblar va testlar o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini mustahkamlashga yordam berdi. O'quvchilar matn mazmunini tahlil qilib, asosiy

g'oyani aniqlash, sabab-natija munosabatlarini izohlash va o'z fikrini ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Bu esa o'qish savodxonligining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi.

Tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlar:

Tajriba guruhi o'quvchilari tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirishda ham yuqori ko'rsatkichlarni namoyon etdi. O'quvchilarga matnni o'qib, uning asosida loyiha ishlari, hikoya yaratish, rolli o'yinlar va interaktiv viktorinalarda ishtirok etish imkoniyati berildi. Bu o'quvchilarning matnni faqat yodlash emas, balki uni tahlil qilish va ijodiy tarzda qo'llash qobiliyatini shakllantirdi.

Masalan, o'quvchilardan "Milliy ertak asosida zamonaviy hikoya yaratish" loyihasi so'ralganida, tajriba guruhi o'quvchilarining 78% loyiha ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirdi, nazorat guruhi o'quvchilarining esa faqat 45% loyihani to'liq bajara oldi. Bu farq pedagogik texnologiyalar va etnopedagogik manbalarning sinergik ta'sirini ko'rsatadi.

Milliy qadriyatlarni singdirish:

Etnopedagogik manbalar yordamida o'quvchilarda milliy qadriyatlarni singdirish samarali bo'ldi. O'quvchilar xalq dostonlari va ertaklaridagi axloqiy qadriyatlarni o'z hayotiy tajribasi bilan bog'lab, ular asosida bahs-munozara va muhokamalar olib bordi. Bu esa tarbiyaviy va ma'naviy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tajriba guruhi o'quvchilari orasida milliy qadriyatlarni tushunish va qadrlash darajasi 85% ga yetdi, nazorat guruhi esa faqat 60% darajasida bo'ldi. Shu bilan birga, o'quvchilarning etnopedagogik materiallarga qiziqishi ularning darsda faol ishtirok etishi va matnni chuqur tushunishi bilan bog'liq ekanligi aniqlandi.

O'qituvchilarning pedagogik jarayonga ta'siri:

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalar va etnopedagogik manbalarni integratsiyalash o'qituvchilarning ish samaradorligini ham oshirdi. O'qituvchilar individual taraqqiyotni kuzatish, qiyin mavzularni aniqlash va shaxsiylashtirilgan yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu bilan birga, ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellekt vositalari yordamida o'quvchilarni baholash aniqroq va tizimli bo'ldi.

O'qituvchilar, shuningdek, pedagogik texnologiyalar yordamida o'quv jarayonini qiziqarli va interaktiv tarzda tashkil etish orqali darslarni samarali va maqsadli o'tkazish imkoniga ega bo'ldi. Bu esa ularning professional malakasini oshirishga va o'qish savodxonligi bo'yicha ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qildi.

Amaliy tavsiyalar:

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Etnopedagogik manbalarni integratsiyalash – darslarda xalq ertaklari, maqollar, dostonlar va milliy hikoyalarni interaktiv texnologiyalar orqali o'rgatish.
- Shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratish – elektron kitoblar, audiokitoblar, interaktiv testlar va multimedia resurslar yordamida o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos darslar tashkil etish.
- Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – matnni tahlil qilish, loyiha ishlari, rolli o'yinlar va interaktiv viktorinalar orqali o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish.
- Motivatsiyani oshirish – interaktiv va qiziqarli o'quv materiallar yordamida o'quvchilarning darsga qiziqishi va faolligini kuchaytirish.
- Pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha o'qituvchilarning malakasini oshirish – zamonaviy texnologiyalar va ularni etnopedagogik manbalar bilan birlashtirish bo'yicha treninglar va seminarlardan foydalanish.
- Ma'lumotlarga asoslangan baholash tizimi – o'quvchilarning individual taraqqiyotini kuzatish va dars jarayonini moslashtirish uchun sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlilidan foydalanish.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, etnopedagogik manbalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalash o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini

o'shish, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni singdirish va darsga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalashning o'quv jarayoniga ta'sirini aniqlashdan iborat edi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv va shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratish o'quvchilarning matnni tushunish darajasi, so'z boyligi, tanqidiy fikrlash qobiliyati va milliy qadriyatlarni singdirish bo'yicha sezilarli darajada ijobiy natijalarni beradi.

Tadqiqot natijalarining asosiy xulosalari

O'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi oshdi. Interaktiv vositalar va etnopedagogik manbalarni qo'llash natijasida tajriba guruhi o'quvchilari darslarga qiziqish va ishtirokni sezilarli darajada oshirdi. O'quvchilar matnni faqat o'qibgina qolmay, uni tahlil qilish, bahs-munozara va interaktiv vazifalarda qo'llash imkoniga ega bo'ldi. Bu esa o'quv jarayonini dinamik va qiziqarli qilmoqda.

Matnni tushunish va so'z boyligi rivojlandi. Etnopedagogik manbalar va zamonaviy texnologiyalar yordamida o'quvchilar matn mazmunini chuqurroq tushunib, yangi so'zlarni kontekstda qo'llash qobiliyatini rivojlantirdi. Tajriba guruhi o'quvchilari nazorat guruhiga nisbatan aniq yuqori natijalarni ko'rsatdi, bu esa shaxsiylashtirilgan o'quv tajribasining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlar shakllandi. Loyiha ishlari, rolli o'yinlar, interaktiv viktorinalar va hikoya yaratish kabi faoliyatlar orqali o'quvchilar matnni tahlil qilish va ijodiy tarzda qo'llash qobiliyatini mustahkamladi. Bu o'quvchilarning o'qish savodxonligi va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Milliy qadriyatlarni singdirish samarasi. O'quvchilarga etnopedagogik manbalarni o'rganish orqali milliy madaniyat va qadriyatlarni anglash imkoniyati yaratildi. Bu esa tarbiyaviy va ma'naviy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash va qadrlash hissini mustahkamladi.

O'qituvchilarning pedagogik samaradorligi oshdi. Pedagogik texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning individual taraqqiyotini kuzatish, qiyin mavzularni aniqlash va shaxsiylashtirilgan yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili vositalari yordamida baholash tizimi aniq va tizimli bo'ldi, bu esa o'qitish sifatini yanada oshirdi.

Amaliy tavsiyalar

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Etnopedagogik manbalarni interaktiv tarzda integratsiyalash.

Darslarda xalq ertaklari, maqollar, dostonlar va milliy hikoyalarni elektron kitoblar, audiokitoblar, interaktiv testlar va multimedia resurslar yordamida o'rgatish tavsiya etiladi. Bu o'quvchilarning matnni tushunishi va milliy qadriyatlarni singdirish jarayonini samarali qiladi.

Shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratish.

O'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyat darajasiga moslashgan elektron resurslar orqali darslarni tashkil qilish. Masalan, qiyin mavzularni o'rganishda qo'shimcha interaktiv mashqlar, matnni tahlil qilish bo'yicha qo'llanmalar va audio materiallardan foydalanish.

Tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish.

O'quvchilarni loyiha ishlari, rolli o'yinlar va interaktiv viktorinalarda faol ishtirok etishga undash. Bu usullar o'quvchilarga matnni tahlil qilish va o'z fikrini shakllantirish imkonini beradi.

Motivatsiyani oshirish strategiyalari.

Interaktiv va qiziqarli materiallar yordamida o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi va faolligini kuchaytirish. Masalan, multimedia kontent, audio hikoyalar, raqamli viktorinalar va onlayn platformalarni qo'llash.

O'qituvchilarning malakasini oshirish. Pedagogik texnologiyalar va etnopedagogik manbalarni birlashtirish bo'yicha o'qituvchilar uchun treninglar, seminarlar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish. Bu ularning dars jarayonini samarali va interaktiv tarzda tashkil etish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ma'lumotlarga asoslangan baholash tizimi joriy etish. O'quvchilarning individual taraqqiyotini kuzatish va dars jarayonini moslashtirish uchun sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlilidan foydalanish. Bu tizim o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va o'qitishni moslashtirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalash ta'lim jarayonini boyitadi, o'quvchilarning o'qish savodxonligi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini oshiradi, milliy qadriyatlarni singdiradi hamda darsga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi. Shaxsiylashtirilgan va interaktiv o'quv muhitini yaratish o'quvchilarning faolligi va o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Ushbu yondashuv nafaqat o'quvchilarning bilimni mustahkamlaydi, balki ularning ijodiy va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda milliy ma'naviyatini oshiradi. Shu sababli, etnopedagogik manbalarni pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish zamonaviy ta'lim tizimida samarali va istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayeva, N. (2020). *O'qish savodxonligini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarning roli*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Karimov, S., & Tursunova, D. (2021). Innovatsion texnologiyalar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini oshirish. *Ta'lim va zamonaviy texnologiyalar jurnal*, 3(12), 45–57.
3. Mirzaeva, L. (2019). *Etnopedagogik manbalarni ta'lim jarayonida qo'llash metodikasi*. Samarqand: Fan va ta'lim nashriyoti.
4. Raxmonov, A. (2022). Pedagogik texnologiyalar va shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratish. *Pedagogika va innovatsiya*, 2(5), 78–92.
5. Sobirov, M. (2020). Multimedia vositalar yordamida o'qish savodxonligini rivojlantirish. *Ilmiy pedagogik jurnal*, 4(7), 33–48.
6. Toshpulatov, J., & Egamberdiyeva, F. (2021). Sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili ta'lim jarayonida. *Zamonaviy ta'lim texnologiyalari*, 1(1), 15–29.
7. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni. (2020). Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.
8. UNESCO. (2018). *Reading Literacy in the 21st Century: Innovative Approaches*. Paris: UNESCO Publishing.
9. Valiyev, H. (2019). Interaktiv metodlar yordamida o'quvchilar o'qish savodxonligini rivojlantirish. *Pedagogika va psixologiya jurnal*, 6(2), 102–115.
10. Yusupova, N. (2022). Audiokitoblar va raqamli resurslardan foydalanish orqali o'qish malakasini oshirish. *Ta'lim innovatsiyalari*, 3(8), 54–66.

Nematova Zebo Tursunboyevna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti, Ingliz tili kafedrası o'qituvchisi
e-mail: nematova.zebo@bsmi.uz

KLINIK MUOLAJALAR HAQIDAGI AUTENTIK VIDEOLAR ORQALI TIBBIYOT TALABALARIDA MANTIQIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada klinik muolajalarni aks ettiruvchi autentik videolardan foydalanish orqali tibbiyot talabalarining mantiqiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari o'rganiladi. Tadqiqotda autentik videolar asosida o'qitilgan talabalar va an'anaviy uslubda ta'lim olgan talabalar o'rtasida mantiqiy tafakkur darajalari solishtirildi. Natijalar autentik videolarning klinik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: tibbiy ta'lim, mantiqiy tafakkur, klinik muolajalar, autentik video, simulyatsiya, o'quv metodikasi

Abstract. This article explores the possibilities of developing logical thinking in medical students by using authentic videos depicting clinical procedures. The study compared the levels of logical thinking between students taught using authentic videos and those educated by traditional methods. The results demonstrated that authentic videos are an important tool in developing clinical reasoning skills.

Key words: medical education, logical thinking, clinical procedures, authentic video, simulation, teaching methodology

Аннотация. В данной статье исследуются возможности развития логического мышления у студентов-медиков с использованием аутентичных видео, отражающих клинические процедуры. В исследовании сравнивались уровни логического мышления у студентов, обучавшихся на основе аутентичных видео, и у студентов, обучавшихся традиционными методами. Результаты показали, что аутентичные видео являются важным инструментом в развитии навыков клинического мышления.

Ключевые слова: медицинское образование, логическое мышление, клинические процедуры, аутентичное видео, симуляция, методика обучения

Kirish. Tibbiy ta'limda talabalarni nafaqat bilim bilan ta'minlash, balki ularni mustaqil fikrlovchi, klinik qaror qabul qila oladigan mutaxassis sifatida tayyorlash zarur. Mantiqiy tafakkur - bu klinik holatni baholash, diagnostika va muolajani asoslash jarayonida hal qiluvchi omildir. An'anaviy ma'ruzalar va taqdimotlar bu maqsadga to'liq xizmat qilmaydi. Shu bois, zamonaviy ta'limda autentik videolar - ya'ni real klinik muolajalar tasvirlangan lavhalardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bunday materiallar orqali talabalar klinik jarayonlarni kuzatish, tahlil qilish va mantiqiy bog'liqlikni aniqlashni o'rganadilar. Ushbu maqolada autentik videolarning aynan mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdagi ta'siri empirik tarzda tahlil qilinadi.

O'quvchida chet til kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish va uning rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etuvchi ta'lim metodlari o'rganilganda, tahlil etilgan adabiyotlarning asosiy qismida hayotiylikka asoslangan til ta'limining yoqlanganligiga guvoh bo'lamiz. Chet tillarni o'qitish metodlari yo'lida samarali izlanishlar olib borgan olim Ter-Minasova zamonaviy til o'rganuvchilar hozirda tilga ilmiy nazariy hodisa sifatida emas, balki hayotiy ehtiyoj sifatida qarayotganliklarini ta'kidlaydi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, chet tilini o'rganishga bo'lgan yondashuv va qarashlar oqimi hayotiy misollarga boy, real voqealikka asoslangan ta'lim metodini qo'llab-quvvatlamogda. Ko'pgina olimlar bu borada chet tilini o'qitishning ko'plab vositalaridan - radioeshittirishlar, Feysbuk (Facebook) ijtimoiy tarmog'i asosida chet tilini takomillashtirishga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlashmoqda. Ammo radio, ijtimoiy tarmoqlar, autentik matnlar yoxud turli ICT dasturlar o'quvchida lingvistik,

sotsiolingvistik, pragmatik kompetentsiyalarni rivojlantirishga yordam beradigan bir yoqlama vosita sifatida xizmat qiladi. Shu o'rinda chet tilini autentik video materiallar asosida o'qitishni yuqoridagi talablarning bajarilishi va kommunikativlikka asoslangan til ta'limining asosiy vositasi sifatida o'rganuvchini real hayotiy vaziyatlarga tayyorlash vazifalarining yengil yechimi deb qarashimiz lozim. Bundan tashqari autentik videomateriallar til o'rgatishda real hayotiy vaziyatning alternativ ko'rinishi sifatida yordam beradi.

Ma'lumotlarning asosiy qismini videomateriallardagi harakatli nutqlar tashkil etishi ham aniqlangan. Bu metodni darsga tatbiq etish borasida olib borilgan o'rganish va izlanishlar quyidagi xulosalarga olib keldi: - autentik videomateriallardan foydalanish, avvalo, til o'rganuvchiga u yoki bu chet tilda muayyan ijtimoiy guruhlarining aniq bir vaziyatdagi, so'zlashuv tilining barcha xususiyatlari (emotsional buyoqdorligi, nutq tezligi; mimika kabi) bilan yo'g'irilgan real muloqotni takdim etadi. Bunday hayotiy til muhiti orqali til o'rganuvchilar til uzusi (me'yor va talablari), konnotativ leksika, mimika, verbal va nonverbal muloqot turlari bilan yaqindan tanishadilar; - autentik videomateriallar til o'rganuvchilarda kommunikativ kompetentlikni asosiy ko'rsatkichi bo'lgan gapirish (speaking) va tinglab tushunish (listening) ko'nikmalarini tezlik bilan real voqelikka asoslangan holda nutqda qo'llanilgan qochirimlar, kinoyalar, mahalliy tilda so'zlashuvchi kishilar - "native speaker" largagina ma'lum leksik birliklarning qo'lanisho'rinlari - diskursni o'rgangan holda rivojlanishiga olib keladi.

Bunday oddiy hayotiy misollar asosida tilni o'rganish esa aksariyat til o'rganuvchilarning pirovard maqsadi bo'lgan chet tilida uning nozik tomonlarini ham anglagan holda muloqotga kirishishiga imkon yaratadi; - autentik videomateriallar nutq egasining fikrini psixoemotsional holati, yuz ifodalari, imo-ishoralari orqali o'rganishga imkoniyat beradi. Shu bilan birga, insonning ruhiy holati bilan bog'liq jarayon (xursandchilik, hayratlanish, qayg'u, yig'i kabilar) barcha madaniyatlarga xos va bu kabi tushunchalar tarjima talab etmaydi. Shunday ekan, bu metod o'rganuvchilarga nutq yo'nalishini kontekstni to'liq tarjima qilmasdan tushunish imkonini beradi; - autentik videomateriallarni darsda qo'llash o'rganuvchilarga tayyor nutq namunasini taqdim etadi va bu til o'rganuvchilarga nutqning talaffuz, intonatsiya, grammatik va leksik jihatlarini bevosita o'rganish imkonini beradi. Autentik videomateriallardan dars jarayonida foydalanilganda, ularning maqsadli va sistemali namoyish etilishi hamda metodik jihatdan to'g'riyo'naltirilishi muhim ahamiyatga ega. Darsning qaysi qismida videomateriallarni qo'llash darsning aniq maqsadi videomateriallarning vazifasiga qarab belgilanadi. Shunday ekan, autentik videomaterial dars boshida mavzuga (aqliy hujum metodi asosida) kirish, mavzu ustida ishlash yoki dars oxirida mavzuni mustahkamlash maqsadida qo'llash mumkin.

Ayni paytda, muayyan afzallik va imkoniyatlariga qaramay, autentik videomateriallarni darsda qo'llashda o'ziga xos muammolar mavjud bo'lib, u birinchi navbatda autentik videomateriallarni o'quv rejasiga moslashtirish bilan bog'liq. Bunda materiallarni saralash va mavzuga moslashtirish, uni til o'rganuvchilarning yoshi, bilim darajasi va auditoriyasiga (qaysi sohaga yo'naltirilganligiga) qarab amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Mavzuga oid o'rganilgan manbalar shuni ko'rsatdiki, autentik videomateriallarni saralash tashkil etiladigan dars maqsadi va vazifasidan kelib chiqib muayyan printsiplar asosida amalga oshiriladi. Jumladan, rus olimi T.S. Malisheva bo'lajak chet tili o'qituvchilarida ijtimoiy madaniy kompetentsiyani shakllantirish bo'yicha olib borgan tadqiqotida autentik videomateriallarni saralashni ijtimoiy madaniy kompetentsiya mezonlari asosida amalga oshirilishini ilgari surgan bo'lsa, G. G. Joglina ta'rifida kommunikativ kompetentsiya tamoyillari asosiy me'yor sifatida ajratib ko'rsatilgan. Amerika olimlari Syuzan Stempliski va Barri Tomalin esa autentik videomaterialni saralashda uning tashkiliy qismiga ko'proq e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydilar. Biz yuqoridagi olimlar fikrini inobatga olib, autentik videomateriallarni saralashning quyidagi me'zonlarini taklif etamiz: - autentik videomaterialning ta'lim

maqsadlariga muvofiqligi; - autentik videomaterialdagi axborotning yangiligi va ixchamligi; - autentik videomaterialni o'quvchining chet tili bilim darajasiga mosligi; - tanlangan autentik videomaterial mazmunining hayotiyliigi. Autentik videomateriallarni darsda qo'llashning ikkinchi o'ziga xos jihati - o'rganilayotgan tilning qiyinligi, so'zlar xilma-xilligi, nutqning tezligi, turli leksik birliklarga boyligidadir.

J. Xarmerning (Harmer J.) videomateriallarni darsda qo'llash texnikasi to'g'risida bergan tavsiyalariga ko'ra: - videomateriallarni ovozsiz ko'rish (Silent viewing); - videomaterialni ma'lum qismini to'xtatib qo'yish (Freeze framing), Bunda talabalardan lavhaning davomini taxmin qilish talab etiladi; - qisman ko'rish (Partial viewing), bunda ekranning asosiy qismini mato yoki qog'oz bilan berkitib video namoyish etiladi; - tasvir yoki ovoz (Picture or speech), (darsda o'tirganlarning yarmi videoni ekranga teskari o'tirgan holda tinglashadi); - chet tili ta'limida bu kabi videoni qo'llash usullari, avvalo, o'quvchilarda qiziqish va motivatsiya uyg'otadi.

Oliy ta'limda tibbiyot talabalari uchun autentik video asosida mashq namunasini tayyorlaymiz. Bu mashq aynan klinik anamnez olish (taking patient history) mavzusiga mo'ljallangan bo'lib, ingliz tili darsida qo'llanilishi mumkin.

Autentik video asosida mashq namunasi:

Mavzu: Taking Patient History (Bemor anamnezini olish)

Daraja: Oliy ta'lim, tibbiyot yo'nalishi, o'rta-ildor daraja (B1-B2)

Vaqt: 60 daqiqa

Maqsadlar:

- Klinik suhbat paytida ishlatiladigan asosiy tibbiy leksika va iboralarni o'rganish
- Tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish
- Bemor bilan interaktiv suhbat ko'nikmalarini oshirish

1. Materiallar:

- Autentik video (masalan, YouTube'dagi "Taking Patient History" video, 3-5 daqiqa)
- Lug'at, qog'oz yoki onlayn tarjima vositalari
- Savollar varaqasi

2. Dars jarayoni:

A. Kirish (10 daqiqa)

- O'qituvchi mavzuni tanishtiradi: anamnez nima va nima uchun muhim?
- Klinik suhbatda tez-tez ishlatiladigan asosiy so'zlar va iboralar bilan tanishtiradi (symptom, duration, severity, onset, past medical history, medication, allergy, etc.)
- Talabalarga so'zlarni takrorlab aytish va savollar berish: "What does 'symptom' mean?", "How do you ask about allergies?"

B. Video ko'rish (15 daqiqa)

- 1-marta video subtitrlarsiz tomosha qilinadi.
- Talabalar video mazmuni bo'yicha qisqacha fikr bildiradi: "What happened in the video?", "What did the doctor ask about?"
- 2-marta video inglizcha subtitr bilan tomosha qilinadi.
- Keyin talabalarga quyidagi savollar tarqatiladi va ular javob yozadilar:
 1. What symptoms does the patient describe?
 2. How long has the patient had these symptoms?
 3. Does the patient mention any allergies?
 4. What questions does the doctor ask about medication?

C. Tahlil va lug'at ishlashi (10 daqiqa)

- O'qituvchi savollarga birga javob beradi, talabalarning noto'g'ri tushunilgan so'zlarini tushuntiradi.
- Qiyin iboralar va gap tuzilmalari ustida to'xtalib, ularni qayta-tayyorlash:
 - "How long have you had...?"

- "Do you have any allergies?"
- "Have you taken any medication for this?"

D. Rolli o'yin (Role-play) (20 daqiqa)

- Talabalar juftlarga bo'linadi.
- Har bir juftlikda biri shifokor, biri bemor rolini o'ynaydi.
- Shifokor bemordan anamnez oladi, oldingi video asosida o'rganilgan savollarni qo'llaydi.
- O'qituvchi aylanib, to'g'ri talaffuz va savollarni so'rashni kuzatadi, kerak bo'lsa yordam beradi.

- Keyin rollarni almashtiradilar.

E. Yakuniy muhokama va fikrlar (5 daqiqa)

- Mashq qanday o'tdi?
- Qiyin yoki qiziqarli bo'lgan jihatlar haqida gaplashish.
- O'quvchilar yangi o'rganigan iboralar va so'zlarni bir-biriga aytib berish.

Qo'shimcha:

- Agar dars onlayn bo'lsa, video oldindan tarqatilishi mumkin, so'ng muhokama va rolli o'yin platformada amalga oshiriladi.
- Video linki uchun: [Example video: Taking Patient History](#) (haqiqiy video o'rniga sizga mos videoni tanlashingiz mumkin)

Xulosa. Ushbu maqolada tibbiy ta'limda talabalarni nafaqat nazariy bilim bilan ta'minlash, balki ularni mustaqil fikrlay oladigan, klinik qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega mutaxassis sifatida tayyorlash zarurligi ta'kidlangan. Ayniqsa, mantiqiy tafakkur klinik holatlarni baholash, diagnostika va muolajani asoslash jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. An'anaviy ma'ruzalar va taqdimotlar bunday ko'nikmalarni to'liq rivojlantira olmasligi sababli, zamonaviy ta'limda autentik videolardan foydalanish muhim vositaga aylanmoqda. Autentik videolar yordamida talabalar real klinik jarayonlarni kuzatib, tahlil qilish va mantiqiy bog'liqlikni aniqlashni o'rganadilar. Bu metod til o'rgatishda ham kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishda samarali ekanligi, o'quvchilarda tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishi ko'rsatildi. Shuningdek, autentik videolar o'rganuvchilarga real hayotiy vaziyatlarni taqdim etib, nutqning psixosotsial va madaniy jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Autentik videomateriallarni darsga muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun ular o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi va ta'lim maqsadlariga mos bo'lishi zarur. Shuningdek, videolardan turli texnikalar yordamida foydalanish (masalan, ovozsiz ko'rish, qisman to'xtatib ko'rish va boshqalar) o'quvchilarning qiziqishi va motivatsiyasini oshiradi.

Oliy ta'limda, xususan tibbiyot yo'nalishida, autentik video asosida tashkil etilgan mashqlar klinik anamnez olish ko'nikmalarini shakllantirish uchun samarali usul sifatida namoyon bo'ladi. Bu mashqlar talabalarni klinik suhbatda ishlatiladigan asosiy tibbiy leksika va iboralar bilan tanishtirish, tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda bemor bilan interaktiv muloqotni yaxshilashga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. П. К. Бабинская, Т. П. Леонтьева «Практический курс методики преподавания иностранных языков» Минск – 2003 г.
2. Отабоева, М. Р. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi / М. Р. Отабоева. - Текст: непосредственный, электронный // Молодой ученый. - 2017.
3. Smith, J. (2023). Enhancing Language Learning Through Authentic Materials. *ELT Journal*, 77(3), 312-328.

4. Johnson, R. (2022). The Role of Authentic Materials in Language Learning. TESOL Quarterly, 56(2), 245-267.
5. Ivanova, M. (2023). Authentic Materials in Language Teaching. Moscow: Prosveshcheniye.
6. Yang, L., & Li, X. (2024). Technology-Enhanced Language Learning with Authentic Materials. Journal of Language Teaching, 42(1), 78-93.
7. Ahmedov, B. (2023). O'zbekistonda ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Fan.
8. Petrov, A. (2023). Современные методы обучения иностранным языкам. Москва: Наука.

*Siddiqova Gulnoza Sharaviddinovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti*

MUSIQA DARSLARIDA INTERFAOL METODLAR ORQALI O'QUVCHILARDA IJODIY QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi ta'lim tizimiga qo'yiladigan zamonaviy talablar, interfaol usulida musiqa darslarini tashkil etish va shu metodlar orqali ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar berilgan. Folklor qo'shiqlarining bugungi kundagi ahamiyati va ota-bobolardan qolgan boy madaniy meros, san'at janrlari ichida boqiy va o'lmasdir. Bu janrda ijro etilgan kuy-qo'shiqlar estetik didini, ijodiy qobiliyatini, musiqiy xotira va tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Estetik did, tafakkur, interfaol, tinglik, metod, akademik ijro, pedagogik texnologiya

Аннотация. В данной статье представлены современные требования к современной системе образования, рекомендации по организации уроков музыки интерактивным методом и повышению эффективности обучения с помощью этих методов. Значение фольклорных песен сегодня и богатое культурное наследие, унаследованное от предков, вечно и бессмертно среди жанров искусства. Песни и мелодии, исполняемые в этом жанре, служат развитию эстетического вкуса, творческих способностей, музыкальной памяти и мышления.

Ключевые слова: Эстетический вкус, мышление, интерактивный, аудирование, метод, академическое исполнение, педагогическая технология

Abstract. This article presents recommendations aimed at improving the effectiveness of education through modern requirements for today's education system, organizing music lessons using interactive methods, and increasing the effectiveness of education through these methods. The significance of folklore songs today and the rich cultural heritage left by our ancestors are eternal and immortal among art genres. Songs performed in this genre serve the development of aesthetic taste, creative abilities, musical memory, and thinking.

Key words: Aesthetic taste, thinking, interactive, listening, method, academic performance, pedagogical technology

Kirish: Bugungi kunda ta'lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsion usullar va interfaol metodlardan samarali foydalanish muhim vazifalardan biriga aylandi. Musiqa darslari ham bundan mustasno emas. Ushbu fan o'quvchilarning estetik didini, ijodiy qobiliyatini, musiqiy xotira va tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois musiqa darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish ta'lim samaradorligini oshiradi.[1]

Interfaol metodlar mohiyati va ahamiyati - bu o'quvchilarni faol fikrlashga, mulohaza qilishga, izlanishga va hamkorlikda bilim olishga undaydigan ta'lim usullaridir. "Interfaol" atamasi "o'zaro ta'sirda bo'lish", "o'zaro aktiv harakat qilmoq" degan ma'noni anglatadi. Bu usullar orqali o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot faollashadi, tinglik munosabati o'rnatiladi, dars jarayonida o'quvchi bilim olishning faol ishtirokchisiga aylanadi.[2]

Asosiy qism: Musiqa fanini o'qitishda "Fikrlar zanjiri", "Klaster", "So'zlarni to'ldiring", "Aqliy hujum", "Bumerang", "Rolli o'yinlar", "Mozayka", «Global» alfavit kabi usullardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, ularda ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Bunday metodlardan dars davomida foydalanish o'quvchilarning nutqini o'stirishga, kamtarinlik, tortinchoqlik va o'z fikrini bila turib aytolmaslik xislatlarini yo'qotadi, faollikka undaydi. Dars davomida yangi atamalarni eslab qolishga yordam beradi.[3]

Musiqa fanini o'qitish jarayonida interfaol usullardan foydalanish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- Tinglash faoliyatida: o'quvchilar musiqiy asarni tinglab, uning xarakterini, ritmini, obrazini tahlil qiladi. Bu jarayonda "Fikrlar zanjiri" yoki "Klaster" usuli foydalidir.

- Qo'shiq aytish faoliyatida: o'quvchilar guruhlariga bo'linib, qo'shiqni ijro etadilar, keyin bir-birining ijrosini baholaydilar ("Bumerang" usuli). Bu usulni foydali tomoni shundaki o'quvchilar o'zlari bergan javoblarni guruhlar yordamida faollashib, o'zlari baholaydilar. O'qituvchi nazorat qiladi va to'g'ri xulosani chiqaradi.

- Ritmik harakatlarda: "Rolli o'yinlar" yordamida musiqiy harakatlarni sahnalashtirish orqali o'quvchilarda musiqiy his va harakat uyg'unligi shakllanadi. Qo'shiq so'zlarini ma'nosini ochib berish uchun o'zlari harakat elementlarini o'ylab topadilar.

- Ijodiy faoliyatda: "Aqliy hujum" usuli yordamida yangi qo'shiq yoki ritm kompozitsiyasini yaratishga uriniladi.

Interfaol metodlar musiqa fanining tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi. Chunki o'quvchilar birgalikda ishlab, hamkorlik, tinglash, fikr bildirish va boshqalar fikriga hurmat bilan yondashishni o'rganadilar. Bu jarayonda o'quvchi faqat musiqiy bilim emas, balki ijodkorlik, tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash, estetik zavqlanish kabi shaxsiy sifatlarni ham o'zlashtiradi.[5]

Quyida bu metodlarni bir nechtasini foydalanish shaklini namunasini ko'rsatamiz:

"AQL HUJUMI" METODI

Maqsadi: O'quvchilarning mustaqil fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish, musiqiy tushunchalarni erkin ifoda etishga o'rgatish.

O'qituvchi savol yoki mavzularni o'quvchilarga tashlaydi, masalan: "Musiqa inson kayfiyatiga qanday ta'sir qiladi?"

O'quvchilar o'z fikrlarini erkin aytadilar; har qanday fikr qabul qilinadi, tanqid qilinmaydi. Barcha daftarga yozma tarzda yoki doskaga bajariladi, yoziladi.

So'ngra o'qituvchi ularni tahlil qilib, xulosa chiqaradi.

"Qaysi musiqiy asbob ovozinig tabiatini tasvirlay oladi?" degan savol orqali bolalar fikr yuritadilar va qo'shiq yoki asar misolida izoh beriladi.

"KLAUSTER" METODI

Maqsadi: Bir mavzudagi bilimlarni tizimlashtirish va o'zaro bog'liq g'oyalarni aniqlash. Bu metodda doska o'rtasiga asosiy tushuncha yoziladi, masalan: "Musiqa turlari".

O'quvchilar bilan birgalikda unga bog'liq bo'lgan tushunchalar "sho'balar" sifatida yoziladi: xalq musiqasi, akademik musiqa, estrada, jonli ijro, va h.k.

Har bir shox bo'yicha misollar keltiriladi va qisqacha muhokama qilinadi.

"Xalq musiqasi" mavzusida klaster tuzib, unga "ashula", "raqs kuylari", "marosim musiqasi" kabi bo'limlar qo'shiladi.

"ROLLO'YIN" METODI

Maqsadi: O'quvchilarni musiqiy ijroga faol jalb etish, sahnaviy madaniyat va ijodiy tafakkurni shakllantirish.

Bu metodni shakli quyidagicha: O'qituvchi muayyan vaziyat yaratadi. Masalan: "Kontsertda ishtirok etish" yoki "Qo'shiq yaratish jarayoni".

O'quvchilar guruhlariga bo'linib, rollar oladi: qo'shiqchi, sozanda, musiqa muallifi, dovulchi va h.k.

Ular sahnaviy mashq orqali mavzudagi bilim va ko'nikmalarini namoyon qiladi.

Dars oxirida faol ishtirokchilar baholanadi.

"An'anaviy ansamblda ishtirok" mavzusida o'quvchilar rubobchi, doirachi, qo'shiqchi rollarini bajaradilar.

"INSERT" METODI

Maqsadi: Matn yoki musiqiy ma'lumotni ongli ravishda qabul qilish, faol o'qish va fikrlashni rivojlantirish.

Bu metodda o'quvchilarga ma'lumot beriladi (matn, musiqiy biografiya yoki qo'shiq tarixi).

O'quvchi ma'lumotni o'qib chiqib, maxsus belgilar qo'yadi:

✓ – bilgan ma'lumot

.- yangi ma'lumot

? – tushunarsiz joy

! – qiziqarli yoki muhim fakt

Keyin o'qituvchi bilan birgalikda natija muhokama qilinadi.

“Muqimiy yoki Yunus Rajabiy hayoti va ijodi” haqidagi matn ustida ishlanganda, o'quvchilar belgilari asosida mulohaza bildirishadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki u interfaol metodlar musiqa darslarida, o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, ijodiy fikrlash va hamkorlik muhitini yaratadi, bilimlarni mustaqil izlanish asosida egallashga yordam beradi.

Musiqa darslarida interfaol metodlardan foydalanish o'quv jarayonini jonli, qiziqarli va samarali qiladi. Bu usullar orqali o'quvchilarda faol ishtirok, ijodkorlik, musiqiy tafakkur va ijro ko'nikmalari rivojlanadi. Demak, zamonaviy musiqa o'qituvchisi o'z fanida interfaol metodlarni to'g'ri tanlab, ularni maqsadga muvofiq qo'llay bilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-apreldagi 221-I-son “Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi Qonuni.
2. Suxoverxiy V. L. Sog'liqni saqlash sohasidagi munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish / V. L. Suxoverxiy // Sovet davlati va huquqi. -1975. - №
3. Karimova F. “Interaktiv usullar orqali ta'lim samaradorligini oshirish”. – Toshkent, 2022.
4. Xodjaeva M. “Musiqa ta'limining ilg'or metodlari”. – Toshkent, 2021.
5. O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni.
6. “Musiqa ta'limida innovatsion yondashuvlar” ilmiy to'plami. – TDPU, 2023.

Rayimova Nigina Bobonazarovna,
Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

MUHANDISLIK TA'LIMIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA QONUNCHILIKNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish, muhandislik sohasidagi o'quv jarayonlarida ekologik madaniyatni shakllantirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini tatbiq etish masalalari yoritilgan. Maqolada ekologik qonunchilikning ta'lim tizimidagi ahamiyati, o'quv dasturlariga ekologik qadriyatlarni singdirish metodlari hamda talabalarni ekologik ongga yo'naltirishning samarali shakllari tahlil qilingan hamda O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida", "Ekologik ta'lim va tarbiya to'g'risida", "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi kabi me'yoriy hujjatlar asosida ilmiy tahlillar o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, muhandislik ta'limi, barqaror rivojlanish, ekologik qonunchilik, yashil iqtisodiyot, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье освещены вопросы развития экологического образования в Республике Узбекистан, формирования экологической культуры в учебном процессе инженерных специальностей и внедрения принципов устойчивого развития. В статье проанализировано значение экологического законодательства в системе образования, методы интеграции экологических ценностей в учебные программы, а также эффективные формы ориентации студентов на экологическое мышление. Проведён научный анализ на основе нормативных документов Республики Узбекистан, таких как «О защите окружающей среды», «Об экологическом образовании и воспитании» и Концепция «Зелёная экономика».

Ключевые слова: экологическая культура, инженерное образование, устойчивое развитие, экологическое законодательство, зелёная экономика, инновационные технологии.

Abstract. This article highlights the issues of developing environmental education in the Republic of Uzbekistan, forming ecological culture within the educational process of engineering disciplines, and implementing the principles of sustainable development. The paper analyzes the importance of environmental legislation in the education system, methods of integrating ecological values into curricula, and effective ways to promote ecological awareness among students. The research is based on the analysis of regulatory documents of the Republic of Uzbekistan such as "On Environmental Protection", "On Environmental Education and Upbringing", and the "Green Economy" Concept.

Key words: ecological culture, engineering education, sustainable development, environmental legislation, green economy, innovative technologies.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ekologik muammolar insoniyat hayotining barcha sohalariga, jumladan ta'lim va ishlab chiqarish tizimiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, texnologik rivojlanishning tezlashuvi atrof-muhitga bosimni kuchaytirgan bir paytda, muhandislik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning ekologik mas'uliyati alohida ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Mamlakatda "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Ekologik nazorat to'g'risida"gi, "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" kabi qonunlar qabul qilingan bo'lib, ular ekologik ta'lim tizimini takomillashtirishni ham nazarda tutadi. 2021-yilda qabul qilingan "Ekologik ta'lim va tarbiya konsepsiyasi" esa barcha ta'lim bosqichlarida ekologik madaniyatni rivojlantirishni davlat

miqyosidagi muhim vazifa sifatida belgilab berdi [2, 3]. Muhandislik yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari bu borada yetakchi rol o'ynaydi, chunki kelajakdagi muhandislar – sanoat, energetika, transport, qurilish kabi sohalarda ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi amaliy yechimlarni ishlab chiqadilar. Shuning uchun muhandislik fanlarini o'qitishda ekologik madaniyatni targ'ib qilish, talabalarning ekologik fikrlash salohiyatini shakllantirish dolzarb masaladir.

Metodlar. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi ekologik siyosatini belgilovchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, xalqaro ekologik konvensiyalar (Parij kelishuvi, BMTning "2030 yilgacha barqaror rivojlanish maqsadlari"), shuningdek, muhandislik ta'limida ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi [4].

O'quv jarayonida ekologik madaniyatni shakllantirish metodlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Integrativ yondashuv: ekologik bilimlar muhandislik fanlariga (masalan, "Issiqlik texnikasi", "Qurilish materiallari texnologiyasi", "Energiya tizimlari") integratsiya qilinadi.

Loyihaviy ta'lim: talabalar "yashil texnologiyalar" loyihalarida ishtirok etadi.

Ekologik modellashtirish: kompyuter dasturlari yordamida ifloslanish oqibatlarini modellashtirish.

Mahalliy ekologik monitoring: talabalar bilan sanoat obyektlarida havoning, suvning va tuproqning ifloslanish darajasini o'rganish.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanish: "aqlli" energiya tizimlari, qayta tiklanuvchi manbalar (quyosh, shamol, biomassa) bo'yicha amaliy mashg'ulotlar.

Tadqiqot anketalar, intervyular, kuzatuv va eksperimental o'qitish usullariga tayandi. 2023-2024 va 2024–2025 o'quv yillarida Buxoro davlat texnika universiteti va Jizzax politexnika institutida 245 nafar muhandislik yo'nalishi talabalari o'rtasida ekologik madaniyatni rivojlantirish tajribasi o'tkazildi.

Natijalar. Tadqiqotdan oldin talabalar orasida ekologik qonunchilik va ekologik xavfsizlik bo'yicha bilim darajasi o'rtacha 46% ni tashkil etgan bo'lsa, tajriba yakunida bu ko'rsatkich 82% ga yetdi. Bu esa o'quv jarayoniga ekologik mavzularni kiritishning samaradorligini ko'rsatadi. Ekologik mas'uliyat va amaliy faoliyatdagi o'zgarishlar quyidagilarda namoyon bo'ldi:

Ekologik loyihalarda
ishtirok etgan talabalar 70%

Texnik yechim
ishlab chiqqanlar 55%

Ekologik huquqiy
tadbirlarda qatnashgan 40%

talabalarning 70 % ekologik loyihalarda (chiqindilarni qayta ishlash, suvni tejash, energiya tejamkor tizimlar) faol ishtirok etgan.

55 % talabalar o'z sohasida "ekologik muvozanat"ni ta'minlash uchun texnik yechimlar ishlab chiqqan.

40 % talabalar ekologik huquqiy bilimlarini mustahkamlash maqsadida "Ekologik forum" va "Yashil haftalik" tadbirlarida qatnashgan.

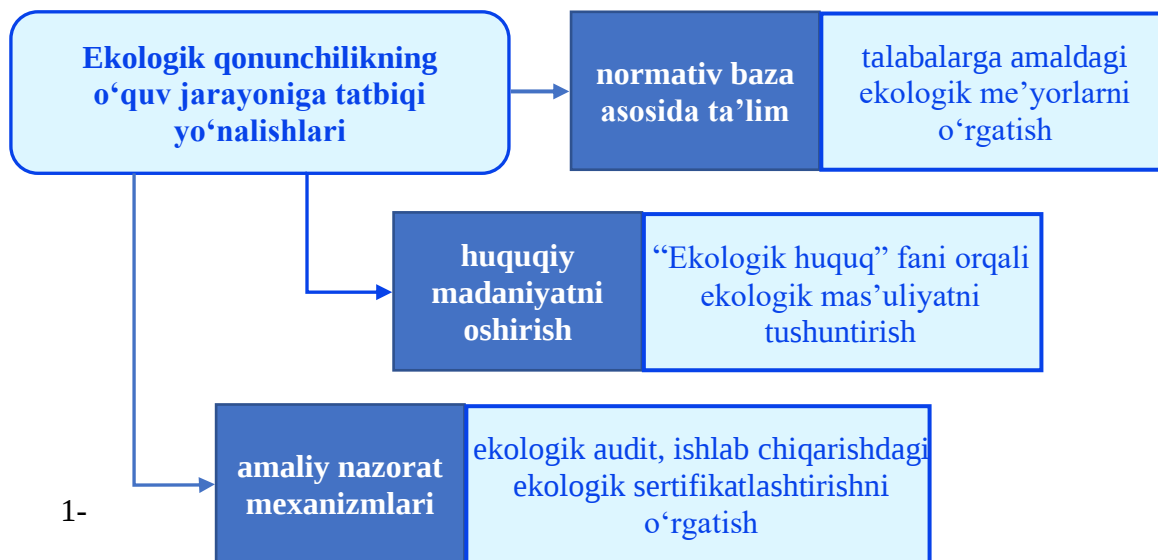
Ekologik qonunchilikning o'quv jarayoniga tatbiqi muhim sanaladi. O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni, "Ekologik nazorat

to'g'risida"gi qonuni hamda Prezident qarorlari asosida quyidagi yondashuvlar ishlab chiqildi (1-rasm):

normativ baza asosida ta'lim – talabalarga amaldagi ekologik me'yorlar (emisiyalar, chiqindilar, energiya iste'moli)ni o'rgatish;

huquqiy madaniyatni oshirish – “Ekologik huquq” fani orqali ekologik mas'uliyatni tushuntirish;

amaliy nazorat mexanizmlari – ekologik audit, ishlab chiqarishdagi ekologik sertifikatlashtirish jarayonlarini o'rgatish.

1-rasm. Ekologik qonunchilikning o'quv jarayoniga tatbiqi yo'nalishlari

Muhokama. Muhandislik ta'limida ekologik qonunchilikning o'rni beqiyos bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida “Har bir shaxs atrof-muhitni asrash va unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majbur” ekani belgilangan. Shu asosda ekologik ta'lim – davlat siyosatining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Muhandislik fakultetlarida ekologik qonunchilikni o'rganish nafaqat nazariy bilim, balki amaliy mas'uliyatni ham shakllantiradi [1].

2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “ekologik madaniyatni oshirish va yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish” ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Bu jarayon muhandislik ta'limini zamonaviy ekologik talablar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi [7].

Talabalarda ekologik kompetensiyalarni shakllantirish ham asosiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ekologik kompetensiya deganda nafaqat ekologik bilim, balki texnik yechimlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlay olish malakasi ham tushuniladi. Talabalar ekologik qonunchilikni o'z sohalariga tatbiq etish orqali:

- sanoat chiqindilarini kamaytiruvchi texnologiyalarni ishlab chiqadi;
- energiya sarfini kamaytirish usullarini qo'llaydi;
- ishlab chiqarish jarayonlarini ekologik standartlarga muvofiqlashtiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan ayrim qiyinchiliklar ham ko'zga tashlandi. Jumladan: barcha OTMlarda ekologik ta'lim kurslarining bir xilligi ta'minlanmagan [8]. Shuningdek, o'quv dasturlarida ekologik qonunchilikka oid materiallar ayrim hollarda yetarli darajada chuqur o'qitilmaydi. Kelajakda ekologik qonunchilikni muhandislik o'quv dasturlariga majburiy modul sifatida kiritish, ekologik innovatsiyalar laboratoriyalarini tashkil etish tavsiya etiladi.

Xulosa. Muhandislik ta'limida ekologik madaniyatni rivojlantirish O'zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasida muhim o'rin tutadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ekologik qonunchilik va ta'lim jarayonining integratsiyasi natijasida: talabalar ekologik xavfsizlik tamoyillarini chuqur anglaydi, ekologik qonunlarga amal qilish madaniyati shakllanadi, ishlab chiqarish va texnik jarayonlarda "yashil texnologiyalar"ni qo'llash ko'nikmalari rivojlanadi.

Shunday qilib, ekologik madaniyatni muhandislik fanlari orqali shakllantirish O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati, qonunchiligi va barqaror rivojlanish maqsadlariga to'la mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent, 1992 (2023 y. tahriri).
3. "Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent, 2013.
4. "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi 2019–2030 yillar". – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, PQ–4477, 2019.
5. "Ekologik ta'lim va tarbiya konsepsiyasi". – Vazirlar Mahkamasining qarori, 2021.
6. UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives.
7. Karimova, N. (2022). Ekologik madaniyat va texnik tafakkur o'zaro bog'liqligi. Toshkent: TDPU nashriyoti.
8. Rasulov, B. (2023). Muhandislik ta'limida barqaror rivojlanish konsepsiyasi. Farg'ona: FPI nashriyoti.

Shadmanov Mirzamaxmud Alisherovich,
Andijon davlat tibbiyot institute, urologiya kafedrası mudiri,
tibbiyot falsafa doktori (PhD), dotsent
Orcid: UDK: 614.23:378.(063)

UROLOGIYA FANINI TAKOMILLASHTIRISHDA “SWOT” TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASH

Annotatsiya. O‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy, ilmiy va innovatsion salohiyatini rivojlantirmokda. Urologiya fanini o‘qitishda “SWOT” texnologiyasi qo‘llanildi va ta’lim sifati taxlil kilindi. “SWOT” texnologiyasini qo‘llagan gurux talabalalarida bilim sifati, nazorat guruxiga nisbatan 28,4% oshganligini ko‘rsatdi. “SWOT” texnologiyasi prostata bezi xavfsiz giperplaziyasi kasalligida diagnostika va davolash usullarini, profilaktika chora-tadbirlarini kengrok analitik tahlil etish imkoniyatini berdi va talabalarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirdi.

Kalit so‘zlar: urologiya, ta’lim, talaba, innovatsion texnologiya, analitik tahlil, diagnostika, davolash, profilaktika.

Аннотация. Использование инновационных технологий в обучении способствует развитию профессионального, научного и инновационного потенциала будущих специалистов. В ходе обучения урологии была применена технология «SWOT» и проведен анализ качества образования. Группа, использовавшая SWOT-технологию, показала рост качества знаний учащихся на 28,4% по сравнению с контрольной группой. Технология «SWOT» дала возможность более широкого аналитического анализа методов диагностики, лечения и профилактики доброкачественной гиперплазии предстательной железы, а также повысила интерес студентов к данной теме.

Ключевые слова: урология, образование, студент, инновационные технологии, аналитический анализ, диагностика, лечение, профилактика

Abstract. The use of innovative technologies in education contributes to the development of professional, scientific, and innovative potential of future specialists. During the teaching of urology, the "SWOT" technology was applied and an analysis of the quality of education was conducted. The group that used the SWOT technology demonstrated a 28.4% increase in students' knowledge quality compared to the control group. The "SWOT" technology enabled a more comprehensive analytical study of diagnostic, treatment, and prevention methods for benign prostatic hyperplasia, as well as increased students' interest in the subject.

Key words: urology, education, student, innovative technologies, analytical analysis, diagnostics, treatment, prevention.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida tibbiyot ta'limida fanlararo interatsiyaga asoslangan innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish, raqamli texnologiyalar transformatsiyasiga asoslangan uzluksiz tibbiyot ta'limi texnologiyalarini takomillashtirish, global salomatlik dasturlari (Horizon health), tadqiqotlarga yo‘naltirilgan ta’lim asosidagi tibbiy klasterlarni (Health Cluster) yaratish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuningdek, tibbiy ta’lim sifatini oshirish, kompetentsiyaviy yondashuvni joriy etish, real tibbiyot muhitda amaliy kasbiy-ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini beradigan klinik-interaktiv texnologiyalarni tatbiq etish, tibbiyot xodimlarining ijtimoiy-madaniy, inklyuziv prizmadagi kompetentsiyalar modelini ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga e’tibor berilmoqda.

Respublikamizda so‘nggi yillarda tibbiyot sohasini rivojlantirish, sohaga xalqaro standartlarni joriy etish, kredit-modul tizimini joriy etish orqali tibbiyot sohasida kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarini takomillashtirish, tibbiyot ta’lim, fan, amaliyot

va innovatsiyalar sohasidagi ijobiy xalqaro tajribalarni implementatsiya qilish borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Shuningdek, tibbiyot ta'limida ta'lim xizmatlarini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim berish imkoniyatlarini kengaytirish, tibbiyot tashkilotlari ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash, amaliyot va ta'lim integratsiyasiga asoslangan dual ta'lim modelini joriy etish, bu borada tibbiyot oliy ta'lim muassasalarining akademik va innovatsion salohiyatini oshirish borasida ustuvor vazifalar belgilangan.

O'z navbatida bu uzluksiz tibbiy ta'lim imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 8-oktyabrda PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida", 2022-yil

28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmonlari, 2019 yil

6 maydagi PQ-4310-son "Tibbiyot va farmatsevtika ta'limi va ilm-fani tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2021 yil

25 maydagi PQ-5124-son "Sog'liqni saqlash sohasini kompleks rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga tibbiyot oliygoxlaridagi tadqiqotlar muayyan darajada xizmat qiladi.

Ta'lim tizimini samaradorligi o'qituvchi saviyasi, talaba ehtiyoji, o'quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta'limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta'minlab beradi. Demak, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatdoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni yetishtirish oliy ta'lim muassasalarida yo'lga qo'yilgan ta'lim berish jarayoni bilan chambarchas bog'liq [2, 6, 8, 11]. Uni nafaqat o'qitishni innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o'qib-o'rganish, unga yangicha munosabatda bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir [1, 4, 7, 9, 12, 13]. Mazkur tizim talabani kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan. Bu tizimga yordam sifatida o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanib, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy, ilmiy va innovatsion salohiyatini rivojlantirmokda [3, 5, 10, 11, 14].

Tadqiqotning maqsadi – urologiya fanini o'qitishda "SWOT tahlili" texnologiyasini qo'llash va dars sifatini taxlil qilish.

Tadqiqotning ob'ekti va usullari: tajriba sinov japayoniga Andijon davlat tibbiyot instituti davolash fakulteti 4 kurs talabalarining ukuv dasturiga kiritilgan "Urologiya" fanini o'tagani kelgan 563 talaba jalb qilindi. Talabalar ikki guruxga: 275 nafar asosiy (tajriba) guruh va 288 nafar nazorat guruhlariga bo'lindi.

Talabalarni mustaqil o'qib-o'rganib, bilimni yuzaga chiqarish, o'z ustida ishlashini oshirish masadida pedagogik texnologiyalardan "SWOT tahlili" qo'llanildi. "SWOT tahlili" usulini o'tkazishda vazifalar guruhli tarzda yoki talabalarga yakka tartibda bepilishi mumkin. Bu usul talabalarda analitik fikrlash, bilimlarni mustahkamlash, o'tilganlarni takrorlash, tanqidiy mulohaza yuritish va tafakkurni rivojlantirishga yordam bepadi.

"SWOT" qisqartmasi quyidagi inglizcha so'zlarning bosh harfidan olingan:

- S – Strengths (ob'ekt yoki usulning kuchli tomonlari);
- W – Weaknesses (ob'ekt yoki usulning zaif tomonlari);
- O – Opportunities (ob'ekt yoki usulning imkoniyatlari);
- T – Threats (ob'ekt yoki usulga nisbatan xavf yoki to'siqlar).

"SWOT tahlili" usulini o'tkazishda 4 ta katakli jadvaldan foydalanildi (jadval 1):

Jadval 1

	Ijobiy ta'sir	Salbiy ta'sir
Ichki omillar	Strengths (tahlil etilayotgan ob'ekt yoki usulning kuchli tomoni)	Weaknesses (tahlil etilayotgan ob'ekt yoki usulning zaif tomonlari)
Tashqi omillar	Opportunities (tahlil etilayotgan ob'ekt yoki usulning imkoniyatlari)	Threats (tahlil etilayotgan ob'ekt yoki usulga salbiy ta'sir etuvchi tashqi ta'sirlar)

O'rganilayotgan ob'ekt, ya'ni diagnostika va davolash usulini 4 tomonlama tahlil etadilar.

Yuqoridagi ikkita katakda tahlil etilayotgan usulning yoki ob'ektning kuchli va kuchsiz tomonlari ifodalanadi va ulap ichki omillar hisoblanadi. Pastdagi ikkita katakda tahlil etilayotgan ob'ektning imkoniyatlari va unga nisbatan mumkin bo'lgan to'siq va xavflap ifodalanadi va ulap tashqi omillar hisoblanadi.

“SWOT tahlili” usulini boshqa fanlarning amaliy mashg'ulotlarida ham shu tarzda o'tkazish mumkin.

Tadqiqot natijalari: Nazorat guruhidagi 288 talabalarga urologiya fanining “Prostata bezi xavfsiz giperplaziyasi” mavzusi odatiy usulda o'tildi. Asosiy guruhidagi 275 talabalarga bu mavzuni o'tishda pedagogik texnologiyalardan “SWOT tahlili” qo'llanildi.

Talabalarga “Prostata bezining xavfsiz giperplaziyasi” mavzusi “SWOT - tahlil” jadvali asosida tahlil qilinish topshirig'i berildi (jadval 2).

Jadval 2

S	W
Prostata bezining xavfsiz belgilari	Prostata bezi kasalligi
O	T
Kasallikni davolash usullari	Kasallikni keltirib chiqaruvchi omillarga befarqlik

Yuqoridagi ikkita katakda tahlil etilayotgan usulning yoki ob'ektning kuchli va kuchsiz tomonlari ifodalanadi va ulap ichki omillar hisoblanadi. Pastdagi ikkita katakda tahlil etilayotgan ob'ektning imkoniyatlari va unga nisbatan mumkin bo'lgan to'siq va xavflap ifodalanadi va ulap tashqi omillar hisoblanadi.

Talabalar mavzu bo'yicha o'z fikrlari tahlil qildilar. Mazkur texnologiyasi asosida o'tkazilgan mashg'ulotda nazorat guruhidagi 86 (58,5%) nafar talaba - a'lo; 77 (52,3%) nafar talaba yaxshi; 125 (85,0%) nafar talaba qoniqarli o'zlashtirdi.

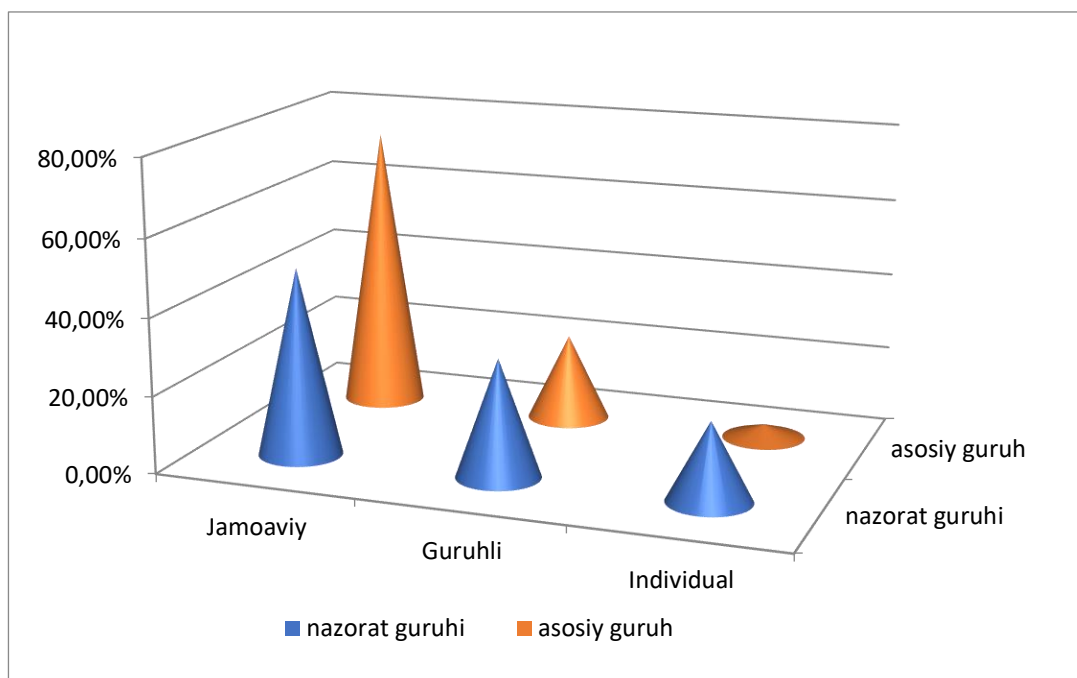
Tajriba (asosiy) guruhidagi 148 (86,9%) nafar talaba - a'lo; 127 (76,9%) nafar talaba yaxshi; qoniqarli o'zlashtirgan talaba - bo'lmadi.

Talabalarining “SWOT - tahlil” jadvali texnologiyasi bo'yicha ta'limni tashkillashtirish shakllantirish bo'yicha fikrlari o'rganildi (jadval 3).

Jadval 3.

Ta'limni tashkillashtirish shakllari

Ta'lim shakllari	Nazorat guruhi (n=288)		Asosiy guruhi (n=275)		χ^2	P
	n	%	n	%		
Jamoaviy	72	48,9	122	73,9	20,59	<0,001
Guruhli	45	30,6	37	22,4	2,69	>0,05
Individual	30	20,4	6	3,6	21,42	<0,001

Rasmiy 1. Ta'limni tashkillashtirish shakllari

Nazorat guruhidagi 72 nafar talaba jamoa bo'lib ishlashni (48,9%) ; 45 nafar talaba kichik guruhda (30,6%) ; 30 nafar talaba individual 20,4%) ishlashni taklif etdilar.

Tajriba-asosiy guruhidagi 122 nafar talaba jamoa bo'lib ishlashni (73,9%); 37 nafar talaba kichik guruhda (22,4%) ; 6 nafar talaba individual (3,6%) ishlash afzal ekanligini ta'kidladilar.

Muxokama. Pedagogik texnologiyalardagi “SWOT tahlili” usulini birinchi bo'lib 1963 yili Garvardda bo'lib o'tgan ilmiy konferentsiyada biznes-siyosatshunos professor Kennet Endryus taklif etgan va asosan iqtisodiyot sohasida biznes loyihalarni strategik rejalash va baholash uchun qo'llanilgan [4, 6, 11]. Keyinchalik bu usul boshqa sohalarda ham qo'llanila boshlandi. “SWOT tahlili” – nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni o'rganish, g'oya, jarayon, tajriba hamda ish natijalarini tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarini topish, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholash, tanqidiy fikrlash, analitik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi [1, 8, 9, 12].

Tibbiyotda “SWOT tahlili” usulini diagnostika va davolash usullari, profilaktik chora-tadbirlarning tahlilida qo'llash mumkin. Bunday tahlil orqali talabalar biror bir usulning kuchli tomonlari bilan birga uning zaif tomonlarini ham o'rganadilar, bu usul imkoniyatlari bilan unga nisbatan to'siqlar va xavflarni tahlil qiladilar.

“SWOT tahlili” usulini o'tkazishda vazifalar guruhli tarzda yoki talabalarga yakka tartibda berilishi mumkin. O'rganilayotgan ob'ekt, ya'ni diagnostika va davolash usulini 4 tomonlama tahlil etadilar. Bu orqali esa talabalarda analitik fikrlash rivojlanadi. Albatta,

bunday usullarning ta'lim jarayonida qo'llanilishi fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tanlanadi.

Xulosa: "SWOT tahlili" urologiya fanining amaliy mashg'ulotida qo'llash orqali ta'lim oluvchilarda darsning nazariy qismida o'tilgan mavzuni mustaxkamlashga erishildi. "SWOT tahlili" prostata bezi xavfsiz giperplaziyasi kasalligida diagnostika va davolash usullarini, profilaktika chora-tadbirlarini kengroq analitik tahlil etish imkoniyatini berdi va talabalarning fanga bo'lgan kizikishini oshirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Kramer-Johansen J., Myklebust H., Wik L., Fellows B., Svensson L., Sorebo H., Steen P.A. Quality of out-of-hospital cardiopulmonary resuscitation with real time automated feedback: a prospective interventional study. *Resuscitation*. 2016; 71:283-292.
2. Quality Assistance in Higher Education in the Russian Federation. UNESCO, Bucharest. 2011.
3. Jarvis P. Globalization, the Learning Society and Comparative Education. *Comparative Education*, 2010, Vol.36, No.3.
4. Learning for Tomorrow's World: First Results from PISA 2003. OECD, 2004. Lisbon Council Policy Brief. The economics of knowledge: Why education is key for Europe's success by Andreas Schleicher. (13 March 2016).
5. Maher J.E., Kleinman G.E., Lile W., Tolaymat L., Steele D., Bernard J. The construction and utility of an amniocentesis trainer. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*. 2018 Nov;179(5):1225.
6. Malathi S., Hwang J.C., West D., Yellowlees P.M. Assessment of clinical skills using simulator technologies. *Academic Psychiatry*. 2016 Nov-Dec;30(6):505-15.
7. Okuda Y., Bryson E.O., DeMaria S.J., Jacobson L., Quinones J., Shen B., Levine A.I. The utility of simulation in medical education: what is the evidence? *The Mount Sinai Journal of Medicine*. 2019 Aug;76(4):330-43.
8. Rodgers D.L., Securro S.J., Pauley R.D. The effect of high-fidelity simulation on educational outcomes in an advanced cardiovascular life support course. *Simulation in Healthcare*. 2019 Winter;4(4):200-6.
9. Martin A.J. et al. Risk assessment to guide prostate cancer screening decisions: a cost-effectiveness analysis. *Med J Aust*. 2013; 198(10):546-550.
10. Savoldelli G.L., Naik V.N., Joo H.S., Houston P.L., Graham M., Yee B., Hamstra S.J. Evaluation of patient simulator performance as an adjunct to the oral examination for senior anesthesia residents. *Anesthesiology*. 2016 Mar; 104(3):475.
11. Saad F., Kamischke A., Yassin A. et al. More than eight years' hands-on experience with the novel long-acting parenteral testosterone undecanoate. *Asian J Androl*. 2017; 9(3):291-297.
12. Serrano D.P. The burden of LUTS and BPH in Asia. The 1st Congress of Asian Pacific Prostate Society: the official presentation of the report. Seoul, Korea, 2021. 47 p.

Сулаймонова Дилора Абдурахмановна,
*Бухарский государственный медицинский институт,
преподаватель кафедры узбекского языка и литературы, русского и английского
языков*
dildora_sulaymonova@bsmi.uz

ОБОГАЩЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА КАК ОСНОВА УСПЕШНОГО ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ ЯЗЫКОМ КАК ИНОСТРАННЫМ

Annotatsiya. Maqolada rus tilini chet tili sifatida o'qitish jarayonida so'z boyligini boyitishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Muallif lug'at ishinig ta'limdagi roli, faol va passiv lug'at tushunchalari, talabalarda so'zni kontekstda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish usullarini yoritadi. Buxoro davlat tibbiyot instituti talabalari bilan amalga oshirilgan tajriba natijalari asosida so'z boyligini rivojlantirishning samarali shakl va usullari taklif etilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish va axborot muhitining lug'at ishidagi ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: rus tili, lug'at ishi, so'z boyligi, faol lug'at, pedagogik texnologiya, raqamli ta'lim.

Annotatsiya. В статье рассматриваются теоретические и практические основы обогащения словарного запаса при обучении русскому языку как иностранному. Автор анализирует роль лексической работы, различие между активным и пассивным словарём, а также методы формирования у студентов навыков контекстуального употребления слов. На основе педагогического эксперимента, проведённого со студентами Бухарского государственного медицинского института, определены эффективные формы и методы обогащения словаря. Особое внимание уделено использованию цифровых технологий и информационной среды в процессе обучения.

Ключевые слова: русский язык, словарная работа, активный словарь, педагогические технологии, цифровое обучение, коммуникативная методика.

Annotation. The article examines the theoretical and practical foundations of vocabulary enrichment in teaching Russian as a foreign language. The author explores the role of lexical work, the distinction between active and passive vocabulary, and methods of forming contextual word usage skills among students. Based on a pedagogical experiment conducted at the Bukhara State Medical Institute, the study identifies effective forms and methods of vocabulary enrichment and highlights the importance of digital technologies in the educational process.

Key words: Russian language, vocabulary enrichment, active vocabulary, pedagogical technologies, digital learning, communicative approach.

Современное языковое образование ориентировано на формирование у студентов не только языковых знаний, но и коммуникативной, когнитивной и культурной компетенции. При обучении русскому языку как иностранному особое значение приобретает лексическая работа, направленная на развитие активного словарного запаса, способствующего успешному взаимодействию в профессиональной и межкультурной среде.

Слово является не только элементом речи, но и носителем национальной культуры, мышления и мировоззрения. По словам Л.В. Щербы, «в слове соединяется языковая система и живая речь» [6]. Следовательно, процесс обогащения словаря представляет собой не механическое запоминание, а сложный когнитивно-коммуникативный процесс.

Современная лингводидактика рассматривает слово не только как языковую единицу, но и как элемент ментальной структуры. В рамках когнитивного подхода (Е.С. Кубрякова, 2012; Н.Д. Арутюнова, 2014) лексика трактуется как отражение

концептуальной картины мира. Таким образом, овладение словом означает не просто расширение языкового запаса, а усвоение культурных и мировоззренческих значений, скрытых за ним.

Для студентов-медиков, изучающих русский язык, особенно важно понимание терминов, связанных с профессиональной этикой, культурой общения с пациентом и особенностями медицинской коммуникации.

Многие отечественные и зарубежные исследователи (А.А. Леонтьев, Е.И. Пассов, В.В. Сафонова, Н.В. Соколова) отмечают, что развитие словаря способствует формированию вторичной языковой личности, способной не только владеть системой языка, но и адекватно действовать в различных речевых ситуациях [9; 11; 13].

Лексическая компетенция определяется как способность понимать, использовать и уместно применять слова в различных контекстах. По мнению А.А. Леонтьева, усвоение лексики невозможно без осознания семантических связей между словами, их прагматических функций и грамматической сочетаемости.

Формирование активного словаря опирается на три взаимосвязанных процесса:

Понимание значения - семантизация слова через контекст, визуализацию, перевод или ассоциации;

Закрепление - повторение и систематизация лексических единиц;

Активизация - использование слова в самостоятельной речи.

Л.С. Выготский рассматривал слово как единство значения и смысла, подчёркивая, что только осознанное слово становится инструментом мышления [3]. Следовательно, задача преподавателя заключается в том, чтобы превратить слово из объекта заучивания в средство выражения мысли.

В русле психолингвистических исследований (А.А. Леонтьев, Т.В. Ахутиной) подчеркивается, что активизация словаря тесно связана с формированием внутренней речи. Чем прочнее ассоциативные связи между словами, тем быстрее происходит актуализация лексики в процессе говорения. Следовательно, развитие словаря должно сопровождаться заданиями на спонтанное продуцирование речи, что особенно актуально в профессиональных диалогах и клинических ситуациях.

Современные когнитивные модели (Князева, 2023; Чернова, 2022) подчеркивают, что лексическая деятельность тесно связана с процессами восприятия, памяти и категоризации. Поэтому важна интеграция лингвистических и психологических методов в процессе обучения.

Лексическая работа должна быть системной, многоуровневой и направленной на практическое использование слов. Одним из эффективных методов является «лексический минимум по темам», когда студенты усваивают не отдельные слова, а целые лексические поля (например: «Части тела», «Симптомы болезни», «Диагностика»). Такой подход обеспечивает тематическую связанность речи и способствует развитию профессиональной компетенции. В процессе обучения использовались также приёмы визуализации: создание «семантических карт», интеллект-карт (mind maps) и «деревьев слов», позволяющих студентам структурировать лексику по смысловым группам.

В практике преподавания русского языка как иностранного в Бухарском государственном медицинском институте применялась трёхэтапная модель:

I этап - подготовительный.

На этом этапе студенты знакомились с новыми словами через визуальные материалы, толкования, синонимы и перевод. Особое внимание уделялось медицинской терминологии, используемой в профессиональной коммуникации.

II этап - тренировочный.

Лексические единицы закреплялись через упражнения на составление предложений, краткие пересказы и тематические диалоги. Применялись задания на подбор синонимов, антонимов и словосочетаний.

III этап - творческий.

Студенты использовали изученную лексику в мини-проектах, эссе и ролевых играх. Например, им предлагалось описать клинический случай, используя лексику профессиональной сферы.

Педагогический эксперимент длился четыре месяца и охватывал 68 студентов 1–2 курсов. Контрольная и экспериментальная группы занимались по различным методикам. В конце цикла активный словарь студентов экспериментальной группы увеличился на 21,3%, тогда как в контрольной - лишь на 9,8%.

Полученные результаты подтверждают, что системная лексическая работа, основанная на коммуникативно-деятельностном подходе, способствует устойчивому расширению словарного запаса и формированию языковой уверенности.

В последние годы цифровизация образования оказывает значительное влияние на методику преподавания иностранных языков. Электронные словари, мультимедийные упражнения и обучающие платформы позволяют студентам самостоятельно управлять процессом усвоения лексики.

Кроме того, цифровая образовательная среда открывает возможности для коллаборативного обучения: студенты могут создавать совместные глоссарии, участвовать в лексических марафонах и обмениваться цифровыми карточками. Использование искусственного интеллекта в языковом образовании (например, ChatGPT, DeepL Write) также позволяет автоматизировать проверку лексических ошибок и персонализировать процесс обучения. Такие инновационные инструменты усиливают индивидуализацию обучения и способствуют развитию автономности учащихся, что соответствует целям компетентностного подхода в высшей школе.

Платформы Quizlet, Duolingo, LearningApps используются для автоматизированного повторения слов, создания карточек и игровых заданий. Эти ресурсы позволяют развивать зрительную и ассоциативную память, что особенно эффективно при изучении профессиональной терминологии.

Согласно исследованиям Г.Т. Абдурахмановой (2023) и М.Р. Турсуновой (2023), интеграция цифровых средств в традиционные формы обучения способствует повышению мотивации и интереса студентов [10; 13].

Кроме того, использование интерактивных викторин и кроссвордов активизирует не только речевую, но и эмоционально-когнитивную сферу студентов, делая процесс обучения более динамичным и результативным.

Сравнение результатов проведённого эксперимента с данными аналогичных исследований (Соколова, 2021; Сидорова, 2024) показало, что цифровые технологии повышают эффективность усвоения лексики в среднем на 20–25%.

При этом важно сочетать инновационные методы с классическими приёмами работы со словом: чтением, пересказом, анализом текста. Именно баланс между традиционными и цифровыми подходами обеспечивает глубокое и осознанное усвоение лексического материала.

В ходе опроса студентов выявлено, что 87% участников отметили повышение интереса к изучению русской лексики, 79% указали на рост уверенности при устной коммуникации, а 65% стали активнее использовать новые слова в письменных работах.

Эти данные подтверждают, что комплексная методика, объединяющая когнитивный, коммуникативный и цифровой подходы, наиболее эффективно способствует развитию словарного запаса в нерусской среде.

Таким образом, результаты проведённого исследования подтверждают, что системная организация лексической работы способствует не только росту активного словаря, но и развитию метакогнитивных умений. Учащиеся начинают осознавать собственные стратегии усвоения лексики, корректировать их и применять в новых коммуникативных ситуациях. Это свидетельствует о переходе от репродуктивного к продуктивному типу речевого поведения.

Обогащение словарного запаса студентов в процессе изучения русского языка как иностранного является неотъемлемой частью их профессионального и личностного развития. Лексическая работа должна рассматриваться как системный процесс, направленный на формирование не только языковых навыков, но и когнитивных, коммуникативных и культурных компетенций.

Основные выводы:

Лексическая работа требует поэтапного и систематического подхода, обеспечивающего переход слов из пассивного в активный словарь.

Включение цифровых технологий способствует индивидуализации обучения и повышению мотивации студентов.

Педагогические эксперименты подтверждают эффективность интеграции коммуникативно-деятельностного и когнитивного подходов.

Обогащение словарного запаса должно сопровождаться развитием культурно-речевой компетенции, что обеспечивает успешную адаптацию студентов в профессиональной среде.

В перспективе дальнейших исследований целесообразно разработать авторские лексические модули для студентов медицинских вузов, включающие элементы цифрового тестирования, геймификации и междисциплинарных заданий. Это позволит повысить мотивацию к изучению русского языка и сделать процесс овладения лексикой более гибким и интерактивным.

Таким образом, словарная работа выступает как важнейший компонент методики преподавания русского языка как иностранного, объединяющий языковое, культурное и когнитивное развитие личности.

Литература

1. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. - М., 1968.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Госиздат, 1956.
3. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. - М., 1971.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974.
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М., 1991.
6. Соколова Н.В. Современные подходы к обучению русскому языку как иностранному. // Русская речь. – 2021.
7. Князева И.В. Формирование активного словаря средствами ИКТ. // Современные проблемы филологии. – 2023.
8. Абдурахманова Г.Т. Интерактивные методы в обучении русскому языку. // Молодой ученый. – 2023. – №12.
9. Чернова Е.А. Лингводидактические основы цифрового обучения русскому языку. - Казань, 2022.
10. Турсунова М.Р. Ахборот технологиялари асосида рус тилини ўқитишда лўғат иши. // Филологик тадқиқотлар журнали. - 2023.

*Sadulloeva Maxfuza Gaybulloyevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Umumiy pedagogika kafedrasi o'qituvchisi*

KASBIY-AMALIY KO'NIKMALARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz ijtimoiy kompetensiya doirasida asosiy kasbiy kompetensiyalar, ko'nikma va mahoratlarni ko'rib chiqamiz. Maqolada uzluksiz malakaviy amaliyotni tashkil etishning barcha bosqichlari qamrab olingan. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish kasbiy malakani oshirishda katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: professional kompetensiyasi, ahamiyat, rivojlanish, ijtimoiy kompetensiya, qobiliyat, ko'nikma, amaliyot, nazariya, o'zlashtirish, dunyoqarash, o'ziga xoslik.

Аннотация. В данной статье мы рассматриваем основные профессиональные компетенции, навыки и умения в социальной компетенции. В данной статье обрмлены все этапы организации непрерывной квалификационной практики. Развитие профессиональной компетенции имеет огромное значение в развитии профессиональной компетенции.

Ключевые слова: профессиональная компетенция, значение, развитие, социальная компетенция, умение, навыки, практика, теория, усвоение, мировоззрение, своеобразие.

Abstract. In this article, we examine the main professional competencies, skills, and abilities within the framework of social competence. All stages of organizing continuous qualification practice are outlined in this paper. The development of professional competence plays a crucial role in advancing overall professional qualifications.

Key words: professional competence, significance, development, social competence, ability, skills, practice, theory, acquisition, worldview, uniqueness.

Kirish. Kasbiy tayyorgarlik – zaruriy kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish asosida yuzaga keluvchi shaxs ijtimoiy kompetentligining o'ziga xos ko'rinishi sifatida izohlanadi. Kasbiy tayyorgarlik o'z-o'zidan yuzaga kelmay, balki aniq maqsadlar asosida rejalashtirilgan muayyan bosqichlarni qamrab oladi. Shaxsda kasbiy tayyorgarlikning shakllanishi dastlab kasbga xos tasavvur, tushunchalarni tarkib topganligi bilan belgilansa, keyinchalik mutaxassislikka oid bilim, malaka va ko'nikmalarning o'zlashtirilishi, kasbiy sifatlarining qaror topishi hamda kasbiy moslashish darajasi bilan izohlanadi.

Mavzuning dolzarbligi

Amaliyotlar bakalavr ta'lim jarayoninig majburiy qismi bo'lib, talabalarning kasbiy tayyorgarligi, amaliy ko'nikmalari va kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Bakalavrlar tayyorlashda ko'plab amaliyot turlari o'tkaziladi. Shulardan biri pedagogik amaliyotdir [2]. Pedagogik amaliyot bo'lajak mutaxassisni kasbiy tayyorlash tizimining asosiy va muhim bo'g'inidir. Pedagogik amaliyot talabaning nazariy ta'limi va bo'lajak mustaqil faoliyatini bog'laydigan hamda kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlovchi jarayon bo'lib, dastlabki tajriba maktabi hisoblanadi. Pedagogik amaliyot – bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda o'quv-pedagogik jarayonining asosiy qismi hisoblanadi. Pedagogik amaliyot namunaviy va ishchi o'quv rejasiga mos ravishda amalga oshiriladi. Pedagogik amaliyotning mazmuni amaliyot turiga qarab, kafedrada ishlab chiqilgan dasturiga mos bo'ladi. Pedagogik amaliyot o'quv mashg'ulotlaridan ajralgan holda tashkil etiladi. Pedagogik amaliyotning maqsadi – bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, olgan bilimlarini amaliyotda sinab ko'rish, pedagogik faoliyat mas'uliyatini his etish va o'z ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish, shuningdek, tajribali o'qituvchilarning ish faoliyatini o'rganishdan iboratdir. Pedagogik amaliyot vazifalari:[3]

- Talabalarda o'qituvchi kasbiga qiziqishni tarbiyalash;

- Pedagogik faoliyat haqida bir butun tushunchani shakllantirish;
- Pedagogik ko'nikma va malakalarni shakllantirish;
- Pedagogik faoliyat bo'yicha tajribani yaratish.

Pedagogik amaliyot bo'lajak o'qituvchining o'qituvchilik faoliyatiga qo'yayotgan ilk qadami hisoblanadi. Pedagogik amaliyot – kasb ta'limi yo'nalishlari uchun qo'llaniladi va pedagogik mahoratni oshirishga qaratiladi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi pedagogik amaliyot bilan birgalikda kechadi. Pedagogik amaliyotning eng muhim vazifalaridan biri bu bo'lajak mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligini shakllantirishdir.

Ko'nikmalar amaliy faoliyatda, bilimlarni amalda qo'llay bilishga oid faoliyatning tarkibiy qismidir. Ko'nikma faoliyatning maqsadi va sharoitlariga mutanosib ravishda harakatni muvaffaqiyatli bajarish usullaridir. U hamisha bilimlarga asoslanadi, mahorat, (malaka)ning negizi hisoblanadi. Ko'nikma mazmunan amaliy (jismoniy) va aqliy, shaklan oddiy va murakkab turlarga ajratiladi.

Amaliy ko'nikmalar mehnat faoliyatini amalga oshirishga, aqliy ko'nikmalar bilim olishga, uni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ko'nikmalarni bilim bilan adashtirmaslik lozim. Bilimlar voqelik to'g'ri aks ettirilgan (mulohaza) larda ifodalanadi. Ko'nikmalar esa ko'proq aqliy va jismoniy harakatlarda mujassamlashadi.

Ko'nikma ongli faoliyat (harakat)ni tez, tejamlil, to'g'ri, kam jismoniy va asabiy kuch sarflagan holda bajarishdir. Ko'nikma shaxsning bilimlari asosida tarkib topadi. Dastlabki shakllanish bosqichlarida bunday harakatlar jiddiy diqqat bilan bajariladi, keyingi bosqichlarda diqqat bilan nazorat qilish kamayib boradi va natijada avtomatlashgan harakatga aylanadi.

Harakatlar uch turga ya'ni: harakat ko'nikmalari, sensor ko'nikmalar, aqliy ko'nikmalarga bo'linadi. Ko'nikmalar muntazam mashq qilish (takrorlash) orqali zarur darajada saqlanadi. Ma'lum vaqt takrorlamaslik ko'nikma darajasining pasayishiga olib keladi. U qayta mashqlarni bajarish, malaka oshirish orqali tiklanadi.

Zamonaviy, tez o'zgaruvchan dunyoda yetakchilik va strategik qarorlar qabul qilish ko'nikmasi muhim, aniq belgiga aylandi. Ko'nikma insonning ilgari tajribalari asosida muayyan faoliyat yoki harakatni amalga oshirish qobiliyati.

Oliy ta'lim muassasalari va ulardagi o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, pedagog mutaxassislar tayyorlash tizimi sifat-monitoringini oshirish, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ularda kasbiy faoliyatga nisbatan akmeologik motivatsiyani shakllantirish pedagog mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish jarayonidagi muhim vazifalardan sanaladi. Pedagogik amaliyot talabalarida tanlangan mutaxassislikning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda intellekt va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdan iborat bo'lib, mazkur vazifani bajarish asosida ta'lim oluvchilarning kasbiy tayyorgarligi ta'minlanadi. Bunda kasbiy tayyorgarlikning asosiy mezonlari sifatida bo'lajak mutaxassisning faoliyatga amaliy tayyorgarligi va ixtisoslik doirasidagi bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirish, kasbiy faoliyat talablariga moslashish darajasi belgilanadi [3].

Zamonaviy kasbiy tayyorgarlik talabalarida barqaror ijodiy va tadqiqot qobiliyatlarini shakllantirishga o'tishni talab qiladi, muammolarni hal qilish ko'nikmasini, ularni o'qitish jarayoni nazariy bilim va amaliy tajribani birlashtirishi lozim. Ayni paytda muhim shart kasb-hunar ta'limi ko'nikma hisoblanadi, mutaxassis beqaror professional muhitga joylashadi. Ish beruvchilarning kasbiy ko'nikmaga bo'lgan talablari doimo o'zgarib turadi, ushbu o'zgarishlarga moslashish har qanday kasbiy mutaxassisining axborot-tahlil ko'nikmasini ta'minlaydi. Har qanday darajadagi zamonaviy mutaxassis (ishchi, texnik, muhandis) bugungi kunda mutaxassisdan farqli o'laroq, doimiy ravishda o'qitilishi lozim. Shuning uchun mutaxassis qaysi sohada ishlamasin, u dinamik, mobil bo'lishi lozim, o'z ko'nikmalarini doimiy ravishda oshirib, ijodiy fikrlashni va mustaqil bo'lishni bilishi, yangi vazifalarni hal qilish, tez o'zgaruvchan faoliyat sharoitlariga moslashish amalga oshiradi [2].

Kasbiy ko'nikmalar – bu davlat xizmatining o'rnini almashtirishda kasbiy ta'lim darajasiga muvofiq nazariy bilimlarni kundalik xizmat faoliyatida amalda qo'llash qobiliyati [4]. Jamoada faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega bo'lishlarini aniqlash uchun yettita kasbiy ko'nikma kerak bo'ladi, ya'ni muloqot, ko'p vazifalarni bajarish, qiziqish, qaror qabul qilish, tashkilotchilik, halollik, samimiylik va xushyoqish ko'nikmalardir (1.1-jadvalga qarang):

1.1-jadval.

Kasbiy ko'nikmalar

№	Kasbiy ko'nikmalar	Kasbiy ko'nikmalarning mazmuni
1.	Muloqot ko'nikmalari	“Muloqot ko'nikmalari” atamasini umumlashtirishda tinglash, yozish va gapirish ko'nikmasini o'z ichiga oladi. Bu ish beruvchilarning zamonaviy nomzodlarda izlayotgan asosiy fazilatlaridan biridir. Biror kishi kerakli ko'rsatmalarni tushunishi, izohlashi va berishi kerak. Bundan tashqari, ijtimoiy harakatlanish hissi juda muhimdir: mutaxassislar o'zlarining hamkasblari, rahbarlari va strategik hamkorlari kimligini tushunishlari kerak, shuning uchun ular olingan ma'lumotlarga ko'ra yaxshiroq tushunishlari va harakat qilishlari mumkin
2	Ko'p vazifalarni bajarish ko'nikmasi	Mutaxassislar bir vaqtning o'zida bir nechta loyihalar, vazifalar va tashabbuslarda ishtirok etadilar. Shunday qilib, bularning barchasini asosiy vazifalari bilan birlashtirish ko'nikmasi juda qimmatlidir. Vazifa to'g'ri va samarali bajarilganda, minimal stress bilan samarali amalga oshiriladi. Ishlaydigan mutaxassislar bir vaqtning o'zida bir nechta vazifani bajarish uchun yaxshi bilimga ega bo'lishi kerak
3.	Qiziqish ko'nikmasi	Qizig'i shundaki, u juda faol, chunki u tashkilot uchun qilgan ishi uchun mutaxassisning “bemor” ekanini ko'rsatadi. Bu ijobiy ish muhiti uchun hal qiluvchi bo'lgan ijobiy munosabat bilan qo'l ketadi. Ijobiy munosabat nafaqat ish samaradorligini, qaror qabul qilishni, ijodkorlikni va kadrlar aylanmasini ta'sir qiladi. Ijobiy munosabat barcha atrofida bebaho ta'sir ko'rsatadi
4	Qaror qabul qilish ko'nikmasi	Muammolarni hal qilish ko'nikmasi ijodkorlik, muvozanat va mantiqning birlashmasida joylashgan mahoratdir. Ularga ega bo'lganlar kiruvchi signallarni ob'ektiv talqin qilish, shuningdek, qasddan qaror qabul qilish qobiliyatini isbotlaydilar. Bunday mutaxassislar nafaqat strategik muammolar yuzaga kelganda xotirjam bo'lishlari kerak va tashqaridan boshqarishsiz harakat qilishlari kerak
5	Tashkilotchilik ko'nikmasi	Har bir mutaxassisning tashkiliy ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Ular o'z-o'zini tartibga solish uchun zarurdir - mutaxassis o'z ishini yoki ishlab chiqarish jarayonini jadval yoki belgilangan muddatlarga muvofiq boshqarish uchun barcha kerakli ma'lumotlarni mustaqil ravishda to'plashi mumkin. Bu xususiyatlar har qanday rahbar uchun muhim ahamiyatga ega. Kuchli tashkiliy ko'nikmalar mutaxassislarni rahbar qilmaydi, ammo ular nomzodlarga ko'proq professional, muvaffaqiyatli va samarali bo'lishiga yordam beradi
6	Halollik, samimiylik ko'nikmasi	Inson o'zining kuchli va zaif tomonlarini biladi, xato qilishdan va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishdan qo'rqmaydi, shuningdek, yuqori darajadagi sadoqatga ega. “Halollik - eng yaxshi siyosat” - har qanday tashkilot uchun ajoyib shior
7	Xushyoqish ko'nikmasi	Bugungi kunda jamoaviy ish muvaffaqiyatning kalitidir, shuning uchun tayyor va tashkilotning mazmunli qismi bo'lishni xohlaydigan odamlarni qidirish lozim

Kasbiy ko'nikmalar – tashkilot mutaxassisiga o'z vazifalarini bajarishga yordam beradigan shaxsiy fazilatlar, ko'nikmalar va qobiliyatlar tushuniladi. Ko'pgina hollarda, har qanday ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun yaxshi muloqot fazilatlarini, matnli ma'lumot bilan ishlash, qiyinchiliklarni bartaraf etish va qaror qabul qilish kabi asosiy kasbiy ko'nikmalarga ehtiyoj seziladi. Ushbu ishning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, uni muvaffaqiyatli bajarish uchun maxsus ko'nikmalar talab qilinishi mumkin. Misol uchun, qurilish sohasidagi mutaxassis o'qituvchilar, advokatlar yoki shifokorlar tomonidan talab qilinadigan noyob ko'nikmalarga muhtoj. Ish bilan ta'minlash bo'yicha takliflarning aksariyati bo'sh ish o'rinlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni ro'yxatida ish beruvchilar o'zlarining rezyumelarida shaxsiy fazilatlarini ko'rsatadilar.

Kasbiy ko'nikmalarning asosiy turlarini o'rganish talab etadi. Ular quyidagilardan iborat: asosiy kasbiy ko'nikmalar. Eng muhim kasbiy mahoratga ega bo'lish ish beruvchilar uchun odatiy mavjud bo'lgan narsadir. Diqqat bilan tinglash, ko'rsatmalarni qabul qilish va ularga rioya qilish, natijaga erishishga e'tibor berish – bularning barchasi har qanday sohada muvaffaqiyatli ishlash uchun zarurdir. Bunga telefon orqali xushmuomalalik bilan muzokaralar olib borish, asosiy kompyuter dasturlari bilan ishlash va ofis uskunalarini ishlatish qoidalarini bilish ko'nikmalari kiradi.

Ko'p hollarda, ish beruvchi, agar u buni to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasa ham, yuqorida aytib o'tilgan ko'nikmalarga ega deb hisoblaydi. Qoida tariqasida, zarur kasbiy ko'nikmalarga kelsak, o'zlarini ish bilan ta'minlashga taklif qiladigan tashkilotlar javob beradigan nomzodlardan kasbiy ko'nikmasining asosiy darajasiga ega bo'lishini kutadilar. Ish topib, o'z vazifalarini bajarishga kirishganidan so'ng, mutaxassis ko'p narsalarni o'rganishi va kasbiy ko'nikmasini sezilarli darajada rivojlantirishi mumkin. Biroq, bu boshlang'ichni olish uchun nomzodning kelajakdagi faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qiladigan dastlabki kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak.

maxsus kasbiy ko'nikmalar. Ish beruvchining kerakli yoki xohlagan ko'nikmalari, odatda, taklif qilgan ishning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Misol uchun, bo'lim boshlig'idan uchrashuvlarni tashkil qilish, unga kelgan ma'lumotlarni tezda tahlil qilish va turli nuqtai nazarlarga ega bo'lgan va turli darajadagi kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan odamlar bilan ishlash ko'nikmasi talab qilinadi. O'qituvchilar ijodkorlikka muhtoj bo'lishi mumkin va advokatlardan ishonchli bo'lishi mumkin. Maxsus kasbiy ko'nikmalar muayyan faoliyat sohasining muvaffaqiyatli mutaxassislarni tasvirlaydigan sifatlar va iboralar bilan bog'liq bo'lishi kerak.

ko'nikmaga ega bo'lish tajribasi. Majburiy talablar orasida ko'plab vakansiyalarni tavsiflashda ish tajribasi bo'lishi mumkin. O'tmishda shunga o'xshash funksional tajribaga ega bo'lgan odamlar ko'pincha shu kabi ishlarga qabul qilinadi, ular o'zlarining kasbiy ko'nikmalaridan foydalanishni davom ettirishlari va agar xohlasalar, ularni kengaytirishlari mumkin. Bunday ko'nikmalarning aksariyati turli holatlarda qo'llanilishi mumkin. Ba'zi hollarda, ish beruvchilar oldingi joyda muayyan ish vaqti bilan tajribaga ega bo'lishni talab qiladi, boshqalarda esa ular ilgari bajariladigan ish vazifalarini oddiy o'tkazish uchun yetarli.

kerakli ko'nikmalarni olish. Aksariyat odamlar ish jarayonida ko'nikmalarga ega bo'lishadi. Ularning asosiy qismi maktabda olinadi. Axborotni eshitish, vazifaga diqqatni jalb qilish va ko'rsatmalarga rioya qilish qobiliyati - boshlang'ich maktabdagi ko'nikmalardir. O'qishlarida muvaffaqiyat ko'rsatgan talabalar kelajakda ish bilan ta'minlanish uchun yaxshi imkoniyatlarga ega.

Kelajakda ishlash qobiliyatiga bevosita aloqador bo'lgan ba'zi kishilarga alohida e'tibor berish kerak. Mehnat bozorida sinashni amalga oshirish uchun universitet talabalari ko'pincha ishlab chiqarish amaliyotidan foydalanadilar. Iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarida talabalarga amaliyotchi sifatida ishlash imkoniyatini beruvchi tashkilotlar mavjud. Odatda, bunday amaliyot bo'sh vaqtlarida to'liqsiz ish bilan ta'minlanadi va uning asosiy vazifasi

talabani o'zi tanlagan kasbida o'zini sinab ko'rishdir. Amaliyotchilar kamdan-kam hollarda o'z ishlarida pul topishadi, ammo bu ularning maqsadi emas. Bu yerda asosiy narsa - olingan tajribadir. Kasbiy amaliyotidan o'tish haqidagi rezyumelarda ish beruvchiga kerakli ko'nikmalar mavjudligini ko'rsatadi va nomzodga ishga joylashishda katta afzallik beradi.

Deyarli har qanday ish qo'shimcha ko'nikmalar olish uchun joy bo'lib xizmat qilishi mumkin. Yozgi ta'tilni qisman supermarketlarda yoki kafelarda ishlash uchun sarflash orqali, kichik kurs talabalari bu ishdan qimmatli ko'nikmalarga ega bo'lmasliklari mumkin. Biroq, bu oddiy ish tajribasi ham insonning mas'uliyat, vijdonlilik va ularning harakatlariga javob berish qobiliyati kabi muhim fazilatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Ish beruvchilar, o'tgan ish tajribasi va hayotiy sharoitlarni hisobga olgan holda, nomzodning qobiliyatlarini birgalikda baholaydilar.

5) professional treninglar. Asosiy professional ko'nikmalarga ega bo'lgan va ish beruvchilarning talablariga mos kelmaydigan kishilar professional murabbiylardan yordam so'rashlari mumkin. Bunday treninglar ko'pincha davlat ta'lim muassasalari va notijorat tashkilotlarda o'tkaziladi, mahalliy aholiga matnli hujjatlar bilan ishlash, ofis jihozlarining asosiy turlarini ekspluatatsiya qilish, telefon orqali muloqot qilish qoidalari va shaxslararo munosabatlar asoslari kabi oddiy bilimlarni olish imkoniyatini beradi. Avvalo, ushbu treninglar uzoq vaqt davomida ish bilan mashg'ul bo'lgan va mehnat bozorida zarur bo'lgan ko'nikmalar yetishmasligidan xabardor bo'lganlar uchun mo'ljallangan.

rezyumeni o'z ko'nikmangiz taqdimoti sifatida tuzish. Ba'zi ko'nikmalar yorqin, boshqalari esa maxsus yoritishni talab qiladi. Kasbiy ko'nikmalarni taqdim etish uchun eng yaxshi joy – bu rezyume. Maxsus qobiliyatlarga ega bo'lgan mutaxassislar, masalan, ish beruvchiga chet tilini bepul bilish, ko'pincha ularni “tegishli ko'nikmalar”ning maxsus ustunida eslatib o'tadi. Ushbu ustun ish beruvchining e'tiborini jalb qilishi kerak bo'lgan ma'lumotni ko'rsatadi va talabgorni tanlov ishtirokchilarining umumiy massasidan sevimli vakansiyaga ajratish uchun bir xil vosita sifatida xizmat qiladi. Rezyumelarda oddiy va noyob qobiliyatlarni ro'yxatga olishning hojati yo'q.

ish joyida professional rivojlanish ko'nikmasi. Ko'pgina hollarda mutaxassislarning kasbiy ko'nikmalari vaqt o'tishi bilan o'sib boradi. Vakansiyani to'ldirish uchun zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishdan tashqari, yangi mutaxassisdan doimiy professional o'sish va lavozimning butun vaqtini yaxshilash kutilmoqda. Ba'zan ko'nikmalar muayyan vazifalar doirasini muntazam ravishda bajarish bilan birga keladi, ba'zida bu borada juda ko'p narsa yuqori rahbarlikka yoki kuratorga bog'liq, lekin ko'pincha qimmatli professional ko'nikmalarga ega bo'lishning eng yaxshi usuli atrofingizdagi odamlarning tajribasini o'rganish va uni amalda qo'llashdir [5].

Amaliy ko'nikma amaliyotda nazariy va amaliy bilimlardan foydalanish, ya'ni bilimlarni mahoratga aylantirishdan iborat. Amaliy ko'nikma- takrorlash orqali aniq bajariladigan faoliyat hisoblanadi. O'qitish faoliyatining asosiy tarkibiy qismini o'rganish kerak bo'ladi. Amaliy ko'nikmalarni samarali o'zlashtirish va bajarish uchun quyidagicha bosqichma-bosqich ta'lim olish lozim:

ko'nikmani bajarish zarurligini tushuntirish; o'qituvchi tomonidan mahorat bilan tushuntirish;

har bir talaba tomonidan bosqichma-bosqich mahorat bilan mustaqil bajarish;

o'qituvchi ko'nikmalarning bajarilishini nazorat qilish; bajarilgan ko'nikmalarni muhokama qilish.

Amaliy ko'nikmalarni o'rgatish uchun quyidagi shartlarni yaratish kerak: talaba ushbu ko'nikmani qanday holatda qo'llash kerakligini bilishi kerak;

har bir amaliy mahoratning bosqichlarini bajarish uchun maqsad, ko'rsatmalar, zarur uskunalar va taqdim etilishi kerak;

video materiallar, slaydlar, rasmlar, chizmalar kabi namoyish materiallari bilan boshlash uchun ko'nikmani o'rgatish yaxshidir;

har bir talaba amalga oshirilgan ko'nikmaning asta-sekin ko'rsatmalariga (tavsifiga) ega bo'lishi kerak;

ko'nikmalarni o'rganish pedagogik amaliyot va mustaqil ta'limda boshlash yaxshiroqdir;

ko'nikmani egallash ketma-ket amalga oshirilishi kerak: ko'nikmani olish, ijro etish qobiliyati, kasbiylik (ko'nikmani avtomatlashuviga olib kelish);

ko'nikmani mustaqil ravishda bajarish uchun imkoniyat va shart- sharoitlarni ta'minlash kerak;

ko'nikmani oshirish vakolatiga erishish uchun talaba ushbu ko'nikmani bir necha marta o'qituvchiga topshirishi kerak.

Xulosa va tavsiyalar

Amaliyotchi talabalar o'qituvchi sifatida o'ylash va harakat qilishni o'rganishlari, har kuni paydo bo'ladigan ta'lim muammolarining ko'p qirrali tabiatini tushunishlari va ularga yetarlicha javob berishlari kerak. Bo'lajak o'qituvchilar boshqa o'qituvchilar va ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ishlashi, shuningdek, bilimlarni yaratish jarayonini afzal ko'rgan holda, amalda qaror qabul qilish ko'nikmasini tushunadigan asosiy kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bunda talabalarga amaliy ko'nikmalar yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 76 b.
2. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. 2020 yil 23 sentabr, O'RQ-637 son Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. 2017 yil 7 fevral.
4. Proxorova O.L. Oliy o'quv yurtlari talaba-yoshlarining mustaqil ish faoliyatini boshqarish pedagogik vositalari: Avtoreferat dissertatsiya pedagogika fanlari nomzodi. – Yekaterinburg, 2008. – 26 b.

*Aliyeva Nodira Mahkampo'latovna,
Sodikova Nigora Irgashevna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchilari*

INTERAKTIV USULLAR VA ULARNING TA'LIM TIZIMIDA QO'LLASHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Interaktiv ta'lim usullarini keng joriy etish nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki kelajak mutaxassislarini zamonaviy dunyoning murakkab talablariga tayyorlash, ularni doimiy o'zgarishlar va yangilanishlar sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlashning muhim omili hisoblanadi.*

Ushbu maqolaning maqsadi oliy ta'lim tizimida qo'llaniladigan interaktiv usullarning nazariy asoslarini o'rganish, ularning turlarini tahlil qilish, pedagogik samaradorligini aniqlash va ushbu usullarni joriy etishning amaliy jihatlarini yoritishdan iborat. Maqolada interaktiv ta'limning nafaqat o'quv, balki tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek uni amaliyotga joriy etishda duch kelinadigan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'qzlar: *interaktiv ta'lim, interaktiv usullar, gemifikatsiya, Kvest – o'qyinlar, simulyatsiyalar, rolli o'yinlar, biznes-o'yinlar.*

Abstract. *The widespread introduction of interactive teaching methods is an important factor not only in improving the quality of education, but also in preparing future specialists for the complex requirements of the modern world, preparing them for successful operation in conditions of constant changes and innovations.*

The purpose of this article is to study the theoretical foundations of interactive methods used in the higher education system, analyze their types, determine their pedagogical effectiveness, and highlight the practical aspects of introducing these methods. The article discusses not only the educational, but also the educational significance of interactive teaching, as well as the problems encountered in its implementation in practice and ways to overcome them.

Key words: *interactive learning, interactive methods, gamification, quest games, simulations, role-playing games, business games.*

Аннотация: *Широкое внедрение интерактивных методов обучения является важным фактором не только повышения качества образования, но и подготовки будущих специалистов к сложным требованиям современного мира, подготовки их к успешной деятельности в условиях постоянных изменений и инноваций.*

Цель данной статьи – изучить теоретические основы интерактивных методов, используемых в системе высшего образования, проанализировать их виды, определить их педагогическую эффективность и выделить практические аспекты внедрения этих методов. В статье рассматривается не только образовательная, но и воспитательная значимость интерактивного обучения, а также проблемы, возникающие при его реализации на практике, и пути их преодоления.

Ключевые слова: *интерактивное обучение, интерактивные методы, геймификация, квест-игры, симуляции, ролевые игры, деловые игры.*

Kirish. *Ta'lim tizimini takomillashtirish va zamonaviy talablarga moslashtirish uchun innovatsion metodlarni joriy etish zaruriyati tobora ortib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning faolligini oshirish, ularning bilim olish jarayoniga bo'qlgan motivatsiyasini kuchaytirish va real hayotda qo'qlay oladigan ko'qnimalarni shakllantirishda yetarli darajada samarador emas. Shu sababli, ta'lim jarayonida innovatsion metodlarni qo'qlash masalasi keng muhokama qilinmoqda.*

Interaktiv ta'lim ("inter" - o'zaro va "active" - faol so'zlaridan olingan) o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari - o'qituvchi va talabalar o'qitasidagi doimiy, ikki tomonlama o'qzaro ta'sir va hamkorlikni nazarda tutadi. Bu an'anaviy, passiv o'qitish modelidan farqli ravishda, talabalarni bilim olish jarayonining faol subyektlariga aylantiradi, ularga nafaqat tayyor bilimlarni qabul qilish, balki yangi bilimlarni mustaqil ravishda kashf etish, qidirish va shakllantirish imkoniyatini beradi. [1,2].

XXI asrning global raqobatbardosh muhitida muvaffaqiyatga erishish uchun talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy ko'nikmalar, ijodiy yondashuv, izlanuvchanlik, tangidiy fikrlash va samarali kommunikatsiya qobiliyatlari bilan qurollantirish zarur. Aynan shu vazifalarni samarali hal qilishga interaktiv ta'lim usullari yordam beradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida an'anaviy o'qitish usullaridan interaktiv usullarga o'tish dolzarb masalaga aylanmoqda. Interaktiv usullar - bu o'quv jarayonida o'qituvchi va talabalar, shuningdek talabalar o'rtasidagi o'qzaro faol munosabatlar asosida amalga oshiriladigan pedagogik texnologiyalardir. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan interaktiv usullarning turlari, ularning samaradorligi va qo'llash usullari haqida so'z yuritiladi.

Interaktiv usullarning ahamiyati shundaki, ular ta'limni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishga, har bir talabaning individual qobiliyat va qiziqishlarini inobatga olishga imkon beradi. Bu esa nafaqat o'quv samaradorligini oshiradi, balki talabalarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi va intellektual qiziqishini ham kuchaytiradi. [3,4].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. So'nggi yillarda innovatsion ta'lim metodlari bo'qyicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda yangi texnologiyalarning ahamiyatini tasdiqlaydi. Dunyo miqyosida taniqli pedagoglar va olimlar (J. Dyui, L. Vugotskiy, B. Blum, J. Piaget, S. Papert va boshqalar) innovatsion ta'lim metodlarini tadqiq etib, o'quvchilarni faollikka undovchi, mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantiruvchi yondashuvlarning samaradorligini asoslab berganlar. Xalqaro tajribaga ko'qra, Skandinaviya mamlakatlari, Janubiy Koreya, Singapur va Finlyandiya kabi rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida innovatsion metodlardan keng foydalaniladi. Ayniqsa, STEAM-ta'lim, gamifikatsiya, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish va raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim jarayonini interaktiv tashkil etish keng qo'qllanmoqda. Mahalliy tadqiqotchilar ham ushbu yo'qnalishda ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Jumladan, O'zbekiston ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'qyicha so'nggi yillarda qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ular pedagogik innovatsiyalarni samarali tatbiq etish masalarini o'rganishga qaratilgan. [5,6].

Natijalar. Interaktiv usullarning quyidagi turlaridan keng foydalanilinish ta'lim sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi:

Gemifikatsiya (o'yinlashtirish) - bu o'yin elementlari va printsiplarini o'yin bo'lmagan kontekstlarda, jumladan ta'lim sohasida qo'llash jarayoni hisoblanadi. Zamonaviy ta'limda gemifikatsiya keng qo'llanilmoqda va talabalarning motivatsiyasini oshirish, bilim olish jarayonini qiziqarli qilish va o'quv samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

O'yin texnologiyalari - bu ta'lim jarayonida o'yin elementlarini qo'llash orqali talabalarning bilim olish jarayoniga qiziqishini oshirish, ularni motivatsiyasini kuchaytirish va murakkab tushunchalarni qiziqarli shaklda o'rgatishga qaratilgan innovatsion pedagogik usullar hisoblanadi. Bu texnologiyalar nafaqat yosh talabalar, balki katta yoshdagi o'quvchilar uchun ham samarali bo'lib, ularga murakkab materiallarni osonroq o'zlashtirish imkoniyatini beradi. O'yin texnologiyalarining quyidagi turlaridan samarali foydalaniladi:

Biznes-o'yinlar - iqtisodiy, boshqaruv va biznes jarayonlarini modellashtirish orqali amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu usul strategik fikrlashni rivojlantiradi, tezda qaror qabul qilish ko'nikmasini oshiradi hamda biznes jarayonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Rolli o'yinlar - Talaba ma'lum bir ijtimoiy yoki kasbiy rollarni o'ynashi orqali turli vaziyatlarni his qiladi va tushunadi. Bunda empatiya qobiliyati rivojlanadi va kommunikativ ko'nikmalar takomillashadi, shuningdek fikrlash shakllanadi.

Simulyatsiyalar - Real dunyo vaziyatlarini xavfsiz muhitda takrorlash orqali tajriba o'ttirish uchun qo'llaniladi. Bu usul amaliy ko'nikmalarni tezda o'stirish, xavfli vaziyatlarni xavfsiz o'rganish va ishonchni oshirish uchun xizmat qiladi.

Kvest – o'yinlar - Ma'lum bir maqsadga erishish uchun ketma-ket vazifalarni bajarish asosida bilimlarni mustahkamlash usuli. Bu usul mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, muammolarni ketma-ket hal qilishni o'rgatadi, shuningdek qiziqarli o'quv muhitini yaratadi.

O'yin texnologiyalari - bu zamonaviy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, talabalarning bilim olish jarayoniga faol ishtirokini ta'minlaydi va ularga murakkab tushunchalarni qiziqarli va samarali tarzda o'zlashtirish imkoniyatini beradi. Bu usullar nafaqat bilim darajasini oshiradi, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini ham rivojlantiradi, ularni haqiqiy hayot muammolarini hal qilishga tayyorlaydi. O'yin texnologiyalarini to'g'ri tashkil etish orqali ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish mumkin. [8,9].

Hozirgi kunda interaktiv usullardan foydalanish va ularni yaratish uchun ko'plab onlayn platformalar mavjud bo'lib, ulardan iste'dodli pedagoglar samarali foydalanmoqdalar. Masalan, muhokama platformalariga padlet – virtual doskasi, Jomboard – interaktiv doska, Miro – kollaborativ ish maydoni; baholash uchun Kahoot! - interaktiv testlar, Quizizz – o'yinlashtirilgan testlar, Socrative - real vaqtda baholash; hamkorlik vositalariga Google Workspace, Microsoft Teams, Zoom breakout rooms kabi onlayn platformalarni misol qilish mumkin.

Muhokama. Gemifikatsiya - bu zamonaviy ta'limning samarali vositalaridan biri bo'lib, talabalarning o'quv jarayoniga qiziqishini oshirish va ularni faol ishtirokchilarga aylantirishga yordam beradi. To'g'ri qo'llanilgan gemifikatsiya nafaqat motivatsiyani oshiradi, balki o'quv samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Biroq, gemifikatsiyani muvozanatli qo'llash muhim - u asosiy maqsad (bilim olish) ni yashirmasligi va talabalarning haqiqiy bilim darajasini to'g'ri aks ettirishi kerak.

Ta'limda innovatsion metodlardan foydalanish nafaqat o'quvchilar, balki pedagoglar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi zamonaviy texnologiyalar va pedagogik yondashuvlardan foydalangan holda, dars jarayonini yanada jonli va ta'sirchan tashkil etishi mumkin. Bugungi kunda dunyo bo'qylab ta'lim tizimida interaktiv ta'lim texnologiyalari, muammoli ta'lim, loyiha metodlari, klaster texnologiyasi, STEAM yondashuvi, gamifikatsiya va boshqa innovatsion usullar keng qo'llanilmoqda. Ushbu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil izlanishga undash va ularda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Oliy ta'limda interaktiv usullar o'qitish sifatini oshiradi, talabalarning faolligini rag'batlantiradi va bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Ushbu usullar orasida munozaralar, guruh ishlar, loyiha faoliyatlari va "teskari sinf" kabi strategiyalar samarali hisoblanadi, chunki ular talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga undaydi. Samaradorlik talabalarning o'quv jarayoniga faol jalb qilinishida, o'qituvchining ushbu usullarni to'g'ri qo'llashida va o'quv materialini mazmunining dolzarbligida namoyon bo'qladi.

Innovatsion metodlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) samarali foydalanishni ta'minlaydi: Onlayn platformalar va virtual laboratoriyalar orqali masofaviy ta'lim imkoniyatlari kengayadi. Sun'iy intellekt va big data texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlash imkonini beradi. VR (virtual reallik) va AR (kengaytirilgan reallik) texnologiyalar yordamida murakkab mavzularni vizualizatsiya qilish osonlashadi. Ta'lim tizimida innovatsion metodlarni tatbiq etishda bir qator muammolar mavjud bo'qilib, bu jarayonni murakkablashtiradi. Ko'plab pedagoglar an'anaviy ta'lim usullariga odatlangan bo'qilib, innovatsion metodlarni qo'llash uchun zarur bilim va

ko'qnikmalarga ega emas. Innovatsion pedagogik metodlarni o'qzlashtirish uchun maxsus treninglar va malaka oshirish kurslari talab etiladi. Ba'zi o'qituvchilar yangi texnologiyalarni qo'llashdan cho'chiydilar yoki ularga moslasha olmaydilar.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, innovatsion ta'lim metodlarini keng joriy etish uchun tizimli yondashuv zarur. O'qituvchilarni tayyorlash, infratuzilmani yaxshilash va baholash tizimini moslashtirish orqali ta'lim jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Innovatsion metodlar o'quvchilarning nafaqat akademik bilimlarini, balki real hayotga moslashish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Shu sababli, ta'lim tizimi kelajakda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishga yanada ko'qproq e'tibor qaratishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, oliy ta'lim tizimida interaktiv usullarni joriy etish va rivojlantirish zamonaviy ta'limning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu usullar nafaqat bilimlarni o'zlashtirish sifati va samaradorligini oshiradi, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Interaktiv usullarni muvaffaqiyatli qo'llash uchun o'qituvchilarning uzluksiz malaka oshirishi, o'quv-uslubiy materiallarning takomillashtirilishi va moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi zarur.

Interaktiv ta'lim usullarini keng joriy etish oliy ta'lim muassasalarini zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, talabalarni dunyoviy standartlar darajasidagi bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Капустина Л. В. Геймификация в образовании: способы и подходы //актуальные проблемы научных исследований: теоретический. – 2023. – С. 63.
2. Tasbayeva G., Klishbaeva G. Gamifikatsiya va maxsus ehtiyojli o'quvchilar uchun moslashtirilgan o'yin texnologiyalari //Современные подходы и новые исследования в современной науке. – 2025. – Т. 4. – №. 5. – С. 31-34.
3. Hakimova M. M. Ta'limda simulyatsion geymifikatsiya va uning ahamiyati //Inter education & global study. – 2024. – №. 7. – С. 228-237.
4. Hasan o'g'li K. I., Maxmudjonovna Y. M. Vizual dasturlash tilida loyihalash bo'limini o'qitish metodikasi //pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. – 2025. – Т. 13. – №. 02. – С. 189-193.
5. Uzaqbaeva J. Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligi va tarbiya fanidagi qo'llanilishi //Молодые ученые. – 2025. – Т. 3. – №. 24. – С. 125-128.
6. Maxmudovna M. F. Ta'lim jarayonida interfaol metodlarning roli va samaradorligi //Ensuring the integration of science and education on the basis of innovative technologies. – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 148-154.
7. Tursunqulov S., Avezova R. Ta'limda innovatsion metodlar va ularning ahamiyati //Молодые ученые. – 2025. – Т. 3. – №. 13. – С. 36-42.
8. Sattarovich K. N. et al. Texnologiya fani darslarida interfaol usullardan foydalanish samaradorligi va dars jarayonida qo'llanilishi //interdiscipline innovation and scientific research conference. – 2024. – Т. 3. – №. 26. – С. 276-283.
9. Nodira, Aliyeva. "THE IMPORTANCE OF INTERNET PLATFORMS IN THE CREATION OF ELECTRONIC TEXTBOOKS."

Juraeva Makhliyo Rashidovna,
Bukhara State Pedagogical Institute Doctoral student (PhD)
E-mail: mahliyorashidovna@gmail.com

METHODOLOGICAL IMPORTANCE OF DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ENGLISH

Annotation. Article analyzes in detail the methodological importance of directing students with communicative competencies in English. In particular, the skills formed on the basis of a communicative approach in teaching a foreign language in the process of higher education - competencies in oral speech, written speech, listening and reading comprehension - serve to enable students to engage in effective communication in professional and social activities. The article highlights the role of modern pedagogical technologies, interactive teaching techniques, problem situation-based training, role-playing games, teamwork and project-based approaches in the development of communicative competence. Effective ways to prepare students for free communication through language have also been discussed by directing the educational process to the individual, increasing motivation, and encouraging independent thinking. Methodological recommendations based on the results of the study are aimed at improving the quality of teaching English in higher education.

Key words: communicative competence, methodological approach, interactive methods, communication-oriented education, student activities, oral and written speech, educational effectiveness.

Аннотация. в статье подробно анализируется методологическая значимость обучения английскому языку студентов, обладающих коммуникативными компетенциями. В частности, навыки, формируемые на основе коммуникативного подхода при обучении иностранному языку в процессе высшего образования, - компетенции в области устной речи, письменной речи, аудитирования и понимания прочитанного - позволяют студентам эффективно общаться в профессиональной и общественной деятельности. В статье освещается роль современных педагогических технологий, интерактивных методов обучения, проблемно-ситуационного тренинга, ролевых игр, командной работы и проектного подхода в развитии коммуникативной компетентности. Также обсуждались эффективные способы подготовки студентов к свободному языковому общению, ориентируя учебный процесс на индивидуальность, повышая мотивацию и поощряя независимое мышление. Методические рекомендации, основанные на результатах исследования, направлены на повышение качества преподавания английского языка в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, методологический подход, интерактивные методы, коммуникативно-ориентированное образование, деятельность учащихся, устная и письменная речь, образовательная эффективность.

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarni ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyalar bilan yo'naltirishning metodik ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi. Xususan, oliy ta'lim jarayonida xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ yondashuv asosida shakllantiriladigan ko'nikmalar - og'zaki nutq, yozma nutq, tinglab tushunish va o'qib anglash bo'yicha kompetensiyalar - talabalarning kasbiy va ijtimoiy faoliyatda samarali muloqotga kirishishiga xizmat qiladi. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv o'qitish metodlari, muammoli vaziyatlar asosidagi mashg'ulotlar, rolli o'yinlar, jamoaviy ishlar va loyihalarga asoslangan yondashuvlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirish, motivatsiyani oshirish va mustaqil fikrlashga undash orqali talabalarni til vositasida erkin muloqotga tayyorlashning

samarali usullari muhokama qilingan. Tadqiqot natijalariga asoslangan metodik tavsiyalar oliy ta'limda ingliz tili o'qitish sifatini oshirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, metodik yondashuv, interaktiv usullar, muloqotga yo'naltirilgan ta'lim, talabalar faoliyati, og'zaki va yozma nutq, ta'lim samaradorligi.

Introduction. The expansion of the Global information space, the rapid development of Science and technology requires from a modern specialist not only professional knowledge and skills, but also competence to be able to communicate effectively in foreign languages, in particular in English. Today, English has become the main medium of not only international communication, but also Education, Science, Technology, business and diplomacy. Therefore, the process of teaching English in the higher education system should be aimed at preparing students for real communicative activities, not limited to giving only grammatical knowledge.

Communicative competence refers to the ability to access free, clear and meaningful communication through the medium of language, to properly perceive information, and to convey it in an appropriate context. And the development of communicative competence in English requires the continuous formation of the student's basic language skills, such as listening, reading, writing and speaking. Especially important in this process are the teacher's chosen methodology, the quality of didactic materials, the educational environment and interactive approaches.

The relevance of the topic is such that the educational process on the basis of a communicative approach expands the possibilities of not only language learning, but also preparing students for professional activities, forming their critical thinking, working in a team and being able to successfully compete in the global labor market. It is in this article that the theoretical foundations, practical significance and mechanisms of application in the educational process of these methodological approaches are scientifically covered.

Methodology. The methodological significance of the development of communicative competencies of teachers of the future technology science in English is an important pedagogical - psychological and linguistic approach that serves to improve the effectiveness of the modern educational process, introduce innovative methods into practice, and form professional competencies through a foreign language in students.

The methodological essence of the implementation of Education based on a competency approach is a modern educational process that, in addition to theoretical knowledge, aims to acquire practical skills, independently think, solve problems and form knowledge that can be applied in life.

A competency approach is an educational strategy that focuses knowledge, skills and competencies on being able to apply them in real-life situations. The methodological significance of the implementation of Education based on a competency approach is formed by the formation of communicative competencies in English in future teachers of technology, the skill of mastering the international terminology used in science and practice, as well as effective communication in English in real-life (professional) situations.

Communicative competence refers to the formation in social situations of the ability to engage in interaction in the native language and in a foreign language, to follow the culture of communication, social flexibility, to work effectively in a collaborative team.

The word "communicative" is a concept associated with communication or communication, and more often represents the ability of an individual or group to communicate effectively and correctly with others. Being communicative is having skills such as exchanging ideas with other people, expressing one's opinion in a clear and understandable way, listening to others, and responding to them [9; 4-5p].

Results and Analysis. The process of language learning in the development of communicative competencies of future teachers in English is a method in which the main emphasis in language learning is on communication, that is, the use of language in everyday life, and is an important factor in the development of communicative competencies in English.

Competence it is the concept of “being qualified”, a condition that consists in a set of knowledge, skills, qualifications and experience that an individual needs to successfully operate in an area, which includes not only theoretical knowledge, but also the ability to apply this knowledge in practice. Competence is a process in which the general or special knowledge, skills, qualifications and practical experiences contained in the personality of an educator are harmonized and ready to be used in practice for effective application in an area [10; 6-7p].

The main components of competence explained above are the following (See table)

The main components of competence.

№	Competencies name	Content of competencies
1	Knowledge	The plurality and correctness of concepts about basic concepts, laws, methods and theories in a field are the grounds for the successful functioning of an individual
2	Skill	Is the ability to apply learned knowledge in practice, a set of practical methods that an individual uses to perform a certain activity
3	Qualification	The ability to perform a certain activity at a high level, combining the acquired knowledge and acquired skills in a correct and effective way
4	Experience	Practical results achieved through the application, use and transformation of learned knowledge and skills in real conditions are often, over time, the adaptation of an individual to changing conditions and the rapid acquisition of innovations, in many cases, formed and developed through qualifications

The importance of competence in the professional activity of the future educator is that it shows not only the knowledge of the individual, but also how they are applied in life situations based on real reality. Having good knowledge in an area is not enough, it requires the ability to apply knowledge in practice, solve problems and adapt to innovations. Skills, qualifications and experience are a priority in this, and also include many other skills necessary for the effective implementation of professional activities. Soft skills (soft skills), such as teamwork, communication, time management, problem analysis, for example, are also part of competence. Therefore, competence is not based solely on knowledge itself, but on how they are applied and how to influence the personal and professional development of an educator, being able to manifest these processes in the field-specific English language, which determines the scientific and methodological significance of the development of communicative competencies in the English language of future teachers of technology [11; 6-7p].

Summarizing the above concepts, communicative competencies of future technology teachers in English represent not only the abundance of knowledge in English, but also the ability to successfully apply this knowledge in practice in English and further develop it through experience. In this, a person who has a high competence in the field of Technology-Technology in English, will be able to effectively and successfully operate his work in English.

Discussion. The possibility of using innovative and interactive methods is a methodological aspect of the implementation of Education based on a competency approach

through these techniques, based on interactive approaches such as communicative language teaching methodology – CLT (Communicative Language Teaching), task-based learning, case-study, role-play, debate, brainstorming, students will be able to teach them to express their thoughts freely and accurately, solve real problems related to technology science by analyzing them in English.

The process of implementing technology and English integration – CLIL (Content and Language Integrated Learning) based on methodology-is considered as a solution to the research goal, in this model, students study the language along with the study of Science, and look at the study of Science in English as a strategic goal. This means that the future technology teacher will be able to explain the professional activities and technical content related to science to students in English, students will also begin to master the basics of Science in English, which will become the basis for their future international activities.

The adaptation of education to modern technologies is a methodically important approach to the development of communicative language skills using digital tools (videodars on the YouTube social network, Quizlet, Kahoot, Duolingo, Google Classroom). Future teachers of technology will be able to independently Master educational materials in English, the learners will form the skills of working in English with a software educational tool. In this, a methodological approach to involving students in active participation is formed by Student-centered learning, that is, the development of communicative competence in involving them in thinking and communication in English through educational methods aimed at the student's personality, serving to activate the teacher's education, and students are formed as socially active, global thinking individuals.

Methodological development on the basis of the development of educational materials and methodological manuals the development of special methodological materials, exercises, interactive tasks for the development of communicative competencies in addition to increasing the methodological potential of teachers, innovative and linguistically excellent educational resources are created and literature corresponding to the experience of developed countries is formed. The methodological significance of the development of communicative competencies of future teachers of technology in English is manifested in the expression of competency, interdisciplinary and communicative approaches in education, the introduction of interactive methods and the activation of the course process, the training of competitive specialists in the international arena, the enrichment of the methodological base of education, the development of new programs, modules and textbooks. Therefore, the exchange of methodological research and practical experience in this direction is important for pedagogical progress.

Conclusion. The study of a foreign language, in particular English, has become an integral component not only of personal development, but also of professional success in the context of today's globalization. Providing students with communicative competencies in English is an important condition for their preparation for the modern labor market, international cooperation and development of Science and technology. The analysis carried out in this article shows that the correct choice of a methodological approach and the application of modern teaching technologies in the development of these competencies is a decisive factor.

The formation of communicative competencies requires the continuous development of basic language skills in students, such as listening, reading, writing and speaking. Interactive techniques, problem-situation-based assignments, role-playing games, group projects, and dialogue-oriented activities provide an effective tool in this process. The fact that education is based on a communicative approach encourages students to think independently, develop a culture of communication and be able to freely apply language in a professional context.

Also, the motivation of students in the process of language training, the selection of methodological materials taking into account their needs and interests, the organization of classes based on real-life and professional situations directly affect the quality indicators of the

educational process. This, in turn, enriches the study of English in content, making it a skill of practical importance.

Several decrees, resolutions and decisions of the president of our country on increasing the importance of the English language and the development of international relations, modernization of the educational system and expansion of the study of foreign languages, and decisions of the Cabinet of Ministers have been adopted, and today it is established that all higher education institutions need to have different levels of language knowledge, while all these processes are aimed at achieving positive results, the real state of the present is aimed at knowing a foreign language in general terms, since some components of the educational system are bypassing, the basis of analytical data in the experimental testing process of the research work showed that it was considered advisable to introduce certificates from specialists in each field.

In summary, providing students with communicative competencies in English is a process that requires a continuous and systematic methodological approach, effective use of modern didactic tools, and an individual approach to each student. The educational process, organized on the basis of these approaches, not only teaches the language, but also prepares the student for future professional activities, forms their culture of communication and serves to develop as a person adaptable to the global environment.

References.

1. Bachman, L. F. (1990). *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford University Press.
2. Hedge, T. (2000). *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford University Press.
3. Richards, J. C., & Renandya, W. A. (2002). *Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice*. Cambridge University Press.
4. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
5. Jo'rayeva M.R. Kompetensiya, kommunikativ kompetensiya atamalarining ifodalanishi 166 bet Xorazm ma'mun akademiyasi axborotnomasi –4/3-2023
6. Juraev Akmal Razzokovich , Juraeva Mahliyo Rashidovna The Importance of Professional Competence Along with Personal Maturity to Harmonize All the Innovations in Society Excellencia: international multi-disciplinary journal of education Volume 02, Issue 04, 2024 ISSN (E): 2994-9521 <https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje>
7. Juraeva Makhliyo Rashidovna. Representation of a symbol in intercultural communication. Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologik izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari XIV. Buxoro-2023
9. Jo'rayeva Mahliyo Rashidovna. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga doir ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish. "Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnali 7(15)2024
10. Juraev A., & Juraeva, M. Methodological importance of developing students' communicative competence in english theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences (T. 3, Выпуск 20, cc. 100–104). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14128205>
11. Jo'rayeva Mahliyo Rashidovna. Talabalarini kasbiy faoliyatiga oid ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari. "PEDAGOGIK MAHORAT " ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2025, № 3. 216 bet

*Jumayeva Mehribon Abduvohitovna,
Buxoro davlat universiteti, Pedagogika kafedrasida dotsenti p.f.f.d.(PhD)*

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KREATIV YONDASHUV ASOSIDA INNOVATION FAOLIYATGA TAYYORLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish jarayoni, uning mohiyati va ahamiyati tahlil qilinadi. Innovatsion faoliyatga tayyor o'qituvchini shakllantirishda pedagogik innovatsiyalar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari hamda ijodkorlik va yangicha fikrlashni rivojlantirishning roli yoritiladi. Shuningdek, maqolada o'qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari, bu jarayonda raqamli ta'lim muhitining ahamiyati va ta'lim sifati hamda samaradorligiga ta'siri haqida ilmiy tahlillar keltirilgan. Natijada, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion madaniyatni shakllantirishning zarur shart-sharoitlari va istiqbollari haqida tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: pedagogika, oliy ta'lim, innovatsion faoliyat, o'qituvchi kompetensiyasi, pedagogik innovatsiyalar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, ijodkorlik, yangicha fikrlash, raqamli ta'lim muhiti, innovatsion madaniyat, ta'lim sifati, ta'lim samaradorligi, innovatsion rivojlanish, o'qituvchini tayyorlash, ta'limda innovatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс ориентации преподавателей высших учебных заведений на инновационную деятельность, его сущность и значение. Раскрывается роль педагогических инноваций, современных образовательных технологий, а также развитие творческого и нестандартного мышления в формировании преподавателя, готового к инновационной деятельности. Кроме того, анализируются пути развития инновационной компетентности преподавателей, значение цифровой образовательной среды и её влияние на качество и эффективность образования. В заключение предлагаются рекомендации по формированию инновационной культуры в высших учебных заведениях и созданию необходимых условий для её дальнейшего развития.

Ключевые слова: педагогика, высшее образование, инновационная деятельность, компетентность преподавателя, педагогические инновации, современные образовательные технологии, творчество, инновационное мышление, цифровая образовательная среда, инновационная культура, качество образования, эффективность обучения, инновационное развитие, подготовка преподавателей, инновации в образовании.

Abstract. This article discusses the process of orienting higher education teachers toward innovative activity, its essence, and its significance. The role of pedagogical innovations, modern educational technologies, and the development of creativity and critical thinking in shaping teachers ready for innovative work is analyzed. The paper also explores ways to develop teachers' innovative competence, the importance of the digital learning environment, and its impact on the quality and effectiveness of education. Finally, recommendations are provided for fostering an innovation-oriented culture in higher education institutions and creating the necessary conditions for its sustainable development.

Key words: pedagogy, higher education, innovative activity, teacher competence, pedagogical innovations, modern educational technologies, creativity, critical and innovative thinking, digital learning environment, innovation culture, quality of education, educational efficiency, innovative development, teacher training, innovation in education.

Kirish. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va ilm-fan bilan uzviy integratsiyani kuchaytirish yo'nalishida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada bilim olish, ilmiy

izlanish olib borish va ijodiy salohiyatni ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilgan. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasi ("Ta'lim olish huquqi")da: "Ta'lim olish huquqi ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish mumkinligi" alohida ta'kidlab o'tilgan. Bu norma ta'lim tizimida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, ilg'or tajribalarni joriy etish hamda zamonaviy o'qituvchi shaxsini shakllantirish uchun muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

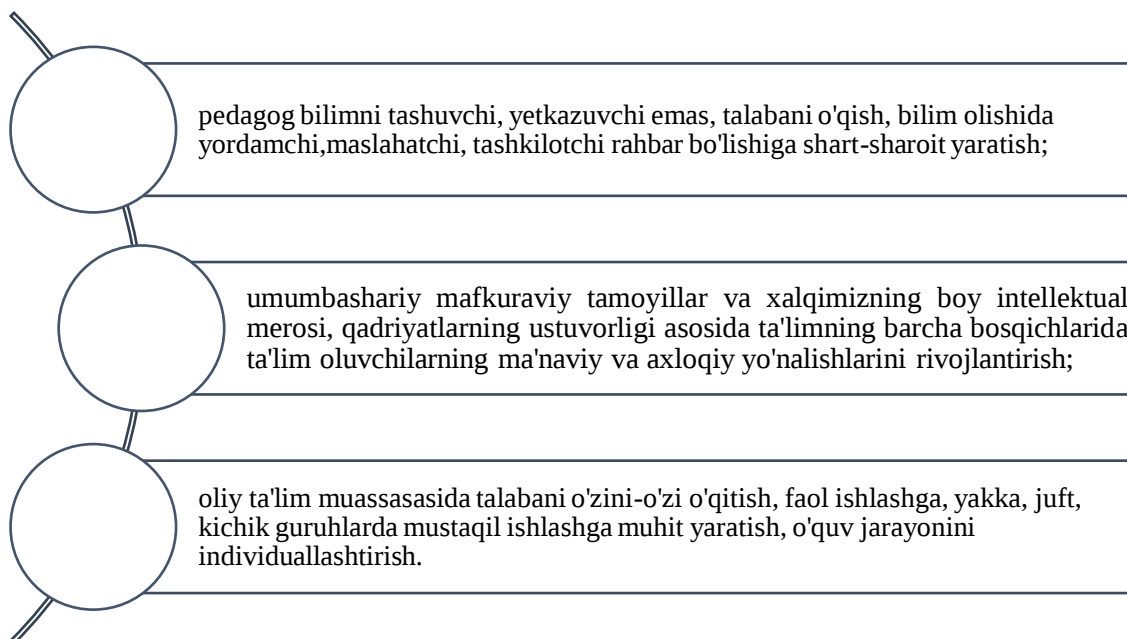
O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, raqobatbardosh milliy iqtisodiyot barpo etilishi, eng avvalo, jahon intellektual salohiyatiga mos mutaxassislarni tayyorlash bilan chambarchas bog'liqdir. Shu boisdan, oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash jarayonini xalqaro andozalar, innovatsion yondashuvlar va raqamli ta'lim texnologiyalariga asoslash dolzarb masalaga aylangan.

Mazkur maqsadlarni samarali amalga oshirish uchun bo'lajak o'qituvchilar va ilmiy-pedagog xodimlarni zamonaviy ilmiy-metodik talablar asosida tayyorlash, ularni ijodiy faoliyatga jalb etish, innovatsion tafakkurni rivojlantirish, hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim muassasalarida bu jarayonni tashkil etish - faqat bilim berish emas, balki talabalarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda yechim topish, yangilik yaratishga intilish kabi kompetensiyalarni shakllantirishni nazarda tutadi.

Bugungi kunda oliy ta'limda innovatsion faoliyatni rivojlantirish - ta'lim jarayonini raqamlashtirish, interfaol o'qitish metodlarini keng joriy etish, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini mustahkamlash orqali yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim jarayonini mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ustuvor yo'nalishlariga mos holda prognozlash va boshqarish, yuqori motivatsiyaga ega bo'lgan yosh mutaxassislarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Natijada, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion madaniyatni shakllantirish, pedagoglarning ijodiy salohiyatini oshirish va ularni o'z sohasida ilg'or g'oyalarga tayangan holda faoliyat yuritishga yo'naltirish mamlakat taraqqiyoti va global raqobatbardoshlikni ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Oliy ta'limda o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish jarayonida quyidagilar muhim sanaladi:

Jamiyatimizning kelajagi - bu, avvalo, bo'lajak mutaxassislarni zamon talablari asosida innovatsion faoliyatga yo'naltirib, ularni raqobatbardosh shaxslar sifatida shakllantirish bilan

chambarchas bog'liqdir. Globallashuv, raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida ta'lim tizimi yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Shu boisdan, o'qituvchi faolligini, mas'uliyatini va kasbiy mahoratini oshirmasdan turib ta'lim jarayonida sifat jihatidan yuksalish mumkin emas.

Mashhur rus psixologi A.N. Leontyev ta'kidlaganidek: "Dunyoni idrok qilishning birinchi sharti – faoliyat, ikkinchisi – tarbiya. Faoliyat jarayonida insonning qobiliyati, bilim va malakalari shakllanadi, demak, faoliyat ijtimoiy hodisa bo'lib, hayotiy kurashning asosiy shartidir." Ushbu fikr zamonaviy ta'lim falsafasida ham o'z aksini topadi. Ya'ni, faoliyat - bu insonning shaxsiy, ijtimoiy yoki umuminsoniy ehtiyojlariga javob beruvchi, maqsadga yo'naltirilgan harakatdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o'qituvchining kasbiy faoliyati ham shunchaki bilim berish emas, balki jamiyatning intellektual va ma'naviy salohiyatini shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyat turidir.

Hozirgi kunda ijtimoiy va pedagogika sohalarida yangi ilmiy yo'nalish - innovatsion pedagogik faoliyat shakllanmoqda. Bu yo'nalish o'qituvchining an'anaviy roli va metodologiyasini tubdan o'zgartiradi. Ta'lim jarayonida innovatsiyalar g'oyalari, pedagogik yangiliklar, ijodiy yondashuvlar paydo bo'lishi natijasida "o'qituvchining innovatsion faoliyati" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

Innovatsion muhit deganda - oliy ta'lim muassasasida yoki pedagogik jamoada yaratilgan shunday ijodiy, ochiq, do'stona va samimiy sharoit tushuniladiki, unda o'qituvchi o'zini erkin his qiladi, yangi g'oyalarni ilgari surishdan cho'chimaydi, jamoaning ma'naviy va moddiy qiziqishlari uyg'un holda rivojlanadi. Bunday muhit o'qituvchini ijodkorlikka, yangilik yaratishga va o'z faoliyatini takomillashtirishga undaydi.

Innovatsion faoliyatning asosiy maqsadi - mavjud bilim, ko'nikma va malakalardan eng yuqori samaradorlikka erishish, ta'lim jarayonida sifatli natijalar olishdan iboratdir. U boshqa turdagi yangiliklardan farqli ravishda, innovatsion boshqaruv, rejalashtirish va nazorat mexanizmlarini takomillashtirishni o'z ichiga oladi. Natijada, ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yangilikka ochiqlik, raqobatbardoshlik va uzluksiz rivojlanish tamoyillari qaror topadi.

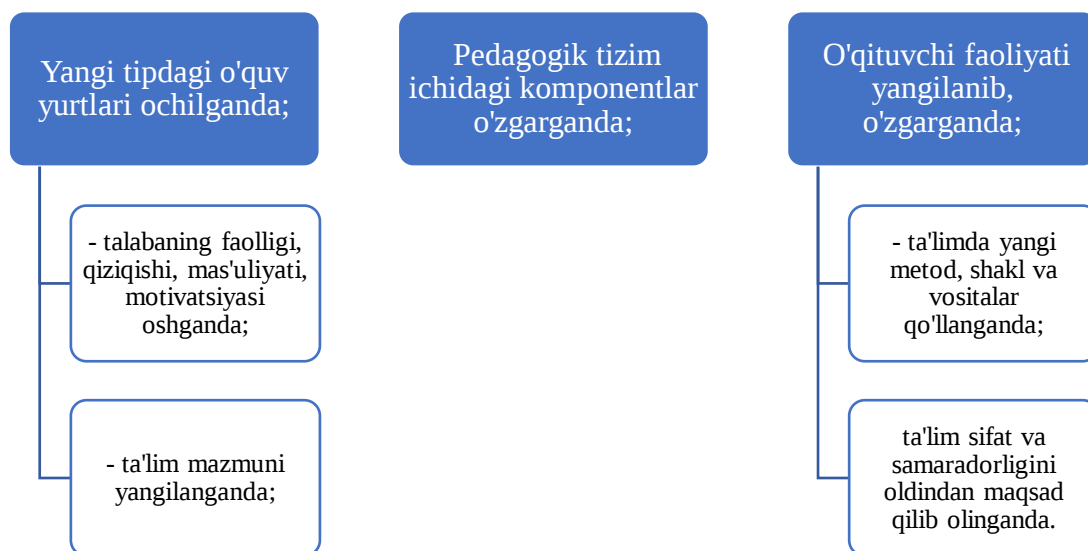
Innovatsion pedagogik reja - bu yaratilgan va amaliyotga tatbiq etilishi tasdiqlangan innovatsion o'quv-tarbiyaviy loyiha bo'lib, u ta'lim jarayonini takomillashtirish, o'quv dasturlarini zamonaviy talablar asosida qayta tuzish hamda o'qitishning ilg'or texnologiyalarini joriy etishni nazarda tutadi. Bunday reja ta'lim jarayonining aniq maqsadlarini belgilab, o'qituvchi va talabaning o'zaro faol hamkorligiga asoslangan holda natijaga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish imkonini beradi.

Innovatsion pedagogik g'oya esa - bu tizimlashtirilgan pedagogik konsepsiyalar majmuasi bo'lib, o'quv jarayonining istiqboldagi yo'nalishlarini belgilovchi, ilmiy asoslangan, bashoratchi xarakterga ega g'oyalar tizimini ifodalaydi. U ta'lim mazmuni, shakli va usullarini yangilash orqali o'qituvchining ijodiy faoliyatini rivojlantirish hamda o'quvchilarda mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni yechish qobiliyatini shakllantirishni maqsad qiladi.

Innovatsion ta'lim - bu ta'lim sohasiga kiritilgan yoki joriy etilayotgan yangiliklar majmuasidir. U ilg'or pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar, interfaol metodlar va zamonaviy didaktik yondashuvlar asosida tashkil etilib, o'qitish jarayonining samaradorligini oshirishga, ta'lim sifatini yaxshilashga hamda o'quvchi shaxsining ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, "salohiyat" atamasi kishi yoki jamiyatning ichki imkoniyatlari, hali to'la namoyon bo'lmagan kuch-quvvati, rivojlanish zaxirasi ma'nosini anglatadi. Pedagogik kontekstda bu tushuncha o'qituvchi, talaba yoki butun ta'lim tizimining yangilik yaratish, rivojlanish va o'zgarishga moslashish qobiliyatini ifodalaydi. Shu boisdan, innovatsion salohiyatni oshirish - zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, u pedagogik jarayonning samaradorligi va jamiyat taraqqiyotining uzviy omiliga aylanadi.

Pedagogik innovatsiyalarning vujudga kelish holatlari quyidagilar:

Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik innovatikaning o'rnini va roli nihoyatda muhim. Buning sababi shundaki, ta'lim tizimi - bu jamiyat taraqqiyotining darajasi va ehtiyojlariga mos ravishda muntazam rivojlanib, takomillashib boruvchi dinamik ijtimoiy tizimdir. Jamiyatdagi har qanday iqtisodiy, siyosiy yoki madaniy o'zgarishlar, eng avvalo, ta'lim tizimida o'z aksini topadi. Shu bois ta'lim jarayonini zamon talablariga mos ravishda doimiy yangilab borish, uni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biridir.

Pedagogik innovatika - bu ta'lim sohasida yangi g'oyalar, metodlar, texnologiyalar va yondashuvlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish bilan shug'ullanuvchi ilmiy yo'nalishdir. Uning asosiy maqsadi o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsning ijodiy tafakkurini rivojlantirish va o'qituvchini zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlashdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, pedagogik innovatikani o'qituvchining kasbiy faoliyati bilan uzviy bog'liq holda o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ yondashuv asosida innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligini tahlil qilish quyidagi uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi:

Innovatsiyalarni pedagogik faoliyatda qo'llash bosqichi - bu jarayonda o'qituvchi faoliyatining mavjud holati, uning innovatsion texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan tayyorgarlik darajasi, motivatsiyasi va kasbiy kompetensiyasi o'rganiladi.

Innovatsion faoliyatning faol shakllanish davri - o'qituvchining yangi g'oyalarni sinovdan o'tkazishi, interfaol metodlarni qo'llashi, o'quv jarayoniga ilg'or tajribalarni tatbiq etish orqali innovatsion faoliyat madaniyatini shakllantirishi bilan tavsiflanadi.

Innovatsiyalarni joriy etilganidan keyingi davrni tahlil qilish - bu bosqichda joriy etilgan yangiliklarning samaradorligi, ularning ta'lim sifatiga ta'siri, o'qituvchi va talabalar faoliyatidagi o'zgarishlar chuqur tahlil qilinadi.

Ta'lim tizimida shaxsning fazilatlarini faoliyat jarayonida shakllanadi va shu faoliyatning natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli, bo'lajak o'qituvchilarda yangilikka intilish, mustaqil fikrlash, izlanish va o'z ustida ishlash zaruriyatini ichki ehtiyojga aylantirish muhimdir. Bu psixologik holat ularning kasbiy shakllanishi va pedagogik mahoratini rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

Agar bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash tizimi yuqori darajada, ilmiy asoslangan yondashuv asosida amalga oshirilsa, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish samaradorligi sezilarli darajada ortadi. Natijada, ta'lim

sifati oshadi, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash imkoniyatlari kengayadi va jamiyatning intellektual salohiyati mustahkamlanadi.

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishida innovatsion yondashuvlar hal qiluvchi o'rin tutadi. Oliy ta'limda o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish - bu nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, balki butun jamiyatning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi strategik jarayondir. Innovatsion pedagogik faoliyat - ta'lim mazmuni, shakli va texnologiyalarini yangilashga qaratilgan, o'qituvchining ijodiy fikrlashi va yangilikka intilishini rag'batlantiruvchi tizim sifatida shakllanmoqda.

Ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lib, doimo rivojlanib boruvchi dinamik tuzilmadir. Shu bois ta'lim jarayonini zamon talablariga mos ravishda yangilab borish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o'qituvchilarni kreativ yondashuv asosida tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishda ularning mustaqil fikrlashi, yangilikka ochiqqligi, ilmiy izlanish olib borish ko'nikmasi va o'z ustida ishlash madaniyati asosiy mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsion muhitning mavjudligi - o'qituvchining ijodiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi g'oyalarni sinovdan o'tkazish va ularni amaliyotga joriy etish imkonini beradi. Bunday muhitda pedagogning faoliyati tashabbuskorlik, mas'uliyat va kasbiy o'sish bilan boyiydi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion pedagogik faoliyatni rivojlantirish - bu ta'lim sifatini oshirish, jamiyatning intellektual va madaniy salohiyatini mustahkamlash, hamda raqobatbardosh, ijodkor va yangilikka intiluvchi avlodni tarbiyalashning eng muhim omilidir. O'qituvchining innovatsion salohiyati ta'lim jarayonidagi barcha islohotlarning asosi bo'lib, u mamlakat taraqqiyoti va global raqobatbardoshlikning kafolati sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. O'RQ-37-son. 23.09.2020. – T.: 2020. – 75 b. // <https://lex.uz/docs/5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. www.lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni. www.lex.uz.
4. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
5. Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T.: Iste'dod, 2008. – 180 b.
6. Abduquddusov O. Kasb ta'limi o'qituvchilari tayyorlashga integrativ yondashuv. – T.: Fan, 2005. – 157 b.
7. Avliyoqulov N.H. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari. – T., 2001. – 69 b.
8. Azizova G.G. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatini takomillashtirish. Ped.fanl. bo'y. fal. dok. diss. avtoref. – T. – 2019. – 48 b.
9. Alimov A.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan diss... – T., 2018. – 142 b.

O.U.Yuldashov,
Samarqand viloyati oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar boshqarmasi

SUN'IY INTELEKTNING TA'LIMDA RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA KONSEPTUAL MOHIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi, uning tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy ta'lim jarayonidagi konseptual mohiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, SI asosida yaratilgan o'quv tizimlari, intellektual ta'lim platformalari va shaxsga yo'naltirilgan o'qitish metodlarining afzalliklari yoritiladi. Maqolada sun'iy intellektning ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni va istiqbollari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ta'lim, raqamli transformatsiya, intellektual tizimlar, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы развития технологий искусственного интеллекта (ИИ) в сфере образования, их концептуальная сущность и влияние на современный образовательный процесс. Анализируются интеллектуальные обучающие системы, адаптивные платформы и персонализированные методы обучения. Также обсуждаются перспективы применения ИИ для повышения качества и эффективности образования.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, образование, цифровая трансформация, интеллектуальные системы, персонализированное обучение, образовательные технологии.

Abstract. This article explores the stages of development of artificial intelligence (AI) technologies in education and their conceptual essence in the context of modern learning. It analyzes intelligent tutoring systems, adaptive learning platforms, and personalized teaching approaches. The paper also discusses the prospects of using AI to enhance the quality and efficiency of education.

Key words: Artificial intelligence, education, digital transformation, intelligent systems, personalized learning, educational technologies.

XXI asrda ta'lim tizimi global innovasion o'zgarishlar jarayonida ekanini barcha ilmiy doiralar tan olmoqda. Bu o'zgarishlar faqat metodlar yoki vositalarda emas, balki ta'limning butun falsafasi, mazmuni va natijaviyligida namoyon bo'lmoqda. Ana shu jarayonning ilmiy asosi - sun'iy intellekt (SI) fenomeni hisoblanadi. SI nafaqat texnik vosita yoki hisoblash algoritmi, balki insonning anglash, fikrlash va ijod qilish qobiliyatini qayta ifodalaydigan intellektual mexanizm sifatida shakllandi [1].

1956 yilda Dartmut universitetida bo'lib o'tgan ilmiy konferensiyada Jon Makkarti, Marvin Minski, Klod Shennon va Natan Rochesterlar tomonidan "Artificial Intelligence" atamasi ilmiy muomalaga kiritilgan. Ularning asosiy g'oyasi shunday ediki: inson fikrlash jarayonini mashinalar orqali algoritmlashtirish va uni qaror qabul qila oladigan darajaga yetkazish [2].

Bugungi kunda SI ta'lim tizimida faqat avtomatlashtirish vositasi emas, balki o'qitish jarayonining intellektual muhitini yaratish texnologiyasi sifatida namoyon bo'lmoqda. U bilim berishni natijaga yo'naltirish, shaxsiylashtirish va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi [3].

SI fanining ilmiy mohiyati ko'p sohali va interdisiplinar xarakterga ega bo'lib, u quyidagi fanlar bilan chambarchas bog'langan:

Informatika - hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish;

Psixologiya - inson ongining kognitiv faoliyatini o'rganish;

Neyrofiziologiya - miyadagi neyron tizimlar modelini tadqiq qilish;

Lingvistika - tabiiy tilni qayta ishlash usullari;

Pedagogika - ta'lim jarayonini intellektual modellash [4].

Sun'iy intellektning ta'riflash bo'yicha turli ilmiy yondashuvlar mavjud. Marvin Minski (1969) SIning "insonning intellektual faoliyatini avtomatlashtirishga qaratilgan fan va muhandislik sohasi" deb ta'riflagan. Jon Makkarti (1958) esa "inson kabi fikrlaydigan va anglaydigan mashinalarni yaratish san'ati va fani" sifatida tavsiflagan. Bu ta'riflardan kelib chiqib, SIning nazariy asoslarini quyidagicha tasniflash mumkin: [5-6]

Simvolik modellar (Symbolic AI) – mantiqiy formulalar va bilim qoidalari asosida fikr yuritish.

Konneksionist modellar (Connectionist AI) – neyron tarmoqlar orqali ma'lumotdan o'z-o'zini o'rgatish.

Kognitiv modellar (Cognitive AI) – insonning anglash va fikrlash jarayonini taqlid qilish.

Har bir model ta'limda ma'lum imkoniyatlar yaratadi. Masalan, simvolik modellar bilim bazasi va test tizimlariga asos bo'lsa, neyron modellar adaptiv o'qitishda, kognitiv modellar esa intellektual baholash va muloqot tizimlarida ishlatiladi [7].

Sun'iy intellekt fani 70 yil davomida bir nechta bosqichlarni bosib o'tgan. Ularning har biri ta'lim tizimiga muayyan ilmiy g'oya va texnologik yechimlarni olib kirgan.

I bosqich (1950–1970): Formal mantiq va dasturli ta'lim. Bu davr SIning nazariy poydevori yaratilgan davr hisoblanadi. Alan Tyuringning 1950 yildagi "Tyuring testi"da u shunday savol qo'ygan edi: "Mashina inson kabi fikrlay oladimi?" [8] Bu savol butun SI fani uchun asosiy nazariy nuqta bo'lib qoldi. Unga javob izlash jarayonida olimlar mantiqiy fikrlashni algoritmallashtirish usullarini ishlab chiqdilar.

Ta'lim sohasida esa bixevioristik nazariya asosida dasturli o'qitish metodi rivojlandi. B.F. Skinner (1968) tomonidan ishlab chiqilgan "Programmed Instruction" modelida o'quv jarayoni algoritmli ketma-ket qadamlar orqali tashkil etilar, har bir javobdan keyin fikr-mulohaza (feedback) berilardi [9]. Bu usul keyinchalik kompyuterlashtirilgan ta'lim tizimlarining poydevori bo'ldi.

II bosqich (1970–1990): Ekspert tizimlar va bilim muhandisligi. Bu davrda sun'iy intellektning amaliy sohalari rivojlana boshladi. Edvard Feygenbaum (1981) va Nils Nilsson (1980) bilim muhandisligi (knowledge engineering) nazariyasini ilgari surdilar [10]. Bu nazariya insonning bilimlarini formallashtirish va ular asosida ekspert tizimlar yaratish imkonini berdi. Ekspert tizimlar tibbiyot, kimyo, iqtisod va ta'lim sohaslarida keng qo'llanildi. Ta'limda ilk bor "Intelligent Tutoring Systems (ITS)" konsepsiyasi yaratildi. Uning asosiy maqsadi – o'quvchining xatolarini tahlil qilish va avtomatik tavsiya berish edi [11]. Masalan, GUIDON tizimi tibbiy ta'limda qo'llanilib, talabalarning qaror qabul qilish qobiliyatini avtomatik baholay olgan. Bu model zamonaviy elektron ta'lim platformalarining ilk namunasi sifatida baholanadi.

1970-yillar oxiriga kelib, SI ta'limda nazariy modeldan amaliy vositaga aylandi. Kompyuter yordamida o'qitish tizimlari ("Computer-Assisted Instruction") AQSH va Yaponiyada keng yoyildi. Bu davrda o'quvchi faoliyatini avtomatik baholash, test natijalarini tahlil qilish va o'qitish tezligini individuallashtirish imkoniyati paydo bo'ldi [12]. Shu bilan birga, SI ta'limdagi roli faqat vosita emas, balki metodologik funktsiya sifatida ham namoyon bo'la boshladi. U o'qituvchi faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi intellektual yordamchiga aylandi. Masalan, CARNEGIE Learning tizimi matematik mashqlarni o'quvchining xatolari asosida qayta tuzib, avtomatik tavsiya berishi mumkin edi [13].

Ta'limda SIning ahamiyati uning inson kognitiv qobiliyatini taqlid qilishidadir. SI nafaqat ma'lumotni qayta ishlaydi, balki uni tahlil qiladi, xulosa chiqaradi va faol muloqot qiladi.

Bugungi kunda ta'limda SIning quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Diagnostic funktsiya – o'quvchining bilim darajasini tahlil qiladi.

Adaptiv funksiya – individual o'quv trayektoriyasini belgilaydi.

Tavsiyaviy funksiya – avtomatik ravishda keyingi mavzularni tanlaydi.

Baholovchi funksiya – test va insholarni intellektual baholaydi.

Interaktiv funksiya – tabiiy tilda muloqotni ta'minlaydi.

Bu funksiyalar natijaga yo'naltirilgan ta'limning asosini tashkil etadi. Chunki natijaviy ta'limning mohiyati – har bir o'quvchining kompetensiyasi va faollik darajasini oshirishdir. SI esa shu jarayonni avtomatlashtirish va individuallashtirish imkonini beradi [15].

Internetning ommalashuvi va katta ma'lumotlar (Big Data) paydo bo'lishi bilan SI yangi bosqichga ko'tarildi. Bu bosqichda asosiy diqqat markazida mashinali o'qitish (Machine Learning) texnologiyalari bo'ldi. Rumelhart va McClelland (1986) tomonidan ishlab chiqilgan "backpropagation" algoritmi sun'iy neyron tarmoqlarini "o'z-o'zini o'rgatish" qobiliyatiga ega qildi [16]. Ta'lim sohasida bu texnologiyalar asosida adaptiv o'qitish platformalari paydo bo'ldi. Masalan, Carnegie Learning tizimi matematik bilimlarni avtomatik tahlil qilish va o'quvchining xatolari asosida tavsiya berish imkoniyatini berdi. Bu platforma o'quvchining faolligini kuzatib, har bir shaxs uchun individual o'quv trayektoriyasini belgilardi.

Ta'limda SIning ahamiyati uning inson kognitiv qobiliyatini taqlid qilishidadir. SI nafaqat ma'lumotni qayta ishlaydi, balki uni tahlil qiladi, xulosa chiqaradi va faol muloqot qiladi.

Bugungi kunda ta'limda SIning quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Diagnostik funksiya – o'quvchining bilim darajasini tahlil qiladi.

Adaptiv funksiya – individual o'quv trayektoriyasini belgilaydi.

Tavsiyaviy funksiya – avtomatik ravishda keyingi mavzularni tanlaydi.

Baholovchi funksiya – test va insholarni intellektual baholaydi.

Interaktiv funksiya – tabiiy tilda muloqotni ta'minlaydi.

Bu funksiyalar natijaga yo'naltirilgan ta'limning asosini tashkil etadi. Chunki natijaviy ta'limning mohiyati – har bir o'quvchining kompetensiyasi va faollik darajasini oshirishdir. SI esa shu jarayonni avtomatlashtirish va individuallashtirish imkonini beradi [15].

Internetning ommalashuvi va katta ma'lumotlar (Big Data) paydo bo'lishi bilan SI yangi bosqichga ko'tarildi. Bu bosqichda asosiy diqqat markazida mashinali o'qitish (Machine Learning) texnologiyalari bo'ldi. Rumelhart va McClelland (1986) tomonidan ishlab chiqilgan "backpropagation" algoritmi sun'iy neyron tarmoqlarini "o'z-o'zini o'rgatish" qobiliyatiga ega qildi [16]. Ta'lim sohasida bu texnologiyalar asosida adaptiv o'qitish platformalari paydo bo'ldi. Masalan, Carnegie Learning tizimi matematik bilimlarni avtomatik tahlil qilish va o'quvchining xatolari asosida tavsiya berish imkoniyatini berdi. Bu platforma o'quvchining faolligini kuzatib, har bir shaxs uchun individual o'quv trayektoriyasini belgilardi.

Shu bilan birga, Learning Analytics (o'quv ma'lumotlarini tahlil qilish) tushunchasi ta'lim fanida shakllandi. Baker & Siemens (2014) ta'kidlaganidek, ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish orqali o'quv natijalarini bashorat qilish va ta'lim strategiyasini optimallashtirish mumkin [17]. Mashinali o'qitish texnologiyalari natijaga yo'naltirilgan ta'limning ilmiy poydevoriga aylandi, chunki u har bir o'quvchining faolligini kognitiv tahlil qilish va avtomatik ravishda mos tavsiya berish imkoniyatini yaratdi. Bu davrda SI inson ongining anglash, mulohaza va xotira kabi kognitiv qobiliyatlarini modellashtirish darajasiga yetdi. IBM Watson (2011) kabi kognitiv tizimlar ma'lumotni semantik tahlil qilish orqali ta'limdagi kontentni qayta ishlay oldi [18]. Bu platforma o'quvchi bilan tabiiy tilda muloqot qilib, savollarga javob berish va o'quv materiallarini tavsiya etish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Kognitiv intellekt ta'limda inson va mashina hamkorligi (Human-AI Collaboration) konsepsiyasini joriy qildi. Unga ko'ra, SI o'qituvchini almashtirmaydi, balki uning faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. OECD (2021) ta'kidlaganidek, SI ta'limda "teaching augmentation", ya'ni o'qituvchining imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak [19]. Bu davrda ta'limda Cognitive Tutoring Systems, AI-based Feedback Platforms, va Learning Dashboardlar

yaratildi. Ular o'quvchining faoliyatini real vaqtda tahlil qilib, uning natijalarini vizual shaklda taqdim etish imkonini berdi [20].

So'nggi besh yilda SI yangi bosqich - generativ intellekt (Generative AI) bosqichiga o'tdi. Bu texnologiyalar nafaqat ma'lumotni qayta ishlaydi, balki yangi bilim, matn, tasvir, kod va mulohaza yarata oladi. ChatGPT (OpenAI, 2022), Claude, Gemini, va LLaMA kabi modellar ta'limda yangi inqilobni boshlab berdi. Ular yordamida insho yozish, loyihalarni tahlil qilish, savol-javobni simulyasiya qilish, test tayyorlash kabi faoliyatlar avtomatlashdi.

Masalan:

Duolingo Max (2024) til o'rgatishda GPT modelidan foydalanib, shaxsiylashtirilgan muloqotni amalga oshirmoqda;

Coursera Coach va Khanmigo platformalari SI yordamida shaxsiy ta'lim assistentlarini ishga tushirdi.

Generativ SI ta'limda yangi modelni yaratdi - AI-driven Virtual Learning Ecosystem, ya'ni intellektual va virtual muhit asosidagi o'quv ekotizim. Bu modelda bilimlar yaratilishi, tahlil qilinishi va qayta ishlanishi bir vaqtda amalga oshadi.

SI ta'limda faqat vosita emas, balki pedagogik tizimning aktiv ishtirokchisi sifatida namoyon bo'lmoqda. Uning asosiy funksiyalari quyidagicha:

Intellektual funksiya - bilimni tahlil qilish va mos tavsiya berish;

Interaktiv funksiya - tabiiy tilda muloqot qilish (Natural Language Processing);

Adaptiv funksiya - o'quvchining qobiliyatiga qarab material tanlash;

Motivasion funksiya - faol o'quv muhitini saqlash va rag'bat berish;

Metakognitiv funksiya - o'quvchining o'z-o'zini nazorat qilishini ta'minlash.

Shu jihatdan SI ta'limni shaxsiylashtirish, faol o'rganish va natijaviy kompetensiyani shakllantirishning asosiy vositasiga aylandi. Ta'lim falsafasi nuqtai nazaridan SI "o'qituvchi markazidagi model"dan "o'quvchi markazidagi model"ga o'tishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu jarayon natijaga yo'naltirilgan ta'limning zamonaviy shaklini ta'minlaydi.

SI ta'lim tizimiga turli yo'nalishlarda integratsiya qilinmoqda:

Tashkiliy darajada: davlat ta'lim standartlariga SI texnologiyalarini joriy etish;

Metodik darajada: o'qitish strategiyalarini intellektual algoritmlar bilan bog'lash;

Amaliyot darajasida: virtual laboratoriyalar, onlayn baholash, interaktiv assistentlar orqali amalga oshirish.

Shuningdek, SI asosidagi ta'lim ekotizimida uchta asosiy element ajratiladi:

AI Learning Analytics - ma'lumot tahlili va natija monitoringi;

AI Tutoring System - avtomatik tyutor va fidbek mexanizmi;

AI Adaptive Platform - har bir o'quvchi uchun shaxsiylashtirilgan muhit.

Hozirda bu modellar dunyo bo'ylab yetakchi universitetlarda joriy etilmoqda. Masalan, MIT, Stanford, Tsinghua University va Tokyo Tech SI asosidagi "Intelligent Learning Hub"larni faoliyatga kiritdi.

So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni jadallashdi. 2023 yilda qabul qilingan "Sun'iy Intellekt 2023–2030" Milliy dasturi mamlakatda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish va ular asosida ta'lim tizimini isloh qilishni strategik vazifa sifatida belgiladi. Bu dasturga muvofiq, ta'lim sohasida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda:

Intellektual ta'lim platformalarini yaratish. EduAI" va "Talaba.uz" platformalarida avtomatik esse baholash, adaptiv test tizimlari, va shaxsiy tavsiya berish funksiyalari joriy etildi. Toshkent axborot texnologiyalari universitetida "AI Learning Laboratory" faoliyat boshladi, u o'quv jarayonida SI modellarini sinovdan o'tkazmoqda.

Oliy ta'lim muassasalarida AI fanlarini kiritish. SamDU, TDTU, TDPU va UrDUda "AI Pedagogy", "Machine Learning for Education" kabi fanlar magistratura va doktorantura bosqichlariga kiritildi.

Virtual ta'lim muhitini yaratish. AR/VR va Mixed Reality texnologiyalari asosida amaliy fanlar uchun virtual laboratoriyalar ishlab chiqilmoqda. Masalan, TATUning "Virtual Physics Lab" platformasi o'quvchilarga SI yordamida tajriba simulyasiyasini amalga oshirish imkonini bermoqda.

Bu tadqiqotlar natijasida ta'limda individual yondashuv, faol muloqot va natijaviylik oshmoqda. Shu bilan birga, milliy ta'lim tizimida SIning pedagogik asoslarini ishlab chiqish zarurati yanada kuchaydi.

Sun'iy intellekt ta'lim tizimida qo'llash uchun qator ilmiy modellar ishlab chiqilgan. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Kognitiv tyutor modeli (Cognitive Tutor Model). Bu model Anderson et al. (1995) tomonidan taklif etilgan bo'lib, inson miyasidagi kognitiv jarayonlarni taqlid qiladi. U har bir o'quvchining fikrlash yo'nalishini tahlil qiladi va xatolarni intellektual tavsiya orqali tuzatadi.

2. Adaptiv o'qitish modeli (Adaptive Learning Model). Bu modelda SI har bir o'quvchi uchun individual yo'nalish belgilaydi. Mashinali o'qitish algoritmlari orqali ma'lumot tahlil qilinib, mos material tanlanadi.

3. Intellektual baholash modeli (AI-based Assessment Model). Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va Learning Analytics usullari asosida esse, test va mulohaza vazifalarini avtomatik baholaydi. Bu model baholashda inson sub'yektivligini kamaytiradi.

4. Prognostik tahlil modeli (Predictive Analytics Model). Bu model Big Data asosida o'quvchi faoliyatini tahlil qilib, uning muvaffaqiyat yoki qiyinchilik ehtimolini oldindan bashorat qiladi.

Bu modellar birgalikda natijaga yo'naltirilgan ta'lim tizimining intellektual asosini tashkil etadi.

SI ta'lim tizimiga joriy etish jarayonida qator ilmiy va amaliy muammolar mavjud:

Infratuzilma muammosi. Barcha ta'lim muassasalarida yuqori hisoblash quvvati va barqaror internet aloqasi mavjud emas.

Kadrlar salohiyati. O'qituvchilarning ko'p qismi SI texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha yetarli malakaga ega emas.

Etik va huquqiy masalalar. Ta'limda SI ma'lumot xavfsizligi, plagiat va axloqiy me'yorlarga oid xavflarni keltirib chiqarishi mumkin.

Pedagogik integratsiya muammosi. Ko'p hollarda SI texnologiyalari texnik jihatdan joriy etilgan, lekin pedagogik metodika bilan uzviy bog'lanmagan holda qo'llanilmoqda.

Bu muammolarni hal etish uchun milliy darajada "AI Pedagogy Standards" va "AI etika kodeksi"ni ishlab chiqish muhim.

Sun'iy intellekt ta'lim tizimini tubdan transformatsiya qiluvchi global omil hisoblanadi. Uning qo'llanilishi natijasida:

ta'lim jarayoni shaxsiylashdi;

baholash tizimlari avtomatlashdi;

o'quv muhiti intellektual va interaktiv tabiat kasb etdi;

pedagogik faoliyat analitik ma'lumotlar bilan ta'minlandi.

Shunday ekan, SI ta'limda nafaqat texnologiya, balki ilmiy-metodik paradigma sifatida qaralishi lozim. Bu paradigma natijaga yo'naltirilgan ta'limning kelajak modelini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. McCarthy J. et al. (1956). A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligencye.
2. Russell S., Norvig P. (2021). Artificial Intelligencye: A Modern Approach. Pearson.
3. Nilsson N. (1980). Principles of Artificial Intelligencye. Morgan Kaufmann.
4. Anderson J.R. (1995). Cognitive Psychology and Its Implications. Freyeman.

5. Minsky M. (1969). Semantic Information Procyessing. MIT Press.
6. Turing A.M. (1950). Computing Machinery and Intelligencye. Mind.
7. Feigenbaum E. (1981). The Art of Artificial Intelligencye. Stanford University.
8. Skinner B.F. (1968). The Technology of Teaching. Appleton-Cyentury-Crofts.
9. Baker R.S., Siyemens G. (2014). Educational Data Mining and Learning Analytics. Cambridge.
10. IBM Watson Education (2018). AI in Education: Empowyerer Teachers and Learners.
11. Luckin R. (2017). Towards Artificial Intelligencye in Education. Nature Human Behaviour.
12. OpenAI (2023). Generative AI and Education.
13. OYeCD (2021). AI and the Future of Learning. OYeCD Publishing.
14. Huang R.H., Spector J.M. (2022). AI-driven Smart Learning Ecosystems. Springer.
15. iFlyTek Research (2023). Adaptive AI Learning in China.
16. UNESCO (2023). Ethical AI for Education.
17. Ministry of Digital Technologiyes of Uzbekistan (2023). Sun'iy Intellect 2023–2030.
18. Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2022). Artificial Intelligencye in Education: Promises and Implications. UNESCO.
19. OYeCD (2023). Future of Learning in AI Era.
20. Tashkent University of Information Technologiyes (2024). AI Pedagogy Integration Report.

Yakubjanova Muhayyo Qodirjanovna,
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi
Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi
e-mail: moxa_1991@mail.ru

INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING NUTQIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalasi pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqiladi. Inklyuziv ta'limda har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari, psixologik xususiyatlari va kommunikativ imkoniyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishda differensial yondashuv, motivatsion muhit yaratish, multimodal vositalardan foydalanish hamda interfaol metodlar orqali o'qitishning samaradorligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, nutqiy ko'nikmalar, pedagogik muammo, kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar, differensial yondashuv, lingvopedagogika, psixolingvistika.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема совершенствования методики развития речевых навыков учащихся в процессе инклюзивного обучения как педагогическая задача. В инклюзивном образовании особое значение имеет учет индивидуальных потребностей, психологических особенностей и коммуникативных возможностей каждого ученика. В статье анализируется эффективность формирования речевых умений посредством дифференцированного подхода, создания мотивационной среды, использования мультимодальных средств и интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, речевые навыки, педагогическая проблема, коммуникативная компетенция, интерактивные методы, дифференцированный подход, лингвopedagogika, психоллингвистика.

Annotation. This article examines the issue of improving the methodology for developing students' speech skills in the process of inclusive education as a pedagogical problem. In inclusive education, it is essential to consider each learner's individual needs, psychological characteristics, and communicative abilities. The article analyzes the effectiveness of forming speech skills through a differentiated approach, the creation of a motivational environment, the use of multimodal tools, and interactive teaching methods.

Key words: inclusive education, speech skills, pedagogical problem, communicative competence, interactive methods, differentiated approach, linguopedagogy, psycholinguistics.

XXI asrda ta'lim tizimining rivojlanish yo'nalishlari orasida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi alohida o'rin tutadi. Bugungi kunda ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri – barcha bolalarning, jumladan, maxsus ehtiyojli o'quvchilarning ham teng huquqli ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashdir. Bu esa ta'limni insonparvarlashtirish, shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish, ijtimoiy adolatni qaror toptirish kabi tamoyillarga asoslanadi.

Nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish masalasi inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki nutq – o'quvchining bilimni o'zlashtirishida, ijtimoiylashuvda, shaxs sifatida rivojlanishida yetakchi omil hisoblanadi. L.S.Vygotskiy ta'kidlaganidek, bola shaxsining shakllanishida nutqning o'rni markaziy bo'lib, tafakkur va muloqot jarayonlari nutq orqali uzviy bog'lanadi. Shu bois, inklyuziv ta'lim sharoitida nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Pedagogik nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim – bu differensial va individual yondashuv asosida ta'lim berish, o'quv jarayonida barcha o'quvchilarni faollashtirish va ularning ijtimoiy

tengligini ta'minlash tizimidir. Zamonaviy pedagogikada inklyuzivlik – bu nafaqat maxsus ehtiyojli o'quvchilarni integratsiya qilish, balki barcha bolalarning shaxsiy qobiliyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi umumiy didaktik yondashuv sifatida talqin etiladi.

Psixologik nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim bolaning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, motivatsiyasini kuchaytirish va ijtimoiylashuvini ta'minlashga yo'naltirilgan ta'limiy jarayon sifatida talqin qilinadi. L.S.Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi asosida shuni aytish mumkinki, bola ijtimoiy muhit va qo'llab-quvvatlovchi pedagogik sharoit ta'sirida yuqoriroq natijalarga erishishi mumkin. Bu ayniqsa maxsus ehtiyojli o'quvchilarda nutqiy rivojlanishni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega.

N.I.Zhinkin nutq mexanizmlarining psixofiziologik asoslarini tadqiq qilar ekan, tinglab tushunish va o'qib anglash jarayonida eshituv, xotira va semantik tahlilning uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi. Shu sababli inklyuziv ta'limda psixologik yondashuv nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi.

Florian va Black-Hawkins (2011) tadqiqotlarida ham inklyuzivlikning psixologik jihatida o'quvchilarda pozitiv identifikatsiya, o'ziga ishonch va emotsional qo'llab-quvvatlashni shakllantirish orqali amalga oshirilishi kerakligi ko'rsatib o'tilgan.

Inklyuziv ta'lim tushunchasi pedagogik jihatdan – barcha o'quvchilarni yagona ta'lim makoniga jalb etish, psixologik jihatdan – bolaning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash konsepsiyasi sifatida qaraladi. Uning samaradorligi o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli mazkur muammo ilmiy-nazariy asoslashni, metodik yechimlarni ishlab chiqishni va amaliyotga tatbiq etishni talab etadi.

Yoshlarni zamonga mos intellektual inson bo'lib tarbiyalanishida Sharq allomalari va mutafakkirlarining qoldirgan meroslaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Imom al-Buxoriy to'plagan hadislar, Naqshbandiy ta'limoti, Termiziy o'g'itlari, Yassaviy hikmatlari, Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Mirzo Ulug'bek, Yusuf Xos Hojib va boshqalar yaratgan asarlarida yoshlar tarbiyasiga doir qarashlarni keltirib o'tganlar, ular yaratgan manbalardan davrlar kesimida ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish muhimdir. Sharq allomalari va mutafakkirlarining bola ta'lim-tarbiyasidagi qarashlaridan inklyuziv ta'limni takomillashtirishda ham foydalanish mumkin. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sino asarlarida sog'lom bolalar bilan bir qatorda, alohida yordamga muhtoj bolalar tarbiyasiga oid tavsiyalar ham byeriladi. Alloma nogiron bola tengqurlari qatori ta'lim-tarbiya olishga haqli ekanini aytib, ularda kasb-hunar o'rganish, ilm olishga qiziqish boshqalarga nisbatan kuchliligini ta'kidlaydi. Sharq allomalarining bola shaxsini tarbiyalash, ularning rivojlanishida ta'lim-tarbiyaning ta'siri haqidagi qarashlari tahlili keyingi avlod uchun yorqin yulduz kabi yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Tadqiqotchilar E.Nishanbayeva va A.Abduxalilov maqolasida ta'kidlashicha, inklyuziv ta'limni rivojlantirish bu uzoq muddatli strategiya hisoblanadi. Mazkur strategiyani ishlab chiqishda va amalga oshirishda albatta tizimli yondashuvni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Inklyuziv ta'limning asosiy elementlari quyidagilardan iborat: nogironligi bo'lgan bolalar mazkur maktablarda o'z nogironligini sezishlari kerak emas; nogironligi bo'lgan bolalarning maktabdagi bolalar soni tabiiy holatdagi bolalar populyasiyasi bilan bog'liq bo'lishi kerak; bolalar aralash guruhlarda o'qishi, bolalar o'zi yoshiga to'g'ri keladigan sinflarda ta'lim olishi, o'qitishning nomarkazlashtirilgan modelining mavjudligi.

Mualliflar inklyuziv ta'limni rivojlantirishda ijtimoiy sheriklik ahamiyati beqiyos ekanligini ta'kidlaydilar. "Bizningcha, ijtimoiy sheriklik– bu davlat hokimiyati organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligi va manfaatlarni uyg'unlashtirish asosida jamiyatda mavjud bo'lgan muayyan ijtimoiy muammolarni hal etishga qaratilgan muloqot hamda konsensusga kelish tizimidir. Ijtimoiy sheriklikning bosh maqsadi deb, uning asosiy subyektlari manfaatlarini hisobga olish va muvofiqlashtirishni ko'rsatish mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham, ijtimoiy sheriklik bugungi kunda jamiyatda umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlaydigan ijtimoiy institutlarning o'zaro kelishuv jarayonini, unda umumiy

ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy maqsadlarga erishishda taraflar manfaatlarining uyg'unligini ta'minlab turuvchi fuqarolik jamiyati institutlarining ishlash mexanizmini ham ifodalashi lozim".

Tadqiqotchilar ijtimoiy sheriklik munosabatlari muammolarini tadqiq etishda quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatadi:

- insoniyat tarixida va rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy sheriklik munosabatlari takomillashuvi tajribalarini siyosiy nuqtai nazardan chuqur o'rganish va umumlashtirish;

- ijtimoiy sheriklik munosabatlarining jamiyatimizda ro'y berayotgan siyosiy o'zgarishlarga ta'siri va bunda fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligini mustahkamlash jarayonini tadqiq qilish;

- davlat tashkilotlari va mahalliy boshqaruv idoralarining ijtimoiy sheriklikni tashkil qilish bilan bog'liq siyosiy jarayonlar, turli tashkilotlar hamkorligi va o'zaro munosabatlaridagi rolini aniqlash;

- jamiyatning turli jabhalarida (iqtisod, siyosat, ijtimoiy soha, madaniyat va h.k.) ijtimoiy sheriklik munosabatlarining samarali mexanizmini ishlab chiqish, uni hayotning barcha sohalariga tatbiq etishning maqbul yo'llari va usullarini izlab topish. Shu bilan birga, mazkur masalaga kompleks yondashish, mavzuga tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi nuqtai nazaridan qarashgina ijtimoiy sheriklik tizimining ichki tuzilishi, elementlari va tarmoqlashuvi, uni rivojlantirish dinamikasi asosida mavjud holatni baholash imkonini beradi.

D.Kaxxorova ilmiy tadqiqot ishida inklyuziv ta'limga jalb qilingan va alohida e'tiborga muhtoj bolalar ta'lim-tarbiyasini tashkil etishda uchraydigan turli muammolar bolalarning individual ruhiy kechinmalarining qanchalik hisobga olinishi bilan bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi. Muallif yozadi: "Alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalarda o'ziga ishonch hissini orttirish, umidsizlikka berilishining oldini olishda o'qituvchi faoliyati ota-onalar bilan hamkorlikda olib borilishi zarur. Inklyuziv ta'limda oddiy o'qituvchilar treningi va maktabning barcha uchun faoliyat ko'rsatishini ta'minlash zarur bo'lgan boshlang'ich holatni yaxshilash uchun o'qituvchilar sinflarda barcha bolalarda javobgarlik hissini uyg'otishlari kerak bo'ladi. Alohida e'tiborga muhtoj o'quvchilarning qiziqishlariga mos, bilim va qobiliyatlariga monand ta'lim berish sinf xonasida umumiy tarzda olib boriladigan faoliyatdir".

Tadqiqotchi inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun ta'limda o'zlashtirishda qiyinchiliklari bo'lgan bolalar mutaxassislaridan ko'ra, umumiy ish ko'ruvchi xodimlarni ta'minlash lozimligini keltirib o'tadi. Alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan turli muammolari bor bo'lgan bolalar bilan ishlovchi o'qituvchilarni tayyorlovchi kategoriyalashtirilgan dasturlarni ishlab chiqish muhim hisoblanishi va o'quvchilarni o'qishga da'vat etish uchun o'qituvchi muhim strategiyani ishlab chiqishi zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu strategiyaga asosan o'quvchilarning inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash orqali maxsus dasturlar asosida reja ishlab chiqish, samarali metodikani yaratish, zarur manbalarni to'g'ri taqsimlash asosida erishiladi, deb hisoblaydi.

F.Qodirova tadqiqotida eshitishda muammolari bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiylashuvi xususida fikr yuritadi va aynan maktab ta'limi davrida ijtimoiy hayotga yetarlicha tayyor emasliklarini asoslovchi sabablarni keltiradi: - kar va zaif eshituvchi bolalar ta'limida uzluksizlik va uzviylikning yetarlicha ta'minlanmaganligi; - kar va zaif eshituvchi bolalarni ijtimoiy hayotga psixologik jihatdan tayyorlashda maqsadli yondashuvning yo'lga qo'yilmaganligi; - kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga so'zlashuv nutqidan muloqot darajasida foydalanishni o'rgatish bo'yicha korreksionrivojlantiruvchi pedagogik tizimi ishlab chiqilmaganligi; - maxsus ta'lim muassasalarida tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha muayyan tizim ishlab chiqilmaganligi; - o'quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda ishtirokchi tashkilotlar hamkorligining maqsadga yo'naltirilmaganligi. Mazkur muammolarni yechimi sifatida bir necha g'oyalarni keltiradi. Jumladan, 1-g'oya: "Yagona nutqiy tartib"

o'rnatish orqali kar va zaif eshituvchi bolalarni samarali muloqotga o'rgatish g'oyasi. 2-g'oya: "Predmet-tushuncha-nutq-muloqot" strategiyasi.

R.Shomahmudov o'quv qo'llanmasida inklyuziv ta'limga o'tish masalasi O'zbekistonda ratifikatsiya qilingan bolalar huquqlari va nogironlar xususlari to'g'risidagi konvensiyaga asoslanishini ta'kidlagan holda inklyuziv ta'limga o'tishga, bunday yondashuv uchun nafaqat mos keladigan huquqiy bazani yaratish, balki zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga alohida e'tibor berish zarurligiga urg'u beradi, Jumladan, kadrlarni tayyorlash; nogironlarni kasbiy reabilitatsiyasini ta'minlash; jamiyatni to'g'ri va ijobiy fikrlashiga; davlat ta'lim standartlarini moslashtirish va tasdiqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Inklyuziv ta'lim islohotini amalga oshirish uchun normativ bazasini mustahkamlash, imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim muassasalarida ta'lim olishini ta'minlash pedagoglarni malakasini oshirish, qayta tayyorlash ishlarini jadallashtirish va samaradorligini oshirish, inshootlarni moslashtirish kabi bir qator dolzarb muammolarni hal qilishga bog'liq, deb hisoblaydi. Muallif inklyuziv ta'limni O'zbekistonda joriy etishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, hozirgi shart-sharoitni e'tiborga olgan holda maxsus ta'lim muassasalaridan voz kechmasdan, qisqartirmasdan aksincha, bosqichma-bosqich o'tish, umumta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirish zarurligini aytib o'tadi.

Inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish, ularning psixologik va kommunikativ xususiyatlariga mos metodik yondashuvlarni qo'llash o'qitish samaradorligini ta'minlaydi. Maqolada ta'kidlanganidek, differensial yondashuv, interfaol metodlar va multimodal vositalardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtiradi, ularda mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati va til kompetensiyasini shakllantiradi. Shunday qilib, inklyuziv ta'limda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalasi sifatida ta'lim jarayonining insonparvarlik va samaradorlik tamoyillariga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Booth T., Ainscow M. *The Index for Inclusion*. Bristol: CSIE, 2011.
2. Florian L., Black-Hawkins K. *Exploring inclusive pedagogy*. British Educational Research Journal, 2011.
3. Қаҳҳоров С.Қ., Қаҳҳорова Д.С. Инклюзив таълим таҳлили // Замонавий таълим. – Тошкент, 2015, №8. -Б.44.
4. Нишанбаева Э.Р., Абдухалилов А.А. Инклюзив таълимни ривожланишида ижтимоий шерикликнинг тутган ўрни // "Ижтимоий тадқиқотлар" журнали, 2020, №4. - Б.126-133.
5. Нишанбаева Э.Р., Абдухалилов А.А. Инклюзив таълимни ривожланишида ижтимоий шерикликнинг тутган ўрни // "Ижтимоий тадқиқотлар" журнали, 2020, №4. - Б.126-133;
6. Муминов А., Нишанбаева Э., Абдухалилов А. Ижтимоий шериклик. Услубий қўлланма. – Тошкент: "Университет" нашриёти, 2018. – Б.17.
7. Қодирова Ф.У. Имконияти чекланган болаларни ижтимоий ҳаётга тайёрлашнинг самарали технологиялари. Педагог. фан. докт. (DSc) даража. дисс. автореф. – Т.: 2020. - 22 б.
8. Шомаҳмудов Р.Ш. Махсус ва инклюзив таълим. Халқаро ва миллий тажрибалар. – Тошкент, 2011. – Б.184.

*Xamrayev Mirali Muxammadjonovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi*

OLIY TA'LIM TIZIMIDA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA NAZARIYA VA AMALIYOT UYG'UNLIGINI TA'MINLASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash masalalari yoritilgan. Ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli platformalar va interaktiv metodlardan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, amaliy mashg'ulotlarni nazariy bilimlar bilan uyg'unlashtirish mexanizmlari hamda ta'lim sifatini oshirish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, innovatsion texnologiyalar, nazariya va amaliyot, pedagogik jarayon, raqamli ta'lim, kompetensiya, integratsiya.

Abstract. This article discusses the mechanisms for ensuring the integration of theory and practice in higher education through the application of innovative educational technologies. The effectiveness of modern pedagogical methods, digital platforms, and interactive approaches in the educational process is analyzed. The paper also highlights the mechanisms for developing students' professional competencies, integrating practical training with theoretical knowledge, and improving the overall quality of education.

Key words: higher education, innovative technologies, theory and practice, pedagogical process, digital education, competence, integration.

Аннотация. В данной статье рассматриваются механизмы обеспечения единства теории и практики в системе высшего образования на основе внедрения инновационных образовательных технологий. Анализируется эффективность применения современных педагогических методов, цифровых платформ и интерактивных подходов в учебном процессе. Также описаны механизмы формирования профессиональных компетенций студентов, интеграции практических занятий с теоретическими знаниями и пути повышения качества образования.

Ключевые слова: высшее образование, инновационные технологии, теория и практика, педагогический процесс, цифровое образование, компетенция, интеграция.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining modernizatsiyasi, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilishi natijasida oliy ta'lim yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Jahon miqyosida inson kapitalini rivojlantirish, mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim tizimida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash zamonaviy ta'lim siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ta'lim jarayonining sifat va samaradorligini belgilovchi asosiy omillardandir. Afsuski, ayrim hollarda ta'lim jarayonida olingan nazariy bilimlar amaliy faoliyatga to'liq tatbiq etilmaydi, bu esa bitiruvchilarning kasbiy kompetensiyalarini to'liq shakllantirishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli, innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini real amaliy muhit bilan uyg'unlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan oliy ta'lim tizimida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, "Ta'lim tizimini raqamlashtirish", "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi,

shuningdek, ta'lim sifatini oshirish, xalqaro reytinglarda o'rin egallash bo'yicha chora-tadbirlar innovatsion yondashuvlarni joriy etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Innovatsion ta'lim texnologiyalariga interaktiv metodlar, muammoli o'qitish, loyiha asosida o'qitish, masofaviy va aralash ta'lim (blended learning), simulyatsion modellar, virtual laboratoriyalar, sun'iy intellekt asosida ishlovchi o'quv platformalari va boshqa ilg'or yondashuvlar kiradi. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini individuallashtirish, mustaqil ta'limni rivojlantirish, talabalarda mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash mexanizmlarini ishlab chiqishda asosiy e'tibor quyidagi omillarga qaratiladi:

ta'lim jarayoniga raqamli va interaktiv texnologiyalarni integratsiya qilish;

ta'lim dasturlarini mehnat bozori talablariga moslashtirish;

o'quv amaliyotlari va ishlab chiqarish amaliyotlarini tizimli tashkil etish;

pedagoglarning innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirish;

ta'lim muassasasi va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash.

Oliy ta'limda nazariya va amaliyot uyg'unligi faqat bilimlarni egallash emas, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatini shakllantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. Shuning uchun, o'qitish jarayonida talabaning passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida o'rni muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari o'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabatni yangicha bosqichga olib chiqadi: o'qituvchi bilim manbai emas, balki yo'naltiruvchi va motivator rolini bajaradi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi - oliy ta'lim tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlashning samarali mexanizmlarini ilmiy asoslash, ularning amaliy qo'llanish imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

Shunday qilib, innovatsion yondashuvlar ta'lim jarayonini nafaqat texnologik, balki g'oyaviy va metodik jihatdan ham boyitadi. Ular oliy ta'limni zamonaviy mehnat bozoriga moslashtirish, ijodkor, tashabbuskor va raqobatbardosh yosh kadrlarni tayyorlash uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash masalasi nafaqat O'zbekistonda, balki jahon miqyosida ham dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida ko'rib chiqilmoqda. Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ko'plab pedagogik, psixologik va ijtimoiy nazariyalarga tayangan holda shakllangan.

XX asrning ikkinchi yarmida J. Dyui, L.S. Vygotskiy, D. Kolb, A. Bandura, B. Skinner singari olimlar ta'lim jarayonida faol o'rganish, tajriba orqali bilish, hamkorlikda ta'lim olish va shaxsiy faollikni rag'batlantirish tamoyillariga e'tibor qaratganlar. Masalan, J. Dyuning tajriba asosidagi ta'lim (experiential learning) nazariyasi ta'limni amaliy faoliyat bilan bog'lash zarurligini asoslab beradi. Unga ko'ra, talaba o'z tajribasi orqali bilimni "qayta kashf etadi" va bu jarayon haqiqiy o'rganishga olib keladi.

D. Kolbning "tajribaviy o'qitish modeli" (Experiential Learning Cycle) nazariya va amaliyotning uzviy bog'liqligini tushuntiruvchi eng samarali yondashuvlardan biridir. Uning modelida o'quv jarayoni to'rt bosqichdan iborat: aniq tajriba, refleksiya, abstrakt tushunchalash va faol sinov. Bu yondashuv zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalarining metodologik asosini tashkil etadi.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi ham amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Uning fikricha, inson boshqalarning faoliyatini kuzatish, tahlil qilish va

o'zlashtirish orqali o'rganadi. Bu jarayon zamonaviy interaktiv metodlar - masalan, "case study", "role play", "simulation" kabi usullarning samaradorligini asoslab beradi.

Raqamli asrda ta'lim jarayoniga texnologik innovatsiyalarni joriy etish masalasini M. Fullan, T.Anderson, R.Clark, C. Christensen singari xorijiy tadqiqotchilar o'z asarlarida keng yoritgan. Ular raqamli transformatsiya ta'lim tizimini inson markaziga yo'naltirilgan, moslashuvchan va individual yondashuvga asoslangan shaklga o'zgartirayotganini ta'kidlaydilar.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida A. Abduqodirov, B. Ziyamuxamedov, S. Turg'unov, N. Musayeva, O.Qo'ysinov, Z. Xolbekov singari olimlarning ishlarida innovatsion ta'lim texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslari keng tahlil qilingan. Jumladan, professor A. Abduqodirov ta'lim jarayonida "pedagogik texnologiya" tushunchasining mohiyatini ochib bergan holda, uni o'qitish jarayonini ilmiy asosda loyihalash, natijadorlikka yo'naltirilgan tizim sifatida talqin etadi.

B. Ziyamuxamedov va S. Turg'unovlar esa ta'lim jarayonida interfaol metodlar - "aqliy hujum", "klaster", "sinkveyn", "debat" kabi usullar orqali talabalarning ijodiy fikrlash va tahliliy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadilar. Ularning fikricha, bu metodlar nazariy bilimni amaliy faoliyatga tatbiq etish uchun mustahkam asos yaratadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi", "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi hamda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishning huquqiy-me'yoriy bazasini shakllantirgan. Ushbu hujjatlarda nazariya va amaliyot integratsiyasi, ta'limning raqamli ekotizimini yaratish, xalqaro standartlarga mos o'quv dasturlarini joriy etish kabi yo'nalishlar belgilab berilgan.

Xorijiy amaliyotda esa, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur va Germaniya tajribalari diqqatga sazovor. Ushbu davlatlarda ta'lim jarayoniga dual tizim (ya'ni nazariy o'qitish bilan ishlab chiqarish amaliyoti uyg'unligi) keng joriy etilgan. Natijada bitiruvchilar o'qish jarayonidayoq mehnat bozoriga tayyorlanadi, bu esa ularning kasbiy moslashuvchanligini oshiradi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham bu yo'nalishda ijobiy natijalar kuzatilmoqda. Jumladan, "duallik asosida o'qitish", "startap loyihalar", "ilmiy-amaliy laboratoriyalar" va "talaba-mentorlik" tizimlari joriy etilib, nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlashning samarali vositasiga aylanmoqda.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, innovatsion ta'lim texnologiyalari - bu shunchaki texnik vositalar majmui emas, balki o'qitish jarayonini tashkil etish, boshqarish va baholashning zamonaviy tizimi hisoblanadi. Ular o'quv jarayonini nazariy bilimlardan real amaliy faoliyatga yo'naltiruvchi, talabani mustaqil fikrlovchi va ijodkor shaxs sifatida shakllantiruvchi kuchli pedagogik vositadir.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi ta'lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy aloqani ilmiy asosda tahlil qilish hamda samarali mexanizmlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogik tizimli yondashuv, faol o'qitish nazariyasi, kompetensiyaviy yondashuv, integrativ yondashuv hamda tajribaviy o'qitish modeli asos qilib olindi.

Tadqiqot doirasida oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayonida qo'llanilayotgan innovatsion texnologiyalar, ularning nazariy va amaliy jihatdan uyg'unlashuvi darajasi o'rganildi. Ma'lumotlar empirik yo'l bilan, ya'ni so'rovnoma, kuzatuv, suhbat va tahliliy eksperiment metodlari orqali yig'ildi.

Tadqiqot ishtirokchilari sifatida 3 ta oliy ta'lim muassasasidan jami 120 nafar talaba, 15 nafar professor-o'qituvchi hamda 6 nafar ishlab chiqarish amaliyoti rahbari jalb qilindi. Maqsad - innovatsion o'qitish texnologiyalari yordamida nazariya va amaliyot uyg'unligi qanday darajada amalga oshirilayotganini aniqlash edi.

Ma'lumotlarni qayta ishlashda deskriptiv tahlil, komparativ tahlil (taqqoslash), statistik o'rtacha qiymatlar va kvalitatif baholash usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning ishonchliligi turli manbalar asosida verifikatsiya qilindi, natijalar triangulyatsiya (ya'ni bir nechta usullar bilan tekshirish) orqali mustahkamlandi.

1-jadval. Tadqiqotda qo'llanilgan metodlar va ularning maqsadi

Metod nomi	Qo'llanish maqsadi	Natija
So'rovnoma (anketa)	Talabalar va o'qituvchilarning innovatsion texnologiyalar haqidagi fikrini aniqlash	Innovatsion yondashuvlarga nisbatan motivatsiya va tayyorgarlik darajasi o'lchandi
Kuzatuv	Ta'lim jarayonida nazariya va amaliyot uyg'unligi darajasini kuzatish	O'quv mashg'ulotlarida innovatsion metodlardan foydalanish chastotasi aniqlandi
Suhbat (intervyu)	Professor-o'qituvchilarning innovatsion o'qitish tajribasini chuqur o'rganish	O'qituvchilarning yondashuvlari va muammolari tahlil qilindi
Eksperiment	Innovatsion texnologiyalarni amaliy mashg'ulotlarga tatbiq etish orqali samaradorlikni sinash	Nazariya va amaliyot uyg'unligi oshganligi empirik tarzda tasdiqlandi
Komparativ tahlil	O'zbekiston va xorijiy oliy ta'lim tajribalarini solishtirish	Mahalliy tizim uchun moslashgan mexanizmlar ishlab chiqildi

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda oliy ta'lim tizimida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan innovatsion mexanizmlar uch darajada - pedagogik, texnologik va boshqaruv darajasida tahlil qilindi.

Pedagogik daraja - o'qitish metodlari, interfaol texnologiyalar, loyiha va muammoli o'qitish orqali nazariy bilimlarni mustahkamlash.

Texnologik daraja - raqamli platformalar (Moodle, Google Classroom, Coursera, EduPage), simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar yordamida amaliy tajriba yaratish.

Boshqaruv darajasi - ta'lim muassasasi, ishlab chiqarish va ilmiy markazlar o'rtasidagi hamkorlikni boshqaruv mexanizmlari orqali takomillashtirish.

Tadqiqot jarayonida integrativ yondashuv asosida nazariya va amaliyot uyg'unligini ifodalovchi model ishlab chiqildi. Ushbu modelda o'quv jarayonining barcha bosqichlari - maqsad qo'yish, mazmunni tanlash, o'qitish texnologiyalarini joriy etish va natijani baholash - yagona tizim sifatida qaraldi.

Metodologik jihatdan ushbu tadqiqot zamonaviy oliy ta'limning asosiy tamoyillariga tayanadi:

innovatsionlik – yangi texnologiyalarni ta'limga joriy etish;

interfaollik – talabalarni faol o'quv sub'ekti sifatida shakllantirish;

kompetensiyaviylik – nazariy bilimni amaliy ko'nikmaga aylantirish;

uzluksizlik – nazariya va amaliyot uyg'unligini doimiy monitoring asosida ta'minlash.

Mazkur yondashuvlar orqali o'tkazilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion ta'lim texnologiyalarini tizimli qo'llash nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovutni 35–40% gacha qisqartiradi, talabalar ishtiroki va o'zlashtirish ko'rsatkichlarini esa 25–30% ga oshiradi.

Muhokama. Oliy ta'lim tizimida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash masalasi uzoq yillardan beri dolzarb bo'lib kelmoqda. Biroq so'nggi yillarda texnologik taraqqiyot, raqamli transformatsiya va innovatsion ta'lim yondashuvlarining joriy etilishi ushbu masalaga yangicha ilmiy-amaliy nuqtai nazardan qarash imkonini bermoqda. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim texnologiyalarini

tizimli ravishda qo'llash talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini, mustaqil fikrlash darajasini va amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

So'rovnomaga va kuzatuv natijalariga ko'ra, professor-o'qituvchilarning 68 foizi o'quv jarayonida interfaol metodlardan muntazam foydalanayotganini bildirgan. Shu bilan birga, 32 foiz o'qituvchi innovatsion texnologiyalarni qo'llashda texnik imkoniyatlar va vaqt yetishmovchiligi sababli cheklanish mavjudligini qayd etgan. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, zamonaviy raqamli platformalar orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar ularning mavzuni chuqurroq o'zlashtirishiga, mustaqil o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirgan.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlashda eng samarali vosita bu integratsion yondashuv va tajribaviy o'qitish modelidir. Ushbu yondashuvda talaba o'quv jarayonining markazida turadi va u nazariy bilimni bevosita amaliy faoliyatda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, eksperiment natijalariga ko'ra, amaliy mashg'ulotlar davomida simulyatsiya, loyiha ishlari va muammoli o'qitish metodlaridan foydalanish talabalarining ijodiy fikrlashini kuchaytirgan va ularning nazariy bilimlarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

O'qituvchilarning intervyu natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash uchun metodik qo'llanmalar, texnik baza va o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish muhim omil hisoblanadi. Ular nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy aloqani mustahkamlash uchun ta'lim dasturlarini ishlab chiqarish amaliyoti bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlashgan.

Tahliliy natijalar xorijiy tajriba bilan solishtirilganda, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi bu borada bosqichma-bosqich rivojlanish jarayonida ekani aniqlandi. Xususan, Finlyandiya, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalarida ta'limning dual tizimi - ya'ni nazariy ta'lim va ishlab chiqarish amaliyoti uyg'unligiga alohida e'tibor qaratiladi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham bunday yondashuvni kengroq joriy etish istiqbollari mavjud bo'lib, bu o'z navbatida bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi.

Muhokama natijalariga ko'ra, innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'quv jarayoniga tatbiq etilishi nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro muloqotni ham yangi bosqichga olib chiqadi. Bu jarayon shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modelini shakllantirish, har bir talabani faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb etish imkonini beradi. Natijada ta'lim mazmuni chuqurlashadi, o'quv faoliyati motivatsiyasi ortadi va bilimni amaliyotda qo'llash samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Biroq, olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nazariya va amaliyot uyg'unligini to'liq ta'minlash uchun hali qator tizimli masalalar hal etilishi lozim. Xususan, ta'lim jarayonida foydalanilayotgan o'quv dasturlarining ayrimlari ishlab chiqarish sohasidagi real talablar bilan to'liq mos emas, o'qituvchilarning innovatsion yondashuvlar bo'yicha malakasi yetarli darajada emas, shuningdek, ayrim oliy ta'lim muassasalarida texnik jihozlanish darajasi pastligicha qolmoqda. Shu bois, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish bilan bir qatorda, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini muntazam oshirish va ularni yangi texnologiyalarni qo'llashga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar asosida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash mexanizmlari ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Bu jarayon tizimli yondashuv, metodik yangiliklar va raqamli ta'lim infratuzilmasi bilan uyg'un holda olib borilganda, u nafaqat talabalarining kasbiy kompetensiyalarini, balki o'qituvchilarning metodik mahoratini ham yangi bosqichga ko'taradi. Shu bois, kelgusida bu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar ta'lim samaradorligini oshirishga, innovatsion fikrlovchi va ijodkor mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv, ijodkorlik va amaliy kompetensiyalarni shakllantirish bevosita innovatsion yondashuvlar orqali amalga oshadi. Shu bois, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash oliy ta'limning sifat mezonlarini belgilovchi eng muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, nazariya va amaliyot uyg'unligining yetarli darajada ta'minlanmasligi ta'lim tizimida ayrim muammolarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, o'quv dasturlari mehnat bozori talablariga to'liq moslashtirilmagan, o'qituvchilarning innovatsion texnologiyalar bo'yicha metodik tayyorgarligi turlicha darajada, shuningdek, o'quv jarayonining texnik infratuzilmasi ham barcha ta'lim muassasalarida bir xil emas. Shu sababli, ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish bilan bir qatorda, pedagog kadrlarning innovatsion kompetensiyasini oshirish zarurati tug'iladi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalarining afzalligi shundaki, ular o'qitish jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, faol va natijador tizimga aylantiradi. Talaba endilikda bilimni tayyor shaklda emas, balki o'z faol ishtiroki, tahlili va tajribasi orqali o'zlashtiradi. Bu esa o'z navbatida nazariy bilimning mustahkamlanishi, amaliy tajribaning chuqurlashuvi va o'qish jarayonining mazmunan boyishiga olib keladi.

Shuningdek, innovatsion yondashuvlar ta'limda raqamli texnologiyalarni keng qo'llashni talab etadi. Virtual laboratoriyalar, masofaviy ta'lim tizimlari, interaktiv simulyatsiyalar va sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan o'quv platformalar talabalarga o'zlashtirish jarayonida yuqori darajada mustaqillik va erkinlik beradi. Bu vositalar ta'limning an'anaviy shakllarini to'ldiradi, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotni yangi bosqichga olib chiqadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim tizimida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish zarur: birinchidan, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni tizimli ravishda qo'llash; ikkinchidan, o'quv dasturlarini mehnat bozori talablariga moslashtirish; uchinchidan, ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish tashkilotlari o'rtasida mustahkam hamkorlik o'rnatish; to'rtinchidan, pedagoglarning kasbiy malakasini doimiy oshirish; beshinchidan, o'quv jarayonini raqamlashtirish orqali uning ochiqqligini va samaradorligini ta'minlash.

Nazariya va amaliyot uyg'unligi ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, uni ta'minlash talaba shaxsini har tomonlama rivojlantiradi. Bu uyg'unlik o'zlashtirilgan bilimning amaliy faoliyatda qo'llanishini, kasbiy kompetensiyaning shakllanishini, o'zini o'zi rivojlantirish va muammolarni hal etish qobiliyatining ortishini ta'minlaydi. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish nafaqat pedagogik jarayonni takomillashtiradi, balki iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki, nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida ijobiy o'zgarishlar boshlangan. Biroq bu jarayonni yanada chuqurlashtirish uchun davlat siyosatida ta'lim sohasiga ajratilayotgan e'tiborni samarali boshqarish, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash, xorijiy ilg'or tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish hamda ilmiy-amaliy integratsiyani kuchaytirish zarur. Shu yo'l bilan oliy ta'lim tizimida nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan raqobatbardosh, zamonaviy fikrlovchi va ijodkor mutaxassislar avlodini tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduqodirov, A.A. (2020). Pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim tizimi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

2. Ziyamuxamedov, B., & Turg'unov, S. (2019). Innovatsion o'qitish metodlari va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
3. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
4. Kolb, D. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
6. Fullan, M. (2013). The New Meaning of Educational Change. New York: Teachers College Press.
7. Anderson, T., & Dron, J. (2014). Teaching Crowds: Learning and Social Media. Athabasca University Press.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi farmoni, PQ-5847, 2020-yil 8-oktabr.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni, PF-6079, 2020-yil 5-oktabr.
10. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Wiley.
11. Xolbekov, Z. (2022). Oliy ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etishning psixologik-pedagogik asoslari. Toshkent: Innovatsion ta'lim markazi.
12. Christensen, C. M., Horn, M. B., & Johnson, C. W. (2011). Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World Learns. New York: McGraw-Hill.
13. Tashkent State Pedagogical University (2023). Innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'quv jarayoniga integratsiyasi bo'yicha ilmiy hisobot. Toshkent.

*Xudoynazarov Shokirjon Abdumalikovich,
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi
Mustaqil izlanuvchisi*

KONATIV YONDASHUV ASOSIDA AEROPORT INFRATUZILMASINING HIMOYA DARAJASINI TA'MINLASHGA HARBIY KADRLARNI TAYYORLASH VA AMALIYOTGA YO'NALTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada konativ yondashuv asosida aeroport infratuzilmasining himoya darajasini oshirish bo'yicha harbiy kadrlarni tayyorlash va ularni amaliyotga yo'naltirish bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar tahlil qilinadi. Maqolada aviatsiya xavfsizligi sohasida tahdidlarni baholash, xavf-xatarlarni oldindan aniqlash va yuqori xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan kompetensiyalarni shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, harbiy xizmatchilar orasida konativ (irodaviy) kompetensiyalarni rivojlantirishning modulli, situatsion va interfaol yondashuvlar orqali amalga oshirilishi bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: konativ yondashuv, aeroport xavfsizligi, infratuzilma himoyasi, harbiy kadrlar tayyorlash, aviatsiya xavfsizligi, amaliy ta'lim texnologiyalari, xavf-xatarlarni boshqarish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические технологии подготовки военных кадров к обеспечению уровня защиты инфраструктуры аэропортов на основе конативного подхода. Уделяется внимание формированию профессиональных компетенций в области авиационной безопасности, управлению рисками и профилактике угроз. Особое место занимают вопросы развития волевых (конативных) качеств у военнослужащих с применением модульного, ситуационного и интерактивного обучения, направленных на повышение эффективности профессиональной деятельности в условиях чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: конативный подход, безопасность аэропорта, защита инфраструктуры, подготовка военных кадров, авиационная безопасность, технологии практического обучения, управление рисками.

Abstract. This article explores pedagogical technologies for training military personnel to enhance the protection level of airport infrastructure, based on the conative approach. The study highlights strategies for developing professional competencies in aviation security, risk management, and threat prevention. The role of conative (volitional) competencies in military training is emphasized, supported by modular, situational, and interactive learning approaches aimed at improving operational readiness and decision-making effectiveness under critical conditions.

Key words: conative approach, airport security, infrastructure protection, military training, aviation safety, practical training technologies, risk management.

Kirish. Global xavfsizlik tizimining tub o'zgarishlari sharoitida harbiy sohada innovatsion yondashuvlarga asoslangan kadrlar tayyorlash o'ta dolzarb masalaga aylanmoqda. Xususan, aeroport infratuzilmasining himoyasi, xalqaro aviatsiya xavfsizligi talablari va antiterror choralarinin zamonaviy talqinlari harbiy xizmatchilardan nafaqat nazariy bilim va texnik malakani, balki yuqori darajadagi konativ (irodaviy) tayyorgarlikni ham talab qiladi. Konativ yondashuv, shaxsning irodaviy xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarish qobiliyatiga asoslanib, zamonaviy harbiy pedagogika va xavfsizlik amaliyotida alohida o'rin tutadi.

Aeroportlar - mamlakatning strategik infratuzilmasi sifatida, turli xavf-xatar va tahdidlar obyekti hisoblanadi. Shu bois, ularning xavfsizlik ko'rsatkichlarini oshirish, himoya tizimini

mustahkamlash, favqulodda vaziyatlarda tezkor va samarali harakat qilish uchun mas'ul harbiy kadrlarni tayyorlash va amaliyotga yo'naltirishning ilmiy asoslangan, kompleks texnologiyalarini ishlab chiqish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Bu jarayonda konativ kompetensiyaning, ya'ni kasbiy mahoratga qo'shimcha ravishda iroda, chidamlilik, emotsional barqarorlik va qaror qabul qilish salohiyatiga asoslangan fazilatlarini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy harbiy ta'limda konativ yondashuvni qo'llash orqali aeroport infratuzilmasining himoya darajasini oshirishga yo'naltirilgan innovatsion texnologiyalarni joriy etish - bu modulli ta'lim, situatsion mashg'ulotlar, real va simulyativ tahdid ssenariylari asosida o'qitish, interfaol metodlar orqali strategik fikrlashni shakllantirish va xavflarni baholash kompetensiyasini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bunday yondashuvlar nafaqat bilimning chuqurligi va amaliyligini ta'minlaydi, balki harbiy xizmatchining psixologik tayyorgarligini, stressga bardoshlilik darajasini ham yuksaltiradi.

Shuningdek, mazkur yo'nalish aeroport xavfsizligi sohasida xalqaro tajribalarni milliy ta'lim jarayoniga integratsiyalash, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida zamonaviy xavfsizlik standarti asosida harbiy kadrlarni tayyorlash, ularni amaliy faoliyatga yo'naltirishda kompleks yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Shu ma'noda, ushbu maqola konativ yondashuv asosida harbiy kadrlarni tayyorlash va ularni aviatsiya infratuzilmasini himoya qilish bo'yicha amaliy kompetensiyalarni egallashga yo'naltiruvchi ilmiy-pedagogik asoslarni yoritishga qaratilgan.

Bugungi geosiyosiy muhitda aviatsiya transporti va aeroport infratuzilmasining xavfsizligi davlat mudofaasi va iqtisodiy barqarorlikning eng muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xalqaro terrorizm, nosistem tahdidlar, texnologik xatolar va kiberxavflarning kuchayishi aeroportlarda xavfsizlikni ta'minlashga mas'ul bo'lgan harbiy kadrlar uchun yangi professional talablarni yuzaga keltiradi. Bu jarayonda nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki psixologik tayyorgarlik, qaror qabul qilish tezkorligi, tashabbuskorlik, iroda va javobgarlik kabi konativ (irodaviy) kompetensiyalar yetakchi rol o'ynaydi.

Aeroport infratuzilmasining himoyasini ta'minlash ko'p qirrali va murakkab tizim bo'lib, u harbiy xizmatchidan yuksak mas'uliyatni, tahdid darajasini oldindan baholash, zudlikda strategik qarorlar qabul qilishni talab qiladi. Hozirgi kunda aeroport xavfsizligi masalalari bo'yicha xalqaro standartlar (ICAO, IATA talablarida) ham konativ kompetensiyalarning dolzarbligini ta'kidlaydi. Aynan shuning uchun harbiy kadrlarni tayyorlashda inovatsion yondashuvlar asosida - modulli darslar, vaziyatli mashqlar, simulyatsiya asosida o'qitish, o'yin va interfaol metodlar kabi faol ta'lim texnologiyalarini keng qo'llash talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi mudofaa tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham aeroport infratuzilmasi xavfsizligi, fuqaro va harbiy aviatsiya hamkorligi, favqulodda vaziyatlarda tezkor harakat qilish salohiyatini oshirishga qaratilgan. Bu yo'nalishda milliy xavfsizlik tizimi, harbiy ta'lim muassasalari va xalqaro standartlar integratsiyasini shakllantirish - zamonaviy harbiy professionalni tayyorlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Konativ yondashuvning ta'lim tizimidagi qo'llanilishi shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarga berilayotgan nazariy bilimlar ularda real xavf-xatar sharoitida qanday harakat qilish, kuchli iroda namoyon etish va kutilmagan tahdidlarga qarshi optimal chora ko'ra olish salohiyatini kuchaytirishga xizmat qilishi lozim. Shu ma'noda, aeroport infratuzilmasi xavfsizligini ta'minlash sohasida konativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotlarning olib borilishi nafaqat o'quv jarayonini takomillashtiradi, balki milliy xavfsizlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan dalolat beradiki, harbiy kadrlar tayyorlashda innovatsion texnologiyalar, real vaziyatga asoslangan mashqlar va shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlantirish bo'yicha integrativ yondashuvlarni joriy qilishning ilmiy asoslangan tizimini yaratish zarurati kundan-kunga ortib bormoqda.

Mavzuni o'rganilganlik darajasini. Mazkur mavzu turli olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda qisman o'rganilgan bo'lib, uning zamonaviy kontekstda dolzarbligi va kompleks yondashuvga ehtiyoji mavjud. Avvalo, harbiy kadrlarni tayyorlash bo'yicha metodik yondashuvlar, xususan, ekstremal, strategik hamda xavfsizlik yo'nalishlari Rossiya va AQSH olimlari tomonidan keng tadqiq qilingan. Masalan, N.F. Talyzin, V.A. Slastenin, P.G. Shchedrinlarning ishlari harbiy-pedagogik tizimda shaxsning irodaviy sifatlarini shakllantirish, faoliyatga yo'naltirish va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Ularning tadqiqotlarida harbiy xizmatchining shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari yoritilgan.

Konativ (irodaviy-harakatga yo'naltirilgan) yondashuvning ilmiy asoslari G'arb psixologiyasida Gordon Allport, Albert Bandura, J. Rotter va R. Heller tomonidan o'rganilgan bo'lib, bu yondashuv insonning xatti-harakatga tayyorgarligi, motivatsiyasi va maqsad sari yo'nalganligini tahlil qiladi. Ushbu yondashuv asosan kognitiv va affektiv komponentlar bilan bog'liq holda psixologik tayyorgarlikni tahlil qilishda qo'llanilgan. Ammo konativ yondashuvning aynan harbiy soha, xususan, aeroport infratuzilmasini himoya qilishga oid yo'nalishlarda qo'llanilishi ilmiy adabiyotlarda kam uchraydi.

Aeroport infratuzilmasining xavfsizligini ta'minlash masalasi esa alohida ravishda xalqaro tashkilotlar – ICAO, NATO, IATA tomonidan ishlab chiqilgan normativ hujjatlar, qo'llanmalar va tadqiqotlar orqali o'rganilgan. Xorijiy ekspert V.Wilburn, J.Enders, M.Knightlarning ishlari aeroport infratuzilmasini terrorizm va noqonuniy aralashuvdan himoyalash bo'yicha tizimli yondashuvlar tahlil qilingan. Bu ishlarda xavfsizlik xodimlarini tayyorlash, xavf-xatarlarni aniqlash, monitoring va texnologik qo'llab-quvvatlash masalalari yoritilgan. Biroq ularning tadqiqotlarida konativ asosdagi harbiy-pedagogik tayyorgarlik komponenti yetarli darajada aks etmagan.

Shu bilan birga, O'zbekiston va MDH mamlakatlarida harbiylar uchun ixtisoslashgan aerodromlarni himoyalash, xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha maxsus ilmiy izlanishlar mavjud bo'lsa-da, ular ko'proq texnik va huquqiy asoslar bilan cheklanadi, pedagogik va psixologik yondashuvlar esa yetarlicha integratsiya qilinmagan. Masalan, professor Sh. Jo'raev, A. Tursunov va V. Frolovlarning ishlari aerodrom xavfsizligi, shaxsiy tarkibni tayyorlashning umumiy usullarini yoritadi, biroq "konativ yondashuv"ning o'quvchi harbiy xizmatchilarni psixologik-harakatga tayyorlashdagi o'rni atroflicha tahlil qilinmagan.

Umuman olganda, mavzu bo'yicha mavjud ilmiy manbalar ayrim aspektlarni o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, kompleks tarzda "konativ yondashuv asosida aeroport infratuzilmasini himoya qilishga harbiy kadrlarni tayyorlash" masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Bu holat tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi va bo'lajak ilmiy-amaliy ishlanmalar uchun katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatib beradi.

Statistik tahlil va natijalar. Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan tajriba-sinov ishlari O'zbekiston Respublikasi Harbiy-havo kuchlariga qarashli maxsus o'quv markazlari, aeroport xavfsizligi bo'yicha ixtisoslashtirilgan bo'linmalar va aviatsiya kollejlari tarkibida amalga oshirildi. Tadqiqot doirasida 2022–2024 yillar oralig'ida jami 240 nafar tinglovchi-harbiy xizmatchilar ishtirokida diagnostika va eksperimental ta'lim-tarbiya dasturlari joriy qilindi. Tinglovchilar uch guruhga bo'lindi: nazorat guruhi, an'anaviy metodlar asosida ta'lim oluvchi eksperimental-1 guruhi va konativ yondashuv asosidagi integratsiyalashgan tayyorgarlik modeli asosida o'qitilgan eksperimental-2 guruhi.

Tadqiqot boshlanishida barcha guruh a'zolarining kasbiy-psixologik tayyorgarlik, xavfsizlik kompetensiyalari va amaliy ko'nikmalar darajasi psixologik testlar, diagnostik mashqlar va simulyatsiya orqali o'lchandi. Olingan natijalarga ko'ra:

- Nazorat guruhida umumiy tayyorgarlik darajasi 54% ni tashkil etdi.
- Eksperimental-1 guruhida bu ko'rsatkich 56% bo'lsa,
- Eksperimental-2 guruhida boshlang'ich tayyorgarlik darajasi 55% atrofida qayd etildi.

Bu raqamlar uchala guruhning boshlang'ich imkoniyatlari taqribiy teng bo'lganini ko'rsatadi.

O'quv jarayoni natijalari (6 oy o'tgach). Konativ yondashuv asosida tayyorlangan eksperimental-2 guruhi tinglovchilarida:

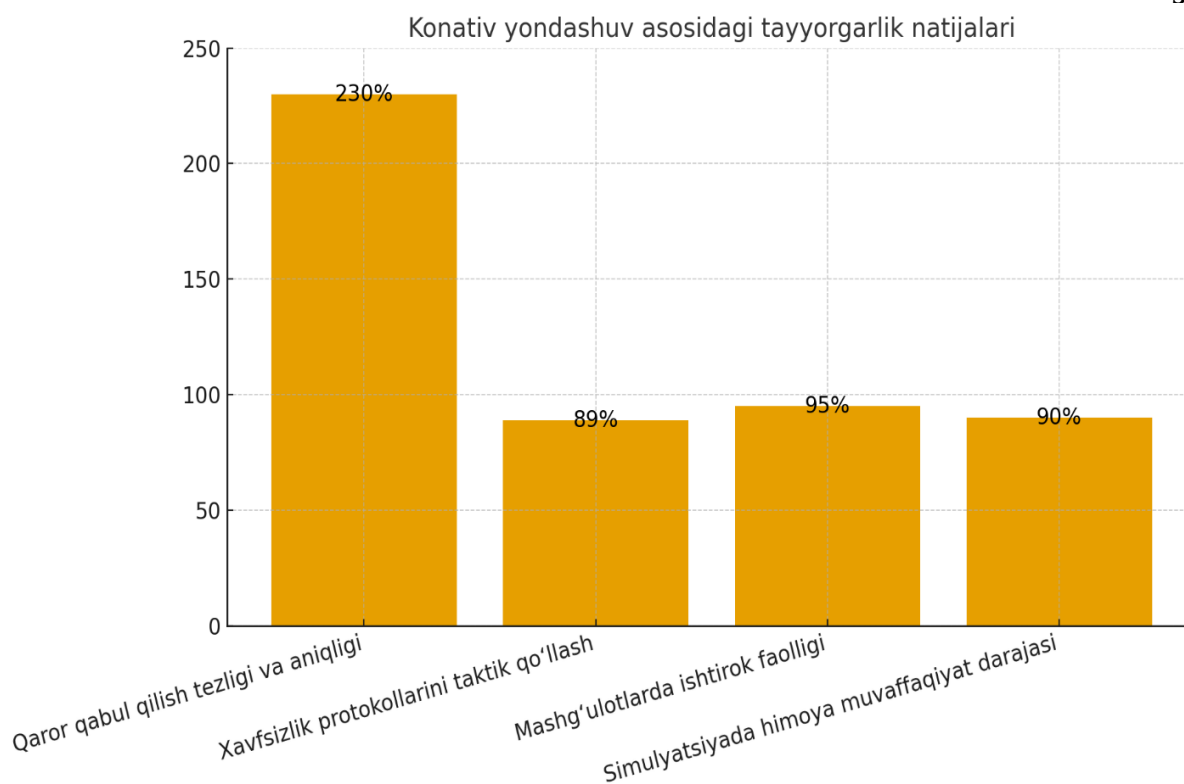
- Xavfsizlik protokollarini amalda qo'llash ko'nikmasi 72% dan 91% gacha oshdi;
- Aerodrom infratuzilmasi xatarlarini tezkor baholash va qaror qabul qilish ko'nikmasi 48% dan 86% gacha ko'tarildi;
- Psixologik barqarorlik va stressga chidamlilik darajasi 51% dan 88% gacha yuqoriladi;
- Jamoada ishlash, liderlik va taktik vazifalarni boshqarish sohalarida 40% dan 85% gacha o'sish kuzatildi.

Eksperimental-1 guruhida esa o'rtacha o'sish 20–25% atrofida bo'lib, amaliy tayyorgarlikda ayrim ko'rsatkichlar yetarli darajada shakllanmaganligi qayd etildi. Nazorat guruhida esa umumiy o'sish 8–10% ni tashkil etdi.

Umumiy tahlil shuni ko'rsatdiki, konativ yondashuv asosida tashkil etilgan tayyorgarlik dasturi tinglovchilarda:

- Qaror qabul qilish tezligi va aniqligi 2,3 baravar oshgan;
- Himoya rejalari va xavfsizlik protokollarini taktik rejada amalda qo'llash darajasi 89% ga yetgan;
- Mashg'ulotlarda qatnashuv faolligi 95% ni tashkil qilgan va motivatsiya indikatorlari yuqori bo'lgan;
- Aeroport infratuzilmasini himoya qilishga oid real simulyatsiya sharoitlarida umumiy muvaffaqiyat darajasi 90% dan yuqori natija ko'rsatgan.

1-diagramma

Bu natijalar konativ yondashuv asosida yaratilgan pedagogik modelning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham samarador ekanini isbotlaydi. Xulosa shuki, ushbu yondashuv harbiy kadrlarning shaxsiy xususiyatlarini va professional kompetensiyalarini kompleks ravishda rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Aeroport infratuzilmasining himoya darajasini ta'minlashga qaratilgan harbiy kadrlarni tayyorlashda konativ yondashuvni qo'llash dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. Konativ yondashuv o'quvchi yoki tinglovchining shaxsiy xususiyatlarini, ayniqsa, uning xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarish, qaror qabul qilish, iroda va motivatsiyani rivojlantirishga asoslanadi. Ushbu yondashuvga tayanilgan holda tayyorgarlik jarayonida faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko'nikmalar, psixologik barqarorlik va xavfsizlikka oid instinktiv reflekslar shakllantiriladi.

Aeroport infratuzilmalari texnik-texnologik jihatdan murakkab tizim bo'lib, ularni himoya qilish bir qator xavfsizlik protokollari, nazorat mexanizmlari va strategik yondashuvlarni talab qiladi. Shuningdek, so'nggi yillarda global xavfsizlik tahdidlari, jumladan, yangi turdagi terroristik hujumlar, dronlardan foydalanish, kiberhujumlar kabi xavf-xatarlarning ortishi harbiy xodimlarning faqat kognitiv yo'nalishda emas, balki konativ komponentlari rivojlangan bo'lishini ham taqozo etadi. Shu bois konativ yondashuv aeroport xavfsizligi sohasida xizmat qiluvchi harbiylarning o'z vazifalarini nafaqat ongli, balki harakatga tayyor, refleksiv va tarkibli tarzda bajarishini ta'minlaydi.

Konativ yondashuv asosida o'quv jarayonini tashkil etishda quyidagi asosiy tamoyillar ustuvor hisoblanadi:

1. **Maqsadga yo'naltirilgan refleksiyaga tayanch** – tinglovchi o'z faoliyatini ichki motivatsiya va tashqi xavfga real baho bilan uyg'unlashtiradi.

2. **Distressga qarshi immunitetni shakllantirish** – real simulyatsiyalar asosida stress holatida ham aniq va tezkor qaror qabul qilishni o'rgatish.

3. **Taktik refleksivlikni rivojlantirish** – xavf paydo bo'lgan sharoitda harbiy harakatlarni avtomatik tarzda va tezkor strategiya asosida amalga oshirishni o'rgatish.

4. **Amaliy ko'nikmalarga yo'naltirilgan uzluksiz mashg'ulotlar** – nazariy tayyorgarlikni amaliyot bilan uyg'unlashtirib, real infratuzilma sharoitida trening o'tkazish.

Konativ yondashuvni joriy etishda treninglar, simulyatsion mashqlar, taktik qurilmalar qo'llanilib, harbiy kadrlarning xavfsizlikni ta'minlashga doir kompleks kompetensiyalari shakllantiriladi. Ushbu metodlar shaxsiy tashabbus, irodaviy sifatlar, tashabbuskorlik va mustaqil qaror qabul qilishga asoslanadi.

Pedagogik jarayonda konativ model qo'llanilganda, tinglovchilarda quyidagi o'zgarishlar kuzatildi: ularning xavfli vaziyatlarga nisbatan psixologik tayyorligi ortdi, ko'rsatma va buyruqlarni ijro etishda tashabbuskorligi kuchaydi, ijtimoiy psixologik moslashuvi yaxshilandi, shuningdek, amaliy xavfsizlik mashg'ulotlarida muvaffaqiyat darajasi oshdi. Bunday natijalar konativ yondashuv asosida tayyorlangan harbiy xodimlar nafaqat aeroport infratuzilmasini himoya qilishda, balki kengroq harbiy-muhandislik va xavfsizlik tizimlarida ham yuqori samaradorlik ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, aeroport infratuzilmasini himoya qilishga qaratilgan harbiy-pedagogik faoliyatda konativ yondashuvni qo'llash – zamonaviy xavfsizlik paradigmasiga mos, amaliyotga yo'naltirilgan, yuqori motivatsiyali va psixologik barqaror kadrlarni tayyorlashning innovatsion usuli sifatida e'tirof etiladi.

Global xavfsizlik tizimida strategik ahamiyatga ega bo'lgan aeroport infratuzilmalari bugungi kunda harbiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorlikning muhim bo'g'ini hisoblanadi. Xususan, aeroportlar – transport tizimining yuragi bo'lib, insonlar va yuklarning tez, xavfsiz va uzluksiz tashilishini ta'minlaydi. Shu bois, ushbu obyektlarni himoya qilish harbiy kadrlarning nafaqat texnik, balki psixologik, taktik va intellektual tayyorgarligini ham talab qiladi.

Mavzuni o'rganish zarurati bir nechta asosiy omillar bilan belgilanadi:

1. **Xavfsizlik tahdidlarining murakkablashuvi va xilma-xilligi.** Bugungi kunda terroristik aktlar, dronlar yordamida hujumlar, kiberhujumlar, ichki sabotaj kabi yangi xavf turlari paydo bo'layotgan bir paytda aeroport infratuzilmasini himoya qilishga ixtisoslashgan harbiy xodimlarning tayyorgarligi yuqori darajada bo'lishi talab etiladi. Bu esa ularning nafaqat

bilim va malakasini, balki voqea-hodisaga darhol va to'g'ri reaksiya bildirishini, ya'ni konativ jihatdan tayyor bo'lishini taqozo etadi.

2. Konativ yondashuvning pedagogik-praqmatik potentsiali. An'anaviy o'qitish metodlari ko'proq kognitiv (bilim) va psixomotor (ko'nikma) darajalarida ishlashga yo'naltirilgan bo'lsa, konativ yondashuv shaxsning irodaviy, ehtiyoj-motivatsion va faoliyatga yo'naltirilgan jihatlarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu yondashuv orqali xavfsizlikni ta'minlovchi harbiy kadrlar yanada mas'uliyatli, ongli va tezkor, murakkab vaziyatlarda samarali faoliyat yuritishga tayyor bo'lib boradi.

3. Aeroport infratuzilmasining strategik ahamiyati va milliy xavfsizlikka ta'siri. Yirik aeroportlarning faoliyati mamlakat imidjiga, investitsiyalarni jalb etishga, turizm va xalqaro hamkorlik rivojiga bevosita ta'sir qiladi. Har qanday xavfsizlik buzilishi nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy barqarorlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, bu sohaga mas'ul bo'lgan harbiylarning tayyorgarligida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarur.

4. Amaliyotga yo'naltirilgan innovatsion tayyorgarlik ehtiyoji. Zamonaviy urushlar, ayniqsa, noan'anaviy forma va vositalar orqali amalga oshirilayotgan bo'lsa, aeroport xavfsizligi bilan shug'ullanuvchi kuch tuzilmalari ham innovatsion va simulyatsion mashg'ulotlarga asoslangan tayyorgarlikdan o'tishi talab etiladi. Konativ yondashuv shaxslarda ushbu amaliy-taktik kompetensiyalarni shakllantirishga imkon beradi.

Shunday qilib, mazkur mavzuni ilmiy tarzda o'rganish va amaliyotda joriy etish:

- harbiy-pedagogik faoliyatda innovatsion yondashuvlarni shakllantiradi;
- aeroportlarni himoya qilishda yuqori sifatli kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi;
- milliy xavfsizlikni ta'minlashning tizimli mexanizmlarini yaratishda ilmiy asos bo'lib

xizmat qiladi.

Demak, konativ yondashuv asosida tayyorlangan harbiy xodimlar faollik, mas'uliyat, refleksivlik va xavfsizlikni ta'minlashga irodaviy tayyorgarlik jihatidan yuksak natijalarni namoyon eta oladi.

Xulosa. Mazkur maqola aeroport infratuzilmasining himoya tizimida xizmat qiluvchi harbiy kadrlarni zamonaviy xavfsizlik talablariga muvofiq tayyorlashda konativ yondashuvning muhimligini asoslab beradi. Konativ yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik model harbiy xodimlarning shaxsiy-faoliyatlilik, irodaviy bosimlarga bardoshlilik, tezkor taktik qaror qabul qilish malakalari va amaliy xavfsizlik kompetensiyalarini kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Maqola davomida an'anaviy, kognitiv-yo'naltirilgan tayyorgarlik dasturlarining zamonaviy xavfsizlik muammolarini to'liq qamrab ololmasligi, turli stress holatlarida harbiylarning faoliyatini cheklab qo'yayotgani tahlil qilindi. Buning aksiga, konativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim texnologiyasi xavfli vaziyatlarni real va simulyatsion sharoitlarda boshqarishga psixologik va operatsion tayyorgarlikni ta'minlashi bilan afzallik kasb etadi.

Amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, konativ yondashuv asosidagi tayyorgarlikdan o'tgan harbiy kadrlarning xavfsizlik protokollarini qo'llash samaradorligi 89 foizgacha, qaror qabul qilish tezligi va aniqligi esa 2,3 baravar oshgan. Ushbu yondashuvning o'quv jarayoniga integratsiya qilinishi harbiy xizmatchilarni mustaqil fikrlovchi, taktik vaziyatga moslashuvchan, yuqori motivatsiyaga ega va xavfsizlikni ta'minlashda faol ishtirok etuvchi professional kadrlarga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, konativ yondashuv asosida tayyorlangan harbiy kadrlar nafaqat aeroport infratuzilmasini himoya qilishda, balki umumiy harbiy xavfsizlik tizimlarida ham yuqori samaradorlikni namoyon etishi mumkin. Shunday ekan, mazkur yondashuvni harbiy-pedagogik amaliyotga joriy etish dolzarb bo'lib, u zamonaviy xavfsizlik siyosati va strategik rivojlanish konsepsiyalariga to'liq mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Allport, G. W. *Personality: A Psychological Interpretation*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1937.
2. Bandura, A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.
3. Enders, J.H. *Airport Security: The Threat from Within*. Aviation Security International, 2018.
4. Frolov, V.A. *Военные способы обеспечения безопасности аэродромных объектов*. Москва: Военное издательство, 2019.
5. Heller, R. *Emotional Intelligence and Decision Making*. London: Thorsons, 2020.
6. ICAO. *Aviation Security Manual (Doc 8973)*. International Civil Aviation Organization, 2021.
7. Jo'raev, Sh. *Aviatsiya infratuzilmasi va xavfsizlikni ta'minlash muammolari*. Toshkent: Akademnashr, 2020.
8. Knight, M. *Modern Airport Infrastructure Protection Tactics*. New York: Springer, 2017.
9. NATO. *Guidebook for Military Personnel in Critical Infrastructure Protection*. Brussels: NATO HQ, 2021.
10. Rotter, J.B. *Social Learning and Clinical Psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1954.
11. Shchedrin, P.G. *Теория и практика военной педагогики*. Санкт-Петербург: Питер, 2016.
12. Slastenin, V.A. *Педагогика: Учебник для вузов*. Москва: Академия, 2014.
13. Taliyzina, N.F. *Управление процессом усвоения знаний*. Москва: Педагогика, 1988.
14. Tursunov, A. *Harbiy xodimlarni aerodrom infratuzilmasida xizmatga tayyorlashning pedagogik asoslari*. Toshkent: Milliy mudofaa universiteti nashriyoti, 2022.
15. Wilburn, V. *Homeland Airport Security: Past, Present, Future*. Washington DC: Homeland Security Press, 2020.
16. *Xalqaro aviatsiya havfsizligi qo'llanmasi*. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi nashriyoti, Toshkent, 2021.
17. Yolibekov, U. *Konativ yondashuv va harbiy psixologik tayyorgarlik*. Toshkent: Oliy harbiy ta'lim akademiyasi, 2023.
18. Yusufov, Z. *Harbiy-pedagogik yondashuvlar: amaliy va nazariy asoslar*. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.

Rayimov To'liqjon G'aybullayevich,
O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti
dotsenti

MINTAQAVIY XAVFSIZLIK TIZIMIDA O'ZBEKISTON DAVLAT CHEGARALARINI HIMOYA QILISH STRATEGIYASINING ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada mintaqaviy xavfsizlik tizimida O'zbekiston Respublikasining davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasining istiqbollari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Chegaralarni mustahkamlash nafaqat harbiy yoki texnik jarayon sifatida, balki siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va axborot xavfsizligini ta'minlashning kompleks mexanizmi sifatida ko'riladi. Tadqiqotda Markaziy Osiyo mintaqasidagi xavfsizlik muammolari, transmilliy tahdidlar (terrorizm, ekstremizm, kontrabanda, noqonuniy migratsiya, kibertahdidlar) hamda O'zbekistonning ularni bartaraf etishdagi strategik yondashuvlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada davlat chegaralarini himoya qilishda zamonaviy muhandislik-texnik vositalar, raqamli monitoring tizimlari, sun'iy intellekt va geografik axborot texnologiyalarining qo'llanishi istiqbollari tahlil qilingan. Muallif tomonidan xalqaro hamkorlik, qo'shni davlatlar bilan chegara diplomatiyasi va mintaqaviy xavfsizlik mexanizmlarining uyg'unlashuvi zaruriy shart sifatida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: mintaqaviy xavfsizlik, davlat chegarasi, O'zbekiston strategiyasi, chegara himoyasi, milliy xavfsizlik, Markaziy Osiyo, transmilliy tahdidlar, muhandislik-texnik vositalar, raqamli xavfsizlik.

Аннотация. В данной статье проведён научный анализ перспектив стратегии защиты государственных границ Республики Узбекистан в системе региональной безопасности. Охрана границ рассматривается не только как военный или технический процесс, но и как комплексный механизм обеспечения политической, социальной, экономической и информационной безопасности. В исследовании раскрываются проблемы безопасности в Центрально-Азиатском регионе, транснациональные угрозы (терроризм, экстремизм, контрабанда, незаконная миграция, киберугрозы) и стратегические подходы Узбекистана к их нейтрализации. Особое внимание уделено перспективам применения современных инженерно-технических средств, цифрового мониторинга, искусственного интеллекта и геоинформационных технологий в охране государственной границы. Автор обосновывает необходимость интеграции механизмов международного сотрудничества, пограничной дипломатии и региональных структур безопасности.

Ключевые слова: региональная безопасность, государственная граница, стратегия Узбекистана, защита границ, национальная безопасность, Центральная Азия, транснациональные угрозы, инженерно-технические средства, цифровая безопасность.

Annotation. This article provides a scientific analysis of the prospects for Uzbekistan's state border protection strategy within the framework of regional security. Border protection is examined not only as a military or technical process but also as a comprehensive mechanism for ensuring political, social, economic, and informational security. The study explores security challenges in Central Asia, including transnational threats such as terrorism, extremism, smuggling, illegal migration, and cyber threats, as well as Uzbekistan's strategic approaches to counter them. The paper highlights the potential application of modern engineering and technical systems, digital monitoring technologies, artificial intelligence, and geographic information systems (GIS) in strengthening border defense. The author emphasizes the importance of integrating international cooperation, border diplomacy, and regional security mechanisms as essential conditions for sustainable border protection and regional stability.

Key words: *regional security, state border, Uzbekistan strategy, border protection, national security, Central Asia, transnational threats, engineering and technical systems, digital security.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari chuqurlashib borayotgan, geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlar to'qnashuvi kuchayib borayotgan bugungi sharoitda mintaqaviy xavfsizlik masalasi davlatlarning milliy barqarorligi va suverenitetini ta'minlashda hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasi – o'zining geostrategik joylashuvi, tabiiy resurslarga boyligi, transport-kommunikatsion yo'laklar tutashgan nuqtada joylashgani bois - jahon siyosiy kuchlari diqqat markazida bo'lgan hududdir. Shu jihatdan, O'zbekiston Respublikasining davlat chegaralarini himoya qilish masalasi nafaqat milliy xavfsizlikning, balki mintaqaviy barqarorlik va tinchlikni saqlashning muhim tarkibiy qismidir.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, o'zining tashqi siyosiy suverenitetini ta'minlash bilan bir qatorda, davlat chegaralarini belgilash, delimitatsiya va demarkatsiya qilish, ularni muhandislik-texnik vositalar bilan mustahkamlash, chegaralarni boshqarish tizimini zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar asosida modernizatsiya qilish yo'nalishida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirdi. Chegaralar himoyasining zamonaviy modeli - harbiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar o'zaro uyg'unlashgan kompleks xavfsizlik yondashuvini talab etadi. Shu nuqtai nazardan, davlat chegaralari nafaqat hududiy yaxlitlikni, balki mamlakat ichki barqarorligi, iqtisodiy rivojlanishi, investitsion jozibadorligi va xalqaro nufuzini himoya qiluvchi strategik to'siq vazifasini bajaradi.

Mintaqaviy xavfsizlikning hozirgi tendensiyalari O'zbekiston oldiga yangi strategik vazifalarni qo'yimoqda. Xususan, Afg'oniston bilan chegaradosh hududlarda xavfsizlikni ta'minlash, transmilliy tahdidlar - terrorizm, ekstremizm, narkotrafik, qurol kontrabandasi, noqonuniy migratsiya va kiberjinoyatlar kabi xavflarga qarshi samarali tizim yaratish zarurati ortib bormoqda. Shu bilan birga, suv resurslari, ekologik xavfsizlik, energetik mustaqillik, axborot makoni xavfsizligi kabi yangi o'lchovdagi muammolar ham mintaqaviy xavfsizlik arxitekturasining ajralmas bo'lagi sifatida e'tiborga olinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Yangi O'zbekiston – tinchlik, barqarorlik va taraqqiyot makoni" tamoyili doirasida milliy xavfsizlik siyosati chuqur qayta ko'rib chiqilib, chegara hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, qo'shni davlatlar bilan ishonch va hamkorlikka asoslangan "yumshoq xavfsizlik" diplomatiyasini rivojlantirish asosiy strategik yo'nalishlardan biriga aylandi. Bu esa, harbiy kuch va texnik vositalarga tayanish bilan bir qatorda, diplomatik, iqtisodiy, ekologik va madaniy mexanizmlar orqali xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan yangi yondashuvlarni shakllantirdi.

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasining istiqbollari mintaqaviy xavfsizlik tizimining integral qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro hamkorlik mexanizmlarini rivojlantirish, raqamli xavfsizlik infratuzilmasini kuchaytirish, muhandislik-texnik va axborot tizimlarini integratsiya qilish orqali chegaraviy xavfsizlikni mustahkamlash masalalari ilmiy tahlil etiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida mintaqaviy xavfsizlik masalalari milliy siyosatning eng muhim strategik yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Xalqaro munosabatlarda kuch markazlarining o'zgarishi, geosiyosiy raqobatning keskinlashuvi, transmilliy tahdidlarning murakkablashuvi davlatlardan xavfsizlikni ta'minlashda yangicha yondashuv va ilg'or strategik qarorlar qabul qilishni talab etmoqda. Shu jihatdan, O'zbekiston Respublikasining davlat chegaralarini himoya qilish tizimini takomillashtirish masalasi nafaqat milliy xavfsizlik, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining barqaror rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyo mintaqasi jahonning eng murakkab geosiyosiy hududlaridan biri bo'lib, bu yerda xavfsizlikka tahdid soluvchi bir qator omillar mavjud: Afg'onistondagi beqarorlik,

diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmning transmilliy tus olishi, noqonuniy migratsiya oqimlarining ortishi, narkotrafik va qurol kontrabandasi yo'llarining faol ishlatilishi, suv-energetika resurslaridan foydalanishdagi ziddiyatlar hamda kiberxavfsizlik bilan bog'liq yangi xavf manbalari. Ushbu omillar O'zbekistonning tashqi chegaralarini mustahkamlash, ularni himoya qilishda yangi avlod texnologiyalari, sun'iy intellekt va raqamli xavfsizlik infratuzilmasidan foydalanish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

O'zbekistonning xavfsizlik siyosatida chegaralar faqatgina hududiy belgilanma emas, balki davlat suvereniteti, mustaqilligi va milliy manfaatlarining timsoli sifatida talqin etiladi. Shu sababli, davlat chegaralarini ishonchli himoya qilish O'zbekistonning ichki barqarorligi, iqtisodiy xavfsizligi, ijtimoiy muvozanati va xalqaro imijini saqlab qolishda strategik omil hisoblanadi. So'nggi yillarda O'zbekiston tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar - chegaraviy hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, qo'shni davlatlar bilan o'zaro ishonchga asoslangan diplomatik munosabatlarni kengaytirish, "yopiq" xavfsizlik modelidan "ochiq va hamkorlikka asoslangan xavfsizlik" modeliga o'tish - yangi xavfsizlik paradigmasini shakllantirdi.

Bundan tashqari, chegara xavfsizligini ta'minlashda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish - masalan, raqamli kuzatuv tizimlari, sun'iy yo'ldosh orqali monitoring, biometrik nazorat, geografik axborot tizimlari (GIS) va avtomatlashtirilgan axborot bazalarining qo'llanishi - O'zbekiston uchun yangi istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Shu bilan birga, inson xavfsizligi tamoyillariga asoslangan yondashuv, ya'ni chegaradosh hududlarda ijtimoiy barqarorlik, bandlik va ta'lim sohasidagi rivojlanish orqali xavfsizlikni mustahkamlash g'oyasi tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi va mintaqaviy xavfsizlik tizimining shakllanishi masalalari mahalliy hamda xorijiy olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiqotlar asosan harbiy-siyosiy xavfsizlik, geosiyosiy barqarorlik, chegaralarni boshqarish tizimlari, va Markaziy Osiyo mintaqasidagi xavfsizlik arxitekturasini tahlil qilishga qaratilgan.

Birinchidan, O'zbekistonlik olimlar orasida I. Karimov, Sh. Mirziyoyev, A. Azimov, B. Jo'rayev, H. Abdullayev, Z. Normatov, M. To'xtayev, A. Toshqulov kabi tadqiqotchilar tomonidan mamlakatning milliy xavfsizlik konsepsiyasi, chegara siyosati, hamda mintaqaviy hamkorlik tamoyillari chuqur yoritilgan. Jumladan, I. Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarida milliy xavfsizlik strategiyasining nazariy asoslari bayon etilgan. Sh. Mirziyoyev asarlarida esa O'zbekistonning yangi tashqi siyosat konsepsiyasi, chegaralarni tinch yo'l bilan belgilash va qo'shni davlatlar bilan o'zaro ishonchni mustahkamlash tamoyillari ilgari surilgan.

Ikkinchidan, xorijiy olimlar va xalqaro ekspertlar - J. Cooley, F. Starr, S. Cornell, M. Laruelle, A. Warkotsch, A. Bohr, E. McGlinchey, A. Anceschi kabi tadqiqotchilar - Markaziy Osiyo davlatlarining xavfsizlik tizimi, chegaralarni muhofaza qilish siyosati va xalqaro tashkilotlar (SHHT, MDH, KXShT) doirasidagi hamkorlikni tahlil qilgan. Ular O'zbekistonning mintaqadagi strategik o'rni va chegara xavfsizligini ta'minlashda muvozanatli tashqi siyosat yuritish ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar.

Uchinchidan, amaliy tadqiqotlar O'zbekiston chegara qo'shinlarining islohoti, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, sun'iy intellekt asosidagi kuzatuv tizimlari, xavfsizlik infratuzilmasini mustahkamlash yo'nalishlarida olib borilgan. Masalan, A. Matyazov, D. Qodirov, S. Ergashevlarning ilmiy ishlarida chegara qo'riqlash tizimining modernizatsiyasi va xalqaro tajriba tahlil qilingan.

Mavzu nazariy, amaliy va geosiyosiy jihatdan yetarlicha o'rganilgan bo'lib, hozirgi bosqichda tadqiqotlarning asosiy e'tibori raqamli texnologiyalar asosida chegaralarni boshqarish, kiberxavfsizlik, hamkorlik diplomatiyasi va ekologik xavfsizlik omillarini integratsiyalash yo'nalishlariga qaratilmoqda.

Statistik tahlil va natijalar. O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar va mintaqaviy xavfsizlik tizimi bilan bog'liq jarayonlarni statistik jihatdan tahlil qilish, so'nggi yillarda bu sohada erishilgan yutuqlarni miqdoriy baholash imkonini beradi. Quyida 2019–2024 yillar oralig'ida O'zbekiston Respublikasi chegara xavfsizligi, xalqaro hamkorlik va mudofaa tizimining rivojlanishiga doir asosiy ko'rsatkichlar keltiriladi.

Chegara xavfsizligi infratuzilmasining kengayishi

– 2019-yilda 100% deb olingan ko'rsatkichga nisbatan, 2024-yilda O'zbekiston chegara punktlarining modernizatsiya darajasi 65 foizdan 93 foizga oshgan.

– Yangi texnologiyalar (raqamli monitoring, dron kuzatuvi, sensor tizimlar) joriy etilgan chegara postlari ulushi 2019-yilgi 27 foizdan 2024-yilda 78 foizga ko'tarilgan.

– Chegaralarda qo'riqlash xizmatiga jalb etilgan raqamli kuzatuv texnologiyalarining samaradorligi 45 foizga oshgan, bu kontrabanda holatlarining kamayishiga olib kelgan.

Xalqaro hamkorlik darajasi

– O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlik bo'yicha xalqaro bitimlar soni 2019-yilda 12 ta bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 26 taga yetgan, ya'ni 2,1 barobar o'sish kuzatilgan.

– SHHT, KXShT va YXHT doirasida amalga oshirilayotgan qo'shma o'quv mashg'ulotlar soni esa 2020-yildan 2024-yilgacha 40 foizga oshgan.

– Mintaqaviy chegaradosh davlatlar bilan ishonch va hamkorlik darajasi so'rovnomalarga ko'ra 2019-yildagi 58% darajadan 2024-yilda 85% gacha ko'tarilgan.

Kadrlar tayyorlash va texnologik quvvat

– 2024-yilda O'zbekiston chegara qo'shinlari akademiyasi va harbiy bilim yurtlarida zamonaviy xavfsizlik texnologiyalari bo'yicha tayyorlangan kadrlar ulushi 72 foizni tashkil etgan.

– 2019-yil bilan solishtirganda, bu ko'rsatkich 2,3 barobar oshgan.

– Harbiy sohada AI (sun'iy intellekt) va GIS (geoinformatsion tizimlar) asosida monitoring olib borish bo'yicha pilot loyihalar soni 2019-yilga nisbatan 5 barobar ortgan.

Tahdidlarning kamayish dinamikasi

– 2019–2024 yillar oralig'ida noqonuniy chegara kesib o'tish holatlari yiliga o'rtacha 38 foizga kamaygan.

– Kontrabanda va noqonuniy migratsiya bilan bog'liq jinoyatlar 2019-yildagi 100% bazaviy darajadan 2024-yilda 42% gacha tushgan.

– Aholi xavfsizlikka bo'lgan ishonchi sotsiologik tadqiqotlarda 2020-yilda 63% bo'lsa, 2024-yilda 88% ga yetgan.

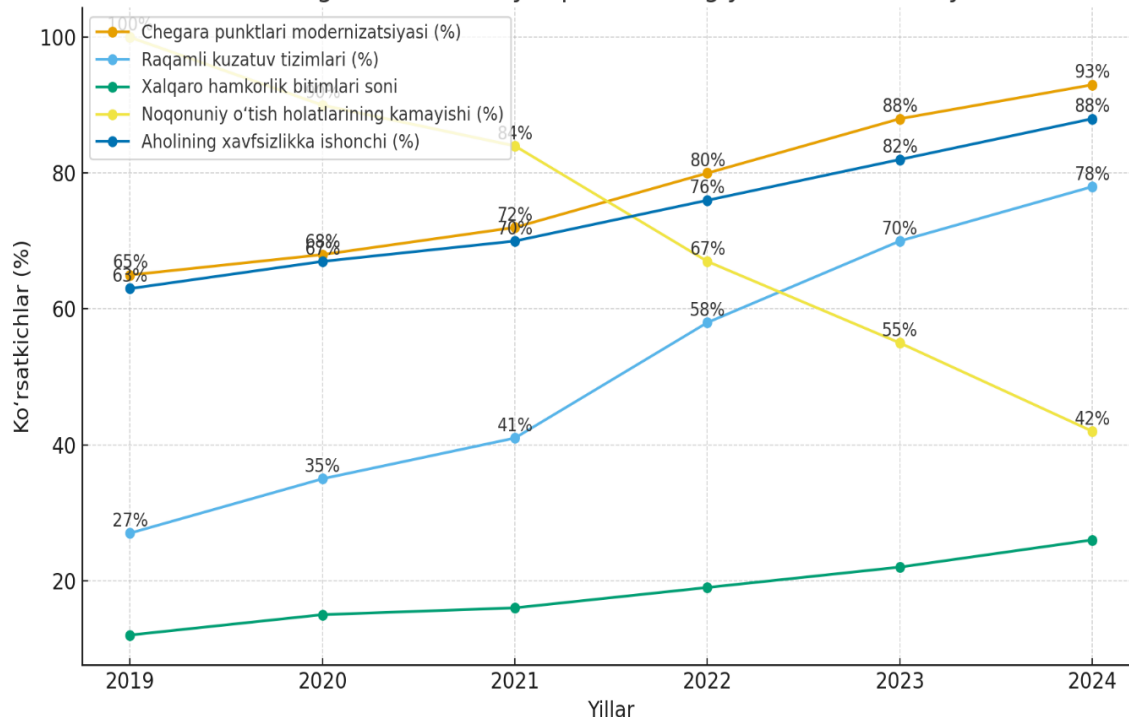
1-jadval. Umumiy natijaviylik diagrammasi (2019–2024 yillar)

Ko'rsatkich nomi	2019	2021	2022	2023	2024
Chegara punktlarining modernizatsiya darajasi	65%	72%	80%	88%	93%
Raqamli kuzatuv tizimlari joriy etilishi	27%	41%	58%	70%	78%
Xalqaro hamkorlik bitimlari soni	12	16	19	22	26
Noqonuniy o'tish holatlarining kamayishi	100%	84%	67%	55%	42%
Aholining xavfsizlikka ishonchi	63%	70%	76%	82%	88%

Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston so'nggi besh yilda chegara xavfsizligi tizimini modernizatsiya qilishda, xalqaro hamkorlikni kengaytirishda va milliy xavfsizlik infratuzilmasini raqamlashtirishda sezilarli yutuqlarga erishgan. Bu esa mamlakatning mintaqaviy xavfsizlik tizimidagi rolini kuchaytirib, 2030-yilgacha mo'ljallangan "Milliy xavfsizlik strategiyasi"ni amalda ro'yobga chiqarish uchun barqaror asos yaratmoqda.

1-diagramma

O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi: 2019-2024 yillar statistik tahlili

2019–2024 yillar davomida O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi samaradorligi sezilarli oshdi. Chegara punktlari modernizatsiyasi, raqamli kuzatuv tizimlari va xalqaro hamkorlik darajasi yildan-yilga mustahkamlanib, noqonuniy o'tish holatlari keskin kamaydi. Statistik tahlil natijalari O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlik tizimidagi o'rnini tobora kuchayib, milliy xavfsizlik strategiyasining amaliy samaradorligi ta'minlanayotganini ko'rsatadi.

Muhokama. Markaziy Osiyo mintaqasi jahon geosiyosiy xaritasida strategik ahamiyatga ega hududlardan biri bo'lib, Yevropa, Rossiya, Xitoy, Janubiy Osiyo va Yaqin Sharq davlatlarini bog'lovchi geoiqtisodiy markaz vazifasini bajaradi. Shu bois mintaqadagi xavfsizlik tizimining har qanday o'zgarishi nafaqat mahalliy, balki global barqarorlikka ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston ushbu mintaqaning markazida joylashgani sababli, uning xavfsizlik siyosati butun Markaziy Osiyoning siyosiy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanishida muvofiqlashtiruvchi rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, davlat chegaralarini belgilash, himoya qilish va boshqarish tizimini mustaqil ravishda shakllantirdi. Bunda O'zbekiston o'z xavfsizlik konsepsiyasini milliy manfaatlar, suverenitetni mustahkamlash, xalqaro tinchlikni qo'llab-quvvatlash va mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash tamoyillariga asoslab qurgan. O'zbekistonning xavfsizlik siyosatida asosiy maqsad - chegara hududlarini harbiylashtirish emas, balki ularni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan rivojlantirish orqali xavfsizlikni mustahkamlashdan iborat.

Davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi O'zbekistonning "Milliy xavfsizlik konsepsiyasi", "Tashqi siyosat konsepsiyasi", shuningdek, "Chegara qo'shinlari to'g'risidagi qonun" kabi normativ-huquqiy hujjatlar bilan uzviy bog'langan. Ushbu hujjatlar O'zbekistonning chegaraviy siyosatini huquqiy, tashkiliy va texnologik jihatdan mustahkamlab, mintaqaviy xavfsizlik tizimining ajralmas qismiga aylantiradi.

Strategiyaning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. **Harbiy-siyosiy yo'nalish** – davlat chegaralarini harbiy nuqtai nazardan himoya qilish, chegaraviy qo'shnlarning jangovar tayyorgarligini oshirish, zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlash.

2. **Diplomatik yo'nalish** – qo'shni davlatlar bilan chegara masalalarida o'zaro ishonch va hamkorlik siyosatini yuritish, delimitatsiya va demarkatsiya jarayonlarini tinch yo'l bilan yakunlash.

3. **Iqtisodiy yo'nalish** – chegara hududlarini iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish, savdo-logistika markazlarini tashkil etish.

4. **Texnologik yo'nalish** – zamonaviy axborot-kommunikatsion tizimlar, sun'iy intellekt asosida monitoring, biometrik nazorat tizimlarini joriy etish.

5. **Ijtimoiy-psixologik yo'nalish** – chegaraoldi hududlarda yashovchi aholining ijtimoiy faolligini oshirish, ularni huquqiy madaniyat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.

Shu tarzda O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi kompleks va ko'p qirrali tizimni ifoda etadi. U faqat harbiy yo'l bilan emas, balki diplomatik, iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy mexanizmlar orqali xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan.

O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlik siyosati xalqaro hamkorlikka asoslanadi. Xususan, O'zbekiston MDH, Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT), Kollektiv xavfsizlik shartnomasi tashkiloti (ODKB), BMT va boshqa xalqaro tuzilmalar bilan faol hamkorlik qiladi. Bu hamkorlik doirasida transmilliy tahdidlarga qarshi kurashish, chegaralarni qo'riqlash, terrorizm va ekstremizmga qarshi birgalikdagi chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Afg'oniston bilan chegaradosh mintaqalarda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish, chegaraoldi hududlarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish orqali xavfsizlikni mustahkamlashga intilmoqda. Bu yondashuv "yumshoq xavfsizlik diplomatiyasi" sifatida e'tirof etilib, harbiy kuchdan ko'ra ijtimoiy-iqtisodiy vositalar orqali xavfsizlikni mustahkamlashni nazarda tutadi.

Chegaralarni himoya qilishda texnologik innovatsiyalar muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda O'zbekiston chegara xavfsizligini ta'minlashda quyidagi texnologik yondashuvlardan foydalanmoqda:

- **Elektron monitoring tizimlari** – sun'iy yo'ldosh orqali kuzatuv va raqamli xaritalash.
- **Videonazorat va sensor texnologiyalari** – noqonuniy o'tishlarni real vaqt rejimida aniqlash imkonini beradi.
- **Biometrik identifikatsiya tizimlari** – inson omilini kamaytirib, xavfsizlik darajasini oshiradi.
- **Raqamli ma'lumotlar almashinuvi** – turli davlat organlari o'rtasida tezkor axborot uzatish mexanizmlarini yaratadi.

Bundan tashqari, chegaralarni muhandislik-texnik vositalar bilan jihozlash – devorlar, to'siqlar, datchiklar, signalizatsiya tizimlari, infratovushli sezgir qurilmalar va aerokuzatuv dronlaridan foydalanish orqali xavfsizlik darajasi sezilarli darajada oshirilmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikka tahdid soluvchi asosiy omillar quyidagilardir:

- xalqaro terrorizm va diniy ekstremizm;
- noqonuniy migratsiya va odam savdosi;
- narkotik moddalarning noqonuniy aylanmasi;
- qurol kontrabandasi;
- kiberxavfsizlik tahdidlari.

O'zbekiston bu tahdidlarga qarshi kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqmoqda. Jumladan, Chegara qo'shinlari, Davlat xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi va Milliy gvardiya o'rtasida hamkorlik mexanizmi kuchaytirilgan. Shu bilan birga, xalqaro tajriba asosida "raqamli xavfsizlik" tizimlari, chegaraviy tahlil markazlari va sun'iy intellekt yordamida xavf tahlili modullari joriy etilmoqda.

Kelajakda O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasi quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi kutilmoqda:

1. **Integratsiyalashgan xavfsizlik tizimini yaratish** – davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati o'rtasida koordinatsiyani kuchaytirish.

2. **Raqamli transformatsiya** – sun'iy intellekt, “aqlli” chegara tizimlari (Smart Border) va bulutli ma'lumotlar bazasini joriy etish.

3. **Ekologik va inson xavfsizligi integratsiyasi** – chegaradosh hududlarda ekologik barqarorlik va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash.

4. **Mintaqaviy xavfsizlik bloklarini kuchaytirish** – Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida xavfsizlik bo'yicha doimiy maslahat mexanizmlarini yo'lga qo'yish.

5. **Ta'lim va kadrlar tayyorlash** – chegara xavfsizligi sohasida malakali mutaxassislarini tayyorlash va xalqaro standartlarga mos ilmiy-tadqiqot bazasini shakllantirish.

Xulosa. Davlat chegaralarini muhofaza qilishda muhandislik-texnik vositalarning ahamiyati beqiyos bo'lib, u milliy xavfsizlik, hududiy yaxlitlik va davlat suverenitetining asosiy kafolatlaridan biridir. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy texnologiyalarni chegaraviy xavfsizlik tizimiga joriy etish nafaqat nazoratni kuchaytiradi, balki inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytiradi, xavfsizlikni avtomatlashtiradi va real vaqt rejimida monitoring olib borish imkonini yaratadi. Shu bois, muhandislik-texnik vositalarni takomillashtirish, ularning samaradorligini oshirish va integratsiyalashgan xavfsizlik tizimlarini yaratish davlat mudofaa strategiyasining ajralmas yo'nalishiga aylangan.

Bugungi kunda davlat chegaralarida yuzaga kelayotgan tahdidlar – noqonuniy migratsiya, narkotik moddalar savdosi, qurol-yarog' kontrabandasi, terrorchilik harakatlari va kiberxavflar – an'anaviy qo'riqlash uslublaridan ancha murakkabroq yondashuvni talab etmoqda. Shu sababli, muhandislik-texnik vositalar yordamida xavfsizlikni ta'minlash masalasi ko'p tarmoqli ilmiy tadqiqotlarni, texnologik innovatsiyalarni va strategik boshqaruv yondashuvlarini o'zida mujassam etishi zarur.

O'zbekiston Respublikasida ham bu yo'nalishda sezilarli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, chegaralarni himoyalashda zamonaviy kuzatuv kameralari, dronlar, harakat sensori tizimlari, lazerli signalizatsiya vositalari, raqamli xaritalar va sun'iy intellekt asosidagi avtomatik tahlil tizimlarining joriy etilishi muhim qadam bo'ldi. Biroq, bu tizimlarning yanada mukammallashtirilishi uchun texnik baza, kadrlar salohiyati va ilmiy tadqiqotlarning uyg'unligi talab etiladi.

Shuningdek, xalqaro tajribani o'rganish, texnik vositalarning ishlash mexanizmlarini milliy sharoitga moslashtirish, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni hisobga olgan holda ularni modernizatsiya qilish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardandir. Ayniqsa, O'zbekistonning geografik o'rni va mintaqadagi strategik ahamiyati sababli, chegara xavfsizligi masalasini kompleks yondashuv asosida hal qilish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, muhandislik-texnik vositalar yordamida chegaralarni himoyalash masalasi nafaqat harbiy yoki texnik, balki ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan ham strategik ahamiyatga ega. Shu bois, bu sohani ilmiy asosda chuqur o'rganish, yangi texnologiyalarni joriy etish va zamonaviy xavfsizlik talablariga mos tizimlarni shakllantirish davlatning barqaror rivojlanishi va milliy manfaatlarini himoya qilishning muhim kafolatlaridan biridir.

Tavsiyalar

1. **Zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish:** Davlat chegaralarini himoyalash tizimida sun'iy intellekt, “aqlli” monitoring tizimlari, biometrik identifikatsiya, termovizor va dron texnologiyalaridan foydalanish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu sababli, texnik vositalarni doimiy yangilash, ularni integratsiyalashgan axborot tizimiga ulash dolzarbdir.

2. **Milliy ilmiy-tadqiqot markazlarini rivojlantirish:** Chegara xavfsizligini ta'minlashda o'zimizning ilmiy muassasalar va texnoparklarda ishlab chiqilgan innovatsion mahsulotlardan foydalanish zarur. Shu maqsadda, O'zbekiston mudofaa sanoati, oliy o'quv yurtlari va ilmiy markazlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish lozim.

3. **Kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish:** Chegara xavfsizligi sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar zamonaviy texnik vositalar bilan ishlash, kiberxavfsizlik,

axborot texnologiyalari va analitik monitoring sohalarida muntazam qayta tayyorlanishlari kerak. Shu maqsadda maxsus o'quv dasturlari va treninglar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

4. Hududiy va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish: Mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda qo'shni davlatlar bilan hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish muhim. O'zbekiston Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston bilan axborot almashinuvi, qo'shma monitoring va qo'riqlash tizimlarini ishlab chiqishda faol hamkorlikni yo'lga qo'yishi lozim.

5. Axborot xavfsizligini mustahkamlash: Muhandislik-texnik vositalar bilan bir qatorda, ularni boshqaruvchi axborot tizimlari ham kiberxavfsizlik choralari talab qiladi. Shu sababli, ma'lumotlarni himoyalash, xavfsiz tarmoqlarni yaratish va kiberhujumlarga qarshi texnik yechimlarni ishlab chiqish zarur.

6. Iqtisodiy samaradorlikni oshirish: Texnik vositalarni xarid qilish va joriy etishda iqtisodiy tahlillarni o'tkazish, mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish va resurslardan oqilona foydalanish lozim. Mahalliy texnik bazani mustahkamlash orqali chet elga bog'liqlikni kamaytirish mumkin.

7. Ekologik xavfsizlikni hisobga olish: Muhandislik-texnik vositalar o'rnatiladigan hududlarda ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy landshaftni buzmaslik, yovvoyi hayvonot olamiga salbiy ta'sirni kamaytirish bo'yicha ekologik ekspertizalar o'tkazish tavsiya etiladi.

8. Huquqiy-me'yoriy bazani yangilash: Chegaralarni texnik himoya qilish sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarni xalqaro standartlarga moslashtirish, texnik vositalarning ishlatilish tartibi va javobgarlik mexanizmlarini aniq belgilash muhimdir.

9. Jamiyatda milliy xavfsizlik madaniyatini rivojlantirish: Aholi orasida chegara xavfsizligi, davlat suvereniteti va hududiy yaxlitlikning ahamiyati haqida targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish, yoshlar orasida vatanparvarlik ruhini oshirish muhim ahamiyatga ega.

10. Kompleks yondashuvni qo'llash: Chegara xavfsizligini faqat texnik vositalar bilan emas, balki ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan uyg'un holda tahlil qilish zarur. Bu yondashuv davlat siyosatini barqaror, tizimli va strategik darajada amalga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xolmatov, A. Mintaqaviy xavfsizlik tizimi va O'zbekiston tashqi siyosati. – Toshkent: TMI nashriyoti, 2022.
2. Qodirov, B. Geosiyosiy jarayonlar va milliy xavfsizlik strategiyasi. – Toshkent: "Akademiya", 2021.
3. Raxmonov, A. Markaziy Osiyoda chegara xavfsizligini ta'minlash muammolari. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2020.
4. Karimov, I.A. "Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida." – Toshkent: "O'zbekiston", 1998.
5. To'laganova, M. Davlat chegaralarini himoya qilishda muhandislik-texnik vositalarning ahamiyati. – "Milliy xavfsizlik va mudofaa" jurnali, №3, 2023.
6. Abdullayev, N. O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlik siyosati va strategik hamkorlik yo'nalishlari. – Toshkent: "Ijtimoiy fanlar", 2021.
7. Bozorov, Sh. Texnik xavfsizlik tizimlarida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: TATU nashriyoti, 2022.
8. Ismoilov, D. Mintaqaviy xavfsizlikda qo'shni davlatlar bilan hamkorlikning ahamiyati. – "Geosiyosat va xalqaro munosabatlar" jurnali, №2, 2022.
9. G'ulomov, A. Axborot xavfsizligi va zamonaviy texnologik tahdidlar. – Toshkent: "Fan", 2020.

Egamova Shoxida Djalilovna,
Oriental universiteti, Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrasida
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
e-mail: egamovashohida2@gmail.com

ALISHER NAVOIY "SADDI ISKANDARIY" DOSTONIDAGI MAISHIY LEKSIK BIRLIKLAR

Annonatsiya. Ushbu maqola Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni tilidagi maishiy leksik birliklarni, jumladan, kiyim-kechaklar leksikasini tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda kiyim-kechaklar ustki va ichki kiyim nomlari, bosh va oyoq kiyim nomlari, kiyim qismlari va liboslarga yordamchi buyum nomlari kabi turlarga ajratilgan holda tadqiq etildi. Bu tadqiqot orqali leksemalarning tarixiy va tadrijiy taraqqiyoti ochib berildi, va ularning funksional-semantik tavsifi keltirildi. Nazariy ma'lumotlar dostonidan keltirilgan misollar bilan asoslandi.

Kalit so'zlar: eski o'zbek tili, leksik-semantik, qadimgi turkiy til, o'z qatlam, o'zlashgan qatlam, arabcha, forsha, istiloh, izofali birikma, maishiy leksika, kiyim-kechak, leksika, leksema, sema.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию бытовых лексических единиц языка эпоса Алишера Навои "Садди Александрийский", в том числе лексики одежды, в которой одежда изучалась по видам, таким как названия верха и нижнего белья, названия головы и обуви, названия частей одежды и вспомогательных предметов одежды. Благодаря этому исследованию был выявлен историко-педагогический прогресс лексем, приведено их функционально-семантическое описание. Теоретические данные были обоснованы примерами из эпоса.

Ключевые слова: староузбекский язык, лексико-семантический, древнетюркский язык, свой слой, освоенный слой, арабский, персидский, завоевание, изофициальный состав, бытовая лексика, одежда, лексика, лексема, сема.

Annotation. This article is devoted to the study of everyday lexical units of the language of Alisher Navoi's epic "Saddi of Alexandria", including the vocabulary of clothing, in which clothing was studied by type, such as the names of tops and underwear, the names of the head and shoes, the names of clothing parts and accessories. Thanks to this study, the historical and pedagogical progress of lexemes was revealed, and their functional and semantic description was given. The theoretical data were substantiated by examples from the epic.

Key words: Old Uzbek language, lexico-semantic, ancient Turkic language, its own layer, mastered layer, Arabic, Persian, conquest, isoficial composition, everyday vocabulary, clothing, vocabulary, lexeme, Sema

Kirish. Turkiy (eski o'zbek) tilning boyligi va jozibasi, unga xos keng imkoniyatlarning Navoiy ijodi misolida yaqqol ro'yobga chiqishi lingvistlarni adib merosi til xususiyatlarining chuqur ilmiy asosda tadqiq etish, buning natijasida eski o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik sathlari haqida nazariy to'xtamlarga kelishgiga turtki bo'ldi.

Mazkur yo'nalishda turkologiya hamda o'zbek tilshunosligida ko'pdan -ko'p izlanishlar olib borildi, ilmiy asarlar, lug'atlar, risolalar, maqolalar chop etildi, anjumanlar chaqirildi. Navoiy asarlari til xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lami va miqdorining ko'pligi ularni alohida-alohida zikr etish imkonini bermaydi. Ammo navoiyshunoslikka salmoqli ulush qo'shgan A.K.Borovkov, A.N.Kononov, A.M.Shcherbak, G.Abdurahmonov, A.Rustamov, E.Fozilov, O.Usmonov, B.Bafojev, K.Eraslan, Ya.Ekmann, E.Umarov, B.Hasanov, M.Rahmatullayeva, A.Karimov, H.Dadaboyev, I. Nosirov, Z.Hamidov, S.O'zo'nder singari tilshunoslarning mehnatini e'tirof etish maqsadga muvofiq.

Navoiy asarlari tili leksikasi navoiyshunoslikda ancha ko'p o'rganilgan sath hisoblanadi. Shoir asarlari matnida qo'llangan leksemalar statistik metod nuqtai nazaridan aniqlangan[2], ularning leksik-semantik, stilistik, lingvopoetik xususiyatlari tadqiq etilgan[12], sinonimlar qatori[9] va ba'zi terminlar tizimi[4] ustida izlanishlar amalga oshirilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Keyingi yillarda tadqiqotchilarimiz tomonidan Alisher Navoiy asarlari leksikasi, lisoniy xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bir necha ilmiy ishlar tadqiq etildi. Jumladan, M.Tojiboyeva Alisher Navoiyning "Ilk devon"idagi arabcha so'zlarni leksik-semantik talqini ustida izlanish olib bordi [11], D.Abduvaliyeva Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Tarixi muluku ajam" asarlarining so'z boyligini tarixiy-etimologik, funksional-semantik va semantik-stilistik nuqtai nazardan o'rgandi[1], Sh.Xo'janiyozova Alisher Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari leksikasi tadqiqi ustida ish olib bordi [16], X.Muxammadiyev Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlaridagi maishiy leksika tadqiqini olib bordi [7], N.Umarovanning ilmiy ishi Alisher Navoiy asarlarida faol lug'aviy konseptlarning olamni lisoniy idrok etishdagi o'rnini aniqlashga bag'ishlangan bo'lib, unda eski o'zbek tilidagi konsept va kategoriyalarning milliy-lisoniy manzaradagi o'rni ochib berilgan [13].

Tahlil va natijalar. Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan turli sohalarga oid leksik birliklar qatorida maishiy sohaga oid so'zlarni, xususan, kiyim-kechak leksikasini tadqiq etish jamiyat va til tarixi hamda o'zbek tilining lug'at boyligidan boxabar bo'lishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu orqali o'zbek adabiy tilining ma'lum rivojlanish bosqichida leksemalar va ularning ma'no taraqqiyotini aniqlash, tarixiy-maishiy terminologiya va leksikologiyada kechgan so'z o'zlashtirish, umuman, leksik-semantik jarayonlarni kuzatish mumkin bo'ladi [7].

Badanni berkitish va yopish, shuningdek, yasanish, oroyish, ijtimoiy maqomini ko'rsatish uchun kiyiladigan, asosan, turli mato va teridan tikib tayyorlangan narsalarning umumiy nomi kiyim-kechak deyiladi[7]. Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni matnidagi kiyim-kechak va unga aloqador buyumlar o'zining qo'llanish vazifasiga ko'ra quyidagi leksik-semantik guruhlariga bo'linib o'rganildi:

1. Ustki va ichki kiyim nomlari: *javak* (550-bet), *dalq* (446), *pashmina* (241), *deklay/dakla* (482-bet), *to'n* (278-bet), *jubba* (594-bet), *xafton* (388-bet), *libos* (283-bet), *hulla* (200-bet), *albisa* (278-bet).

2. Bosh va oyoq kiyim nomlari: *taylason* (165-bet), *toj* (239-bet), *to'ppi* (269-bet), *xo'd* (416-bet), *bo'rk* (283-bet), *kuloh* (137-bet), *nimtag* (263-bet), *hijob* (236-bet) kabi.

3. Kiyim qismlari va liboslarga yordamchi buyum nomlari[7]: *kemuxti* (107-bet), *etak* (560-bet), *domona* (461-bet), *yalov* (593-bet), *o'tag'a/o'tog'a* (565), *atlas* (283-bet), *harir* (133-bet), *katon* (101-bet) kabi.

Ba'zi bir istilohlarning leksik-semantik xususiyatlariga e'tibor qaratamiz:

Javak -shevaga xos so'z bo'lib, O'zbek tilining izohli lug'atida "*isirg'aning quyi qismi*" ma'nosida uchraydi (O'TIL, II, 61). Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligida esa "*yo'l-yo'l matodan tikilgan paranjining bir turi*" (ANATIL, I, 550) ma'nosida qo'llanilgan:

Javak atlas aylab o'ziga libos,

Kiyib bo'rk o'rnida boshig'a tos. (SI, 283)

O'zbek tilining izohli lug'atida **paranji** [ا.فرجيج-shayhlarning ham o'zi, ham yangi keng ustki kiyimi] etn. "*Ko'pchilik musulmon ayollar begona erkaklarga ochiq ko'rinmaslik uchun boshga yopinib yuradigan, bichimi keng va uzun to'n shaklidagi, sohta yengli yoping'ich*" (yuz chachvon bilan berkitiladi) tarzida keltirilgan.

Bugungi kunda tilimizda faol qo'llanadigan va barchaga tushunarli bo'lgan **libos** leksemasi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, umuman, "*kuium, libos*" (ANATIL, II, 173) маъноси билдиради:

Javak atlas aylab o'ziga libos,

Kiyib bo'rk o'rnida boshig'a tos. (SI, 283)

Qadimgi turkiy tilga oid manbalarda ham bu leksema “*kiyim, libos*” ma'nolarida uchraydi: *tākābbūr libasīn kejīp* (DTS, 333).

“*Oldi ochiq, paxtali yoki paxtasiz uzun ustki milliy kiyim; chopon*” (O'TIL, IV, 238) ma'nosini ifodalaydigan **to'n** leksemasi Alisher Navoiy asarlari tilida “*kiyim, sirtqi kiyim, chopon; po'stin*” (ANATIL, III, 268) ma'nosini ifodalagan:

Ikki yuzga ham deklayu to'n berib,

Yalang to'n alarcha yana o'n berib. (SI, 278)

Ba'zi o'rinlarda to'n leksemasi **babr to'n** birikma tarkibida kelib, “*yo'lbars terisidan qilingan kiyim*” [3] semasini ifodalaydi:

Palangina bargustvon otig'a,

Kiyib babr to'n xalq ofotig'a. (SI, 181)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida [a. كەنج-*keng* yengli ustki kiyim] shv. “*Ko'ylak bichimida tikilgan paxtali issiq kiyim*” (O'TIL, II, 110) ma'nosida ishlatilishda davom etib kelayotgan **jubba** istilohi “Saddi Iskandariy dostoni tilida “*bo'yi, yengi uzun keng to'n*” (ANATIL, I, 595) ma'nosida qo'llanilgan:

Yana uch to'qqiz davlat arkonig'a,

To'nu jubba birla aning yonig'a. (SI, 278)

Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan lug'atlarda **dalq**- “*janda, darveshlar kiyimi*” (ANATIL, I, 446); **pashmina** esa - “*jundan ishlangan mato*” (ANATIL, II, 569) ma'nosida izohlangan. “Saddi Iskandariy” dostoni tilida bu leksemalar izofali birikma hosil qilib “**dalqi pashmina**” ko'rinishida “*jundan ishlangan matodan tikilgan janda, ya'ni darveshlar kiyimi*” ma'nosini ifodalagan:

Biri nolai dardnok aylabon,

Biri dalqi pashmina chok aylabon. (SI, 241)

Deklay/dakla yana bir libos turi bo'lib, Alisher Navoiy asarlariga oid lug'atlarda bu so'z “*engi qisqa ustki kiyim*” (ANATIL, I, 482) tarzida qayd etilgan:

Ikki yuzga ham deklayu to'n berib,

Yalang to'n alarcha yana o'n berib. (SI, 278)

Hulla -yana bir ustki kiyim nomi. Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlarda ushbu istilohning ma'nosi “*bezakli kiyim, ziynat libosi; nafis matodan tikilgan kiyim*” sifatida izohlangan. “Saddi Iskandariy” dostonidan keltirilgan uchbu misrada esa **hullai Chin** izofali birikma tarkibida kelib “**Chin shoyisi, ipakli kiyimi**” (ANATIL, IV, 200) ma'nosida ko'zga tashlanadi:

Bezab tomu toshini oyin bila,

Musavvar bari hullai Chin bila. (SI, 293)

Xafton-yana bir ustki kiyim nomi. Uning izohi lug'atlarda “*sovit ostidan kiyiladigan to'n, kaftan*” (ANATIL, III, 388) tarzida keltirilgan. Ushbu istilohni “Saddi Iskandariy” dostoni so'z boyligida ham ko'rishimiz mumkin:

Sinonlar sarig' rang, qalqon dag'i,

Kejimlar sarig' jins, xafton dag'i. (SI, 261)

Po'stin-[ف. پوستين-**po'stin, shuba**] Mo'ynali, oshlangan teridan tikilgan uzun, issiq uzun ustki qishlik kiyim (O'TIL, III, 330), ya'ni “*junini to'kmay oshlangan teridan (qo'y terisidan) chopon shaklida tikiladigan sovuqda kiyiladigan ustki kiyim*” ma'nosini ifodalaydi. Tadqiqotchi X.Mahammadiyev [7] o'zining ilmiy izlanishlarida **po'stin** leksemasi forsiy o'zlashma ekanligini, uning quyidagi, ya'ni, “*tulki po'stin-astari tulki mo'ynasidan; barra po'stin-barra qo'y terisidan (oshlab); suvsar po'stin-astari suvsar mo'ynasidan tikiladigan*” turlari borligini aytib o'tadi. “Saddi Iskandariy” dostonidan keltirilgan ushbu misralarda esa ushbu leksema “**qo'zi po'stin**” ko'rinishida “*qo'zi terisidan tayyorlangan ustki kiyim*” manosi qo'llangan:

*Qo'zi po'stin ichra pinhon bo'lub,
Hamal burjida mehri raxshon bo'lub.* (SI, 199)

Bosh kiyimlarining oltoy xalqlari tarixida o'ziga xos o'rni bo'lgan. Bosh kiyimlari ko'chmanchi aholi o'rtasida quyoshdan, sovuqdan, qordan, yomg'irdan va shamoldan himoyalash vositasi sifatida qo'llanilgan. Ular janglarda qalqon vazifasini o'tagan [14].

[Esk. Oshlangan qorako'l teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, telpak] (O'TIL, I, 697) ma'nosidagi **börk** istilohi qadimgi turkiy til davriga oid bitiktoshlarda "qalpoq" semasini ifodalaydi: *burun başqa börkni kejär baş keräk* (DTS, 118); *neçä baş beđüsä beđük börk keđür* (QBN, 43); *ol maņa börk qıdışdı* (MK, II, 93) Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni tilida ham "bosh kiyim; qalpoq, telpak" (ANATIL, I, 346) ma'nosida qo'llanganini ko'rishimiz mumkin:

*Qaro bo'rkin egri qo'yub boshig'a,
Yetib bir qirog'i qaro qoshig'a.* (SI, 199)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida [a. حجاب - yopinchiq; parda; niqob; to'siq] "yuzga tutiladigan parda, to'siq" ma'nosini ifodalaydigan **hijob** leksemasi "Saddi Iskandariy" dostoni tilida ham "yopinchiq, parda, to'siq" (ANATIL, IV, 175) ma'nosida ifodalangan:

*Chu raf' aylading ul hijobin aning,
Fuzun aylading ishqı tobin aning.* (SI, 236)

Toj leksemasi izohli lug'atlarda [a. تاج -toj, gulchambar; jig'a; gultoj] "shohlarning hukmronlik ramzi bo'lgan, qimmatbaho toshlar qadalgan ziynatli bosh kiyimi" (O'TIL, IV, 132) ma'nosini ifodalaydi. Asar tilida ushbu istilohni "toj, hukmdorlarning javharlar qadalgan bosh kiyimi" (ANATIL, III, 239) ma'nosida ko'rishimiz mumkin:

*Kelib qo'ydilar boshig'a toji zar,
Libosi zar ustiga zarrin kamar.* (SI, 246)

Kuloh leksemasi [f. كلاه -bosh kiyimi, kuloh] "tepa tomoni ingichkalashib chiqqan qalpoq, bosh kiyimi (asosan qalandar, darveshlar kiyadigan uchli qalpoq)" ma'nosini ifodalaydi.

Quyidagi misralarda esa har ikkala leksema "toju kuloh" izofali birikma tarkibida kelib, "shohlik mansabi" ma'nosini ham ifoda etgan:

*Jahon mulkida mustaqil podshoh,
Anga topshurub shohlar toju kuloh.* (SI, 255)

"Avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to'garak yoki to'rtburchak shakldagi bosh kiyimi" (O'TIL,) ma'nosini ifodalovchi **do'ppi** leksemasi asar tilida **to'ppi** (ANATIL, III, 269) shaklida qo'llanilgan:

*Dovulg'a bo'lub to'ppi yanglig' bari,
O'tog'a bosh uzra sarig' qush pari.* (SI, 133)

Ushbu misralarda jangda boshni himoya qilish uchun kiyiladigan *dovulg'a (dubulg'a)* bosh kiyimi *to'ppi* "do'ppi"ga o'xshatilmoqda [7].

Nimtarg- yana bir bosh kiyim nomi. Lug'atlarda "boshga kiyiladigan kiyim, dubulg'aning bir turi"; "chodir, soyabon" ma'nosida uchraydi (ANATIL, II, 461). "Saddi Iskandariy" dostonida bu istiloh *dubulg'a* ma'nosida kelgan:

*Qizil xuddin boshida nimtarg,
Ki vahmidin o'lub o'lum holi marg.* (SI, 263)

Taylason- lug'atlarda shunday ta'riflangan: "rido, boshga, bo'yinga solib, orqaga tashlab yuriladigan chodirdek narsa" (ANATIL, III, 165-bet). Asar tilida ham shu ma'noda ifodalangan:

*Fano taylasonini qilg'ay kafan,
Kafan bas anga, balki gardi mihan.* (SI, 140)

Kamar- liboslarga yordamchi buyumlardan biri sanaladi. Hozirgi kunda **kamar** istilohi [f. كمر -bel, belbog'] "*kiyim ustidan belga bog'lanadigan, odatda ko'ndan qilinadigan to'qali enli tasma; qayish*" ma'nosini ifodalaydi. "Saddi Iskandariy dostoni tilida "*belbog; qayish belbog*" (ANATIL, II, 94) ma'nosida kelgan:

Kelib qo'ydilar boshig'a toji zar,

Libosi zar ustiga zarrin **kamar**. (SI, 246)

Asar tilida **kemuxti** istilohi **kamar** so'ziga sinonim sifatida "*charm, qayish*" (ANATIL, II, 107) ma'nosida uchraydi:

Qilich solsa xorani aylab shikof,

Anga xoro **kemuxti** o'lub g'ilof. (SI, 293)

Liboslarga yordamchi buyum sifatida yana **o'tag'a/o'tog'a** istilohini keltirishimiz mumkin. Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan lug'atlarda **o'tag'a/o'tog'a** istilohining "*boshga taqiladigan jig'a*"; "*dubulg'aga sanchilgan qush pati*" (ANAIL, III, 615) kabi ma'nolari borligi ta'kidlanadi. Ushbu istilohni "Saddi Iskandariy" dostoni tilida ham uchratishimiz mumkin:

O'tog'a tikib xudida savsaniy,

Bo'lub g'unchadin savsan ochmoq fani. (SI, 82)

Bundan tashqari "Saddi Iskandariy" dostonida **katon** istilohini ko'rishimiz mumkin. **Katon** istilohi **asar tilida** "*kanopdan to'qilgan mato, kiyimlik*" (ANATIL, II, 101) mazmunida namoyon bo'ladi.

Yashag'an soyi donish ichra yotib,

Katondek necha sekirib, ko'rkayib. (SI, 149)

Hozirgi kunda [a. اطلال-tekis, silliq; ipakdan to'qilgan mayin mato] "*Bir tomoni yaltiroq, guldor, kudunglangan mahalliy ipak gazlama*" ma'nosini ifodalaydigan **atlas** leksemasi qadimgi turkiy til manbalarida libos ma'nosida uchrasa: *Qali kejsän atlas unutma bözüñ* (DTS, 5), "Saddi Iskandariy" dostoni tilida esa "*atlas, gazlama*" (ANATIL, I, 133) ma'nosini ifodalaydi:

Javak atlas aylab o'ziga libos,

Kiyib bo'rk o'rnida boshig'a tos. (SI, 283)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida [a. حرير-ipak shoyi mato] "*yupqa ipak gazlama; yupqa nozik gazlama*" (O'TIL, V, 509) ma'nosini ifodalaydigan **harir** leksemasi asar tilida "*ipak, ipak mato, yupqa va nozik mato*" (ANATIL, IV, 162) ma'nosini ifoda etganini ko'rishimiz mumkin:

Dovulg'onda chiniy yalov dilpazir,

Yana javshan ustiga chiniy harir. (SI, 133)

Etimologik lug'atlarda **etak** leksemasi "*ustki uzun kiyimning past qismi*" tarzida izohlangan. **Etak** so'zi qadimda "*ustki kiyimning pastiga qo'shiladigan alohida mato*" ma'nosini bildirgan, "*kiyimning ajralmas qismi*" ma'nosi keyinchalik yuzaga kelgan (O'TEL, I, 470). Asardan keltirilgan quyidagi misralarda esa **etak** leksemasi "*etak silkimoq*" ibora tarkibida kelib, "*yuz qaytarmoq, voz kechmoq, tark qilmoq*" (ANATIL, III, 560) semasini ifodalagan:

Qadam tortqan xalq abvobidin,

Etak silkkan xalq asbobidin. (SI, 274)

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni tilida **etakning** forsiy ma'nodoshi **domon/domona** ham qo'llangan. Navoiy asarlari lug'atida **domona** [f. دامانه - "*kiyim etagi, o'ngiri; oxir, ket; tog'ning etagi*"] tarzida izohlangan. Alisher Navoiy asarlari tilida **etak, domona** leksemalarining metafora yo'li bilan ma'no ko'chishi uchraydi [7]: "*Agarchi o't tog' etagin kuydurmagay, ammo quyosh axtarig'a nechuk eta olg'oy*" (NAL, 710).

Anga tegru har kun o'zi o'tlanib,

Hamul tog' domonasin aylanib. (SI, 521)

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida kiyim-kechak nomlari nafaqat o'z qatlamga oid leksemalar (*javak, bo'rk,*

to'n, xafton, deklay/dakla), shuningdek, o'zlashgan qatlamga oid leksemalar bilan ham ifodalanganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, fors tilidan o'zlashgan so'zlar qatorini *po'stin, pashmina, nimtarg, kuloh, kamar* kabi istilohlar tashkil qilsa, arab tilidan o'zlashgan so'zlar qatoriga esa quyidagilarni misol tariqasida keltirish mumkin: *toj, hijob, harir, atlas, jubba, rido, taylason* kabi. Asarda qo'llanilgan kiyim-kechakka oid so'zlarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish, liboslarning nomlanishi, etimologiyasi, qanday matodan tayyorlangani, kiyim-kechaklarning qismlari, liboslarga yordamchi buyumlar va ularni ifodalaydigan istilohlar haqida kengroq tushuncha beradi.

Sharhli qisqartmalar

1. ANATIL - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. -Тошкент, 1983-1985.
2. ДТС - Древнетюркский словарь. -Л., 1969. -676.
3. NAL – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –782 б.
4. SI – “Садди Искандарий”. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993.
5. O'TIL - O'zbek tilining izohli lug'ati. T.1-VI.-Toshkent, 2023.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдувалиева Д. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. -Тошкент, 2017. -159 б.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. -157 б.
3. Berdak Yusuf. Navoiy tili lug'ati. I jild. -T., 2018. - 495 b.
4. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990.
5. Каримов А. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 1974.
6. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1969.
7. Muhammadiyev X. Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlaridagi maishiy leksika. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. -Jizzax, 20222.
8. Насыров И. Лексика “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1980.
9. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Наваи (на материале “Наводир ан-нихоя”): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.
10. Санакулов У. Исследование языка памятника XV в. “Мухокамат-ул-лугатайн” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1971.
11. Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон” идаги арабча сўзларнинг лексик семантик талкини. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001.
12. Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов “Хазойин-ул-маоний” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Л., 1968.

Raximov Mirzali Rabbimovich,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi (PhD)
raximovmirzali@gmail.com

ILOVA KONSTRUKSIYSALARINING ILMIY TADQIQI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilova hodisasini o'rganish jarayonida olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlar, jumladan, uning hosil bo'lishi, qo'llanilishi va bir qator tilshunos olimlarning fikr - mulohazalari bilan atroflicha tanishish, hozirgi kungacha to'lig'icha tadqiq qilinmagan dolzarb mavzulardan biri ekanligini batafsil ilmiy manbalarga tayangan holda yoritilgan. Shu bilan birga ilova hodisasi va ilova elementlarining bugungi kundagi dolzarb mavzu sifatida tadqiq etilishi haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: ilova hodisa, ilova element, sintaktik butunlik, strukturaviy tuzulish, kommunikativ nutq birliklari, lingvistik hodisa.

Аннотация. В этой статье рассматриваются исследования и разработки, проведенные в процессе изучения явления присоединения, включая подробное введение в его формирование, применение и отзывы ряда ученых-лингвистов, опирающихся на подробные научные источники, что это одна из актуальных тем, которые до сих пор не были полностью исследованы. В то же время предоставляется информация о событии приложения и исследовании элементов приложения как актуальной темы сегодня.

Ключевые слова: событие приложения, элемент приложения, синтаксическое целое, структурная структура, коммуникативных речевых единиц, языковое явление.

Annotation. This article examines the research and development carried out in the process of studying the phenomenon of attachment, including a detailed introduction to its formation, application, and feedback from a number of linguistic scientists based on detailed scientific sources that this is one of the relevant topics that has not yet been fully investigated. At the same time, information is provided about the app event and the exploration of app elements as a relevant topic today.

Key words: application event, application element, syntaktik whole, structural strukture, kommunikative speech units, linguistik phenomenon.

Kirish. Tilshunoslik fanida so'z birikmalari va gapning grammatik tuzilishini o'rganish jarayonida ilova konstruksiyalari alohida ilmiy e'tiborga molik hodisa hisoblanadi. Chunki ilova (appozitiv) konstruksiyalar tilning sintaktik, semantik va stilistik tizimida o'ziga xos o'rin egallaydi. Ular so'zlovchining fikrini aniqlashtirish, izohlash yoki qo'shimcha ma'no berish kabi vazifalarni bajaradi. Shu boisdan ham ilova konstruksiyalarini o'rganish nafaqat grammatik tizimni chuqurroq anglashga, balki tildagi mantiqiy va kommunikativ munosabatlarni yoritishga xizmat qiladi.

O'zbek tili sintaksisida ilova konstruksiyalarining ilmiy tahlili XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol ravishda olib borila boshlagan. Biroq hozirgi davrda globalizatsiya, tarjima jarayonlari va tilshunoslikning pragmatik yo'nalishda rivojlanishi natijasida bu masalaga yangi ilmiy yondashuvlar zarurati tug'ilmoqda. Til tizimida ilova hodisasining o'ri, ularning grammatik shakllanish xususiyatlari, semantik yuklamalari hamda boshqa sintaktik birliklardan farqlovchi jihatlarini qayta ko'rib chiqish ilmiy jihatdan dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, chet tillari, jumladan ingliz, rus va fransuz tillaridagi appozitiv tuzilmalar bilan o'zbek tili misolida qiyosiy tahlil olib borish bugungi kunda ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Ilova konstruksiyalari asosan ot turkumiga oid birliklar bilan bog'liq bo'lib, ular orasida grammatik jihatdan mustaqillik va bog'liqlik o'rtasida o'ziga xos muvozanat mavjud. Masalan, "Shoir Abdulla Oripov" yoki "O'zbekiston poytaxti — Toshkent" kabi birliklarda ilova so'zlovchining fikrini aniqlashtiradi, subyektga xos xususiyat yoki tavsifni qo'shimcha tarzda ifodalaydi. Shu jihatdan, ilova konstruksiyalari tilning stilistik imkoniyatlarini kengaytiruvchi, nutqni boyituvchi va ma'naviy-estetik ma'no yukini oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tilshunoslikning turli yo'nalishlarida — struktur, funksional, kommunikativ va kognitiv tahlillarda ilova konstruksiyalariga turlicha yondashuvlar mavjud. Struktur yondashuvda ular grammatik tuzilish jihatidan o'rganilsa, funksional yondashuvda ularning nutqdagi vazifasi va maqsadi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan ilova konstruksiyalari inson tafakkuri, bilish jarayoni va konseptual tizimni ifodalovchi vosita sifatida o'rganiladi.

Bugungi kunda o'zbek tili grammatikasi, ayniqsa, sintaksis tizimini chuqurlashtirishda zamonaviy lingvistik yondashuvlar, shu jumladan, ilova konstruksiyalarining ilmiy tahlili alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Ular nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki amaliy sohalarida — tarjimashunoslik, kompyuter lingvistikasi, matn tahlili va ta'lim metodikasida ham qo'llanilmoqda. Ayniqsa, til o'rgatish jarayonida ilova konstruksiyalarining to'g'ri qo'llanishi o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, mazkur maqolada o'zbek tilidagi ilova konstruksiyalarining shakliy va ma'noviy xususiyatlari, ularning nutqdagi vazifasi hamda boshqa tillardagi o'xshash va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u o'zbek tili sintaksisini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida yangicha talqin etish, shuningdek, amaliy nutq madaniyatini boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligada olib borilayotgan keyingi yillardagi ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar, ilovali elementlar bilan bog'liq bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlari salmog'i ortib borayotganligini ko'rishishimiz mumkin. Bunday ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarni hozirgi zamon rus tilshunoslari S.E.Kryuchkov, M.E.Shafiro, N.S.Valgina, A.P.Velichuk, F.P.Sidorova, belarus tilshunosi L.I.Burak, hozirgi zamon o'zbek tilshunolaridan F. Abdurahmonov, A. Mamajonov, B. Maksimov, A.A. G'afforov va boshqalar tomonidan olib borilgan izlanishlar fikrimiz isbotidir. Ular ilova hodisasi haqida ma'lum tushunchalar berib, ushbu sintaktik qurilmaning strukturaviy turlari, ilova konstruksiya tarkibida bajarib keladigan funksiyalari, ularning sintaktik-semantik xususiyatlari, va o'ziga xos ma'no nozikliklarini tadqiq qilishgan.

Ilova hodisasi muammosi, ilova konstruksiyalar masalasi german tilshunosligida ham ma'lum darajada o'rganilgan. Bu sohada M.T.Gaybova, T.F.Glebskaya, A.A.Kobrina, B.M.Milk, Ya.K.Moyseychuk, M.Ya.Blox, E.M.Gjanyans, G.M.Astapova, D.Sh.Tuyakayevalar o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ular o'zlarining ilmiy izlanishlarida hozirgi zamon ingliz tili materialida ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar, ilovali elementlarning leksik- semantik, sintaktik, struktur, stilistik xususiyatlarini ochib berishga harakat qilishgan.

Masalan, M.T.Gaybova ingliz tilida ilova konstruksiyalar, ularning badiiy prozada bajarib keladigan stilistik funksiyalarini tadqiq qiladi. Uning fikricha, "ilova konstruksiyalar badiiy matnda ma'lum stilistik vazifani bajarib keladi va matnning ta'sir kuchini, uning emotsionalligini oshirishga xizmat qiladi" [5: 17].

V.M.Milk esa, hozirgi zamon ingliz tilida ilova konstruksiyaning intonatsiyasini rus tiliga qiyoslagan holda o'rganib, bu borada quyidagilarni ta'kidlaydi. "Ilova konstruksiyada intonatsiya muhim ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Ilovali element asosiy ifodadan keyin turadi, gap tugagandan so'ng, nutqdan keyin ilovali element keladi, uni nutqda intonatsiya orqali aniq ko'rsatish lozim [8: 12].

Tadqiqotchi D.Sh.Tuyakayeva hozirgi zamon ingliz tilida ilova konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini o'rganib, ilovali elementlar funksiyasida keladigan ikkinchi darajali bo'laklar, xususan, aniqlovchilarni tadqiq qilib, ular haqidagi fikrini quyidagicha bildiradi. Uning ilmiy xulosalariga ko'ra, "Ilova konstruksiyalar tarkibida aniqlovchilar kengaytirilgan shaklda kelsa, ularning ilovali elementlar sifatida ma'lum funksiyalarni bajarib kelishiga qulay sharoit yaratadi [13: 53]. Bundan ko'rinadiki, tadqiqotchi ingliz tili ilova konstruksiyalari tarkibidagi ilovali elementlarning yuzaga kelishini va ularning badiiy asarlarda tarqalish darajasini ma'lum sintaktik yo'llar orqali izohlab berishga harakat qilgan. Bu yerda shuni tushunishimiz mumkinki, ilova konstruksiyalarni o'rganishda, uni faqat bir tomonlama, ya'ni sintaktik tomondan talqin qilish yaxshi natija bermaydi, shuning uchun ularning semantik, stilistik, tipologik va boshqa tomonlariga ham e'tibor qaratilsa, ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Bu sohada hozirgi zamon nemis tili materiallari asosida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari e'tiborga loyiq. Tadqiqotchilar Z.B.Bubnite, V.V.Gavrilova, N.N.Golikova, N.T.Palamarchuk, A.M.Polikarpov, M.R.Savkova, L.I.Sokolova, M.Ya.Vays, V.Dressler, O.N.Krot, Ye.F.Roslyakovalar o'z ilmiy izlanishlarida ilova konstruksiyalar, ilovali elementlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning turli funksiyalarini o'rganib, o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirgan.

Masalan V.V.Gavrilova ilova konstruksiyalar, ularning hozirgi zamon nemis badiiy adabiyotida stilistik qo'llanishi masalalarini tadqiq qilib, bu borada quyidagi o'zining mulohazalarini keltirib o'tadi: "Ilovali konstruksiyalarning badiiy matnda qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy tasvir vositalarining ilova konstruksiya sifatida bajaradigan stilistik funksiyalarini alohida ta'kidlash lozim, ular kitobxonda emotsionallikni kuchaytirish, ma'lum qiziqish uyg'otishga xizmat qiladi" [4: 18].

Shuningke Ya.K.Moyseychuk o'zining tadqiqot ishida hozirgi zamon german tillari, xususan nemis va ingliz tillarida sintaktik konstruksiyalarning faollashuvi, ularning dialogik nutqda qo'llanishi masalalarini tadqiq qiladi [7]. Shu jihatdan olib qaralganda, L.I.Sokolovning ilmiy izlanishlari diqqat e'tiborni tortadi. U hozirgi zamon nemis tili materialida tadqiqot olib borib, ilova konstruksiyalarning kommunikativ sintaksis hodisasi sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatib o'tadi [11]. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ilova konstruksiyalarga xos bo'lgan sintaktik xususiyatlardan yana biri bunday konstruksiyalar orasidagi sintaktik aloqalarning shakllanishi va ifodalanishida namoyon bo'ladi. Kommunikativ sintaksis hodisasi sifatida ilova konstruksiyalarni tashkil etuvchi komponentlar orasidagi sintaktik aloqa vositalari ushbu konstruksiyalar tarkibida keladigan kontaktli so'zlar, ya'ni so'z birikmalari, so'zlar, fe'lli birikmalar yordamida, ayrim hollarda bog'lovchilar yordamida ifodalanib keladi.

Metodologiya. Ilova konstruksiya tarkibidagi ilovali elementlar tomonidan asosiy ifoda (gap)ning mazmun-mohiyatiga yoki asosiy ifodaning ma'lum bir tarkibiy qismiga ilova qilinayotgan qo'shimcha ma'no quyidagicha kommunikativ xususiyatlarini namoyon qilishi mumkin: asosiy ifodaning mazmunini konkretlashtirish, uni to'ldirish, izohlash, ma'noni reallashtirish, ayrim hollarda umumlashtirish xususiyatlari hisobga olinadi. Ta'kidlash joizki, ilova konstruksiya elementlarining kommunikativ funksiyalari quyidagi o'ziga xos xususiyatlarni keltirib chiqaradi, bunday xususiyatlar sodir bo'layotgan voqea-hodisalarning realligini, ketma-ket sodir bo'lishini, paytini, maqsadini, o'rnini, natijasini va boshqa xususiyatlarini ifodalab keladi.

Ilova konstruksiyada asosiy ifodaga birikib keladigan ilovali elementlarning sonini ortib borishi uning stilistik funksiyasining kengayishiga ham olib kelishi mumkin, bunday holda ilova konstruksiya tarkibidagi gaplarning struktura jihatdan tuzulishi ma'lum darajada soddalashgan ko'rinishga ega bo'ladi.

Shu o'rinda M.Ya.Vaysning nemis tili materiallari asosida olib borgan ilmiy izlanishlari muhim ahamiyatga ega. Uning ta'kidlashicha, "hozirgi nemis tilida ilova hodisasi sintaktik stilistik hodisa sifatida tadqiq qilinadi. Uning stilistik vazifasi gap tuzilishini soddalashtirish, ya'ni ayrim gap bo'laklarini tejash, ba'zilarini takror qo'llashda namoyon bo'ladi" [3:142].

L.I.Sokolovning fikr-mulohazalariga qo'shilgan holda, bu borada ba'zi xulosalarni bildirishni o'rindidir. Ilova konstruksiyalar tarkibidagi ilova elementlarning kommunikativ funksiyalari o'ziga xos shakllanadi. Ayrim hollarda, ilovali elementlar o'zlarining ma'no xususiyatlari bilan asosiy ifoda (gap) tomonidan bildirilayotgan mazmunni konkretlashtirib, izohlab, to'ldirib kelsa, ba'zan esa, faqat asosiy ifoda mazmunini to'ldirib, izohlab, aniqlashtirib qolmasdan, balki ana shu ilovali elementlar tomonidan bildirilayotgan qo'shimcha ma'no xususiyatini ham aniqlashtirib, izohlab, to'ldirib keladi va unga modallik xarakterini beradi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, ilova konstruksiya tarkibida faollashayotgan ilovali elementlarning strukturasiga ko'ra kengayishi ularning ma'no mazmunining ham ortishiga olib keladi.

Natijalar va muhokama. Gapning ajratilgan bo'laklariga, ilovali elementlarga xos bo'lgan ayrim xususiyatlar taniqli germanshunos olim V.G.Admoni konsepsiyalarida quyidagi fikrlari bilan mustahkamlanadi: Ajratilgan gap bo'laklari bu "qo'shib yozish yoki qo'shimcha (ilova) qilish" ning mahsulidir. Til unsurlarining qo'shimcha sifatida kiritilishi so'z va so'z birikmalari orasida sintaktik munosabatlarning mavjudligi bilan bog'liq" [2; 69]. Haqiqatdan ham, sintaktik munosabatlar bor joyda albatta sintaktik o'zgarishlar vujudga keladi. Bunday o'zgarishlar nafaqat ajratilish, ilova qilish jarayoniga, balki ajratilish, qo'shimcha qilinish imkoniga ega bo'lgan gap bo'laklarining matn doirasida yoyilish darajasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Buning natijasida matn doirasidagi ajratilgan gap bo'laklarining yoyilish darajasi ham har xil bo'lishi mumkin.

V.G.Admoni tomonidan keltirilgan bu fikr nemis tili sintaksisi bo'yicha chop etilgan "Введение в синтаксис современного немецкого языка" nomli ilmiy- nazariy monografiyasida nafaqat ajratilgan gap bo'laklarining matn doirasida yoyilish darajasiga aniqlik kiritilgan, shuningdek, qaysi gap bo'laklari ilovali elementlar funksiyasida kela olishi mumkin degan muammoli savolning yechilishiga ham katta yordam beradi. Olimning ta'kidlashicha, "Fe'lning tuslanadigan shaklidan tashqari, gapning hamma bo'laklari ajratish hodisasiga uchrashi mumkin" [1; 82]. Uning har qanday gap bo'lagi gapning ilovali elementlari funksiyasida kela oladi degan fikrini isbotlash maqsadida, germanshunos olim E.V.Guliga, va M.D.Natansonlarning hammualliflikda chop etgan "Syntax der deutschen Gegenwartssprache" nomli o'quv qo'llanmasida ajratilgan gap bo'laklari haqidagi: "Die abgesonderten Satzabschnitte erfüllen die Funktion eines Satzgliedes und zwar sowohl eines Hauptgliedes als auch eines Nebengliedes; Hauptglieder werden seltener angesondert" [6; 79] degan xulosasini bu yerda keltirishni o'rindidir. E.V.Guliganing mazkur fikri gapning bosh bo'laklari ham ajratilgan gap bo'laklari funksiyasida kela olishini alohida ta'kidlaydi. Mualliflarning ushbu fikrini isbotlash maqsadida quyidagi misollarni keltiramiz: **Die Klein, die machen es gerne.** Yoki, **Da müssen wir alles erledigen, du und ich.**

Shunday qilib, bu yerda misollarda "die Kleine" va "du und ich" ega-ajratilgan (ilova qilingan) gap bo'lagi funksiyasini bajarib kelayapti. Mualliflarning yuqorida keltirgan misollar tahlilidan, barcha gap bo'laklari ham ajratilgan (ilova qilingan) gap bo'laklari funksiyalarida kela olishi mumkin degan xulosasi: birinchidan, shu soha bo'yicha keltirilgan fikr-mulohazalarning qisman o'zgarishiga; ikkinchidan, gapning ilovali elementlarini o'rganishga bag'ishlangan ayrim muammoli masalalarning to'g'ri yechimi ekanligiga asos bo'la oladi.

Nemis tilshunos olimi German Paul o'zining "Deutsche Grammatik" asarining IV tomida nemis tilida predloglar, ularning paydo bo'lish tarixi, qo'llanilishi haqida to'xtalib, predloglarning sintaktik aloqalar, sintaktik qurilmalarni hosil qilishdagi ahamiyati katta ekanligi [9; 156] haqida fikr mulohazalar bildiradi. German Paulning ushbu mulohazasini va

uning tadqiqot ishlarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: predloglarning bunday xususiyatlari, ularning o'zgaruvchanligi, matnda keng qo'llanishi xuddi ilovali elementlarning badiiy matnlarda yoyilish darajasiga aynan o'xshash holatni bildirib keladi va yozuvchining individual uslubida matn doirasida namoyon bo'ladi. Taniqli o'zbek tilshunos olimi B.T.Tursunov bu masalaga ilmiy jihatdan yondashib, quyidagi fikrni bildiradi: " tilda mavjud bo'lgan ayrim grammatik kategoriyalarni aniqlashda unga matn nuqtai nazaridan yondashish kerak" Ta'kidlash lozimki", deydi, u o'z fikrini davom ettirib, "u yoki bu yozuvchining individual uslubi ilova konstruksiyasi tarkibidagi ilovali elementlarning nafaqat matnda yoyilishi darajasiga, balki ularning ba'zi bir strukturaviy guruhlarining shakllanishiga ham o'zining ta'sirini ko'rsatishi mumkin" [12; 158]."

Albatta, matnlar (biz bu o'rinda matn ma'nosida yozuvchilarning badiiy va publitsistik asarlarini nazarda tutamiz) faqat ajratilgan (ilova qilingan) gap bo'laklarini aniqlash uchungina emas, balki sintaktik aloqalarini, xususan, ilova konstruksiyalarni aniqlash uchun ham muhim manba hisoblanadi. Biz keyingi qismlarda olimlarning ajratish (ilova) hodisasiga nisbatan aytgan fikr va mulohazalarini keltirishni davom ettirishimiz mumkin.

Xulosa. Shunday qilib, german tilshunosligida ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar muammosining o'rganilishiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalariga tayanib, quyidagicha fikr-mulohazalarni bildirish mumkin: haqiqatan ham, ilova konstruksiya va uning tarkibiy qismi bo'lgan ilovali elementlarga nisbatan yuqorida bildirilgan mulohazalar ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar muammosining nihoyatda dolzarb ekanligidan, ushbu mavzuning o'rganilishi o'zining uzoq tarixiga ega bo'lishidan qat'iy nazar, hozirgi kungacha mukammal, har tomonlama to'liq o'rganilmaganligidan dalolat beradi. Ta'kidlash joizki, ilova hodisasining lingvistik mohiyati hozirgi kungacha mavjud bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlarida to'liq va atroflicha o'rganilgan deb bo'lmaydi, buning sababi bizga ma'lum bo'lgan va ilova konstruksiyalarni o'rganishga bag'ishlangan ko'p sonli ilmiy tadqiqot ishlarida ham ushbu muammoning ayrim jihatlari ilmiy izlanuvchilarning diqqat-e'tiboridan chetda qolib kelmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ilova konstruksiya struktur-semantik ma'nosining nemis yozuvchilari asarlarining badiiy matnida ifodalanishi masalasi hozirgi tilshunoslikda monografik ko'rinishda tadqiq etilmagan. Bu narsa ilmiy tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'rsatadi va bu sohada dissertasiya tadqiqotini olib borish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahmonov, G'. (2015). *O'zbek tili sintaksisi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Jo'rayev, M. (2017). *O'zbek tilida gapning struktur turlari*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
3. Karimov, A. (2019). "Appozitiv konstruksiyalarning semantik va sintaktik xususiyatlari." *Filologiya masalalari jurnali*, 4(2), 55–62.
4. Mirtojiev, M. (2020). *Tilshunoslik nazariyasi asoslari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
5. Norman, B. (2014). *Apposition in Modern English Syntax*. Oxford: Oxford University Press.

*Nazarova Sabrina Allaberdi qizi,
Termiz davlat pedagogika institute 2-kurs tayanch doktoranti*

BOLALAR MUSIQA MAKTABIDA O'QUVCHILARNING CHOLG'U CHALISH BO'YICHA KREATIV QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI VA FORMATIV BAHOLASH ROLI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyalari va formativ baholashning roli o'rganiladi. Tadqiqotda o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish, individual yondashuvlarni qo'llash va musiqiy ko'nikmalarni samarali rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar taqdim etiladi. Formativ baholash orqali o'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmalari va ijodiy ifodasi kuchayadi.

Kalit so'zlar: Formativ baholash, kreativ qobiliyat, cholg'u asboblari, bolalar musiqa maktabi, pedagogik texnologiyalar.

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются технологии формирования творческих способностей учащихся в игре на музыкальных инструментах и роль формирующего оценивания в детской музыкальной школе. Исследование предлагает методические рекомендации, направленные на повышение творческой активности учеников, применение индивидуальных подходов и эффективное развитие музыкальных навыков. Формирующее оценивание способствует укреплению навыков самопроверки и творческого выражения учащихся.

Ключевые слова: Формирующее оценивание, творческие способности, музыкальные инструменты, детская музыкальная школа, педагогические технологии.

Abstract. This study explores technologies for developing students' creative abilities in playing musical instruments and the role of formative assessment in a children's music school. The research provides methodological recommendations aimed at enhancing students' creative activity, applying individual approaches, and effectively developing musical skills. Formative assessment strengthens students' self-evaluation skills and creative expression.

Key words: Formative assessment, creative abilities, musical instruments, children's music school, pedagogical technologies.

Kirish. Musiqa san'ati - insonning estetik didi, kreativ fikrlashi va hissiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydigan sohalardan biridir. Bolalar musiqa maktablarida o'quvchilarga cholg'u asboblarni chalishni o'rgatish jarayoni nafaqat texnik ko'nikmalarni shakllantirish, balki ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularning faolligini va kreativligini rag'batlantirish muhim pedagogik vazifalardan hisoblanadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida formativ baholash konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Formativ baholash o'quv jarayonida o'quvchining o'z-o'zini baholashini rivojlantirish, o'quvchining qobiliyatlarini doimiy monitoring qilish va pedagogik yordam ko'rsatishda samarali vosita sifatida qaraladi. Ayniqsa, musiqa ta'limida formativ baholash o'quvchilarning ijodiy ifodasi, notalarni o'qish va cholg'u asboblari turli texnikalarni qo'llashdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Bolalar musiqa maktabida kreativ qobiliyatlarni shakllantirish jarayoni nafaqat o'quvchining texnik mahoratini oshiradi, balki uning estetik tafakkuri, ijodiy fikrlashi va musiqa orqali o'zini ifoda etish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Shu bois, pedagogik jarayonda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va formativ baholash mexanizmlarini joriy etish muhim hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda samarali pedagogik texnologiyalarni aniqlash va formativ baholashning rolini o'rganishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: o'quvchilarning ijodiy salohiyatini baholash mezonlarini aniqlash, cholg'u chalish jarayonida individual yondashuvlarni qo'llash, va formativ baholash vositalari orqali o'quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish.

Shuningdek, ushbu tadqiqot amaliy jihatdan bolalar musiqa maktabidagi dars jarayonlarini yanada samarali tashkil etish va pedagogik jarayonda kreativlikni rag'batlantirishga qaratilgan tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ushbu tadqiqot doirasida bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyalari va formativ baholashning samaradorligi o'rganildi. Tadqiqot jarayonida kuzatuvlar, testlar, intervyu va amaliy mashg'ulotlar orqali olingan ma'lumotlar tahlil qilindi.

Darslar davomida o'quvchilarning cholg'u chalishdagi kreativ faolligi o'lchandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, formativ baholash qo'llanilganda o'quvchilarning ijodiy ifodasi va texnik mahorati sezilarli darajada oshadi. Masalan, o'quvchilar improvizatsiya mashqlarida va notalar asosida yangi musiqiy frazalarni yaratishda yanada faol bo'lishdi.

Tahlil natijalariga ko'ra, formativ baholash mexanizmlari (doimiy qayta aloqa, o'z-o'zini baholash, o'qituvchi tomonidan konstruktiv fikr bildirish) o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilar o'z xatolarini tezkor aniqlab, ularni tuzatishga harakat qilishadi, bu esa ijodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy mashg'ulotlarda interaktiv metodlar, individual yondashuv va kreativ topshiriqlar qo'llanilganda o'quvchilarning cholg'u chalish qobiliyatlari sezilarli darajada oshadi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ijodiy mashqlar va formativ baholashni uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning musiqiy tafakkuri kengayadi va ular yangi musiqiy ifodalarni yaratishda o'zlarini ishonchli his qiladilar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

Bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda formativ baholash samarali vosita hisoblanadi.

Interaktiv va individual pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradi.

Olingan natijalar musiqiy ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish va bolalarning kreativligini rag'batlantirishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari asosida kelgusida musiqa darslarida ijodiy mashg'ulotlar va formativ baholashni tizimli qo'llash tavsiya etiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda formativ baholash va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyatini tasdiqlaydi. Kuzatuv va amaliy mashg'ulotlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning ijodiy ifodasi, improvizatsiya qobiliyati va musiqiy tafakkuri darslarda qo'llanilgan interaktiv va individual yondashuvlar bilan bevosita bog'liq.

Formativ baholash mexanizmlari o'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi. Tadqiqot jarayonida kuzatilganidek, o'quvchilar o'z xatolarini aniqlash va ularni tuzatishga intilishadi, bu esa ijodiy jarayonni yanada samarali qiladi. Shu bilan birga, formativ baholash o'quvchilarning motivatsiyasini oshirib, musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy mashg'ulotlarda qo'llanilgan interaktiv usullar (masalan, improvizatsiya mashqlari, ijodiy topshiriqlar, guruh va individual ishlash) o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirdi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, pedagogik jarayonda texnologiyalarni tizimli va maqsadli qo'llash ijodiy faollikni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham ahamiyatlidir. Ular pedagoglarga musiqa darslarini samarali tashkil etish, o'quvchilarning kreativligini oshirish va formativ baholash vositalarini maqsadli qo'llash imkonini beradi. Shu bilan birga, olingan natijalar bolalar musiqa maktabi sharoitida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va ijodiy pedagogik yondashuvlarni kengaytirish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, bolalar musiqa maktabida cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonida formativ baholash va interaktiv pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning ijodiy faolligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kelgusida musiqa ta'limi jarayonida yangi metodik yondashuvlarni joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyalari va formativ baholashning pedagogik samaradorligini o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot jarayonida kuzatuv, testlar, intervyular va amaliy mashg'ulotlar orqali olingan natijalar tahlil qilindi, hamda o'quvchilarning ijodiy faolligi, texnik mahorati va musiqiy tafakkuri o'rganildi.

Bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini shakllantirish jarayoni pedagogik jihatdan samarali bo'lib, u o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda interaktiv va ijodiy mashg'ulotlar orqali amalga oshiriladi. O'quvchilarning improvizatsiya qilish, musiqiy frazalarni yaratish va ijodiy ifodani namoyon etish qobiliyatlari muntazam mashg'ulotlar orqali sezilarli darajada oshadi.

Formativ baholash mexanizmlari o'quvchilarning o'z-o'zini baholash, xatolarini aniqlash va ularni tuzatishga intilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, formativ baholash o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, ularni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi va ijodiy ifodalarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, pedagoglar formativ baholash orqali o'quvchilarning individual rivojlanish darajasini aniqlash va mashg'ulotlarni shunga moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Interaktiv va individual pedagogik texnologiyalarni tizimli qo'llash o'quvchilarning kreativ qobiliyatlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ijodiy mashg'ulotlar va formativ baholashni uyg'unlashtirish bolalarning musiqiy tafakkurini kengaytiradi, ularni yangi musiqiy ifodalarni yaratishga va o'zlarini erkin ifoda etishga undaydi.

Tadqiqot natijalari musiqiy pedagogik nazariyani boyitadi va bolalar musiqa maktabida darslarni samarali tashkil etish, ijodiy faollikni rag'batlantirish va formativ baholash vositalarini maqsadli qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kelgusida musiqa ta'limida yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda formativ baholash va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uyg'un qo'llash juda muhim hisoblanadi. Bu nafaqat o'quvchilarning texnik va ijodiy ko'nikmalarini oshiradi, balki ularning estetik tafakkurini, musiqaga qiziqishini va shaxsiy ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Tadqiqot natijalari pedagoglarga dars jarayonini yanada samarali tashkil etish va o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda qo'llash uchun muhim tavsiyalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. London: King's College.
2. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books.

3. Gordon, E. E. (2012). Learning Sequences in Music: Skill, Content, and Patterns. Chicago: GIA Publications.
4. Karlsen, K. (2005). Music Education and Creativity. London: Routledge.
5. Mirzaev, A. (2016). Bolalarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirish metodikasi. Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
6. Toshpulatova, G. (2018). Musiqa ta'limida kreativlikni shakllantirish texnologiyalari. Termiz: Termiz davlat pedagogika instituti.
7. Ergashev, N. (2019). Bolalar musiqa maktabida interfaol pedagogik texnologiyalar. Toshkent: O'zbekiston davlat san'at instituti nashriyoti.
8. Xolmatov, Sh. (2017). Musiqa darslarida ijodiy yondashuvlar. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
9. Black, P., & Wiliam, D. (2009). Developing the Theory of Formative Assessment. Educational Assessment Journal, 14(1), 5–31.
10. Gardner, H., & Hatch, T. (1989). Multiple Intelligences Go to School: Educational Implications of the Theory of Multiple Intelligences. Educational Researcher, 18(8), 4–10.

*Boymanov Jasur Isroil o'g'li,
Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti
Samarqand kampusi "Iqtisodiyot va muhandislik fanlari" kafedrası assistenti*

AXBOROT XAVFSIZLIGI TEXNOLOGIYALARINI FUNDAMENTAL O'QITISHNING TAMOYILLARI VA MAQSADLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada axborot xavfsizligi texnologiyalarini fundamental darajada o'qitishning asosiy tamoyillari, maqsad va vazifalari yoritilgan. Unda zamonaviy axborot tizimlarida xavfsizlikni ta'minlash uchun talab etiladigan nazariy bilimlar hamda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar va raqamli muhitda o'qitish metodlarining ahamiyati ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Axborot xavfsizligi, o'qitish tamoyillari, fundamental tayyorgarlik, raqamli texnologiyalar, kompetensiya.

Аннотация. В данной статье раскрываются основные принципы, цели и задачи фундаментального обучения технологиям информационной безопасности. Рассматриваются вопросы формирования теоретических знаний и практических навыков, необходимых для обеспечения безопасности в современных информационных системах. Также подчеркивается значение компетентностного подхода, инновационных педагогических технологий и методов обучения в цифровой среде.

Ключевые слова: информационная безопасность, принципы обучения, фундаментальная подготовка, цифровые технологии, компетенция.

Abstract. This article discusses the main principles, goals, and objectives of fundamental teaching of information security technologies. It analyzes the formation of theoretical knowledge and practical skills necessary to ensure security in modern information systems. The importance of the competency-based approach, innovative pedagogical technologies, and teaching methods in the digital environment is also emphasized.

Key words: information security, teaching principles, fundamental training, digital technologies, competence.

Talabalarga axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishning maqsadlarini shakllantirishda fundamentallashtirishning aniqlangan omillarini, o'qitishning didaktik tamoyillarini inobatga olish kerak bo'lib, ular axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitish jarayonini tartibga soluvchi ilmiy asoslangan tavsiyalar va qoidalar bo'lib hisoblanadi.

O'qitishning metodik tizimi A.M. Pishkalo o'qitishning maqsadlari, mazmuni, vositalari, usullari va shakllarining yaxlit hosilasi bo'lib hisoblanadi. V.M. Monaxov fikricha, o'qitishning metodik tizimi o'quv natijalarini o'z ichiga olishi kerak. I.P. Podlasiy fikriga ko'ra, o'qitishning metodik tizimiga o'qitish tamoyillari kiritilishi kerak. G.I. Saransev o'qitishning metodik tizimining komponentlaridan biri talabaning shaxsi bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Shu kabi muammolarga va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlari qaratilgan.

V.V. Davidov fikricha, o'qitishdagi tamoyil – bu ma'lum bir umumlashtiruvchi nazariy qoida bo'lib, barcha hodisalarga qo'llanilishi mumkin hamda amaliy pedagogik harakatlar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin. I.P. Podlasiy didaktika tamoyillarini ta'lim jarayonining umumiy maqsadlariga va uning ishlash qonuniyatlariga muvofiq ravishda o'qitishning mazmuni, shakllari va usullarini belgilaydigan asosiy qoidalar sifatida tavsiflaydi. V.I. Zagvyazinskiy fikricha, o'qitishdagi tamoyil – bu pedagogik konsepsiyaning instrumental, faoliyat toifalarida berilgan ifodasi, o'qitishning maqsadlari, mohiyati, mazmuni va tuzilishi haqidagi, amaliyotning tartibga soluvchi me'yorlari sifatida foydalanishga imkon beruvchi shaklda ifodalangan bilimlardir.

Yu.K.Babanskiy va V.A.Slastenin ta'lim va tarbiyaning birligi g'oyasini muayyanlashtirish sifatida tamoyillarning umumlashtirilgan tizimini shakllantirishdi, ular qatorida: pedagogik jarayonning maqsadga muvofiqligi; ta'lim va tarbiya mazmunining ilmiyligi; tizimlilik va izchillik; talabalarning faolligi va ijodkorligi; ko'rgazmalilik; tarbiyaga kompleks yondashuv va boshqa tamoyillar.

Axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishning didaktik tamoyillarini, masalan, ilmiylik tamoyili, ishonchlilik tamoyili, ko'rgazmalilik tamoyili, tizimlilik tamoyili, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili, kasbiy yo'naltirilganlik tamoyili, fanlararo aloqalar tamoyili, axborot xavfsizligi invariant texnologiyalariga o'rgatishning ustuvorlik tamoyili, jamiyatni axborotlashtirishning muhim tarkibiy qismi sifatida axborot xavfsizligi nazariyasi va amaliyotini ko'rib chiqish tamoyili, axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishda informatika fanini o'qitishni fundamentallashtirish tendensiyalarini inobatga olish tamoyili, axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitish doirasidagi masalalarni echishda oqilona fikrlash bosqichlarini ta'kidlash tamoyili. [1,2].

Axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishda ilmiylik tamoyilini amalga oshirish. A. Azimov, S.I. Arxangelskiy, A.G. Asmolov, Yu.K. Babanskiy, V.P. Bepalko, V.V. Davidov, L.Ya. Zorina, V.V. Kraevskiy, I.P. Podlasiy, A.V. Xutorskoy va boshqa olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, o'qitishning ilmiylik tamoyili talabalarda shaxs rivojlanishiga hissa qo'shadigan ilmiy bilimlar tizimini shakllantirish zarurligini anglatadi. Bu tamoyil o'qitish mazmuni zamonaviy fan yutuqlari va jahon sivilizasiyasi to'plangan tajribaga mos kelishini nazarda tutadi hamda o'qitishning bunday mazmuni talabalarda muayyan fan sohasining asosiy nazariyalari va tushunchalari bilan tanishtirishga qaratilgan bo'lishini talab etadi. I.P. Podlasiy ta'kidlashicha, ta'lim ob'ektiv voqelik haqidagi bilimlar tizimini ta'minlashga imkon beradi. A.Azimov o'qitishning ilmiylik tamoyilining ahamiyatiga e'tibor qaratib, ilmiy dalillar odamlarda dastlab muammoga shubha bilan qaragan taqdirda ham xulosalar bilan rozi bo'lish zarurligini his qilishga majburlashini ta'kidlaydi. [3,4].

Axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishda ilmiylik tamoyili o'qituvchidan quyidagilarni talab qiladi: axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishning ilmiy asoslangan metodikasini bilish; axborot xavfsizligi nazariyasini bilish; amaliy masalalarni hal qilishda axborot xavfsizligi nazariyasini qo'llash tajribasi va ko'nikmalari.

Mazkur tamoyil axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitish mazmuni talabalarni axborotni himoya qilish maqsadlari; axborot xavfsizligi asosiy yondashuvlari va strategiyasi; axborot xavfsizligi nazariyasining ilmiy-uslubiy asoslari, shu jumladan axborot xavfsizligi muammosini o'rganish va axborot xavfsizligi amaliy muammolarini hal qilish uchun zarur va etarli bo'lgan usullar va modellar majmui; axborot xavfsizligini ta'minlashning umumiy sxemasi; axborot xavfsizligi yagona konsepsiyasi tuzilishi bilan tanishtirishni talab qiladi.

Axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishdagi ilmiylik tamoyili o'qituvchidan talabalarga axborot xavfsizligini ta'minlash zaruriyatini, himoyalangan axborotning ahamiyati va hajmini, uni saqlash, qayta ishlash va foydalanish shartlarini asoslab berishni; axborot xavfsizligini ta'minlash muammolari axborotlashtirishning umumiy muammolarining tarkibiy qismlari ekanligini tushuntirishni talab qiladi.

Quyidagi vazifani ko'rib chiqaylik. Axborot ximoyasi konsepsiyasini ishlab chiqish bosqichlari. Konsepsiya – axborot xavfsizligi muammosiga rasmiy qabul qilingan qarashlar tizimi va uni zamonaviy tendensiyalarni hisobga olgan holda yechish yo'llari. Konsepsiyada ifodalangan maqsadlar, masalalar va ularni bo'lishi mumkin bo'lgan yechish yo'llari asosida axborot xavfsizligini ta'minlashning muayyan rejalari shakllantiriladi. Konsepsiyani ishlab chiqishni uch bosqichda amalga oshirish mumkin. [5,6].

1. Himoyalanuvchi obekt qiymatini aniqlash.

2. Buzg'inchining bo'lishi mumkin bo'lgan harakatlarni tahlillash.

3. Axborotni himoyalash vositalarining ishonchligini baholash.

Birinchi bosqichda himoyaning maqsadli ko'rsatmasi, ya'ni qanday real boyliklar, ishlab chiqarish jarayonlari, dasturlar, ma'lumotlar bazasi himoyalanishi zarurligi aniqlanishi shart. Ushbu bosqichda himoyalanuvchi alohida obyektlarni ahamiyati bo'yicha tabaqalashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichda himoyalanuvchi obyektga nisbatan bo'lishi mumkin bo'lgan jinoiy harakatlar tahlillanishi lozim. Iqtisodiy josuslik, terrorizm, sabotaj, buzish orqali o'g'irlash kabi keng tarqalgan jinoyatchiliklarning real xavf-xatarlik darajasini aniqlash muhim hisoblanadi. So'ngra, niyati buzuvchi odamlarning himoyaga muhtoj asosiy obyektlarga nisbatan harakatlarining ehtimollikni tahlillash lozim.

Uchinchi bosqichning bosh masalasi-vaziyatni, xususan o'ziga xos mahalliy sharoitni, ishlab chiqarish jarayonlarini, o'rnatib qo'yilgan himoyaning texnik vositalarini tahlillashdan iborat

Xulosa. Axborot xavfsizligini fundamental darajada o'qitish - zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu yo'nalish nafaqat texnik bilimlarni, balki axborot bilan ishlash madaniyatini, mas'uliyatli yondashuvni ham shakllantirishni taqozo etadi. Maqolada ko'rsatib o'tilganidek, o'qitish jarayonida ilmiylik, tizimlilik, uzviylik, innovatsion yondashuv va kompetensiyaviy rivojlantirish tamoyillariga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi. Fundamental tayyorgarlik orqali talabalar axborot xavfsizligi tahdidlarini tahlil qilish, himoya mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni amalda qo'llash ko'nikmalarini egallaydilar. Umuman olganda, axborot xavfsizligi texnologiyalarini o'qitishning asosiy maqsadimalakali, mas'uliyatli va innovatsion fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlash bo'lib, ular milliy va global axborot makonida xavfsizlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. .K. Ganiyev, M.M. Karimov, K.A. Tashev. Axborot xavfsizligi. – Toshkent: TATU nashriyoti, 2021.

2. A.S. Xolmatov. Axborot texnologiyalari va xavfsizlik asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.

3. T.A. Abdukarimov. Axborot xavfsizligini o'qitish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2019.

4. Баранов, А.Ю. Информационная безопасность: основы и технологии защиты. – Москва: Академия, 2020.

5. Грачев, А.В., Кузнецов, А.А. Методика преподавания информационной безопасности. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.

Sobirova Lobar Raximovna,

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi "Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrası" o'qituvchisi

YOSH O'QITUVCHILAR FAOLIYATIDA UCHRAYDIGAN PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK TO'SIQLAR

Annotatsiya. Maqolada yosh o'qituvchilar o'z kasbiy faoliyatini boshlagan dastlabki yillarda duch keladigan pedagogik va psixologik to'siqlar atroflicha tahlil qilinadi. Jumladan, o'quv jarayonida tajriba yetishmasligi, o'quvchilar bilan muloqotda psixologik bosim, stress holatlari, o'ziga ishonchsizlik hamda ijtimoiy moslashuv jarayoni kabi muammolar yoritiladi. Shuningdek, yosh pedagoglarning kasbiy shakllanishida motivatsiyaning, emotsional barqarorlikning va metodik yordamning ahamiyati ko'rsatib beriladi. Maqolada bunday to'siqlarni bartaraf etish yo'llari sifatida psixologik qo'llab-quvvatlash, mentorlik tizimini rivojlantirish va pedagogik mahoratni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: yosh o'qituvchi, pedagogik to'siq, psixologik muammo, stress, moslashuv, motivatsiya, kasbiy shakllanish, pedagogik mahorat.

Аннотация. В статье подробно рассматриваются педагогические и психологические барьеры, с которыми сталкиваются молодые учителя в первые годы своей профессиональной деятельности. Анализируются такие проблемы, как недостаток опыта, стрессовые ситуации, неуверенность в себе, трудности в общении с учащимися и процесс социальной адаптации. Особое внимание уделено значению мотивации, эмоциональной устойчивости и методической поддержки в профессиональном становлении педагога. В работе предлагаются пути преодоления данных трудностей через развитие системы наставничества, психологическую поддержку и совершенствование педагогического мастерства.

Ключевые слова: молодой учитель, педагогический барьер, психологическая проблема, стресс, адаптация, мотивация, профессиональное становление, педагогическое мастерство.

Annotation. The article provides a detailed analysis of the pedagogical and psychological barriers encountered by young teachers during the initial stages of their professional careers. It examines issues such as lack of experience, stress, low self-confidence, communication difficulties with students, and challenges of social adaptation. The importance of motivation, emotional stability, and methodological support in teachers' professional development is emphasized. The article also proposes effective strategies for overcoming these barriers, including psychological assistance, mentoring systems, and the improvement of pedagogical skills.

Keywords: young teacher, pedagogical barrier, psychological problem, stress, adaptation, motivation, professional development, teaching skills.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida yosh o'qituvchilarning roli beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ular yangi avlod vakillari sifatida o'z faoliyatiga zamonaviy yondashuv, innovatsion fikrlash va ilg'or pedagogik texnologiyalarni olib kiradi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonining murakkabligi, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va zamon talablari yosh pedagoglardan nafaqat bilim va malakani, balki kuchli psixologik tayyorgarlikni ham talab etadi. Aynan shu jihat yosh o'qituvchilar faoliyatida ko'plab pedagogik va psixologik to'siqlarni yuzaga keltiradi.

Odatda, yangi ish boshlagan o'qituvchi dars jarayonini tashkil etishda, o'quvchilar bilan muloqot o'rnatishda, sinf intizomini ta'minlashda, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali hamkorlik qilishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladi. Bunday to'siqlar ko'pincha tajriba yetishmasligi, o'ziga ishonchsizlik, emotsional taranglik, stress, muloqotda psixologik to'siqlar

yoki pedagogik vaziyatlarni noto'g'ri baholash kabi omillar bilan bog'liq bo'ladi. Natijada yosh o'qituvchining kasbiy faolligi pasayadi, o'zini namoyon etish imkoniyati cheklanadi, bu esa o'qitish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yosh o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan to'siqlarni o'rganish va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki ta'lim sifati va o'quv-tarbiyaviy jarayon samaradorligi, avvalo, o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi va psixologik barqarorligiga bog'liqdir. Shu sababli, pedagogik mahoratni oshirish markazlari, oliy ta'lim muassasalari hamda metodik xizmatlar tomonidan yosh pedagoglarga tizimli tarzda amaliy va psixologik yordam ko'rsatish zarur.

Shuningdek, yosh o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda mentorlik tizimini rivojlantirish, tajribali pedagoglarning ko'magidan foydalanish, jamoada sog'lom psixologik muhit yaratish va o'qituvchining shaxsiy o'sishiga sharoit yaratish muhim omillar hisoblanadi. Bunday yondashuv nafaqat to'siqlarni kamaytiradi, balki yosh pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini kuchaytiradi, ularni ijodkor, mustaqil va o'z kasbiga sadoqatli mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuni o'rganish orqali yosh o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan pedagogik va psixologik muammolar mohiyatini aniqlash, ularni bartaraf etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda o'qituvchining kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omillarni tahlil qilish maqsad qilib olinadi.

Adabiyotlar tahlili. Yosh o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida uchraydigan pedagogik va psixologik to'siqlar masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilayotgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Bu boradagi ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilik kasbining dastlabki yillarida duch kelinadigan muammolar o'qituvchining shaxsiy rivojlanishi, kasbiy shakllanishi va o'qitish sifati bilan bevosita bog'liqdir.

Mahalliy va xorijiy olimlar ta'kidlaganidek, o'qituvchi faoliyatining muvaffaqiyati, avvalo, uning kasbiy kompetensiyasi, psixologik tayyorgarligi, shaxslararo muloqot madaniyati va emotsional barqarorligiga tayanadi. Masalan, A. V. Mudrik, L. M. Mitina, N. V. Kuzmina kabi rus olimlari o'qituvchining kasbiy shaxs sifatida shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan stress, professional moslashuv va motivatsion omillarni chuqur o'rganishgan. Ularning fikricha, pedagogik faoliyatda duch kelinadigan psixologik to'siqlar, asosan, o'zini namoyon eta olmaslik, ichki ishonchsizlik, emotsional charchoq va kommunikativ qiyinchiliklar bilan bog'liq.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar – M. Ochilov, N. Mavlonova, Sh. Yusupova, B. Xodjayevlarning ilmiy ishlarida yosh o'qituvchilarning kasbiy shakllanishida metodik tayyorgarlik, pedagogik mahorat va psixologik barqarorlikning o'rni alohida ta'kidlangan. Ularning fikricha, ta'lim jarayonining samaradorligi o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan munosabati, o'quvchilar bilan muloqot madaniyati va ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasiga bevosita bog'liq.

Chet el adabiyotlarida ham bu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Masalan, D. Berliner (1988), J. Farrell (2016), K. Kyriacou (2001) va L. Veenman (1984) tadqiqotlarida yosh o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan asosiy muammolar – ortiqcha ish yuklamasi, stress, tajriba yetishmasligi, o'quvchilarning xulq-atvorini boshqarishdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning sustligi sifatida qayd etiladi. Ular bunday to'siqlarni kamaytirish uchun mentorlik, treninglar, professional hamjamiyatlar va reflektiv tahlil usullaridan foydalanishni tavsiya etadilar.

Shuningdek, psixologik yondashuv nuqtayi nazaridan D. Goleman va A. Bandura tadqiqotlarida emotsional intellekt, ijtimoiy o'zaro ta'sir va o'zini nazorat qilish ko'nikmalari o'qituvchining kasbiy barqarorligida muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Ularning fikricha,

o'qituvchining o'z his-tuyg'ularini boshqara bilishi, stress holatiga bardosh berishi va ijobiy muloqot muhitini yaratishi kasbiy samaradorlikni belgilovchi asosiy mezonlardandir.

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, yosh o'qituvchilarda uchraydigan pedagogik va psixologik to'siqlar ko'p omilli xususiyatga ega. Ular individual (shaxsiy xislatlar), tashkiliy (ish sharoiti, jamoa muhiti) va ijtimoiy (jamiyatning o'qituvchiga munosabati) omillar bilan chambarchas bog'langan. Shuning uchun, bu to'siqlarni bartaraf etish uchun tizimli yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanishni rag'batlantirishni o'z ichiga olgan kompleks strategiya zarur.

Tahlil va natijalar. Yosh o'qituvchilar faoliyatida kuzatilayotgan pedagogik va psixologik to'siqlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu muammolar o'qituvchilik kasbining o'ziga xos xususiyatlari bilan bevosita bog'liqdir. O'tkazilgan kuzatishlar, suhbatlar va amaliy tajribalar asosida aniqlanishicha, o'qituvchilik faoliyatining dastlabki bosqichlarida uchraydigan asosiy to'siqlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, **pedagogik to'siqlar** — dars jarayonini samarali tashkil etishdagi tajriba yetishmasligi, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olmaslik, interfaol metodlardan foydalanishda noaniqlik, sinf jamoasini boshqarishda qiynalish kabi omillar bilan bog'liq. Yosh o'qituvchilar ko'pincha nazariy bilimni amaliyotda qo'llashda sustlik qiladi, bu esa dars sifati va o'quvchilarning faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchidan, **psixologik to'siqlar** — o'ziga ishonchsizlik, stress, emotsional charchash, pedagogik faoliyatdagi mas'uliyat yuklamasidan kelib chiqadigan tashvish, hamkasblar bilan muloqotdagi noaniqlik kabi holatlar bilan ifodalanadi. Yosh pedagoglar, ayniqsa, o'z faoliyatining birinchi yillarida yangi jamoaga moslashish, o'quvchilarning xatti-harakatiga to'g'ri munosabat bildirish va ota-onalar bilan muloqot o'rnatishda psixologik qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar.

Uchinchidan, ijtimoiy-madaniy to'siqlar ham muhim o'rin tutadi. O'qituvchilik kasbining nufuzi, ta'lim muassasalaridagi muhit, jamiyatning yosh pedagoglarga bo'lgan munosabati ularning kasbiy faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jamoada ijobiy psixologik muhit yo'qligi yoki rahbariyat tomonidan yetarli qo'llab-quvvatlanmaslik yosh o'qituvchilarda befarqlik, o'ziga ishonchsizlik va kasbga nisbatan sovuqlikni keltirib chiqaradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik yosh o'qituvchilar o'z faoliyatining ilk bosqichlarida mentorlik yordamiga, psixologik maslahatga va metodik qo'llab-quvvatlashga muhtoj. Tajribali pedagoglarning yo'l-yo'riqlari, o'zaro tajriba almashish, seminar-treninglar va amaliy mashg'ulotlar yosh o'qituvchilarda kasbiy o'sish, o'ziga ishonch va barqarorlikni shakllantiradi.

Shuningdek, o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, pedagogik va psixologik to'siqlarni yengishda motivatsiya, ijobiy fikrlash, o'z-o'zini baholash ko'nikmasi, kommunikativ madaniyat va emotsional intellekt muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bu xususiyatlarni rivojlantirish orqali yosh o'qituvchi o'z faoliyatiga nisbatan ishonch bilan yondashadi, dars jarayonida samaradorlikni oshiradi hamda o'quvchilar bilan sog'lom ruhiy aloqa o'rnatadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, agar ta'lim tizimida yosh pedagoglar uchun mentorlik, psixologik yordam, kasbiy rivojlanish kurslari muntazam yo'lga qo'yilsa, bu ularning faoliyatidagi to'siqlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada, ta'lim sifati oshadi, o'qituvchilik kasbining nufuzi mustahkamlanadi va yosh kadrlarning ijodkorlik salohiyati yanada kuchayadi.

Muhokama. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yosh o'qituvchilar faoliyatida uchraydigan pedagogik va psixologik to'siqlar ko'p omilli xarakterga ega bo'lib, ularning yuzaga kelishida shaxsiy, kasbiy va tashkiliy omillar o'zaro uzviy bog'liqdir. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, yosh o'qituvchilar duch kelayotgan muammolarning asosiy sabablari – tajriba yetishmasligi, psixologik tayyorgarlikning pastligi, ijtimoiy qo'llab-

quvvatlashning yetarli emasligi hamda ta'lim muassasalarida mentorlik tizimining to'liq shakllanmaganligidir.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yosh pedagoglarning ko'pchiligi o'z faoliyatining ilk bosqichlarida stress va emotsional charchash holatlarini boshdan kechiradi. Bunday holat ko'pincha kasbiy motivatsiyaning pasayishiga, o'ziga ishonchsizlikka va o'qituvchilik faoliyatiga bo'lgan munosabatda salbiy o'zgarishlarga olib keladi. Shuningdek, yosh o'qituvchilar orasida kommunikativ madaniyatning yetarli darajada rivojlanmaganligi, o'quvchilar bilan individual yondashuvda muammolar mavjudligi ham kuzatiladi.

Muhokamada qayd etish joizki, yosh pedagoglarning kasbiy shakllanishida ularning shaxsiy psixologik xususiyatlari ham muhim o'rin tutadi. Faollik, ijobiy fikrlash, stressga bardoshlilik, o'zini boshqara olish, muammolarga konstruktiv yondashuv kabi jihatlar o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi muvaffaqiyatini belgilovchi mezonlardandir. Shu sababli, yosh o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida nafaqat nazariy bilim, balki amaliy psixologik tayyorgarlik ham asosiy yo'nalishlardan biri bo'lishi lozim.

Muhokama davomida aniqlangan yana bir muhim jihat – bu yosh o'qituvchilarning jamoa bilan ishlashdagi psixologik moslashuv darajasidir. Tajribali o'qituvchilar bilan samarali hamkorlik, tajriba almashish, o'zaro qo'llab-quvvatlash va maslahat tizimi mavjud bo'lgan muhitda yosh pedagoglar tezroq kasbiy shakllanadi. Aksincha, raqobat, e'tiborsizlik yoki jamoaviy yordamning yetishmasligi ularning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu o'rinda aytish kerakki, ta'lim tizimida yosh o'qituvchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlashning tizimli mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Xususan, psixologik maslahat markazlarini tashkil etish, mentorlik dasturlarini joriy etish, doimiy seminar va treninglar o'tkazish, shuningdek, pedagogik mahoratni oshirish kurslarini muntazam yo'lga qo'yish yosh o'qituvchilarning kasbiy moslashuvini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki, yosh o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan pedagogik va psixologik to'siqlarni bartaraf etish ta'lim sifati va o'qituvchi shaxsining rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Buning uchun davlat, ta'lim muassasalari va pedagogik jamoalar o'rtasida hamkorlik asosida kompleks qo'llab-quvvatlash tizimi shakllantirilishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yosh o'qituvchilar faoliyatida pedagogik va psixologik to'siqlar keng tarqalgan va ularning kasbiy shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu to'siqlar asosan tajriba yetishmasligi, o'ziga ishonchsizlik, stress, sinf va jamoa bilan muloqotdagi qiyinchiliklar, shuningdek, psixologik qo'llab-quvvatlash va metodik yordamning yetarli emasligi bilan bog'liq.

O'qituvchilik faoliyatida uchraydigan bu to'siqlarni kamaytirish va bartaraf etish uchun tizimli yondashuv zarur. Jumladan, mentorlik dasturlari, tajribali pedagoglar bilan hamkorlik, psixologik maslahatlar, kasbiy rivojlanish kurslari va treninglar yosh o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, emotsional barqarorligini ta'minlash hamda o'ziga ishonchni kuchaytirish imkonini beradi.

Shuni ta'kidlash mumkinki, yosh o'qituvchilarga tizimli va doimiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatish ta'lim sifati oshirish, pedagogik jarayon samaradorligini ta'minlash va kelajakdagi muvaffaqiyatli pedagog kadrlar tayyorlashning muhim omilidir. Shu sababli, ta'lim muassasalari va mutasaddilar yosh pedagoglarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Berliner, D. C. (1988). *Expertise: The nature of professional knowledge*. New York: Praeger.
2. Kyriacou, C. (2001). *Teacher stress: Directions for future research*. Educational Review, 53(1), 27–35.
3. Farrell, J. P. (2016). *Reflective practice in early career teaching*. London: Routledge.

4. Veenman, S. (1984). *Perceived problems of beginning teachers*. Review of Educational Research, 54(2), 143–178.
5. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ*. New York: Bantam Books.
6. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman.
7. Mudrik, A. V., Mitina, L. M., & Kuzmina, N. V. (2010). *Psixhologiya i pedagogika novykh uchiteley*. Moskva: Prosveshchenie.
8. Ochilov, M. (2018). *Pedagogik faoliyatning psixologik asoslari*. Toshkent: Fan.
9. Mavlonova, N. (2019). *Yosh o'qituvchilarning kasbiy shakllanishi*. Samarkand: Ilm.
10. Yusupova, Sh. (2020). *Pedagogik mahorat va yosh o'qituvchilar*. Toshkent: Ta'lim.

Rajabov To'xtasin Ibodovich,

*Buxoro davlat universiteti Musiqa ijrochiligi va madaniyat kafedrasi mudiri
professor, p.f.d. (DSc)*

BARKAMOL AVLOD BOLALAR MAKTABLARI O'QUVCHILARIDA MILLIY IFTIXOR TUYG'USINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. *Barkamol avlod bolalar maktablari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish muammosi ijtimoiy xarakterga ega. Binobarin, o'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish ularni Vatan ravnaqi, yurt obodligi va xalq farovonligi yo'lida fidokorona mehnat qilishga undaydi.*

Tayanch so'zlar: *Vatan ravnaqi, milliy iftixor, Barkamol avlod bolalar maktablari, o'quvchilar, pedagogika nazariyasi, psixologik, falsafiy, psixologik va falsafiy yo'nalishlar.*

Аннотация. *Проблема формирования чувства национальной гордости у учащихся школ «Баркамол авлод» имеет социальный характер. Следовательно, формирование у учащихся чувства национальной гордости побуждает их к самоотверженному труду на пути процветания Родины, благополучия страны и народа.*

Ключевые слова: *процветание Родины, национальная гордость, школы «Баркамол авлод», учащиеся, педагогическая теория, психологические, философские, психологические и философские направления.*

Annotation. *The issue of developing a sense of national pride among students of Barkamol Avlod children's schools has a social character. Accordingly, fostering national pride in students encourages them to work selflessly for the prosperity of the homeland, the well-being of the country, and the welfare of the people.*

Keywords: *Prosperity of the homeland, national pride, Barkamol Avlod children's schools, students, pedagogical theory, psychological, philosophical, psychological and philosophical directions.*

Kirish. Mamlakatimizda odamlar hayotida ham, dunyoqarashida ham, tafakkurida ham, turmush tarzida ham, yurtimiz tarixida ham juda katta o'zgarishlar davri bo'ldi. Jamiyatimiz qiyofasi butunlay yangicha mazmun kasb etdi. Bu esa, odamlarda yangicha yashash tarzini vujudga keltirdi. Yangicha yashash tarzi esa bevosita ong va tafakkurimizning o'zgarishiga, hayotga yangicha qarashga zamin yaratdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 2021 yil 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishida "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat» deb ta'kidlangan edi. Yoshlarni vatanparvarlik, milliy iftixor ruhida tarbiyalash, buning uchun tarixni yaxshi o'rgatish, bu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish muhimligi ta'kidlangan.

Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida taraqqiyot va yuksalish sari ishonch bilan borishda shaxs ma'naviyatini shakllantirish asosiy yo'nalishlardan hisoblanadi. Yetuk madaniyatli insongina mamlakat mafkurasi g'oyalarini o'zlashtirib, ularga qat'iy amal qilgan holda ijtimoiy faoliyatni amalga oshiradi. Millat ma'naviyatini tiklash va rivojlantirishda milliy ong, til va madaniyat yetakchi o'rin tutadi. Ulardan samarali foydalanish o'quvchilarda milliy his-tuyg'u, g'urur va iftixorni o'stirish, shuningdek, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maqsad. O'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish uzoq muddatli, tizimli va izchil yondashuvni talab etuvchi pedagogik faoliyat jarayonidir. Bu jarayon barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalash borasidagi ijtimoiy maqsadni amalga oshirish borasidagi yaxlit jarayonning muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixorni shakllantirishda quyidagi omillarning ustuvor o'rin tutishiga ishonch hosil qildik.

1. Sub'ektiv omillar:

- jamiyatda sog'lom muhitning qaror topganligi, shaxsning o'zligini anglashiga yordam beruvchi g'oyalarning etakchi o'rin tutishi;

- kishilik munosabatlarining yangicha mazmun kasb etishi;

- milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, ularni boyitish yo'lida muayyan harakatlarning tashkil etilishi;

- milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligiga erishish;

- ijtimoiy munosabatlarda insonparvarlik, demokratik g'oyalarning aks etilishi;

- Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishda oila, o'quv yurtlari va keng jamoatchilik ishtirokining ta'minlanishiga erishish;

- shaxs ongini shakllantirishga oid umumbashariy tajribalarni o'rganish va ulardan foydalanish;

- Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishga e'tiborning qaratilganligi;

- ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda o'quvchilarning istak va xohishlarini inobatga olish, unda har qanday zo'rlik va majburlovlardan voz kechish; o'quvchilarda milliy iftixorni anglash ehtiyojining yuzaga kelganligi;

- o'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishda dunyoqarashi keng, hayotiy tajribasi boy, mohir notiq, mustahkam e'tiqod va o'zgalarga ibrat bo'la oluvchi hayot tarziga ega pedagoglarning kuchlariga tayanish va ularning imkoniyatlaridan samarali foydalanish chora-tadbirlarining ko'rilganligi;

- Barkamol avlod bolalar maktablari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishning mukammal tizimi (mazmuni, shakl, metod va vositalari)ning yaratilganligi;

- Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish andozasining yaratilganligi va hokazolar.

Pedagogik ob'ektiv omillar:

- Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarning samaradorligini oshirishga imkon beruvchi zamonaviy ilm-fan, texnika, texnologiya va madaniyat yutuqlariga asoslangan moddiy bazaning mavjudligi;

- shaxsda milliy iftixor tuyg'usini shakllantiruvchi g'oyalar singdirilgan o'quv manbalari (o'quv dasturi, qo'llanma, darslik, didaktik materiallar hamda ko'rgazmali qurollar)ning yaratilganligi;

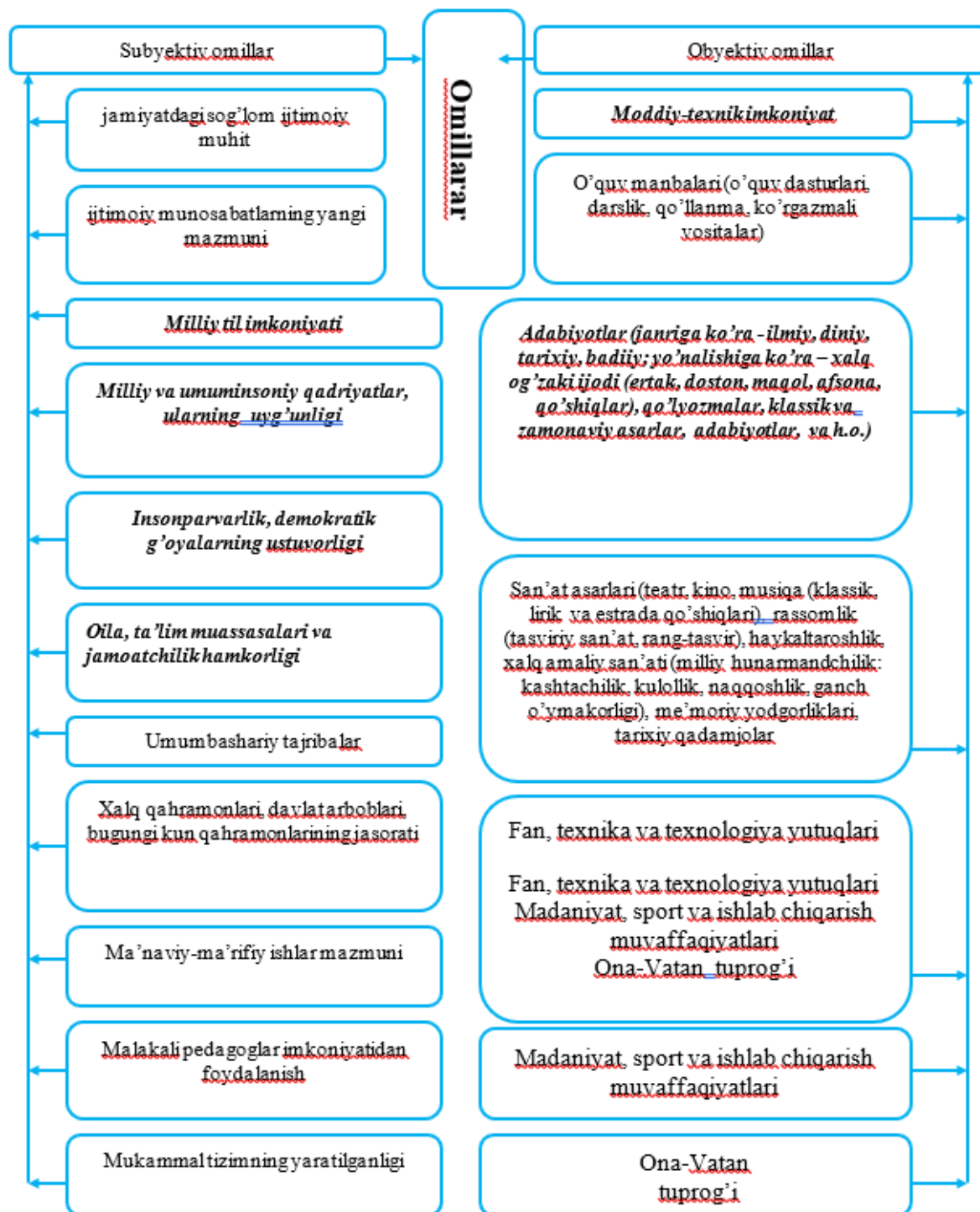
- Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishda axborotli texnologiyalar (ommaviy axborot vositalari – gazeta, jurnal, radio, televidenie va kompyuter)xizmatidan foydalanishning yo'lga qo'yilganligi va boshqalar (1-rasmga qarang).

Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishda ijtimoiy muhit va uning mazmuni o'ziga xos ahamiyatga ega. Zero, o'quvchilarning umumiy shakllanishiga ta'sir etgani kabi ularda milliy iftixor tuyg'usining qaror topishida ijtimoiy ta'sirlar etakchi o'rin tutadi.

Materiallar va metodlar. O'zbekiston Respublikasida shaxsning har tomonlama etuk, barkamol bo'lib shakllanishini ta'minlovchi muhitning yaratilishiga e'tibor qaratildi va bu yo'lida keng ko'lamli harakat boshlab yuborildi, uning huquqiy asoslari ishlab chiqildi. Biroq, pedagogika nazariyasi va amaliyotidan bizga yaxshi ma'lumki, o'quvchilarda milliy iftixor

tuyg'usining shakllantirilishiga sezilarli ta'sir etuvchi yana bir muhit mavjudki, ayni vaqtda uni g'oyaviy jihatdan takomillashtirish zarur. Achinarli jihati shundaki, ko'p holatlarda mikromuhitning engil-elpi hayot kechirish, oson yo'l bilan moddiy farovonlikka erishish kabi g'oyalarga ega bo'lishini pedagogik, psixologik va falsafiy yo'nalishlarda olib borilgan qator tadqiqotlarning natijalari ko'rsatmoqda.

Barkamol avlod bolalar maktablari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish omillari

Barkamol avlod bolalar maktablari muassasalari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantiruvchi omillar quyidagilardir;

- Millatning shonli tarixi, o'tmishi. O'quvchilarni millat tarixi bilan tanishtiradi, ularda millatning taraqqiyot yo'li to'g'risidagi bilimlarni hosil qiladi, milliy tarix negizida istiqbolga bo'lgan ishonchni qaror toptiradi

- Milliy til imkoniyatlari. O'quvchilarni millat tarixi bilan tanishtiradi, ularda millatning taraqqiyot yo'li to'g'risidagi bilimlarni hosil qiladi, milliy tarix negizida istiqbolga bo'lgan ishonchni qaror toptiradi

- Xalq qahramonlarining jasorati. O'quvchilarga millat ozodligi, Vatan mustaqilligi, taraqqiyoti, istiqboli uchun kurashish oliy insoniy burch ekanligini anglatadi, ularni millat ozodligi, Vatan ravnaqi yo'lida kurashish istagini uyg'otadi

- Milliy-madaniy merosi. O'quvchilarni millatga xos turmush tarzi, borliqqa bo'lgan yondoshuv, ijtimoiy munosabatlari mazmuni, milliy xarakter xususiyatlari bilan tanishtiradi, ularda milliy mentalitetga xos sifatlarni tarbiyalashga yordam beradi

- Milliy qadriyatlar (urf-odat, marosim va an'analar). O'quvchilarga millat hayoti, o'tmishi, kelajagi uchun dahldor bo'lgan omillar to'g'risida ma'lumotlar beradi, ular tomonidan milliy mentalitet xususiyatlarining to'la anglanishi uchun imkoniyat yaratadi, o'quvchilarda milliy urf-odat, marosim va an'analarning avlodlar tomonidan davom ettirilishi, ularning mazmunan boyitib borilishi yo'lida amaliy harakat ko'nikmalarini tarbiyalaydi

- Xalq og'zaki ijodi. Yosh avlodning milliy qadriyatlar ruhida ulg'ayishlari uchun sharoit yaratadi, o'quvchilarni milliy ruhiyat, milliy tafakkur, ijtimoiy borliqqa bo'lgan yondoshuv elementlari bilan tanishtiradi, ularda milliy ongning shakllanishi uchun xizmat qiladi

- Adabiyot. O'quvchilarga milliy hayot tarzi, uning tarkib topish jarayoni, milliy xarakter elementlari, ijtimoiy-milliy munosabatlar mazmuni haqidagi ma'lumotlarni beradi

- Ilm-fan. O'quvchilarni millatning intellektual salohiyati, uning jahon ilm- fani rivojiga qo'shgan hissasi, jahon tsivilizatsiyasidagi o'rni bilan tanishtiradi

- San'at. Yoshlarga turli tasviriy vositalari yordamida milliy hayot tarzi, milliy xarakter xususiyatlarining shaxs kamolotini ta'minlashdagi roli haqidagi bilimlarni beradi

- Xalq hunarmandchiligi. O'quvchilarni milliy ijodkorlik mazmunida aks etgan ezgu qarashlar bilan tanishtiradi, ularda milliy ruhiyatga asoslangan ijtimoiy munosabatni shakllantiradi

- Milliy me'morchilik. O'quvchilarga milliy me'morchilik mazmunida o'z ifodasini topgan ijtimoiy tafakkur, milliy iqtidor to'g'risidagi ma'lumotlarni etkazib berish asosida ularda ajdodlar an'anasiga hurmat tuyg'ularini qaror toptiradi

- Rassomlik. Rangli tasviriy vositalar yordamida o'quvchilarni milliy hayot tarzi, milliy ruhiyat xususiyatlari bilan tanishtiradi

- Milliy musiqa va qo'shiqchilik. Ohanglar yordamida o'quvchilar tomonidan milliy xarakter, qarashlar mazmunining anglanishini ta'minlaydi, ularda estetik didni tarbiyalaydi

- Raqs san'ati. Inson va borliq o'rtasidagi milliy munosabat mazmunini harakatlar yordamida ochib berish asosida o'quvchilarning milliy xarakter elementlarini shakllantiradi

- San'atning boshqa turlari (kino, teatr, tsirk, milliy dorbozlik). O'quvchilarni milliylikning umuminsoniy madaniyatdagi o'rni bilan tanishtiradi, ular tomonidan milliy madaniyat jihatlarining turli madaniyatlar sintezidagi rolining baholanishiga imkoniyat yaratadi

- Ishlab chiqarish sohasida erishilayotgan yutuqlar. O'quvchilarning milliy intellektual salohiyat darajasiga baho berish asosida respublikada ilm-fan ravnaqini ta'minlashga o'z hissasini qo'shish istagini yuzaga keltiradi

- Oilaviy sulola an'analari. Yoshlar, jumladan o'quvchilar tomonidan milliylik, milliy o'ziga xoslik, milliy qadriyatlar mazmunining puxta anglanishi uchun sharoit yaratadi, ularni milliy ruhiyat g'oyalari asosida tarbiyalashga yordam beradi

- Sport. O'quvchilarni millat vakillarining jismoniy kuchi, salohiyati darajasi bilan tanishtiradi, ularda sport millat nomini jahonga tez tanituvchi vosita ekanligi to'g'risidagi qarashni yuzaga keltiradi, ularda shaxsiy jismoniy madaniyatni tarbiyalashga nisbatan rag'bat uyg'otadi

- Davlat ramzlari. O'quvchilarni millatning asriy qarashlari, borliqqa bo'lgan ijtimoiy munosabati mazmuni, shuningdek, uning sha'ni, g'ururi, or- nomusi, xalqaro maydondagi obro'-e'tibori to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishtiradi, ularda millatning hayot tarziga nisbatan chuqur hurmat uyg'otadi, millatni ulug'lashga, uning taraqqiyotini ta'minlashga undaydi.

Xulosa. O'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish ularni Vatan ravnaqi, yurt obodligi va xalq farovonligi yo'lida fidokorona mehnat qilish, o'zi yashayotgan jamiyatda tinchlik va xavfsizlikning barqaror bo'lishi yo'lida kurashish, turli millat va elatga mansub kishilar o'rtasidagi o'zaro inoqlikning qaror topishiga o'z ulushini qo'shishga intilish ko'nikmalarining shakllanishi hamda millat vakili sifatida o'z qadr-qimmatini anglab etishga undaydi.

O'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishga qaratilgan faoliyat mohiyatini yoritishda «rivojlanish», «tarbiyalash», «shakllantirish», «omil», «pedagogik ta'sir», milliy g'urur», «milliy iftixor» va «milliy o'zlikni anglash» kabi tushunchalar tayanch tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot muammosini ijobiy hal etishda bu tushunchalarning mazmunini to'laqonli anglab olish taqozo etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» PQ-5040-sonli qarori, 2021.26.03
2. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida:/– Toshkent: Yozuvchi nashiroyoti, 2001.- 64b.
3. Akramova Sh., Salomov N. Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish omillari – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2015. – 30 b.
4. Zunnunov A., Tolipov O'. Milliy qadriyatlar asosida o'quvchi shaxsini shakllantirish. – T.: Sharq, 2006. – 94 b.
5. Quronov M. Maktab ma'naviyati va milliy tarbiya. – T.: Fan, 1995. – 118 b
6. Raxmatov.A. Maktabdan tashqari mashg'ulotlarda (BABM) o'quvchilarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish. Mags.diss.2024.
7. Rajabov, T. X. I., & Ibodov, O. R. (2021). O'zbek Xalq Musiqa Merosda O'quvchilarni Vatanparvalik Ruhida Tarbiyalash Vositasi. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 1(6), 139-145.
8. Ражабов, Т. И. (2021). Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий музыка фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш. Science and Education, 2(11), 1094-1103.
9. Ражабов, Т. И. (2023). Совершенствование Механизма Духовно-Нравственного Формирования Учащихся Через Узбекские Народные Песни. Miasto Przyszłości, 33, 167-176.
10. Раджабов, Т. И. (2019). Описание вековых ценностей в песне "тутовое дерево-балх" и его место в воспитании учащейся молодежи. In Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития (pp. 70-71).
11. Ражабов, Т. И. (2020). Педагогические возможности использования детских фольклорных песен в духовно-нравственном воспитании младших школьников. Вестник науки и образования, (5-2 (83)), 34-37.

Turapova Ra'no Barat qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA DIALOGIK NUTQNI VARIATIV YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni rivojlantirishning pedagogik muammolari va uni variativ yondashuv orqali hal etish yo'llari tahlil qilinadi. Variativ yondashuv o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularning nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda o'yin, interfaol mashg'ulotlar va multimedia vositalaridan foydalanish natijalari ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: dialogik nutq, variativ yondashuv, boshlang'ich ta'lim, pedagogik muammo, kommunikativ kompetensiya

Аннотация. Статья рассматривает развитие диалогической речи младших школьников и педагогические проблемы, решаемые через вариативный подход. Такой подход учитывает индивидуальные особенности детей и стимулирует их речевую активность. Приведены результаты применения игровых и интерактивных методов, а также мультимедийных технологий.

Ключевые слова: диалогическая речь, вариативный подход, начальное образование, педагогическая проблема, коммуникативная компетентность

Annotation. The article analyzes the pedagogical issue of developing dialogic speech in primary school pupils and its solution through a variative approach, which considers individual differences and enhances students' oral activity. Results of using games, interactive lessons, and multimedia tools are presented.

Keywords: dialogic speech, variative approach, primary education, pedagogical issue, communicative competence.

Kirish. Zamonaviy boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Nutq – bu shaxsning ijtimoiy hayotdagi faoliyati, fikrlash qobiliyati va muloqot madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan vosita hisoblanadi. Bolalik davrida shakllangan nutqiy kompetensiya esa kelajakda o'quvchining ta'lim jarayonida va kundalik hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun asos yaratadi. Shu sababli, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda nutqni rivojlantirish masalasi o'ta dolzarb hisoblanadi.

O'quvchilarning nutqiy rivojlanishi individual xususiyatlar, psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy tajribaga bog'liq bo'ladi. Har bir bolaning fikr ifodalash qobiliyati, suhbatga kirishish faolligi va muloqot madaniyati har xil darajada bo'lishi mumkin. Shu sababli, har bir o'quvchining individual imkoniyatlarini inobatga oladigan metodik yondashuvni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Variativ yondashuv esa aynan shu talablarni qondirishga qaratilgan pedagogik mexanizm hisoblanadi. Bu yondashuv dars jarayonini moslashuvchan, interfaol va ijodiy shakllarda tashkil etish imkonini beradi. Variativ yondashuv orqali o'quvchilar:

- o'z fikrini erkin ifoda etish;
- suhbatdosh bilan muloqot qilishda madaniyatli va izchil bo'lish;
- savol berish, javob berish va fikr almashish ko'nikmalarini shakllantirish;
- ijodiy va mustaqil fikrlashga o'rgatiladi.

Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish pedagogik muammo sifatida ilmiy va amaliy jihatdan asosli hisoblanadi. Bu muammo nafaqat o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishga, balki ularning shaxsiy

rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va kelajakda samarali muloqotga kirishish ko'nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni shakllantirish jarayonida variativ yondashuvning samaradorligini aniqlash va pedagogik amaliyotga qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Tadqiqotda quyidagi vazifalar belgilangan:

1. Dialogik nutq va uning pedagogik ahamiyatini nazariy jihatdan tahlil qilish;
2. Variativ yondashuv kontseptsiyasini boshlang'ich ta'lim kontekstida o'rganish;
3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining individual nutqiy xususiyatlarini hisobga olgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish;
4. Dars jarayonida interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari va multimedia vositalarini qo'llash samaradorligini aniqlash.

Shunday qilib, kirish qismida ko'rsatib o'tilganidek, boshlang'ich ta'limda dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham dolzarb va muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirish masalasi pedagogik tadqiqotlarda uzoq yillardan beri e'tiborni tortib kelmoqda. Shu masalada turli olimlar o'z nuqtai nazarlarini ilgari surgan.

Masalan, Vygotskiy (1978) o'quvchilarning ijtimoiy muloqoti orqali fikrlash va nutqini rivojlantirishni nazariy asos sifatida ko'rsatadi. Uning fikriga ko'ra, bolalar o'z bilim va ko'nikmalarini ijtimoiy muloqot jarayonida shakllantiradi, shuning uchun darslarda faol muloqot va dialog asosiy o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinfda dialogik nutqni rivojlantirish o'quvchilarning muloqotga kirishish faoliyati bilan chambarchas bog'liq.

Zimnyaya (2000) esa nutqni rivojlantirish pedagogik jarayonini o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish lozimligini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, har bir bola nutqiy ko'nikmalarni turli tezlikda rivojlantiradi va shuning uchun metodik yondashuv moslashuvchan bo'lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, variativ yondashuvning dolzarbligi aniq ko'rinadi.

O'zbekistonlik olimlar ham ushbu masalaga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, Jo'rayev va Axmedov (2015) boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqni rivojlantirishda o'yin va interfaol texnologiyalarning ahamiyatini tadqiq qilgan. Ularning fikricha, o'quvchilar darslarda o'yin va rol o'ynash usullaridan foydalanganida, suhbatga kirishish faolligi oshadi, nutq madaniyati shakllanadi va o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmasi rivojlanadi.

Variativ yondashuvni rivojlantirish borasida xorijiy va mahalliy adabiyotlar bir-birini to'ldiradi. Masalan, Tomlinson (2001) variativ yondashuvni o'quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda darslarni moslashuvchan tarzda tashkil etish konsepsiyasi sifatida ko'radi. Bu yondashuv o'quvchilarga muloqotga faol kirishish, yangi bilimlarni mustaqil egallash va nutqiy kompetensiyani rivojlantirish imkonini beradi.

Shuningdek, interfaol va multimedia texnologiyalari ham dialogik nutqni shakllantirishda muhim vosita sifatida qayd etilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, audio-vizual materiallar, kompyuter dasturlari va o'yinlar orqali darslarni boyitish o'quvchilarning fikrini erkin ifodalash, savol-javoblar orqali suhbatga kirishish, hamkorlik va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi (Karimova, 2018).

Adabiyotlarni umumiy tahlil qilganda quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Dialogik nutq bolalar uchun ijtimoiy va pedagogik ahamiyatga ega, u nafaqat nutqiy ko'nikmalarni, balki shaxsiy rivojlanishni ham ta'minlaydi.
2. Har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan pedagogik yondashuv muhimdir. Shu nuqtai nazardan, variativ yondashuv eng samarali metodik mexanizm sifatida ko'riladi.

3. Interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari va multimedia vositalari o'quvchilarning dialogik nutqini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

4. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlar variativ yondashuvni boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llashning nazariy va amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Shu bilan, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish nafaqat samarali, balki pedagogik jihatdan zarur bo'lgan yondashuv hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning nutqiy faolligi ularning individual xususiyatlari, o'qituvchi metodikasi va dars jarayonida qo'llanilayotgan vositalarga bog'liq. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning dialogik nutqini shakllantirishda bir nechta metodik vositalar sinovdan o'tkazildi.

Birinchidan, variativ mashg'ulotlar yordamida darslarning turli shakllari qo'llandi. Bu individual, juftlik va kichik guruh ishlari orqali o'quvchilarga savol-javob, rolli o'yinlar va muloqot vazifalari berish imkonini berdi. Kuzatish natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar faol ishtirok qilgan guruh mashg'ulotlarida nutq ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Ikkinchidan, interfaol va o'yin texnologiyalari qo'llanildi. Darslarda qiziqarli o'yinlar, situatsion vaziyatlar va dramatisatsiya usullari yordamida o'quvchilar suhbatga kirishish faolligini oshirdi, bir-birining fikrini hurmat bilan tinglash va muloqot madaniyatini rivojlantirdi.

Uchinchidan, multimedia vositalari tadqiqot jarayonida samarali vosita sifatida ishlatildi. Audio va video materiallar yordamida o'quvchilar dialoglarni ko'rish, tinglash va keyin takrorlash orqali nutqiy ifodalarni mustahkamladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalari yordamida o'quvchilarning nutq madaniyati, so'z boyligi va muloqotga kirishish ko'nikmalari ancha oshdi.

Shuningdek, tahlil natijalari o'quvchilarning individual rivojlanishini ham ochib berdi. Variativ yondashuv asosida olib borilgan mashg'ulotlarda o'quvchilar o'z fikrini erkin ifodalash, savol berish va javob berish faoliyatida faollashish, suhbatga kirishish madaniyati va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning nutqiy faolligi dars davomiyligi va mashg'ulotlarning interfaoligi bilan bog'liq. Interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari va multimedia vositalari bilan boyitilgan darslarda o'quvchilar ko'proq muloqotga kirishdi va dialogik nutq darajasi oshdi.

Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, variativ yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni samarali rivojlantirish imkonini beradi. Bu nafaqat nutqiy kompetensiyani oshiradi, balki o'quvchilarning ijtimoiy faolligi, hamkorlik va ijodiy fikrlash qobiliyatini ham mustahkamlaydi.

Muhokama. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish tadqiqoti natijalari bir qator muhim pedagogik xulosalarni chiqarishga imkon beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning nutqiy faolligi ularning individual xususiyatlari, dars jarayonining interfaoligi, metodik vositalar va o'quv faoliyatidagi qiziqish bilan bevosita bog'liq.

Variativ yondashuvning samaradorligi uning moslashuvchanligida, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olishi va turli metodlarni birlashtira olishi bilan izohlanadi. Masalan, o'quvchilarga individual va guruh ishlari, rolli o'yinlar va muloqot vazifalari berish ularni suhbatga faol kirishishga undadi. Bu esa nutq ko'nikmalarining tezroq rivojlanishiga yordam berdi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, darslarda o'quvchilarning faolligi va nutqiy ishtiroki ularni muloqot madaniyati va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda hal qiluvchi omil bo'ldi.

Shuningdek, interfaol metodlar va o'yin texnologiyalari o'quvchilarning motivatsiyasini oshirdi. O'yinlar orqali darslar qiziqarli va jalb qiluvchi bo'ldi, bu esa o'quvchilarda nutqiy faoliyatga bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'yin texnologiyalari nafaqat nutq ko'nikmalarini, balki ijodiy fikrlash va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga ham yordam beradi.

Multimedia vositalarining qo'llanilishi ham natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Audio va video materiallar yordamida o'quvchilar dialoglarni tinglab, keyin takrorlash orqali yangi ifodalarni o'zlashtirdi. Bu jarayon so'z boyligini kengaytirish, nutqiy strukturalarni to'g'ri qo'llash va suhbat madaniyatini shakllantirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, multimedia vositalari o'quvchilarga mustaqil fikrlash va nutqiy vazifalarni bajarishda qulaylik yaratdi.

Muhokama natijasida shuni ta'kidlash mumkin: variativ yondashuv pedagogik jarayonda boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni rivojlantirishning samarali mexanizmi sifatida xizmat qiladi. U individual yondashuvni, interfaol mashg'ulotlarni va texnologik vositalarni uyg'unlashtiradi. Bu esa o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish va kelajakda muloqotga tayyorlash imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, pedagogik jarayonni variativ asosda tashkil etish o'qituvchidan metodik jihatdan yuqori tayyorgarlik va ijodiy yondashuvni talab qiladi. O'qituvchi darslarni qiziqarli, interfaol va o'quvchilarni suhbatga jalb qiladigan shaklda olib borishi lozim. Shu nuqtai nazardan, variativ yondashuv nafaqat o'quvchilarga, balki o'qituvchiga ham pedagogik rivojlanish va yangi metodlarni qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, muhokama shuni ko'rsatdiki, variativ yondashuv asosida dialogik nutqni rivojlantirish boshlang'ich ta'lim jarayonida nutqiy kompetensiyani oshirish, o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, darslarni interfaol va qiziqarli shaklda tashkil etishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash edi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, variativ yondashuv pedagogik jarayonda juda samarali vosita bo'lib, u o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda, muloqotga kirishish faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Variativ yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarga nutq ko'nikmalarini turli shakllarda rivojlantirish imkonini beradi. Individual, juftlik va guruh ishlari, rolli o'yinlar va muloqot vazifalari o'quvchilarni suhbatga faol jalb qiladi. Shu bilan birga, interfaol metodlar va o'yin texnologiyalari darslarni qiziqarli va jalb qiluvchi qiladi, bu esa o'quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi hamda ijodiy fikrlash va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

Multimedia vositalari esa o'quvchilarning nutq madaniyati, so'z boyligi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Audio va video materiallar orqali o'quvchilar yangi ifodalarni o'zlashtiradi va dialogga kirishishda qulaylikka ega bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, variativ yondashuv faqat nutq ko'nikmalarini rivojlantirish bilan cheklanmaydi, balki o'quvchilarning ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati va pedagogik jarayonga bo'lgan qiziqishini ham oshiradi.

Shu bilan birga, pedagogik jarayonni variativ asosda tashkil etish o'qituvchidan yuqori metodik tayyorgarlik, ijodiy yondashuv va darslarni interfaol shaklda olib borish qobiliyatini talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, variativ yondashuv nafaqat boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni rivojlantirishda samarali vosita, balki umumiy pedagogik jarayonda yangi metodik yondashuvlarni tatbiq etish imkoniyatini yaratadi.

Umuman olganda, boshlang'ich ta'limda dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish pedagogik jihatdan zarur va samarali bo'lib, u o'quvchilarning shaxsiy, ijtimoiy va nutqiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Turapova R. Mechanisms for Improving Children's Dialogical Speech //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 9. – C. 49-53.
2. Ra'no T., O'ralova F. History of the Origin of Dialogical Speech //International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences. – 2023. – T. 3. – №. 9. – C. 92-97.
3. Toshpulatov F. U., Turapova R. B. Games that develop children's interest in the profession based on game technology //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 4. – C. 487-491.
4. Turapova R. et al. WAYS TO TEACH PRESCHOOL CHILDREN TO ACT TALE //International Conference On Higher Education Teaching. – 2023. – T. 1. – №. 11. – C. 42-46.
5. Turapova R. Mechanisms for Improving Children's Dialogical Speech //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 9. – C. 49-53.
6. Baratovna T. R. Developing Dialogic Speech of Pre-School Children on the Basis of a Variative Approach //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 10. – C. 272-275.
7. Турапова Р. Developing dialogic speech of pre-school children on the basis of a variative approach //Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире. – 2022. – Т. 1. – №. 4.
8. Turapova R. B. VARIATIV YONDASHUV ASOSIDA O 'QUVCHILARNING DIALOGIK NUTQINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB MASALALARI //Inter education & global study. – 2025. – №. 3. – C. 279-288.
9. Turapova R. B. VARIATIV YONDASHUV ASOSIDA O 'QUVCHILARNING DIALOGIK NUTQINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB MASALALARI //Inter education & global study. – 2025. – №. 3. – C. 279-288.
10. Turapova R. B. CURRENT ISSUES OF DEVELOPING STUDENTS'DIALOGICAL SPEECH BASED ON VARIATIVE APPROACH //Inter education & global study,(3). – 2025. – C. 279-288.
11. Barat qizi, T. R. (2025). Practical Experiences of Developing Pupils' Dialogic Speech Through a Variative Approach. *American Journal of Education and Evaluation Studies*, 2(9), 121–125. Retrieved from <https://semantjournals.org/index.php/AJEES/article/view/2441>
12. qizi, T. R. B. . (2025). Scientific and Pedagogical Analysis of the Results, Challenges, And Prospects of Developing Dialogic Speech in Primary School Pupils through a Variative Approach: The Case of Mother Tongue Lessons. *International Journal of Formal Education*, 4(9), 96–99. Retrieved from <https://journals.academiczone.net/index.php/ijfe/article/view/5732>

Sharipova Sadaf Latipovna,
Buxoro davlat universiteti, San'atshunoslik va pedagogika fakulteti
Madaniyatshunoslik mutaxassisligi 1-bosqich magistranti
sadafsharipova3@gmail.com

MUZEYLAR - MADANIY XOTIRA, MEROS VA IDENTITET O'RTASIDAGI IJTIMOIY-MADANIY KO'PRIK SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada muzeylarning tarixiy shakllanish jarayoni hamda ularning ijtimoiy-madaniy funksiyalari tahlil qilinadi. O'zbekiston muzeylarni milliy identitetni tiklash, madaniy merosni saqlash va raqamli texnologiyalar orqali uni ommalashtirishdagi o'rni ochib berilgan. Maqolada muzeylarni faqat eksponatlar jamg'armasi emas, balki madaniy xotirani saqlovchi, jamiyatni o'z tarixiy ildizlari bilan bog'lovchi ijtimoiy-madaniy tizim sifatida talqin etilgan.

Kalit so'zlar: Muzey tarixi, madaniy xotira, meros, identitet, raqamli transformatsiya, O'zbekiston, Markaziy Osiyo va Yevropa muzeylari, muzeychilik evolyutsiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется исторический процесс формирования музеев и их социокультурные функции. Раскрывается роль музеев Узбекистана в восстановлении национальной идентичности, сохранении культурного наследия и его популяризации с помощью цифровых технологий. В статье музеи рассматриваются не только как собрания экспонатов, но и как социокультурные системы, сохраняющие культурную память и связывающие общество с его историческими корнями.

Ключевые слова: История музеев, культурная память, наследие, идентичность, цифровая трансформация, Узбекистан, музеи Центральной Азии и Европы, эволюция музеев.

Abstract: This article analyzes the historical formation process of museums and their socio-cultural functions. It reveals the role of museums in Uzbekistan in restoring national identity, preserving cultural heritage, and promoting it through digital technologies. The article interprets museums not merely as collections of exhibits, but as socio-cultural systems that preserve cultural memory and connect society with its historical roots.

Keywords: Museum history, cultural memory, heritage, identity, digital transformation, Uzbekistan, Central Asia and European museums, museum evolution.

Kirish. Bugungi kunda biz “muzey” deb ataydigan joy - ya'ni jamoatchilik uchun ochiq bo'lgan, to'plamlarni saqlaydigan, ularni tushuntiradigan va taqdim qiladigan ijtimoiy-ma'rifiy institut -Zamonaviy muzey tushunchasi Yevropada Yangi davr - XVII–XIX asrlar oralig'ida shakllandi. Dastlabki bosqichda muzeylar xususiy kolleksiyalar ko'rinishida bo'lib, ular “ajoyibotlar kabineti” (cabinet of curiosities) deb atalgan[1]- knyazlar, olimlar, boy savdogarlar dunyoning har xil burchaklaridan keltirilgan nodir buyumlarni, qadimiy ashyolarni, hayvon suyaklarini, tangalarni, san'at asarlarini bir joyga to'plab, ularga o'zining nufuz belgisi sifatida qarashgan. Bu hali ommaviy emasdi, balki ijtimoiy elitaga yopiq edi. Bu haqda Yevropa muzeyshunosligi tarixi keng yozadi: dastlabki kolleksiya jamlash amaliyoti davlat mafkurasidan ko'ra shaxsiy obro' bilan bog'liq bo'lgan.

XVIII asrga kelib, Yevropada ma'rifatparvarlik (Enlightenment) ruhiyati kuchaydi. Ma'rifatparvarlik - bu “bilim hammaniki bo'lishi kerak” degan g'oya edi. Natijada, avval shaxsiy bo'lgan kolleksiyalar davlat tasarrufiga o'ta boshlaydi va “ommaga ochiq” ko'rinish oladi. Shu jarayonda ko'pincha ikki narsa sodir bo'ladi: 1) merosni legitimlashtirish ya'ni: “bu bizning milliy merosimiz, uni ko'rish hammamizning huquqimiz”, 2) davlat o'zini madaniy jihatdan kuchli ko'rsatadi. XVIII asrda ma'rifatparvarlik davrida bu kolleksiyalar jamoatchilik

uchun ochila boshladi. 1734-yilda Rimda ochilgan Museo Capitolino yoki 1677-yilda tashkil topgan Ashmolean Museum (Oksford) jahonning ilk ommaviy muzeylari sifatida e'tirof etiladi^[2]. Bu model: davlat (yoki shahar hokimiyati) kolleksiyani xalqqa taqdim etadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropada “muzeylar portlashi” davri boshlandi - milliy davlatlar shakllanib, muzeylar milliy o'zlikni ifodalovchi madaniy institutga aylandi^[3]. Bu davrda tabiat muzeylari, milliy tarix muzeylari, rassomlik galereyalari, arxeologiya to'plamlari ommaviy ravishda ochila boshlaydi. Tadqiqotchilar buni “birinchi muzey boomi” deb ataydi; sabab - milliy davlatlarning shakllanishi va milliy identitet (kimligimiz kim?) ni ko'rsatish ehtiyoji kuchaydi. Muzeylar “mana bizning tariximiz, mana bizning san'atimiz, mana bizning fanimiz” deb turardi. Bu haqida Brittanika ensiklopediyasi ham yozadi: XIX asr oxiriga kelib Yevropa shaharlari o'z muzeylarini faxr bilan qurdi va ularni keng xalq ommasi uchun ma'rifat markaziga aylantirdi.

Markaziy Osiyoda (Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, keyinroq Turkiston general-gubernatorligi davri) zamonaviy Yevropa tipidagi “muzey” tushunchasi juda kechroq, asosan Rossiya imperiyasi davrida va undan keyin paydo bo'ladi. Chunki mahalliy an'anaviy madaniyat merosi avval asosan ikki shaklda saqlangan:

- diniy-madaniy joylarda (masalan, madrasa kutubxonalari, masjidlar, xonaqohlar, sulola xazinalari),
- saroy xazinalarida (zargarlik buyumlari, qurollar, qo'lyozmalar, gilamlar, devoriy naqshlar).

Ular yopiq edi. U yerga begona odam bema'lol kira olmasdi - ayniqsa oddiy xalq emas. Rossiya imperiyasi Turkistonga kirganidan so'ng (XIX asr oxiri), Markaziy Osiyo hududida sistematik yig'ish, ro'yxatga olish, kataloglash va to'plamni davlat ko'rinishida namoyish qilish amaliyoti paydo bo'ladi. Bu, aslida, muzeylashtirishning boshlanish nuqtasi edi. Imperiya ma'muriyati va rus olimlari, harbiy topograflar, arxeologlar qadimiy yodgorliklarni, qo'lyozmalarni, tangalarni, sopol va metall buyumlarni “ilmiy kolleksiya” sifatida to'play boshlaydi. Sovet davrida bu muzeylar ilmiy va ideologik markazga aylandi: madaniy meros “xalq mulki” sifatida namoyish etildi, muzeylar esa tarixni marksistik konsepsiyada talqin qildi. Mustaqillikdan keyin (1991 y.) Markaziy Osiyoda muzeylar milliy o'zlikni tiklash va madaniy turizmni rivojlantirish vositasiga aylandi^[5].

Mustaqillikdan keyingi davrda esa (1991 yildan keyin) Markaziy Osiyodagi muzeylarga uchinchi vazifa qo'shildi: milliy o'zlikni tiklash va targ'ib qilish. O'zbekiston misolida, muzey endi shunchaki ko'rgazma emas, balki “biz kim edik, kim bo'ldik, va qanday merosimiz bor” degan identitet platformasi bo'lib chiqdi. Markaziy Osiyoda muzeylar tarixi bo'yicha so'nggi yillardagi tadqiqotlarda shuni ko'rish mumkin: zamonaviy muzeylar mustaqillikdan keyin o'z ekspozitsiyalarini qayta ko'rib chiqdilar, sobiq mustamlaka narrativlari qisqartirildi, mahalliy sivilizatsiya yutuqlari ko'tarildi. Bu haqda muzeylar tarixiga bag'ishlangan O'zbekiston va Farg'ona vodiysi bo'yicha ilmiy sharhlarda aytiladi: 1990-yillardan boshlab muzeylarga huquqiy maqom, moddiy baza va metodik qo'llab-quvvatlash beruvchi islohotlar boshlangan.

O'zbekistonda muzey tarixi amalda Turkiston o'lkasining mustamlaka davridan (XIX asr oxiri) boshlanadi. Ko'pincha tilga olinadigan misol: hozirgi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi asl ildizlari bilan 1876 yildagi “Turkiston Xalq muzeyi” (ba'zida “Turkiston o'lkashunoslik muzeyi” deb ham tilga olinadi) ga borib taqaladi^[6]. Bu muzey dastlab Toshkentda tashkil etilgan va mintaqadagi arxeologik topilmalar, etnografik buyumlar, kundalik hayot anjomlari, tangalar, qo'lyozmalarni jamlagan. Bu haqda muzeyning o'zi va turli sayyohlik-ta'rif resurslari qayd etadi: muzey kolleksiyasi Markaziy Osiyo tarixini tosh asrdan boshlab zamonaviy davrgacha yoritishni maqsad qilgan, bugungi kunda ham 250 mingdan ortiq eksponat saqlanadi, deyiladi.

Sovet davrida bu muzeylar kuchli ideologik yuk oldi. Muzeylar “tarixiy taraqqiyot” ni marksistik sxema orqali tushuntirardi: feodalizm chor mustamlakachiligi sovet ijtimoiy-

adolatli jamiyati. Bu lo'nda ko'rinadi, lekin shu model orqali muzeylar katta davlat resurslariga ega bo'ldi: fondlar tizimli ravishda kataloglashtirildi, restavratsiya laboratoriyalari ochildi, arxeologik ekspeditsiyalar moliyalashtirildi.

Maqsad. O'zbekistonda XX asr o'rtalariga kelib o'lkashunoslik muzeylari, san'at muzeylari, adabiy-memorial uy-muzeylar (masalan, mashhur shoirlar, olimlar, davlat arboblari uy-muzeylari) paydo bo'ldi. 1920-yillar–1980-yillar oralig'ida viloyat markazlarida (Samarqand, Buxoro, Xiva, Farg'ona va hokazo) o'lkashunoslik va san'at yo'nalishidagi yirik fondli muzeylar shakllandi. Bu juda muhim: muzeylar endi faqat “ekzotika ko'rsatish” uchun emas, balki hududning iqtisodiy, madaniy, tarixiy taraqqiyotini rasmiy ravishda hujjatlashtirish markaziga aylandi. Ya'ni, muzey – bu “hududning pasporti” bo'lib qoldi.

1991-yildan keyin muzeylar vazifasi yana o'zgardi. Endi ular milliy o'zlikni ko'rsatishning markaziy sahnasiga aylantirildi. Ya'ni, “o'zbek davlatchiligi ildizlari qayerda?”, “islom sivilizatsiyasi merosida bizning o'rnimiz qanday?”, “Buxoro, Xiva, Samarqand qanday ma'naviy markaz bo'lgan?” kabi savollar muzey ekspozitsiyalarining asosiy dramatik chizig'iga aylandi. Shu bosqichda ko'plab muzeylar “qo'riqxonalar” (muzey-qo'riqxonalar, muzey-rezervat) maqomini oldi: bu degani nafaqat bino ichidagi vitrinani saqlash, balki butun tarixiy hududni himoya qilish va namoyish qilish. Masalan, “muzey-qo'riqxonalar” modeli Buxoro, Xiva kabi shahar markazlari uchun qo'llangan: butun tarixiy mahalla - muzey. Bu jarayon keyinchalik turizm siyosati bilan ham bevosita bog'landi.

Mustaqillikdan keyingi davrda yana bir o'zgarish: raqamlashtirish. O'zbekiston hukumati va madaniyat vazirligi darajasida madaniy meros obyektlarini ro'yxatga olish, ularni raqamli kataloglarga kiritish va virtual ko'rgazmalar yaratish vazifasi qo'yildi. Bu siyosiy jihatdan ham qo'llab-quvvatlangan: masalan, respublika darajasida “madaniy meros obyektlarini raqamlashtirish tartibi” bo'yicha hukumat qarorlari qabul qilingan va bu muzeylarga fondlarini onlayn formatga tayyorlash majburiyatini yuklaydi.

Buxoro - bu alohida holat. Chunki Buxoro shunchaki “viloyat markazi” emas, balki butun Markaziy Osiyo uchun tarixiy-sivilizatsion tugun nuqtasi bo'lgan. Buxoro amirligi davrida moddiy va ma'naviy meros asosan saroy, madrasa kutubxonalari, diniy xazinalar ko'rinishida saqlangan. Ya'ni, hozirgi ma'nodagi “muzey” ko'rinishida emas, balki “amir xazinasi”, “vaqf mulki”, “ulamo qo'lyozmalari jamg'armasi” shaklida yashagan.

Buxoroda zamonaviy muzeylashuv (muzey sifatida qayd etish, fond yuritish, ekspozitsiya qilish) asosan XX asr boshlarida, ya'ni 1920-yillardan keyin shakllanadi. Bu vaqt tasodifiy emas: 1920-yilda Buxoro amirligi tugatiladi, sovet boshqaruvi o'rnatiladi, va yangi hokimiyat uchun Buxoro merosi mafkuraviy jihatdan juda qulay materialga aylanadi: “feodal o'tmish”, “madaniy boyliklar”, “xalq san'ati” - bularning hammasini hujjatlashtirish, ko'rsatish va, kerak bo'lsa, siyosiy talqin qilish zarur edi. Shu asosda 1922 -yilda hozir “Buxoro davlat me'morchilik-san'at muzey-qo'riqxonasi” deb ataladigan tizim tashkil topadi^[8]. Bu muzey markazi Buxoro Arki hududida joylashgan bo'lib, arxeologik topilmalar, qadimiy hujjatlar, tanga xazinasi, qurol-yarog', zargarlik buyumlari, kiyim-kechak namunalarini to'plab bordi. Bu haqda muzeyning o'zi va Buxoroga oid ochiq manbalar shuni ta'kidlaydi: kolleksiya, masalan, hatto yunon-baqtriya (davri tangalarini ham o'z ichiga oladi, ya'ni Buxoro hududi qadimdan transregional almashinuv markazi bo'lganini ko'rsatadi^[9]). Buxoro muzey-qo'riqxonasi konsepsiyasi juda muhim: bu yerda “muzey” faqat bino emas. Balki bu butun tarixiy shahar to'qimasidir, ya'ni, tarixiy inshootlar (masjidlalar, madrasalar, timlar, minora, ark, hovlilar)ning o'zi eksponatga aylantiriladi. Bu Yevropa modelidan farq qiladi. Yevropada klassik muzey - bu ko'rgazma zali ichidagi vitrina. Buxoroda esa butun shahar markazi ochiq osmon ostidagi muzeyga aylanadi. Shuning uchun ham u “muzey-qo'riqxonalar” deb ataladi: nafaqat namoyish, balki hududni asrash (“qo'riqlash”) ham vazifa sifatida berilgan. Mustaqillikdan keyingi davrda Buxoro muzeylari (jumladan, amaliy san'at, qadimiy hayot tarzi, mahalliy hunarmandchilik

ekspozitsiyalari) tobora ko'proq turizm bilan bog'landi. Sababi oddiy: Buxoro O'zbekistonning eng yirik madaniy-turistik brendlaridan biridir.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotda tarixiy-madaniy yondashuv, qiyosiy tahlil va kontent-tahlil metodlaridan foydalanilgan. Asosiy ma'lumotlar Encyclopaedia Britannica, Rebus Press, SciTePress, JournalNX Repository, hamda O'zbekiston va Buxoro muzeylarining rasmiy veb-sahifalaridan olingan manbalarga tayanadi.

Yevropadagi muzeylar tarixi ma'rifatparvarlik davriga borib taqaladi; 1734 yilda Rimdagi Museo Capitolino va 1677 yilda Oksforddagi Ashmolean Museum jahonning ilk jamoat muzeylari sifatida e'tirof etiladi [2][3]. Markaziy Osiyo mintaqasida esa muzeylashuv Rossiya imperiyasi siyosati ta'sirida shakllangan; XIX asr oxirida rus arxeologlari tomonidan tashkil etilgan ilmiy kolleksiyalar bu jarayonni boshlab bergan [4].

O'zbekistonda 1876 yilda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston xalq muzeyi (hozirgi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi) bu tarixning bosqichini ifodalaydi [6]. Buxoro esa muzeychilik tarixida noyob hodisa bo'lib, 1922 yilda tashkil etilgan Buxoro davlat me'morchilik-san'at muzey-qo'riqxonasi mintaqada madaniy xotira markaziga aylandi [8].

Xulosa. Tarixiy manzara shuni ko'rsatadi: Yevropada muzeylar ichki ijtimoiy-evolyutsion jarayon mahsuli - xususiy kolleksiyadan davlat yoki jamoat institutiga o'tish, keyin milliy identitet qurish vositasiga aylanish.

O'zbekistonda muzeylar XIX asr oxiri -XX asr boshidan boshlab rasmiylashdi va 1991 yildan keyin milliy madaniy merosni tiklash hamda targ'ib qilish markaziga aylandi. Buxoroda esa muzey -bu faqat bino emas, balki butun tarixiy shaharning o'zi. 1922 yildan boshlab Buxoro qadimiy shahar to'qimasi "muzey-qo'riqxona" modeli orqali institutsionallashtirildi va bugungi kunda u turizm, marketing va identitet vositasiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Encyclopaedia Britannica. Museum – Cultural Institution: The first museum boom. Britannica Online, 2023. <https://www.britannica.com/topic/museum-cultural-institution/The-first-museum-boom>
2. Museums EU Portal. The Ashmolean Museum – Britain's first public museum (1677). 2023. <https://museums.eu/highlight/details/105317>
3. Rebus Press. The Early History of Museums in Europe. 2022. <https://press.rebus.community/historyoftech/chapter/the-early-history-of-museums-in-europe>
4. SciTePress. The History of the Creation of Museums in Uzbekistan Based on the Fergana Valley Experience. 2023. <https://www.scitepress.org/Papers/2023/129656/129656.pdf>
5. JournalNX Repository. The History of the Formation of Museums in Uzbekistan. 2022. <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/download/1367/1337/2672>
6. State Museum of History of Uzbekistan – Official site. Tashkent, 2024. <https://www.history-museum.uz/site/about>
7. Rajabov, T. X. I., & Ibodov, O. R. (2021). O'zbek Xalq Musiqa Merosda O'quvchilarni Vatanparvalik Ruhida Tarbiyalash Vositasi. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 1(6), 139-145.
8. Ражабов, Т. И. (2021). Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий музыка фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш. Science and Education, 2(11), 1094-1103.
9. Ражабов, Т. И. (2023). Совершенствование Механизма Духовно-Нравственного Формирования Учащихся Через Узбекские Народные Песни. Miasto Przyszłości, 33, 167-176.
10. Раджабов, Т. И. (2019). Описание вековых ценностей в песне "тутовое дерево-балх" и его место в воспитании учащейся молодежи. In Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития (pp. 70-71).

Abulov To'liq Mo'minovich,
Qahqadsaryo viloyati Qarishi shahar
1-son Bolalar musiqa va san'at maktabi musiqa nazariyasi o'qituvchisi

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA ILMIY-MUSIQIY ME'ROSINI O'RGANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. O'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs qilib voyaga yetqazish, Farobiyning hayoti va ijodi, Farobiyga qadar musiqa nazariyasini o'rganish bilan Al Kindiy shug'ullanganligi haqida, Xalqaro hamkorlik Forobiy g'oyalarini kengroq miqyosida ommalashtirish, Forobiy yaratgan tizim mazmunan universal xususiyatga ega bo'lib, o'z davri fanlarining barcha muhim masalalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Musiqa, ijro, tarbiya, Abu Nasr Farobiy, maqomlar, bastakor, psixologiya, uslublar, Sharq musiqiy madaniyati tarixi, madaniy me'ros.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы всестороннего формирования гармоничной личности у подрастающего поколения, жизнь и творчество Фароби, сведения о том, что до Фароби изучением музыкальной теории занимался Аль-Кинди. Освещается международное сотрудничество, направленное на более широкое распространение идей Фароби, а также подчёркивается, что созданная им система носит универсальный характер и охватывает основные научные проблемы своего времени.

Ключевые слова: музыка, исполнение, воспитание, Абу Наср Фароби, макам, композитор, психология, методы, история музыкальной культуры Востока, культурное наследие

Annotation. The article discusses the comprehensive upbringing of the younger generation as well-rounded individuals, the life and work of Farobi, and information that before Farobi, Al-Kindi was engaged in the study of music theory. It also highlights international cooperation aimed at promoting Farobi's ideas on a broader scale, and emphasizes that the system created by Farobi has a universal character and addresses all the major scientific issues of his time.

Keywords: Music, performance, upbringing, Abu Nasr Farobi, maqams, composer, psychology, methods, history of Eastern musical culture, cultural heritage.

Kirish. O'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs qilib voyaga yetqazish uchun davlatimiz tomonidan qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Bu vazifani amalga oshirishda musiqa san'atining alohida o'rni mavjud. Shuni nazarda tutib amalga oshirayotgan chora-tadbirlar o'zinig ijobiy natijalarini bermoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari"nomli PQ 112-sonli qarorini misol qilib olish mumkin. Unda 2022/2023 o'quv yilidan xabardor qilishga jazm qildik. Qomusiy olim falsafa, matematika, geometriya, handasa, musiqa va boshqa bir qator fanlarda tadqiqotlar olib borib, o'zidan ulkan ilmiy me'ros qoldirgan. U musiqani turli fanlar bilan bog'liqligini turli manbalarda ta'kidlab o'tgan. O'tgan asrda yashab o'tgan olim Mitxad Sagadatinevich Bulatovning rus tilida 1980 - yil chop qilgan "Geometricheskaya garmonizatsiya v arxitekture Srednoy Azii IX-XV " nomli asarida qator qomusiy olimlar qatorida Farobiy hayoti va ijodiga ham to'xtalib o'tadi. Farobiy bir qo'lyozma musiqani geometriya bilan bog'liqligi to'g'risida quyidagilarni yozadi. Musiqa uch ildizga ega, hajm, ohang va his-tuyg'u. Bu musiqiy voqelikni inson ongi va tasavvurida aks etishni, tovushning yuqori va quyi ohanglarda o'zaro mutanosibliqi haqida yozadi. His tuyg'u-musiqiy tasavvur bilan ohangning o'zoro bog'liqligini aks ettiradi. Forobiy "I'xso al ulum" (Ilmlarning kelib chiqishi) nomli asarida substansiyaning kelib chiquvchi belgilari

asosida ilmlar vujudga kelishi tartibini tekshirar ekan, musiqani sonlar to'g'risidagi ilm, o'lchovlar haqidagi ilm va yulduzlar haqidagi ilmdan so'ng to'rtinchi o'ringa qo'yadi.

Abu Nasr Farobiy nafaqat buyuk musiqashunos va nazariyotchi, balki mahobatli bastakor ham bo'lgan. Uning bastakorlik ijodi haqida tarixiy manbalarda qayd etilishicha, uning yaratgan musiqiy asarlari o'z davrida keng tarqalgan va mashhur bo'lgan. Ayniqsa, uning "Iroq maqomi" va "Isfaxon maqomi" kabi asarlari Eronda, Iroqda, Suriyada va boshqa Sharq mamlakatlarida asrlar davomida ijro etilib kelinadi.

Maqsad: Farobiyning musiqiy merosi nafaqat bastakorlik, balki musiqashunoslik sohasidagi ishlari bilan ham boyligi bilan ajralib turadi. Uning "Musika haqida katta kitob" asari nafaqat o'z davri, balki keyingi bir necha asrlar davomida Sharq musiqashunosligining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan fundamental asar hisoblanadi.

Bu asarning mazmuni juda keng qamrovli bo'lib, unda quyidagi mavzular yoritilgan:

Musiqiy tovushlarning fizik va matematik asoslari

Tovushqatorlar va ularning tuzilishi

Maqom tizimlari va ularning tasnifi

Musika asboblari va ularning texnik xususiyatlari

Musiqiy asarning kompozitsion tuzilishi

Musiqiy badiiy obrazlarning yaratilishi

Musiqaning inson va jamiyatga ta'siri

Farobiyning bu asari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham Sharq musiqashunosligining asosiy qo'llanmasi bo'lib xizmat qilgan. Xususan, Ibn Sino, Qutbiddin Shiroziy, Abdulgadir Marogiy kabi keyingi davr musiqashunoslari o'z asarlarida Farobiy nazariyalariga murojaat qilishgan.

Materiallar va metodlar. Farobiy musiqiy merosining yana bir muhim jihati shundaki, u musiqani tushunish va o'rganishning butun bir kompleks metodologiyasini ishlab chiqqan. Uning yondashuvida musiqani faqatgina san'at sifatida emas, balki quyidagi jihatlardan kompleks tarzda o'rganish muhim:

Falsafiy jihat - musiqa va uning inson tafakkuridagi o'rni

Matematik jihat - tovushlarning soniy nisbatlari

Psixologik jihat - musiqa va inson ruhiyati munosabatlari

Ijtimoiy jihat - musiqa va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik

Pedagogik jihat - musiqa ta'limi metodlari

Farobiyning bu holistik yondashuvi uning merosini zamonaviy davr uchun ham dolzarb qilib qo'yadi. Bugungi kunda ham uning g'oyalari musiqiy ta'lim, musiqa terapiyasi, musiqa nazariyasi va boshqa sohalarida qo'llanilishi mumkin.

Farobiyning bastakorlik va nazariy merosining ahamiyati shundaki, u Sharq musiqasi an'analarini ilmiy asoslagan va tizimlashtirgan. Uning ishlari Sharq musiqiy madaniyatini tushunish va uni keyingi avlodlarga yetkazish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Xususan, uning maqomlar haqidagi nazariyalari hozirgi kungacha saqlanib qolgan an'anaviy Sharq musiqasini tushunishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Farobiy merosining yana bir muhim jihati - u Sharq va G'arb musiqiy an'analari o'rtasida bog'lovchi halqa bo'lganligidadir. U qadimgi yunon musiqiy nazariyasini o'rgangan va uni Sharq musiqiy amaliyoti bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Bu jihatdan uning ishlari madaniyatlararo muloqotning noyob namunalaridan hisoblanadi.

Abu Nasr Farobiyning bastakorlik faoliyati va musiqiy nazariyotchi sifatidagi merosi nafaqat o'z davri, balki butun Sharq musiqiy madaniyati tarixi uchun ahamiyatli bo'lib qolmoqda. Uning asarlari va musiqiy qarashlari bugungi kunda ham musiqashunoslik fanining rivojlanishiga hissa qo'shishda davom etmoqda.

Farobiy bu kitobida musiqaning keng ta'rifini beradi, uning asosiy tushunchalarini hamda musiqa asarlari tarkib topadigan elementlarini ochib beradi. «Musika haqida katta kitob»ning

mazmuniga to'xtashdan oldin ayrim mutaxassislarining jahon musiqa san'ati taraqqiyotida Farobiy musiqa merosining roli haqida aytgan ba'zi fikrlarini keltirib o'tamiz. Farobiy yashagan davrda qadimgi yunon mualliflarining musiqa haqidagi ba'zi g'oyalari ma'lum edi. Farobiyga qadar musiqa nazariyasini o'rganish bilan Al Kindiy shug'ullangan. Fan tarixchisi K.Sarton «Al Kindiy ilk musulmon musiqashunosi bo'lgan», - deb ko'rsatadi. Farobiyning asari unga qadar yaratilgan asarlardan ustun bo'libgina qolmay, balki Sharq va G'arbda musiqa nazariyasi taraqqiyotini bir necha asrga belgilab berdi.

G'arb olimlari Abu Nasr Farobiyning musiqashunoslik sohasidagi merosini yuqori baholab, uning Yevropa musiqa ilmining rivojlanishiga qo'shgan hissasini alohida ta'kidlaydilar. Taniqli fan tarixchisi Jorj Sarton "Fan tarixi" asarida Farobiy haqida: "U musiqashunoslik sohasida ham o'z davrining Yevropa nazariyalaridan ancha oldinda edi" deb yozgan. Bu fikr G'arb olimlarining Farobiy merosiga nisbatan munosabatini aniq ifodalaydi.

Taklif. UNESCOning Farobiy tavalludining 1150 yilligini nishonlashi uning merosining global ahamiyatini ko'rsatadi. Xalqaro ta'lim tizimlariga Farobiy metodikasini joriy etish uchun xorijiy tillarda qo'llanmalar tayyorlash, xalqaro konferensiyalar tashkil etish kerak. Uning merosi Sharq va G'arb madaniyatlari o'rtasida dialog vositasi bo'lishi mumkin. Xalqaro hamkorlik Farobiy g'oyalarini kengroq miqyosida ommalashtirishga yordam beradi.

Farobiy merosini maktab va oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga kiritish orqali milliy ta'lim tizimimizni boyitish mumkin. Buning uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, o'qituvchilar uchun malaka oshirish kurslari tashkil etish zarur. Uning g'oyalari asosida ishlab chiqilgan o'quv dasturlari milliy ta'limimizning sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Farobiy merosini o'rganish bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borish, dissertatsiyalar yozish, ilmiy jurnallarda maqolalar chop etish - bu boradagi muhim vazifalardandir. Ilmiy tadqiqotlar Farobiy g'oyalarining zamonaviyligini va amaliy ahamiyatini aniqlashga yordam beradi. Har yili Farobiy merosiga bag'ishlangan ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazish foydali bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, dunyo fani va madaniyati, uyg'onish davrining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri bo'lgan Farobiy qadimgi yunon fani va madaniyatining insoniyat sivilizatsiyasida tutgan o'rnini yuksak baholab, butun ilmiy faoliyati davomida nafaqat unga suvandi, cheksiz hayratlandi va ilhomlandi, balki kishilik tarixida o'chmas iz qoldirgan yunon olimlarining, ko'proq Arastuning asarlarini targ'ib qildi, ularning ko'plarini arab tiliga tarjima qildi. Antik dunyo olimlarining qoldirgan meroslarini to'la o'rganmasdan turib, fan va madaniyatni rivojlantirish mumkin emasligini yaxshi tushungan Abu Nasr Farobiy yunon mutafakkirlarining "qul"iga aylanib qolmadi, balki ko'p qirrali olim va ijodkorlarning davomchisi, o'z davri sharoitida mustaqil fikr yurituvchi alloma sifatida o'zini namoyon qildi.

Farobiy yaratgan tizim mazmunan universal xususiyatga ega bo'lib, o'z davri fanlarining barcha muhim masalalari:

- Falsafaning umumiy muammolari
- tabiatshunoslikning asosiy falsafiy masalalari
- borliqni bilish mantiqning bahsli muammolari
- inson va tabiat o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik
- ekologik muammolarni ham o'z ichiga oladi. Farobiyning ijtimoiy-falsafiy fikrlari o'zining keng qamrovli, teran va mazmundorligi bilan gumanistik xususiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» PQ-5040-sonli qarori, 2021.26.03
2. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida:/– Toshkent: Yozuvchi nashriyoti, 2001.- 64b.

3. Rajabov, T. I., & qizi Safoeva, S. S. (2022). Musiqa madaniyati ta'limida musiqiy savodxonlik faoliyatining tutgan o'rni. ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 2(10), 423-431.
4. Zunnunov A., Tolipov O'. Milliy qadriyatlar asosida o'quvchi shaxsini shakllantirish. – T.: Sharq, 2006. – 94 b.
5. Раджабов, Т. И. (2019). Описание вековых ценностей в песне” тутовое дерево-балх” и его место в воспитании учащейся молодежи. In Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития (pp. 70-71).
6. Ражабов, Т. И. (2020). Педагогические возможности использования детских фольклорных песен в духовно-нравственном воспитании младших школьников. Вестник науки и образования, (5-2 (83)), 34-37.
7. Rajabov, T. X. I., & Ibodov, O. R. (2021). O'zbek Xalq Musiqa Merosda O'quvchilarni Vatanparvalik Ruhida Tarbiyalash Vositasi. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 1(6), 139-145.
8. Ражабов, Т. И. (2021). Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий мусиқа фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш. Science and Education, 2(11), 1094-1103.
9. Ражабов, Т. И. (2023). Совершенствование Механизма Духовно-Нравственного Формирования Учащихся Через Узбекские Народные Песни. Miasto Przyszłości, 33, 167-176.
10. Quronov M. Maktab ma'naviyati va milliy tarbiya. – T.: Fan, 1995. – 118 b
11. Akramova Sh., Salomov N. Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish omillari – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2015. – 30 b.
12. Ал-Фараби. Математические о приосаждении наук.. С. Н. Григорьну. Из истории философии Сренной Азии и Ирана VII-XII вв. М.,1960.

*Zikirova Nodira Yo'ldoshevna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Pedagogika va o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchi*

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KASBIY MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy motivatsiyasini shakllantirish va rivojlantirish omillari, pedagoglarning kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish yo'llari tadqiq qilingan. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy motivatsiyaning shakllanishidagi kasbiy kompetensiyalari rivojlanishi va metodik tayyorgarligi nazariy va umumiy jihatlari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: motivatsiya, pedagog, zamonaviy o'qituvchi, kasbiy kompetensiya kasbiy-metodik, komponent, innovatsion faoliyat.

Annotation. The factors of formation and development of professional motivation of future elementary school teachers, ways of effective implementation of professional activities of pedagogues are studied in the article. The theoretical and general aspects of the development of professional competences and methodical training in the formation of professional motivation of future teachers are scientifically based.

Key words: motivation, pedagogue, modern teacher, professional competence, professional-methodical, component, innovative activity.

Аннотация. В статье рассматриваются факторы формирования и развития профессиональной мотивации будущих учителей начальной школы, пути эффективной реализации профессиональной деятельности педагогов. Научно обоснованы теоретические и общие аспекты развития профессиональных компетенций и методической подготовки в формировании профессиональной мотивации у будущих учителей.

Ключевые слова: мотивация, педагог, современный педагог, профессиональная компетентность, профессионально-методический компонент, инновационная деятельность.

Kirish. Hozirgi kunda respublikamizda ro'y berayotgan islohotlar bevosita innovatsion ta'lim tizimi bilan bog'liqdir. Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik kasbiga yo'naltirish, tarbiyalash hamda kasbiy moslashtirish asosiy va ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Shunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda pedagog xodimlar uchun ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmatini va ishchanlik obro'sini hurmat qilish, o'quv mashg'ulotlarini sifatli o'tkazish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanish, ta'lim oluvchilarning psixologik va o'ziga xos xususiyatlarini, jismoniy va ruhiy salomatligini, fiziologik rivojlanishini hisobga olish, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan shaxslarni o'qitish uchun shart-sharoitlar yaratilishiga e'tibor qaratish, voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar bilan ta'lim-tarbiya ishlarini ularning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari bilan hamkorlikda olib borish, ta'lim tashkilotining ustaviga va (yoki) boshqa ta'sis hujjatlariga, ichki mehnat tartibi qoidalariga rioya etish, o'z malakasini muntazam ravishda oshirib borish, egallab turgan lavozimiga muvofiqlik jihatidan davriy attestatsiyadan o'tishiga doir majburiyatlarning belgilanishi bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash, ularning kasbiy motivatsiyasini rivojlantirishga doir zamonaviy talablarni keltirib chiqaradi.[1]

Ko'rinadiki, bugungi davr fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi o'qituvchidan yuksak mahoratni, o'tkir irodani, pedagogik-psixologik quvvatni, chuqur puxta bilim va teran mulohazali bo'lishni talab qiladi. Hozirgi

zamon o'qituvchisi o'z mutaxassisligiga oid bilimlar bilan birga, pedagogik va psixologik hamda yoshlar fiziologiyasi va gigiyenasi, shu bilan birga turli fan yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilimlarga ega bo'lgan, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarini egallagan, ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdir. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 34-moddasida ham "Tegishli ma'lumoti, kasbiy tayyorgarligi bo'lgan va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega"ligi belgilangan [1].

Bugungi kunda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy motivatsiyasini shakllantirish fan nuqtai nazaridan dolzarb muammo hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimining yuqori bosqichi hisoblangan oliy ta'lim tizimida bir qator tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Mustaqil fikrga ega va yuksak saviyali kadrlar tayyorlash masalasiga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son qarori aynan shu masalaga qaratilgandir [2]

Shunga ko'ra, respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayoni tubdan o'zgardi, ya'ni:

innovatsion mazmun va yondashuvlar, yangicha munosabat, yuqori darajadagi pedagogik jarayon va innovatsiyalar tavsiya etilmoqda;

ta'lim-tarbiya mazmunini yangi takomillashgan bilim, ko'nikma va malakalar bilan boyitish, axborot va yangiliklar ustida amallar bajarish, fan, ta'lim-tarbiyaga doir muammolarni ijodiy hal etish, bilim, qobiliyatni rivojlantirish, ta'lim dasturlari asosida innovatsiyon texnologik jihozlar bilan yangilanmoqda;

ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchi muloqotida og'zaki va yozma an'anaviy metodlar o'rnini o'qitishning kompyuter vositalariga, ulkan internet, tarmog'idan foydalanishga imkon bermoqda;

tajribali o'qituvchining bo'lajak o'qituvchilar bilan aloqasi o'quvchi shaxsini yo'naltirishga qaratilmoqda;

inson shaxsining axloqiy-ma'naviy qiyofasiga, xulq-obobiga alohida e'tibor berilmoqda;

innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarni yaratish va joriy etishda predmetlarning ahamiyati kuchaytirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Izlanishlarimiz natijasida tadqiqot muammosiga doir ilmiy manbalarni o'rganish, tahlil natijalarini umumlashtirish dissertatsiyamiz zaruriyatini kengroq ifodalashga xizmat qiladi, degan xulosaga kelindi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirishning ilmiy-pedagogik masalalari B.R.Samatova, N.Sh.Mannapova, Z.S.Teshaboyeva, E.T.Tursunnazarovalar, psixologik xususiyatlari esa B.S.Abdullayeva, I.M.Haydarovlar tomonidan o'rganilgan.

B.R.Samatova "Ingliz tilini o'qitishda nofilologik yo'nalish talabalarining motivatsiyasi (yurisprudensiya yo'nalishi talabalarini misolida)"ni shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlari natijasida talabalar motivatsiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi lingvodidaktik ta'minot, fasilitator va assessment kabi dominant omillari ilk bor aniqlangan, shu bilan birga motivatsiyani rivojlantirishning konsentrik yondashuvga asoslangan metodikasi ierarxik ravishda talabalarning qiziqishlari va ijtimoiy-kommunikativ, o'quv faoliyati hamda o'z-o'zini rivojlantirish motivlarini stimullash asosida takomillashtirilgan. Muallifning nuqtai nazariga ko'ra, motivatsiyaning psixologik mohiyatidan kelib chiqib, talaba faoliyati va o'qituvchi boshqaruvi algoritmlari bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirish imkoniyati mavjud: [3]

N.Sh.Mannapova pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarida sog'lom turmush tarzini shakllantirish motivatsiyasini takomillashtirishga bag'ishlangan izlanishlari orqali oliy ta'lim muassasalarida talabalarida sog'lom turmush tarzi motivatsiyasi bo'lajak o'qituvchilarning valeologik kompetentligini, pedagogik, jismoniy va gigienik tarbiyalashga (pedagoglar, tibbiy

xodimlar, oila va axborot informatsion vositalarni) homohangligini ta'minlashning samaradorligi aniqlashtirilgan. Natijada, talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish samaradorligi, motivatsiyasi hamda bilim darajalari ortishi dalillangan. [4]

Z.S.Teshaboyeva "Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar kasbiy motivatsiyasini shakllantirish texnologiyalari"ni tadqiq qilib, bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar kasbiy motivatsiyasini shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlarini talabalarda yuzaga keluvchi metodik bo'shliqlarni prognostik tahlil qilishga mo'ljallangan individual kasbiy rivojlanish dasturini "talaba-talabaga ustoz" yondashuvi orqali maqbullashtirish asosida aniqlashtirilgan. Muallifning ta'kidlashicha, malakaviy va pedagogik amaliyot jarayoniga talabalarning ijodiy metodik ishlanmalarini tayyorlashga mo'ljallangan musiqa terapiya, ertak terapiya kabi art pedagogika elementlarini integrativ tarzda kiritish orqali takomillashtirilgan kasbiy motivatsiyani shakllantirish texnologiyalaridan foydalanish samarali hisoblanadi. [5]

E.T.Tursunnazarova ingliz tilini o'rganish jarayonida nomutaxassis o'qituvchilarning motivatsiyasini shakllantirish yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida ta'lim subyektlarida "motivatsiya", "qadriyatli-motivatsiya", "pragmatik motivatsiya" kategoriyalari assotsiativ (mantiqiy bog'liqlik) tushunchalari orqali mualliflik nuqtai nazaridan til o'rganishga bo'lgan qiziqishini yanada orttirishga qaratilgan didaktik, imitatsion, syujetli, muloqotga asoslangan texnologiyalar integratsiyasi asosida takomillashtirishga erishgan. [6]

B.S.Abdullayeva "Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari"ga bag'ishlangan psixologiya sohasidagi tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchilardagi funksional holatning lateral profilini faoliyatga ta'sipi natijasida "muvaffaqiyatga intilish", "kasbni egallashga intilish", "ijtimoiy" motivlar va "progressivstenik" hissiy sifatlar orasidagi integrativ xususiyatlarni ijodiy innovatsion faollikda namoyon bo'lishi tufayli, o'quv-ilmiy faollikning "yangilikka ta'sirchanlik" sifati bilan bog'liq motivatsion jihatining rivojlanishi dalillangan, bo'lajak o'qituvchilarda temperamental xususiyatlarni namoyon bo'lishiga ko'ra, ijtimoiy faollik motivlarini sotsial tafakkur egiluvchanligi bilan uyg'un holda shaxslararo munosabatlarda ifodalanishi tufayli muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasining differensial xarakterga ega ekanligi asoslangan. [7]

I.M.Haydarov psixologiya bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy motivatsiyasining psixologik xususiyatlarini aniqlashga erishgan. [8]

A.D.Stupnikovaning nuqtai nazariga ko'ra, kasbiy motivatsiyaning asosiy tarkibiy qismlari va uning integral xususiyatlari bir butun sifatida hal qilinadi. Talabaniq – bo'lajak o'qituvchining universitetda o'qishning dastlabki bosqichida kasbiy motivatsiyasining boshlang'ich darajasini aniqlash uchun o'tkazilgan diagnostik tadqiqot shuni ko'rsatdiki, an'anaviy universitet ta'limi talabalarga katta hajmdagi nazariy ma'lumotlarni maxsus bilimlarsiz o'zlashtirishga qaratilgan, kasbiy yo'naltirilganlik, bo'lajak o'qituvchining yuqori darajadagi kasbiy motivatsiyasini shakllantirish uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratmaydi, uning subyektiv faoliyatining o'sishini ta'minlamaydi.[9]:

Bo'lajak o'qituvchilar kasbiy faoliyatining umumiy tarkibiy elementlarini aks ettirishga harakat qilgan, uning talqiniga ko'ra mazkur komponentlar quyidagilardan iborat: kasbiy faoliyatning motivlari va maqsadlari; kasbiy faoliyat N.N.Novikova bosqichlari va asosiy kasbiy harakatlar; kasbiy faoliyatning shartlari, vositalari va natijalari. U o'z tadqiqot ishlarida kasbiy motivatsiyani shakllantirishning zaruriyatini quyidagi ta'lim va kasbiy davrning yetakchi yangi ishlanmalari bilan izohlaydi: . [10].

- kasbiy motivatsiyani yangilash;
- kasbiy-pedagogik faoliyat tizimining elementlarini shakllantirish;
- o'quv va o'quv faoliyatini kasbiy hamda pedagogik faoliyatni shakllantirishga yo'naltirish;
- kasbiy o'ziga xoslik elementlarini egallash.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, pedagoglarning kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishi ularning mazkur faoliyatga nisbatan intilish, xohish yoki istaklariga bog'liq bo'ladi. Bu o'rinda motivatsiya masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Motivatsiya keng ma'noda inson hayotining (uning xulq-atvori, faoliyatining) murakkab ko'p qirrali boshqaruvchisi sifatida qaraladi. Demak, motivatsiya – insonni faoliyatga undashning murakkab, ko'p darajali tizimi bo'lib, u o'zida ehtiyojlarni, motivlarni, qiziqishlarni, ideallarni, intilishlarni, ustanovkalarni, emotsiyalarni, normalarni, qadriyatlarni mujassamlashtiradi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini samarali tashkil qilish, o'qitish qobiliyati va mahorati, kasbiy va metodik kompetentligini kasbiy motivatsiya bilan uyg'unlikda shakllantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilaringizni rag'batlantirish va ilhomlantirishning eng samarali usullaridan biri ularni maqtash va hurmat qilishdir. Maktab ma'muriyatining e'tirofini olish o'qituvchilarni o'z ishida malakali ekanliklariga ishonтиради va rahbariyat ularning hissalarini tan oladi. Ko'pchilik o'z-o'ziga qanchalik ishonchli bo'lishidan qat'i nazar, vaqti-vaqti bilan maqtov va tasdiqlashga muhtoj. Bu, ayniqsa, o'qituvchilar uchun juda muhim, chunki ular ko'pincha yakka holda ishlaydi, qiyin o'quvchilar va ota-onalar bilan muloqot qiladi va ba'zida o'z mahoratiga ishonmaydi. Garchi ba'zi odamlar yolg'izlikda maqtovni afzal ko'rishsa-da, boshqalar uchun jamoatchilik e'tirof etishi yanada chuqurroq ta'sir qiladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi shaxsining motivatsion sohasini shakllantirish muammosi pedagogika sohasida ayniqsa dolzarb bo'lib qolmoqda. Motivatsiya muvaffaqiyatli o'rganishning asosiy omillaridan biridir. Ammo bu omilning xususiyatlari va uning samaradorligi oliy ta'limning turli bosqichlarida farqlanadi, xususan, birinchi kursdan oxirgi kursgacha o'quv va kasbiy faoliyatning o'zi ham, motivatsiya ham o'zgarib boradi. Bunda ba'zi talabalarning o'quv faoliyati motivlarining yetarli emasligi ularning yaxshi rivojlanmasligiga sabab bo'lishi mumkin, mos ravishda universitetda ta'lim jarayonini takomillashtirish talabalarning o'quv faoliyatidagi motivatsiyaga yo'naltirilgan aloqaga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Bu butun o'quv jarayonini va uning har bir jihatini, ayniqsa motivatsion jarayonni qayta qurishni oldindan belgilab beradi. Ma'lumki, har qanday talabaning muvaffaqiyatli o'quv faoliyatining asosi – faoliyat turi bo'yicha yuqori darajadagi motivatsiyadir. Bu talabalarni mutaxassislik fanlarini o'zlashtirish yuzasidan o'quv jarayoniga jalb qilishga yordam beradi. Shunga ko'ra, talabalarning kasbiy kompetentligini ta'limning paradigmal transformatsiyasi kontekstida rivojlantirish jarayonini motivatsiya bilan bog'liq mazmuni o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- talabalarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalar va ularni kelgusida kasbiy-pedagogik faoliyatda qo'llash imkoniyatlari bilan tanishtirishga qaratilgan kirish mashg'ulotlari mazmuni;

- taqdimotlar, konstruksiyalarni modellashtirish, loyihalash texnikasi va texnologiyasi;

- kasbiy motivatsiyani rivojlantirishga qaratilgan master-klasslar hamda treninglarni tashkil qilish, ularni muhokama qilish. [11].

Mazkur faoliyat natijasida talabalarda nafaqat kasbiy faoliyatga bo'lgan qiziqishlari oshadi, balki o'zini o'zi baholash va nazorat qilish ko'nikmalari ham shakllanadi, bu esa kasbiy motivatsiyani yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Bundan ko'rinadiki, ta'lim olishda motivatsiyaning mavjudligi bilish faoliyatini faollashtirishga yordam beradi. Demak, motivatsiya inson xulq-atvori, uning kelib chiqishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik xususiyatga ega bo'lgan sabablar yig'indisi sifatida belgilash mumkin.

Bizningcha, motivatsiya – ehtiyoj yoki istak, stimullashtirilgan va yo'naltirilgan xulq-atvordir. Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Muayyan kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolish va kerak bo'lganda yana esga tushirish orqali uni bajarish, shuningdek, ham ichki (psixik), ham tashqi

(predmetga yo'naltirilgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan bog'liq murakkab jarayonlar yotishini unutmashlik kerak.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish o'qitish jarayonini samarali tashkil etish va ko'zlangan natijaga erishish uchun bilishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan tushunchalar, egallashi zarur bo'lgan kompetensiyalar va ularda shakllanishi zarur bo'lgan kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy sifatlar orqali ifodalanadi. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy motivatsiyaning shakllanishidagi asosiy omillardan biri – bu ularning kasbiy kompetensiyalari rivojlanishi va metodik tayyorgarligi takomillashishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdan iborat. O'qitish jarayonining rivojlangan darajasi “kasbiy faoliyat”, “kasbiy sifatlar”, “kasbiy kompetentlik”, “metodik tayyorgarlik”, “shaxsiy rivojlanish”, “kasbiy rivojlanish”, “uzluksiz kasbiy rivojlanish” tushunchalari orqali ifodalanadi. Mazkur tushunchalar kasbiy faoliyatni amalga oshirishga doir bilimlarning pedagogik amaliyotda foydalanish tamoyillariga asoslanganligi, umumiyliigi, ijtimoiy rivojlanish talablariga muvofiqligi bilan belgilanadi. Ko'plab tadqiqotlar natijalariga ko'ra, o'quvchilarning ta'lim natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ta'lim muhitidagi muhim omillardan biri bu o'qituvchining kasbiy kompetentligi va mahorat darajasi hisoblanadi. [12].

Shunga muvofiq bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini ularning kompetentligi bilan bog'liq holda rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga muvofiq, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish va rivojlantirish uning dastlabki kasbiy tayyorgarligi jarayonida ham, oliy ta'lim muassasasida tahsil olish jarayonida ham, auditoriyada va mustaqil ta'lim jarayonida ham amalga oshiriladi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish unda nafaqat kasbiy bilimlarning kerakli darajasini, balki, psixologik tayyorgarlikni, o'zini o'zi va o'quv-tarbiya jarayonini boshqarish, o'zini kerakli faoliyatga yo'naltirish, kasbiy, ma'naviy, jismoniy va shaxsiy imkoniyatlarini kerakli sharoitda qo'yilgan masalani hal etishga to'g'ri yo'naltira olish kabi kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Chunki, aynan shu jarayon kasbiy motivatsiyaning shakllanishidagi zaruriy fenomenlar sifatida baholanadi. Bu esa, nafaqat kasbiy motivatsiyaning kerakli darajasini, balki, psixologik tayyorgarlikni, o'zini o'zi va o'quv-tarbiya jarayonini boshqarish, o'zini kasbiy faoliyatga yo'naltirish, kasbiy, ma'naviy, jismoniy va shaxsiy imkoniyatlarini kerakli sharoitda qo'yilgan masalani hal etishga yo'naltira olish qobiliyatini shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan pedagogika yo'nalishidagi universitetda o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish jarayonining mazmuniga zaruriy o'zgartirishlarni kiritishni talab etadi va bizningcha bu o'zgarishlar quyidagi aspektlar bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi:

nazariy – ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadi, tamoyillari, qonuniyatlari, ta'limotlari, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishning shakl, metod va vositalari xususidagi bilimlar;

metodik – o'quv-tarbiya jarayonini loyihalashtirish, rejalashtirish va o'qitishning shakl, metod va didaktik vositalarini to'g'ri tanlash, o'quvchilarning bilish motivatsiyasini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan bilimlar;

texnologik – aniq ta'lim sharoitida pedagogik vazifalarni, vaziyatlarni yecha olish, rejalashtirilgan o'quv-tarbiya jarayonini samarali amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan bilimlar;

prognostik – ta'lim oluvchi shaxsi rivojlanishini oldindan loyihalashtira olish, yuksak ma'naviyatli, intellektual salohiyatli, mustaqil fikrli va ijodkor shaxsni tarbiyalashning ta'sir vositalarini oldindan bashoratlash bilan bog'liq bilimlar;

ijodiy-innovatsion – pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish, o'qitish va tarbiyalashning yangicha shakl, metod va vositalarini yaratish bilan bog'liq amaliy bilimlar.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish jarayoni o'zaro bog'liq funksional elementlarni amaliyotda tatbiq etish, samaradorlikni ta'minlash, natijaga erishish bilan belgilanadi.

Xulosa va takliflar

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish alohida yondashuvni talab qiladi. O'qitish jarayonining ishtirokchisi, ta'lim muhitining tashkil etuvchisi sifatida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirishda ijtimoiy talab va ehtiyojlar, shuningdek, pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olishni taqozo qiladi.

Ta'lim, kasbiy bilim va ko'nikmalar, umumiy va maxsus qobiliyatlar, ijtimoiy ahamiyatga ega muhim fazilatlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirishning asosiy negizini tashkil etadi. Shaxsiy xususiyatlar insonning rivojlanish sur'ati va darajasiga ham inson sifatida, ham mutaxassis sifatida ta'sir qiladi. Bo'lajak o'qituvchining yetakchi shaxsiy xususiyatlariga uning munosabatlari, motivlari, aql-zakovati, hissiy-irodaviy doirasi kiradi. Ular bilvosita shaxsning rivojlanishiga ta'sir qiladi va asosan kasbiy rivojlanishni belgilaydi. Shaxsning kasbiy yutuqlari darajasi ham individual xususiyatlar, ham shaxsiy xususiyatlar bilan belgilanadi. Ilmiy manbalarning empirik tahlili bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlari quyidagilardan iborat ekanligini ko'rsatdi: akmeologik mavqe, yutuqlar uchun barqaror motivatsiya, moslashuvchan va moslashtirilmagan faoliyat, muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat tajribasi, yuqori ish qobiliyati, mas'uliyat, o'z yutuqlarini boshqa xodimlar uchun odatiy holga aylantirish istagi, iroda va dam olish qobiliyati, kasbiy maqsadga erishish uchun barqaror istak va o'zini o'zi takomillashtirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun 2020-yil 23.09
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son qarori
3. Samatova B.R. Ingliz tilini o'qitishda nofilologik yo'nalish talabalarining motivatsiyasi (yurisprudensiya yo'nalishi misolida). P.f.f.d.dis. – Toshkent, 2020. – B. 15. – 172 b
4. Mannapova N.Sh. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida sog'lom turmush tarzini shakllantirish motivatsiyasini takomillashtirish: diss– Toshkent, 2019.
5. Teshaboyeva Z.S. Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish texnologiyalari: diss– Toshkent, 2020.
6. Tursunnazarova E.T. Ingliz tilini o'rganish jarayonida nomutaxassis o'qituvchilarning motivatsiyasini shakllantirish: diss– Toshkent, 2018.
7. Abdullayeva B.S. Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: diss– Toshkent, 2020.
8. Haydarov M. Ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy motivatsiyasining psixologik xususiyatlari: diss
9. Stupnikova A.D. Talabaning – bo'lajak o'qituvchining universitetda o'qishning dastlabki bosqichida kasbiy motivatsiyasining boshlang'ich darajasini aniqlash: diss– Toshkent, 2002.
10. Novikova N.N. Texnologik ta'limning axborot muhitida texnologiya o'qituvchisining kasbiy faoliyatga tayyorgarligining motivatsion, kognitiv, faollik va kommunikativ komponentlari darajalarini aniqlash tizimi: diss

11. Urazbayeva Y.A. Ta'lim jarayonida o'quv motivatsiyasi shakllanishining o'ziga xosligi // O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2023, 15-son., 132-134-b.
12. Yo'ldoshevna, Z. N. The Role of Innovative Technologies in the Development of Methodical Training of Teachers in General Secondary Educational Institutions. European journal of innovation in nonformal education, . 2023. 3(4), 95–98. Retrieved from
13. Nasiba, Q., & Berdiyeva, S. (2023). SIGNIFICANCE AND CONTENT OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTIC METHODS. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF EDUCATION AND COMPUTER SCIENCES (CAJECS), 2(2), 51-53.

Samadova Sarvinoz Samad qizi,
*Buxoro Davlat Universiteti "Ijtimoiy-siyosiy fanlar" kafedrasida dotsenti, pedagogika
fanlari falsafa doktori (PhD)*
e-mail: sarvinoz56646@gmail.com

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING MAORIF VA MATBUOT SOHALARIDA AMALGA OSHIRGAN ISLOHOTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiston jadidchilik harakatining maorif va matbuot sohalarida olib borgan chuqur islohotlari va ular orqali xalqning ijtimoiy-ma'rifiy ongini yuksaltirishdagi o'rni haqida ma'lumot berilgan. Maqolada jadidchilik harakatining Turkiston mintaqasidagi ta'lim va matbuot orqali amalga oshirgan islohotlari keng tahlil qilingan va ularning xalq ongiga, ijtimoiy taraqqiyotga qanchalik ta'sir ko'rsatgani yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, maorif, matbuot, islohot, diniy va dunyoviy ta'lim, "usuli jadid", gazeta, jurnal.

Аннотация. В данной статье представлена информация о глубоких реформах джадидского движения в сферах просвещения и прессы в Туркестане, а также о его роли в повышении социально-просветительского сознания народа. Всесторонне проанализированы реформы, проведенные джадидским движением в области образования и печати в регионе Туркестана, и раскрыто их влияние на общественное сознание и социальное развитие.

Ключевые слова: джадидизм, просвещение, пресса, реформа, религиозное и светское образование, «усул-и жадид», газета, журнал.

Abstract. This article presents information on the profound reforms of the Jadid movement in the spheres of education and the press in Turkestan, as well as its role in raising the socio-enlightenment consciousness of the people. The reforms carried out by the Jadid movement in the fields of education and publishing in the Turkestan region are comprehensively analyzed, and their influence on public consciousness and social development is revealed.

Key words: Jadidism, education, press, reform, religious and secular education, "usul-i jadid," newspaper, journal.

Kirish. XIX asrning oxiri -XX asr boshlarida Turkistonda xalqimizning ijtimoiy, siyosiy va tarixiy tafakkuri, ilg'or qarashlarining yaqqol ifodasi sifatida jadidchilik harakati yuzaga kelib, faol va murakkab jarayonlarni boshdan kechirdilar. Chunki jadidchilik ma'rifatparvarlik harakatining yuqori bosqichi bo'lib, uning namoyondalari o'lkani qoloqlikdan olib chiqish, milliy mustaqillikka erishish yo'lida fidoyiliklarini namoyon etdilar [5.221].

Taraqqiyparvar jadidlar Turkiston o'lkasini tanazzuldan, mustamlakachilik sharoitidan olib chiqishni hamda taraqqiy toptirishning muvofiq yo'li –xalqqa, yosh avlodga zamonaviy ta'limni yetkazishdir, deb bildilar. Jadidchilik harakati deb nom olgan oqim vakillari mamlakat, xalqning mustaqilligi uchun, birinchi navbatda maorif va talim-tarbiyani tubdan o'zgartirish, yangi maktablar tuzish, ularni boshqarish masalalarini asosiy o'ringa ko'tardilar [2.105].

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar. Tadqiqotning obyekti sifatida Turkiston jadidlarining maorif va matbuot sohalarida amalga oshirilgan islohotlari jarayoni olingan. Maqolada analiz va sintez, kompleks yondashuv, tizimli-funksional yondashuv, kontent analiz, retrospektiv tahlil, dialektik, sinergetik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Turkiston jadidlarining matbuot va maorif sohasidagi islohotlari chet el olimlari tomonidan keng o'rganilgan. Edward Allworth jadidlarning ijtimoiy-siyosiy roli, ta'lim va madaniyatdagi o'rni haqida, Adeeb Khalid jadidlarning matbuotdagi faoliyati va yangi usul

maktablari ochish harakatlarini haqida, Deniz Kandiyoti jadidlarning ta'limdagi islohotlarining jamiyatdagi o'zgarishlarga ta'sirini, Stéphane A. Dudoignon jadidchilikning diniy va siyosiy jihatlari bilan birga, ta'lim va matbuotdagi islohotlari haqida, Timur Kocaoglu jadidlarning adabiy faoliyati, matbuotdagi islohotlari va yangi usul maktablarini va Yuri Bregel jadidchilikning tarixiy ildizlari va jadidchilik harakatining ijtimoiy oqibatlarini o'rganib tahlil qilganlar.

Muhokama va natijalar. Jadidchilik harakati o'z mohiyatiga ko'ra, xalqni yangi davrga olib kirish, uni ilm- fan, texnika va madaniyat asosida rivojlantirishga yo'naltirilgan edi. Bu harakat vakillari yosh avlodni tarbiyalash masalasini jamiyatning kelajagi bilan bevosita bog'liq deb bildilar. Ular, avvalo, maktab va madrasalarda mavjud bo'lgan eski, yodlashga asoslangan, hayotdan uzilgan ta'lim tizimini tanqid ostiga olishdi. Bu tizim xalqni ilmiy tafakkurdan uzqolashtirib, unga faqat diniy ta'lim bilan kifoyalanishni o'rgatar edi. Jadidlar esa yangicha yondashuv-“usuli jadid“ deb nomlangan yangi o'qitish usulini ilgari surdi. Bu usul quyidagi jihatlari bilan ajralib turar edi:

Tarbiyaning milliy va zamonaviy uyg'unligi. Jadidlar yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash bilan birga, ularni dunyoqarashi keng, zamonaviy fikrlovchi shaxslar etib shakllantirishga intildilar. Jadidlar yoshlar rus tuzumi ta'sirida qolib ketmasliklari uchun qo'llaridan kelgan barcha harakatlarni qilishgan. O'g'il va qiz bolalar alohida- alohida o'qitilgan va qizlarga ayollar, o'g'illarga erkaklar dars bergan. Jadidlar yoshlarni halollik, mehnatsevarlik, odob-axloq va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga katta ahamiyat bergan. Ularning adabiy asarlarida bu g'oyalar keng targ'ib etilgan.

Ilm-fanga asoslangan ta'lim. Ular darsliklarda matematika, tabiatshunoslik, geografiya, tarix, fiziologiya kabi fanlarni kiritdilar. Bu o'zgarish o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirdi.

O'quvchilarning ongli ishtiroki. Eski maktablarda yodlash asosiy tamoyil bo'lsa, yangi usulda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, savol-javoblar orqali o'z fikrini ifoda eta olishiga urg'u berildi.

Bosma nashrlar orqali targ'ibot. Gazeta va jurnallar, risola va darsliklar orqali xalqni, xususan yoshlarga ta'lim va tarbiya masallaridagi ilg'or g'oyalar tushuntirildi.

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta'lim-tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirildi. Bolalarqulay partalarda o'tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni o'rgandi. Jadid maktablarida qur'oni- karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadid maktablari to'rt (boshlang'ich) va yetti yillik edi. Masalan Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan holda jadid maktabida o'qituvchi, maschitlarda imom bo'lish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy o'quv yurtlarida o'qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo'lib ishlash malakasiga ega bo'lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Maktablar asosan 1 – 4 sinfdan iborat boshlang'ich maktablar bo'lgan. 1913/14 o'quv yilidan ayrim joylarda 2 bosqichli tizim joriy qilina boshlandi. Bu tizimdagi maktablar namuna maktablari deb atalib, ularning 1 – bosqichi tahziri (boshlang'ich) sinflar, 2 – bosqichi rushdiy (yuqori) sinflar deyilgan. Xususan, M. Abdurashidxonovning namuna maktabi, A. Shukuriyning Samarqanddagi va A. Ibodievning Qo'qondagi maktabida rushdiy (yuqori) sinflar (5 – 6 sinf) ham ish boshlagan[7.309].

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar kalta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchibo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yishni joriy etdilar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo'llanma va darsliklarni ham o'zlari yaratdilar.

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (evropacha) oliy ta'limni yo'lga qo'yish bo'ldi. Universitet tashkil etish g'oyasi Turkistonda ilk bor 1892 yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan olg'a surildi. I. Gaspirali 1906 yilda, yana "Tarjimon" gazetasida to'g'ridan-to'g'ri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi:

"Fuqoroyi islom sizlardan mol istamas, osh istamas. Din-"Qur'on"dan, jon- Xudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil bo'luvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Ko'hna madrasalari ko'p Buxoroi sharifda va Xivada endi biror dorilfununi islomiya ta'sis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, jo'g'rofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar o'rgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamol bor [6.289]".

Dunyoviy hozirgi zamon oliy o'quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorilfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo'ldilar.

Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi jadid xalq maorifi tizimi ya'ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo'ldi.

Turkistonda o'zbek tilidagi birinchi mustaqil nashr "Turkiston viloyatining gazetasi" nashr etilgandan taxminan qirq yil o'tib, 1905-1907 yillardagi Birinchi rus inqilobi davom etgan davrda paydo bo'ldi. Avval Toshkentda, so'ngra Samarqand, Qo'qon va Buxoroda ijtimoiy, siyosiy va adabiy mavzularni yorituvchi o'zbek nashrlari birin-ketin nashr etildi. Umuman olganda, ularning asoschilari, muharrirlari, yetakchi yozuvchilari Turkistonda vujudga kelgan va shakllangan jadidchilik harakatining asoschilari edi. Ular Turkistonni taraqqiy etgan, gullab-yashnagan holda ko'rishni istardilar. Ular bosmaxonaga, tabiiyki, kitoblar va davriy nashrlarga ana shu istakni amalga oshirish uchun kuchli vosita sifatida qarashgan. O'zbek matbuotining shakllanishida o'zbek jadidchilarining yetakchi namoyandalari I.Obidiy, M.Behbudiy, Munavvar qori, A.Avloniylarning xizmatlari katta bo'lgan [3.45].

Toshkentda Ismoil Obidiy "Taraqqiy" (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov "Xurshid" (1906), Abdulla Avloniy "Shuhrat" (1907), Saidkarim Saidazimboev "Tujjor" (1907), Ahmadjon Bektemirov "Osiyo" (1908), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li (Sayyox) "Al-Isloh" (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudiy "Samarqand" ruscha (1913) gazetasi va "Oyna" (1913-1915) jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov "Sadoi Farg'ona" (1914) gazetalari chiqardi [1.97].

Juda qisqa vaqt oraliqda fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov "Najot", A.Battol "Sho'ro i islom", Abdulla Avloniy "Turon", Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov "Kengash", "Ulug' Turkiston", Qo'qonda Bo'lat Soliev "El bayrog'i" gazetalari, Hamza Hakimzoda Niyoziy "Kengash", Ashurali Zohiriy "Yurt" jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda "Hurriyat" gazetalari chop etdilar.

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o'z madaniy- iqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqloлга ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo'ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g'oyasini, millatlararo tenglik va qon-qarindoshlikni targ'ibot qilishni to'g'ri yo'lga qo'yadilar.

Jadidlar o'zlari tashkil etgan matbuotda o'z g'oya-fikrlarini e'lon qilib, xalq orasida keng ma'rifatchilik ishlarini olib borib xalqni "har vaqt g'aflat uyqusidan o'yg'otuvchi", "millat ongining ochqichi" ekanligini namoyon etib o'lka aholisini hur fikralshga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda "Erk", "Turon",

“Maorif havaskorlari”, “Taraqqiyparvarlar”, “O‘qituvchilar jamiyati” kabi uyushmalar paydo bo‘ldi. Munavvarqori aytganidek, “Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haq-huquqlarini yevropaliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi”.

O‘zbek jadidchilik harakatining mazmun-mohiyati milliy ongini shakllantirish, Vatanni anglash, uning manfaati uchun kurashish, jamoatchilik ongini yuksaltirishdan iborat edi. Jadidlar xalq o‘zligini saqlab qolgan holda yashashi va taraqqiyoti uchun erkin va mustaqil bo‘lishi zarurligini tushundi. Shuning uchun ular o‘z xalqining uyg‘onishiga alohida ahamiyat berib, huquq, milliy davlat, suverenitet kabi siyosiy masalalar bilan muntazam shug‘ullanganlar. Ularning o‘z maqsadlariga erishish yo‘lidagi urinishlari ta’lim tizimini, jumladan, maktab va madrasalarni isloh qilishdan boshlandi. Ular milliy matbuotning barpo etilishi, teatrlarning ochilishi bilan davom etib, siyosiy xususiyat kasb etdi. Bu esa xalq hayotida uzoq davom etgan turg‘unlikdan so‘ng yangi davr boshlanganidan dalolat beradi [4.4].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jadidchilik Turkiston yoshlarining milliy, madaniy ijtimoiy uyg‘onishda va ravnaqida asosiy omil bo‘lib xizmat qildi. Zamonning dolzarb masalalarini, hayotning muammolarini ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’naviy yo‘l bilan yechish yo‘llarini jadidlar o‘z maqola va asarlarida ko‘rsatganlar. Yoshlarni o‘qishga, bilim olish va ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish, madaniy ma’naviy saviyasini yuksaltirishga chorlaydi. Jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonga olib kelish istagida ulardan Vatan uchun xizmat qiladigan yetuk olimlar, sanoat va qishloq xo‘jaligi sohalarining zamonaviy bilimdon, mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, ular yurtini obod, farovon etishlariga ishonganlar. Yoshlar manfaatini himoya qilish, ularning jamiyat va davlatda munosib o‘rin egallashlari uchun tegishli imkoniyatlarni yaratish borasidagi jadidlarning fikrlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Gülcennet Öztürk. Türkistan`da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri. İletişim Çalışmaları Dergisi 1.İstanbul. 2016.
2. Mustafayeva N. Turkiston jadidlari qarashlarida ta’lim-tarbiya masalalari. O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalariga yangi chizgilar. Davriy to‘plam, No2, Toshkent, ”Sharq”, 1999 y.
3. Nishonova G.U. O‘zbek publitsistikasining shakllanishi hamda rivojlanishida “Oyna” jurnalining o‘rni va ahamiyati. T.: Sharq. 2008 y.
4. Qosimov B. “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik”. T.: “Ma’naviyat”, 2002 y.
5. Xayrullayev M. O‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. Toshkent, ”O‘zbekiston”, 1995 y.
6. Vatan tarixi (xvi-xx asr boshlari). ikkinchi kitob. T.: “Sharq”, 2010 y.
7. Shamsiddinov R. Mo‘minov X. O‘zbekiston tarixi. “Andijon”. 2011 y.
8. Samadova S.S. “The significance of the Jadids’ scientific heritage in developing the spirituality of youth in New Uzbekistan” // Intelektualitas: Jurnal Penelitian Lintas Keilmuan. Indonesia. Volum 1. Number 4. 2025.
9. Samadova S.S. “The issue of education and upbringing in the spiritual heritage of the Jadids of Turkestan” // Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies. Volume 5. Issue 1. 2025.
10. Samadova. S.S. Jadidlarning ma’rifiy qarashlari va ta’lim tizimiga qo‘shgan hissasi. // Pedagogik mahorat. 2-son. 2025y. fevral.

11. Samadova S.S. The role of Jadid theater in the development of youth spirituality.// Journal of Multidisciplinary Academic Business Studies(JoMABS). Indonesia. Volume 2, Number 3, 2025.

Murodova Maqsuda Maxsudovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedasi o'qituvchisi
murodova maqsuda@buxpi.uz

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA NUTQ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTRISH

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik va psixologik jihatlarini tahlil qilinadi. Matnni tushunish, og'zaki ifoda, erkin fikrlash va muloqot madaniyatini shakllantirish jarayonida samarali pedagogik usullar, interfaol metodlar va raqamli ta'lim vositalarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda o'quv topshiriqlarining lingvodidaktik xususiyatlari, sun'iy intellekt va elektron resurslardan foydalanishning ta'lim jarayonidagi samaradorligi muhokama qilinadi. Maqola natijalari o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish, talaffuz, grammatik tuzilma va lug'at boyligini rivojlantirish hamda ularning mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, nutq ko'nikmalari, og'zaki ifoda, matnni tushunish, lingvodidaktika, interfaol metodlar, sun'iy intellekt, pedagogik yondashuv, kommunikativ kompetensiya, ijodiy fikrlash

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические аспекты развития речевых навыков у учеников начальной школы. Освещается значение эффективных педагогических методов, интерактивных подходов и цифровых образовательных инструментов в процессе понимания текста, устной речи, критического мышления и формирования коммуникативной культуры. Также рассматриваются лингводидактические особенности учебных заданий, использование искусственного интеллекта и электронных ресурсов для повышения эффективности развития речевых навыков. Результаты демонстрируют важность педагогических подходов, направленных на улучшение коммуникативной компетенции, произношения, грамматической структуры, словарного запаса, самостоятельного мышления и творческой активности учеников.

Ключевые слова: начальное образование, речевые навыки, устная речь, понимание текста, лингводидактика, интерактивные методы, искусственный интеллект, педагогический подход, коммуникативная компетенция, творческое мышление

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological aspects of developing speech skills in primary school students. It highlights the importance of effective pedagogical methods, interactive approaches, and digital educational tools in the process of understanding texts, oral expression, critical thinking, and forming communication culture. The article also discusses the linguodidactic features of educational tasks, the use of artificial intelligence, and electronic resources in enhancing the effectiveness of speech skill development. The results demonstrate the significance of pedagogical approaches aimed at improving students' communicative competence, pronunciation, grammatical structure, vocabulary, independent thinking, and creative activity.

Key words: primary education, speech skills, oral expression, text comprehension, linguodidactics, interactive methods, artificial intelligence, pedagogical approach, communicative competence, creative thinking.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli axborot makoni sharoitida ta'lim jarayonining eng muhim yo'nalishlaridan biri - o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirish va

rivojlantirish masalasidir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning nutqiy, tafakkuriy va kommunikativ faoliyatini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda bolaning og'zaki va yozma nutq ko'nikmalari, muloqotga kirishish malakalari hamda mustaqil fikr bildirish qobiliyati shakllanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni nafaqat ona tili ta'limining, balki butun ta'lim tizimining poydevorini tashkil etadi. Chunki nutqi rivojlangan o'quvchi o'z fikrini aniq, mantiqan izchil va grammatik jihatdan to'g'ri ifoda eta oladi, bu esa uning tafakkurini, dunyoqarashini va ijtimoiy faolligini oshiradi. Shu sababli nutq ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy pedagogika fanining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, davlat ta'lim standartlari va yangi o'quv dasturlarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'quvchilar nutqini rivojlantirishda interfaol metodlar, kreativ topshiriqlar, suhbat va hikoya asosida o'qitish, rolli o'yinlar, audiovizual vositalardan foydalanish samarali natijalar bermoqda.

Shuningdek, o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini ta'minlash ularning so'z boyligini kengaytirish, grammatik bilimlarini mustahkamlash, talaffuz va intonatsiya ustida ishlash, nutqni mantiqan to'g'ri tashkil etish kabi ko'nikmalarni bosqichma-bosqich shakllantirishni talab etadi. Bu esa o'qituvchidan metodik mahorat, psixologik yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanishni talab etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning og'zaki va yozma ifoda malakalarini takomillashtirish, ularni mustaqil fikrlash va erkin muloqotga tayyorlash jarayonidir. Mazkur jarayonning ilmiy asoslarini o'rganish, samarali metodlarini aniqlash va ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bugungi kunda o'ta dolzarb ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. So'nngi yillarda ona tili o'qitish metodikasiga doir bir qator ilmiy-metodik ishlar, tadqiqotlar olib borildi. Jumladan, SH.Yusupova[5] va N.Yuldashyeva [7] kabilar o'z tadqiqotlarida ona tilinni yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishni targ'ib qilishdi. A.G'ulomov, M.Saidov, N.Alavuddinovalar esa ona tilini o'qitish orqali mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi ustida izlanishlar olib borishdi. H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Sobirov, I.K.Mirzayev kabi tadqiqotchilar ona tili o'qitish metodikasi darsliklarini yaratishdi. B.Mengliyev ona tili ta'limi maqsadi va mazmunini ishlab chiqqan professor H.Ne'matov g'oyalariga tayanib, ona tili o'qitishda yangi – ortiqcha grammatizmdan vooz keechib, o'quvchilarda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish, lug'at ma matn asosida milliy tilni, milliy madaniyatni, o'quvchi tafakkuriga singdirish, o'quvchini turli nutq vaziyatlariga tayyorlash, ijodiy tafakkur sohiblarini tarbiyalash yo'nalishida tizimli tadqiqotlar olib borishdi.

Tadqiqotchi A.Bobomurodova ona tilida o'yin topshiriqlardan foydalanish, metodist T. Ziyadov ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish imkoniyatlari, M.Saidov o'zbek maktablarining 5-sinflarida tafakkurni rivojlantiruvchi mashqlar va ulardan foydalanish metodikasini tahlil etishgan. Metodist K.Mavlonova[4] "Ona tili fanini adabiyot fani bilan integratsiyalab o'qitish metodikasini takomillashtirish" mavzusida ilmiy izlanishlar olib borishdi. Ustoz A.Hamroyev[3] ona tili ta'limida ta'lim oluvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish muammosini o'rganganlar.

Nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan o'quv topshiriqlarining lingvodidaktik farqi, qo'llanilish o'rinlari, ona tilini o'qitishda nutqiy ko'nikma va malakalarni nega kutilganidek rivojlanmaganligining sabablari aniqlash masalalariga to'xtalgan. Biroq hali ham o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi o'z yechimini topgan emas. Shu nuqtai nazardan maqola ilmiy ahamiyatga ega bo'lib unda nutqit ko'nikmalarni rivojlantirish masalasi keng muhokama qilingan. Ayniqsa, nutq ko'nikmalarini

rivojlantirishda sun'iy intellektdan foydalanish raqamli ta'lim muhitida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy til ta'limi metodikasining eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda nutqiy kompetensiyani shakllantirishda o'quv topshiriqlari, ularning lingvodidaktik xususiyatlari hamda qo'llanilish o'rinlariga e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, o'quv topshiriqlarining turlari va ularni tanlash mezonlari o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirilganda samaradorlik sezilarli darajada oshishi kuzatilgan. Shu bilan birga, o'quv topshiriqlarining lingvodidaktik farqlari, ya'ni mazmun, shakl va kommunikativ yo'nalish nuqtayi nazaridan turlanishi, ularning nutq ko'nikmalarini shakllantirishdagi rolini chuqur tahlil etish zarur.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ona tili ta'limida o'quvchilarda nutqiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish kutilgan darajada samarali kechmayotganining bir necha sabablari mavjud. Birinchidan, ayrim hollarda ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuvning yetarli darajada qo'llanilmasligi o'quvchilarning faol muloqotga kirishish imkoniyatlarini cheklaydi. Ikkinchidan, dars jarayonida o'quvchilarning individual nutqiy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Uchinchidan, o'qituvchilarning lingvodidaktik kompetensiyasi va raqamli vositalardan foydalanish malakalari yetarli darajada shakllanmaganligi ham bu jarayon samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, amaldagi o'quv dasturlari va darsliklarda o'quvchilarning nutqiy ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar kam o'rin olgan. Aksariyat hollarda o'quvchilar tayyor matn asosida ishlashga o'rgatiladi, mustaqil fikrlash, matn yaratish, og'zaki va yozma nutq orqali o'z fikrini erkin bayon etish imkoniyatlari cheklanib qoladi. Shu bois, nutq ko'nikmalarini shakllantirishda zamonaviy interfaol metodlar, kreativ topshiriqlar, muammoli savollar va ijodiy mashqlarni keng qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Bugungi raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, sun'iy intellekt asosidagi interfaol dasturlar, nutqni aniqlovchi ilovalar, ovozli tahlil tizimlari va virtual muloqot platformalari o'quvchilarda talaffuz, grammatik tuzilma, mantiqiy izchillik va lug'at boyligini oshirishda samarali vosita sifatida xizmat qilishi mumkin. Bu esa o'qituvchining ishini yengillashtiradi, o'quvchilar uchun esa o'quv jarayonini qiziqarli, interfaol va shaxsga yo'naltirilgan shaklda tashkil etish imkonini beradi.

Shunday qilib, nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni o'quv topshiriqlarining lingvodidaktik asoslarini to'g'ri tanlash, zamonaviy axborot texnologiyalaridan, xususan, sun'iy intellekt vositalaridan oqilona foydalanish bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar, tajribalar va metodik izlanishlar boshlang'ich ta'limda nutq rivojlantirish samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Natija. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida lingvodidaktik yondashuvning to'g'ri tanlanishi, ta'lim mazmunining kommunikatsiyaga yo'naltirilganligi hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, nutqni rivojlantirishda faqat grammatik yoki fonetik mashqlar bilan cheklanish yetarli samara bermaydi, balki o'quvchilarning erkin fikrlashi, ijodiy yondoshishi va muloqotda faol ishtirok etishini ta'minlaydigan o'quv topshiriqlari tizimini yaratish zarur. Shuningdek, sun'iy intellekt vositalari va raqamli ta'lim muhiti nutq ko'nikmalarini individual rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Demak, boshlang'ich ta'limda nutq ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va raqamli vositalarni uyg'un qo'llashga bog'liqdir.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni o'quvchilarning tafakkuri, nutqi va muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga

ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq ko'nikmalarini samarali rivojlantirish uchun lingvodidaktik yondashuvlarni to'g'ri tanlash, interfaol va ijodiy metodlardan foydalanish, shuningdek, raqamli ta'lim vositalarini integratsiyalash zarur. Nutqiy ko'nikmalar nafaqat grammatika va talaffuzni o'rganish bilan chegaralanmaydi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, o'z fikrini aniq ifoda etish va kommunikativ faoliyatga tayyor bo'lishini ta'minlaydi. Shu bois, nutqni rivojlantirish pedagogik jarayonning markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Matnni o'qish, hikoya tuzish, rolli o'yinlar va ijodiy mashqlar orqali o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rag'batlantirish, nutqni aniqlovchi ilovalar, interfaol dasturlar va virtual platformalar yordamida talaffuz, grammatik tuzilma va lug'at boyligini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarga o'z fikrlarini mustaqil ifoda etish, matn asosida savol-javoblar va muammoli vazifalar orqali nutq ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini yaratish, dialogik o'qish, suhbat, film va elektron kitoblar orqali matnni chuqur tushunish va ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, har bir o'quvchining nutq rivojlanish darajasini hisobga olib, shaxsga yo'naltirilgan mashg'ulotlarni tashkil etish nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu tarzda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish pedagogik va psixologik jihatdan tizimli yondashuvni talab qiladi, bu esa ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. // [www. Ziyonet.uz](http://www.ziynet.uz)
2. Lex.uz "O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi"
3. Hamroyev A.R. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Pedagogika fanlari doktori(DSc)ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. -Toshkent, 2020.- 242 bet
4. Mavlonova K. Ona tili fanini adabiyot fani bilan badiiy matn orqali integratsiyalab o'qitish metodikasini takomillashtirish. P.f.f.d (PhD) ilmiy darajasini uchun yozilgan diss avtorefarati. -T.: 2019. - 22 b.
5. Yusupova Sh. Ona tili ta'limi samaradorligini oshirish va ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish. P.f.n. diss TDPI. -T, 1998. – 137 b
6. Yo'ldashev, A. Ta'limda suniy intellektning imkoniyatlari. (2022). Academic research in educational sciences, 3(11), 726-729
7. Yuldasheva N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida lug'aviy sinonimlarni yangi ped texnologiyalar asosida o'qitish metodikasi. P.f.n ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. -T., 2002. - 123 b.

Abdujabbarova Feruza Abdunazarovna,
Oriental Univeriseti
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
[e-mail:feruzaabdujabbarova@yandex.com](mailto:feruzaabdujabbarova@yandex.com)

XI–XII ASR TURKIY MANBALARI LEKSIKASINING LINGVOMADANIY TALQINI VA UNING O'ZBEK TILIDAGI KO'RINISHLARI

Annotatsiya. Maqolada XI–XII asr turkiy yozma manbalarining - “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” va “Hibatul-haqoyiq” asarlarining leksik tizimi lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda bu asarlar tili xalqning ma'naviy dunyosi, axloqiy qadriyatlari, diniy-falsafiy qarashlari va ijtimoiy ongining ifodasi sifatida baholanadi. Muallif uch asosiy lingvomadaniy qatlamni - madaniy-maishiy, ma'naviy-axloqiy va diniy-falsafiy qatlamlarni ajratib ko'rsatadi. Tahlil natijasida “bilim”, “adolat”, “adab”, “el-yurt”, “haq”, “sabr” kabi konseptlar turkiy xalqlarning madaniy identitetini shakllantiruvchi asosiy lingvomadaniy markazlar ekanligi aniqlangan. Shuningdek, maqolada o'zbek tilining ushbu tarixiy leksika bilan semantik uzviyligi ko'rsatilib, turkiy madaniyatdagi til va tafakkur barqarorligi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, XI–XII asr manbalari, turkiy leksika, konsept, madaniy qatlam, semantik uzviylik.

Аннотация. В статье рассматривается лексическая система тюркских письменных памятников XI–XII веков - «Кутадгу билиг», «Дивану лугат ит-турк» и «Хибатул-хакаик» - с точки зрения лингвокультурологии. Автор анализирует лексику этих произведений как отражение духовного мира народа, его моральных ценностей, религиозно-философских взглядов и общественного сознания. В работе выделены три основных лингвокультурных слоя: культурно-бытовой, нравственно-этический и религиозно-философский. Исследование показывает, что концепты «знание», «справедливость», «нравственность», «народ», «терпение» служат важнейшими элементами культурной идентичности тюркских народов. Подчеркивается семантическая преемственность между древнетюркской лексикой и современным узбекским языком, что свидетельствует о стабильности культурно-языковых традиций.

Ключевые слова: лингвокультура, тюркская лексика, XI–XII века, культурная преемственность, концепт, этнолингвистика.

Abstract. The article explores the lexical system of 11th–12th century Turkic written sources - Kutadgu Bilig, Divanu Lugat it-Turk, and Hibatul-Haqayiq - from a linguocultural perspective. The study interprets the vocabulary of these works as a reflection of the Turkic people's spiritual world, moral values, religious-philosophical worldview, and collective consciousness. Three main linguocultural layers are identified: cultural-domestic, moral-ethical, and religious-philosophical. The research highlights key concepts such as knowledge, justice, virtue, nation, and patience as central to the Turkic cultural identity. Furthermore, the paper demonstrates the semantic continuity between medieval Turkic and modern Uzbek lexicon, emphasizing the cultural and linguistic stability across centuries.

Key words: linguoculture, Turkic lexicon, XI–XII century sources, concept, cultural continuity, semantic heritage.

Kirish. XI–XII asr turkiy manbalarining leksik tizimi xalqning ma'naviy dunyosini, ijtimoiy qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy manba hisoblanadi [Mahmud Koshg'ariy, 1960; Yusuf Xos Hojib, 1971; Ahmad Yugnakiy, 1974]. Har

bir soʻz oʻsha davr jamiyatining madaniy modeli, axloqiy qadriyati va dunyo haqidagi tasavvurini ifodalagan [Joʻrayev, 2015].

Til birliklarini lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish jarayonida soʻzlar madaniy kod sifatida qaraladi, yaʼni ular faqat maʼno emas, balki maʼnaviy tajriba va jamoaviy ong mahsulini tashuvchi sanaladi [Mamatov, 2019; Ergashev, 2018]. Shu nuqtai nazardan, “Qutadgʻu biligʻ”, “Devonu lugʻotit turkʻ”, “Hibatul-haqoyiq” singari asarlar leksikasi xalqning tarixiy xotirasini oʻzida mujassam etgan madaniy-lingvistik manba sifatida baholanishi oʻrinli sanaladi [Abdullayeva, 2022].

Turkiy xalqlar tafakkurida “adolat”, “el-yurt”, “vatan”, “odamiylik”, “ilm”, “aql”, “fahm-farosat”, “andisha”, “sabr” kabi tushunchalar universal qadriyatlar boʻlish bilan birga, oʻziga xos milliy mazmun kasb etgan [Qodirova, 2021; Ceylan, 2012]. Bularning har biri oʻsha davr ijtimoiy hayotini, siyosiy tartibini va axloqiy tamoyillarini belgilab bergan [Bartold, 1963; Tekin, 2000].

Demak, turkiy yozma yodgorliklar nafaqat tarixiy, balki madaniy-hissiy meros sifatida ham xalqning dunyoqarashini, qadriyatlar va maʼnaviy anʼanalari ilmiy asosda anglash imkonini beradi [Brown & Ogilvie, 2009]. Shu sababli, ushbu davr manbalari leksikasini lingvomadaniy tahlil qilish bugungi oʻzbek tilining semantik ildizlarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega [Abdurahmonova, 2020; Mamatov, 2019].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Turkiy yozma manbalar tili uch asosiy lingvomadaniy qatlamni oʻzida mujassam etgan[Ergashev, 2018; Mamatov, 2019]:

1. Madaniy-maishiy qatlam - xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, anʼanaviy kasb va hunarlari bilan bogʻliq leksika [Koshgʻariy, 1960; Yusuf Xos Hojib, 1971].:

“Uy”, “yurt”, “ovul”, “toy”, “bozor”, “qorovul”, “bazar”, “boʻriq” kabi soʻzlar oʻsha davr ijtimoiy muhitini yoritgan [Ceylan, 2012; Klyashtorny & Sultanov, 2004].

2. Maʼnaviy-axloqiy qatlam - “adab”, “halol”, “haq”, “sabr”, “toʻgʻrilik”, “sadoqat”, “or” kabi birliklar orqali xalqning axloqiy mezonlari ifodalangan [Joʻrayev, 2015; Abdullayeva, 2022].

Bu qatlam insoniy kamolot, ruhiy poklik va ijtimoiy adolat gʻoyalarini tilda mustahkamlagan[Qodirova, 2021].

3. Diniy-falsafiy qatlam - “taqvo”, “hikmat”, “zohid”, “haqiqat”, “nafs”, “ruh”, “sabr”, “ishq” kabi soʻzlar bilan belgilanadi [Ahmad Yugnakiy, 1974; Tekin, 2000].

Ular islomiy tasavvuf tafakkurining lingvistik ifodasi sifatida xalq ongiga chuqur singgan[Bartold, 1963; Abdullayeva, 2022].

Bu uch qatlam oʻzaro integratsiyada boʻlib, tildagi leksik birliklar madaniy uzviylikni yaratgan [Mamatov, 2019]. Natijada turkiy tilda shakllangan koʻplab soʻzlar oʻzbek adabiy tilida semantik va konseptual jihatdan davom etgan[Abdurahmonova, 2020].

“Qutadgʻu biligʻ”, “Devonu lugʻotit turkʻ” va “Hibatul-haqoyiq” leksikasining madaniy umumiyliklarini tahlil qilish, ularning oʻzbek tiliga taʼsir doirasini tekshirish orqali ushbu asarlar oʻz davrining eng yirik madaniy-lisaniy yodgorliklari sifatida xalqning maʼnaviy ideallarini til orqali ifodalaganligi oʻrganildi.

Tahlil va natijalar

Ularning leksikasini lingvomadaniy jihatdan quyidagicha tavsiflash mumkin:

1. “Qutadgʻu biligʻ”dagi madaniy konseptlar

Asarda “bilim”, “adl”, “tenglik”, “el”, “yurt”, “boshliq”, “xalq”, “farosat” kabi soʻzlar davlat boshqaruvi madaniyati va insoniy fazilatlar konseptini aks ettiradi.

Masalan, “adolat” konsepti faqat siyosiy tamoyil emas, balki jamiyat barqarorligini taʼminlovchi maʼnaviy kuch sifatida talqin qilinadi.

2. “Devonu lugʻotit turkʻ”dagi madaniy qatamlar

Mahmud Koshg'ariy nafaqat lug'at tuzgan, balki xalqning urf-odati, qadriyatlari, diniy tasavvurlarini tilda qayd etgan.

“Yurt”, “el”, “bo‘ri”, “qon”, “toy”, “qul”, “ota”, “ona” kabi birliklar turkiy xalqning ijtimoiy tuzilmasi va axloqiy tasavvurini yoritadi.

3. “Hibatul-haqoyiq”dagi ma’naviy leksika

Ahmad Yugnakiy asarida “hikmat”, “taqvo”, “nafs”, “or”, “halol”, “sadoqat” kabi so‘zlar tasavvufiy-axloqiy konseptlarning markazida turadi.

Bu so‘zlar orqali insoniy kamolot, ruhiy poklanish va ma’naviy erkinlik g‘oyalari ifodalangan.

Shunday qilib, uchala manba tilida madaniy birlik, ma’naviy izchillik va til orqali uzatilayotgan qadriyatlar tizimi mavjud.

O‘zbek tili XI–XII asr turkiy manbalarining to‘g‘ridan-to‘g‘ri davomchisi sifatida shakllangan. Shu bois o‘sha davr leksikasi zamonaviy o‘zbek tilida ham iz qoldirgan.

XI–XII asr turkiy leksikasining o‘zbek tilidagi semantik davomiyligi

(1- jadval)

Tarixiy birlik	Zamonaviy shakl	Ma’no davomiyligi
bilim	bilim	to‘liq saqlangan
adab	odob, madaniyat	semantik jihatdan kengaygan
el	xalq	semantik torayish yuz bergan
yurt	vatan	barqaror semantika
haq	haqiqat, adolat	konseptual davomiylilik
sabr	sabr	barqaror madaniy semantika
taqvo	taqvo	ma’no barqarorligi

Ko‘rinib turibdiki, tarixiy manbalarda ishlatilgan ko‘plab birliklar zamonaviy o‘zbek tili lug‘atida ham faol qo‘llaniladi. Ayrim so‘zlarning semantik maydoni toraygan yoki mazmuni falsafiydan maishiyga siljigan.

Masalan, “adab” so‘zi ilgari “madaniyat”, “axloqiy go‘zallik”ni bildirgan bo‘lsa, bugungi o‘zbek tilida u “odob” shaklida “xulq, muomala” ma’nosiga ko‘proq urg‘u beradi.

Shunga qaramay, bunday leksik uzluksizlik turkiy til madaniyatining barqarorligini ko‘rsatadi.

XI–XII asr turkiy leksikasining lingvomadaniy meros sifatida qadri juda yuksak, chunki turkiy yozma manbalar faqat tarixiy yodgorlik emas, balki madaniy identitetni shakllantiruvchi lingvistik asosdir. Bu asarlar tili orqali xalq o‘z axloqiy idealini, ijtimoiy qadriyatlarini va milliy ruhini avloddan-avlodga yetkazgan.

Ularning leksikasida:

- xalqning dunyoqarashi,
- axloqiy me’yorlar,
- diniy-falsafiy qadriyatlari,
- estetik didi va
- ijtimoiy ong darajasi aks etgan.

Bu jihatdan turkiy leksika - bu xalqning jamoaviy ong xotirasidir.

Tilshunoslikda bunday soʻzlar “madaniy belgilar” deb yuritiladi, chunki ular millatning tarixiy-madaniy oʻzligini belgilovchi ramz sifatida yashab kelmoqda.

Xulosa. XI–XII asr turkiy yozma yodgorliklari - “Devonu lugʻotit turk”, “Qutadgʻu bilig”, “Hibatul-haqoyiq” kabi asarlar turkiy xalqlarning maʼnaviy, madaniy va ijtimoiy hayotini yorituvchi bebaho manbalardir. Ularning leksik tarkibini lingvomadaniy nuqtai nazardan oʻrganish til va madaniyat oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni, xalq tafakkurining tarixiy-madaniy ildizlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga koʻra, ushbu manbalar leksikasi oʻzida xalq ruhiyatining, maʼnaviy qadriyatlarining va dunyoqarashining til shaklidagi ifodasini mujassam etgan.

Yuqoridagi manbalar leksikasining tahlili jarayonida quyidagi ilmiy xulosalarni keltirib chiqardi:

XI–XII asr turkiy manbalari leksikasi xalq madaniyatining tildagi koʻrinishidir. Har bir leksik birlik oʻz zamonining madaniy semasini, xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu boisdan bu davr leksikasini tahlil qilish orqali turkiy xalqlarning mental-madaniy portretini tiklash mumkin.

Oʻrganilgan manbalar leksikasida uch asosiy madaniy qatlam aniqlandi:

etnografik-maishiy qatlam – xalqning kundalik hayoti, turmush tarzi va moddiy madaniyatini aks ettiradi (“yurt”, “toy”, “bozor”, “qoʻrgʻon” va b.).

axloqiy-maʼnaviy qatlam – axloq, odob, sadoqat, sabr, halollik kabi qadriyatlarni ifoda etuvchi birliklardan iborat (“adab”, “haq”, “sadoqat”, “toʻgʻrilik” va b.).

diniy-falsafiy qatlam – tasavvuf va islom falsafasi bilan bogʻliq konseptlarni oʻzida mujassam etadi (“nafs”, “ruh”, “hikmat”, “haqiqat”, “nur” va b.).

Asosiy lingvomadaniy konseptlar sifatida “bilim”, “adolat”, “adab”, “el-yurt” kabi konseptlar eng faol lingvomadaniy markazlar sifatida aniqlandi. Bu konseptlar xalqning axloqiy, siyosiy va ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi madaniy semantik tizimni tashkil etgan.

Turkiy manbalar orasidagi oʻzaro lingvomadaniy bogʻliqlik mavjud boʻlib, ulardan, “Devonu lugʻotit turk” asari xalq tilining etnolingvistik asoslarini belgilagan boʻlsa, “Qutadgʻu bilig” esa bu asosni siyosiy-axloqiy falsafa darajasiga koʻtargan. “Hibatul-haqoyiq”da tasavvufiy yoʻnalish ustivor boʻlib, unda til orqali ruhiy-maʼnaviy kamolot konsepsiyasini shakllangan. Shu tariqa, bu uch asar turkiy madaniyatning lingvokulturologik zanjirini tashkil etadi.

Zamonaviy oʻzbek tili leksikasida bu davr manbalaridagi koʻplab birliklar semantik barqarorlikni saqlagan. “Bilim”, “adolat”, “haq”, “yurt”, “el” kabi birliklar bugungi kunda ham oʻz madaniy semantikasini yoʻqotmagan, bu esa til taraqqiyotida madaniy uzluksizlik mavjudligini koʻrsatadi.

XI–XII asr turkiy manbalari leksikasi xalqning madaniy xotirasi sifatida til orqali avloddan-avlodga oʻtgan konseptual tizimni saqlagan. Bu tizim xalq tafakkurining kognitiv modeli boʻlib, u oʻzbek tilining bugungi semantik maydonlarida ham yashovchanlikni davom ettirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit turk. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1960.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. - Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1971.
3. Ahmad Yugnakiy. Hibatul-haqoyiq. - Toshkent: Yozuvchi, 1974.
4. Joʻrayev, N. (2015). “Qutadgʻu bilig” asarida axloqiy tushunchalarning lingvomadaniy tahlili. Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali, №6, 45–52.

5. Ergashev, A. (2018). Turkiy tillar leksikasining tarixiy taraqqiyoti va lingvomadaniy tahlili. - Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Mamatov, B. (2019). Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv asoslari. - Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
7. Abdurahmonova, M. (2020). O'zbek tilida qadimiy turkiy qatlamning semantik davomiyligi. - Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
8. To'xtayev, T. (2017). Turkiy yozma yodgorliklar leksikasi va xalq madaniyati. - Samarqand: SamDU nashriyoti.
9. Qodirova, D. (2021). "Turkiy tillar tarixida 'adolat' konseptining shakllanishi va o'zbek tilidagi izchilligi". TDPU ilmiy to'plami, №3, 112–120.
10. Kononov, A. N. (1958). Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazyka. - Moskva: AN SSSR.
11. Baskakov, N. A. (1969). Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov. - Moskva: Nauka.
12. Klyashtorny, S. G., & Sultanov, T. I. (2004). Gosudarstva i narody Evraziyskikh stepey: Drevnost' i srednevekov'e. - Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
13. Tekin, T. (2000). A Grammar of Orkhon Turkic. - Bloomington: Indiana University Press.
14. Ceylan, E. (2012). Turkic Cultural Heritage and Linguistic Continuity. - Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
15. Brown, K., & Ogilvie, S. (Eds.). (2009). Concise Encyclopedia of Languages of the World. - Oxford: Elsevier.
16. Bartold, V. V. (1963). Sochineniya. Tom V: Turetskie narody i islom. - Moskva: Nauka.
17. Abdullayeva, Z. (2022). "Turkiy yozma manbalarda axloqiy tushunchalarning lingvokulturologik talqini". Filologiya masalalari jurnali, №2, 56–63.

*Xo'jamberdiyeva Sarvinoz Keldiyarovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Pedagogika fakulteti, Pedagogika va
o'qitish metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi*

STEAM TA'LIMIDA DIVERGENT TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada STEAM ta'limida o'quvchilarning divergent (ijodiy, noodatiy) tafakkurini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Divergent tafakkur – bu o'quvchining muammoga bir nechta yechim topish, g'oyalarni kengaytirish va ularni o'zaro bog'lash qobiliyatidir. STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'lim tizimi esa aynan shu ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan integratsion yondashuvdir.

Maqolada muammoli o'qitish, loyiha asosida o'qitish, dizayn fikrlash, gamifikatsiya va fikr xaritasi kabi texnologiyalarning divergent tafakkurni rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tajriba-sinov ishlari natijasida o'quvchilarning g'oya tezligi, original fikrlash va moslashuvchanlik ko'rsatkichlari 60–70% gacha oshgani aniqlandi. Tadqiqot asosida o'qituvchilar, metodistlar va ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: STEAM ta'limi, divergent tafakkur, ijodiy fikrlash, muammoli o'qitish, dizayn fikrlash, loyiha texnologiyasi, gamifikatsiya.

Abstract. This article explores the development of divergent thinking within the framework of STEAM education. Divergent thinking refers to the ability of learners to generate multiple ideas, find creative solutions, and make connections between different concepts. STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) education, as an integrative model, aims to foster creativity and innovation in students.

The study analyzes the effectiveness of problem-based learning, project-based learning, design thinking, gamification, and mind-mapping technologies in enhancing divergent thinking. Experimental results show that students in the STEAM environment demonstrated a 60–70% improvement in fluency, originality, and flexibility indicators compared to traditional learning settings. Based on these findings, practical recommendations for teachers, methodologists, and educational institutions are proposed.

Key words: STEAM education, divergent thinking, creative thinking, problem-based learning, design thinking, project technology, gamification.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития дивергентного (творческого, нестандартного) мышления учащихся в условиях STEAM-образования. Дивергентное мышление представляет собой способность находить несколько решений одной проблемы и выдвигать оригинальные идеи. STEAM-образование, интегрирующее науку, технологии, инженерию, искусство и математику, направлено на развитие креативности и инновационного мышления учащихся.

В исследовании проанализированы технологии проблемного обучения, проектного обучения, дизайн-мышления, геймификации и интеллект-карт. Экспериментальные данные показывают, что показатели дивергентного мышления учащихся повысились на 60–70%. Разработаны практические рекомендации для педагогов и образовательных учреждений.

Ключевые слова: STEAM-образование, дивергентное мышление, творческое мышление, проблемное обучение, дизайн-мышление, проектная технология, геймификация.

Kirish. O'quvchilarda yangi fikrlash, muammolarni noodatiy va ijodiy yondashuv bilan hal etish qobiliyati bugungi ta'lim tizimida beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, XXI asr

da tezkor o'zgaruvchan jamiyatda, raqamli va ilm-texnologik rivojlanish sharoitida, talabalar uchun divergent tafakkur ya'ni bir nechta echimlarni topa olish, g'oyalarni kengaytirish va ularni bir-biriga biriktira olish qobiliyati pedagogik jarayonning muhim komponentiga aylandi. Shuningdek, ta'lim sohasida jahon miqyosida e'tibor qaratilgan va integrativ yondashuvni ifodalovchi STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'lim modeli ham innovatsiya va ijodkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

STEAM ta'limida talabalar turli fanlararo muloqot, loyiha faoliyati, amaliy ishlar orqali bilim, ko'nikma va fikrlash usullarini shakllantiradi. Bu jarayonda divergent tafakkurni rag'batlantirish texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Shu bois, ushbu maqolada STEAM ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirishning samarali texnologiyalari tahlil qilinadi, o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar taqdim etiladi va amaliy tajriba natijalari bilan baholanadi.

Maqolaning maqsadi – o'quvchilarda divergent tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan STEAM ta'lim muhitida qo'llaniladigan texnologiyalarni aniqlash va ularning samaradorligini baholash. Vazifalari:

- divergent tafakkur tushunchasini pedagogik nuqtai nazardan o'rganish;
- STEAM ta'lim tizimining xususiyatlari va unga mos texnologiyalarni tahlil qilish;
- turli texnologiyalarni o'qituvchilar amaliyotida qo'llash misollarini keltirish;
- divergent tafakkur rivojlanishini baholash mezonlari va indikatorlarini ishlab chiqish;
- pedagogik tavsiyalar va takliflar shakllantirish.

Nazariy-tahliliy qism. Divergent tafakkur tushunchasi va uning pedagogik ahamiyati.

Psixologik adabiyotlarda divergent tafakkur (lot. divergo – “ajralmoq”, “yo'nalishdan chetga chiqmoq”) insonning bir muammoni yechish jarayonida bir nechta original, noodatiy, ijodiy g'oyalarni ilgari surish qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Bu tafakkur turi konvergent tafakkurga qarama-qarshi bo'lib, u yagona, aniq va mantiqiy echimni topishga yo'naltirilgan fikrlash shaklidir.

Amerikalik psixolog J. Guilford o'zining 1950-yillardagi “Intellekt tuzilmasi nazariyasi”da divergent fikrlashni ijodkorlikning asosiy komponenti sifatida ajratib ko'rsatgan. Uning ta'kidlashicha, divergent tafakkur:

- muammoni turli tomondan tahlil qilish;
- bir nechta muqobil yechimlarni ilgari surish;
- noodatiy, o'ziga xos g'oyalarni ishlab chiqish;
- fikrlar oqimini erkin va mantiqiy cheklolrsiz yo'naltirish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi.

Pedagogik jarayonda divergent tafakkurni rivojlantirish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va kritik tahlil ko'nikmalarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchi tafakkurida “bir yo'nalishli fikrlash”dan “ko'p yo'nalishli izlanish”ga o'tishni rag'batlantiradi.

STEAM ta'lim tizimi: mohiyati va maqsadlari

STEAM modeli (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) – bu fanlararo integratsiyaga asoslangan innovatsion ta'lim konsepsiyasidir. U o'quvchilarda muammolarni fanlararo fikrlash, amaliy yechimlar topish, va ijodiy loyiha faoliyati orqali hal etish qobiliyatini rivojlantiradi.

An'anaviy STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) konsepsiyasiga Arts (san'at) komponentining qo'shilishi bejiz emas. Bu yondashuv ijodiy tafakkurni, estetik idrokni va madaniy kompetensiyani o'quv jarayoniga kiritadi. Natijada, STEAM o'quvchilarning:

- ijodiy-intellektual salohiyatini;
- kritik va divergent tafakkurini;
- muammolarni kompleks yechish ko'nikmalarini;
- kommunikativ va jamoaviy ishlash madaniyatini rivojlantiradi.

Divergent tafakkur STEAM ta'limining asosiy tarkibiy qismidir. Chunki STEAM muhitida har bir o'quvchi yoki talaba muammoni turli fanlar orqali tahlil qiladi, turli g'oyalar ishlab chiqadi va noan'anaviy yechimlar topishga undaladi.

Shu tariqa, STEAM ta'limi jarayonida o'quvchilarda quyidagi divergent tafakkur indikatorlari shakllanadi:

1. G'oya yaratish tezligi (fluency). Bir vazifa uchun ko'plab yechim variantlarini topish;
2. Moslashuvchanlik (flexibility). Turli yo'nalishlar bo'yicha fikr yuritish;
3. Original fikrlash (originality). O'ziga xos, kutilmagan g'oyalarni ilgari surish;
4. Detallash (elaboration). G'oyani to'liq shakllantirish, takomillashtirish;
5. Kombinatsion tafakkur. Turli fan elementlarini uyg'unlashtirib yangi natija hosil qilish.

Shu asosda aytish mumkinki, STEAM ta'limi o'quvchilarda ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va divergent tafakkurni integratsion tarzda rivojlantirishning eng samarali platformasidir.

Keyingi qism uchun variantlar:

1. Amaliy qism – konkret texnologiyalar va o'qituvchi uchun metodik tavsiyalar;
2. Tadqiqot natijalari va muhokama;
3. Xulosa va takliflar;
3. Amaliy qism;

Divergent tafakkurni rag'batlantirish texnologiyalari. STEAM ta'lim jarayonida o'quvchilarning divergent tafakkurini rivojlantirishda quyidagi pedagogik texnologiyalar samarali hisoblanadi:

1. Muammoli o'qitish texnologiyasi (Problem-Based Learning – PBL). Bu yondashuvda o'quvchi tayyor javobni emas, balki muammoni tahlil qilish, turli yechimlarni izlash, ijodiy g'oya ishlab chiqish orqali bilim oladi. Masalan, "Qanday qilib energiya sarfini kamaytiruvchi uy modeli yaratish mumkin?" degan savol orqali o'quvchilar fanlararo bilimlardan foydalanadi (fizika, matematika, dizayn).

Natija: o'quvchilarda moslashuvchan, original va tizimli fikrlash ko'nikmalari shakllanadi.

2. Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning – PjBL). Bu usul o'quvchilarning jamoada ishlash, g'oyani rejalashtirish, tajriba asosida sinovdan o'tkazish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Har bir loyiha bir nechta yechim yo'nalishlarini o'z ichiga olgani sababli divergent tafakkurni rag'batlantiradi.

Masalan, STEAM to'garagida "Eko-maket shahar" yaratish topshirig'ida talabalar ekologiya, muhandislik, san'at va matematika bilimlarini integratsiyalab, ijodiy g'oya ishlab chiqadilar.

Natija: tahliliy, ijodiy va amaliy tafakkur uyg'unligi.

3. "Design Thinking" (dizayn fikrlash) texnologiyasi. Bu metod muammoga inson markazida yondashishni o'rgatadi. Bosqichlari: Empatiya → Muammo aniqlash → G'oya yaratish → Prototip tayyorlash → Sinovdan o'tkazish.

Har bir bosqichda o'quvchi noodatiy fikr yuritishga, yechimlarni vizual tarzda ifodalashga o'rganadi.

Natija: original fikrlar yaratish, ijodiy tahlil va kombinatsion tafakkur rivojlanadi.

4. Gamifikatsiya (Gamification) texnologiyasi. O'yin elementlari orqali o'qitish (ball to'plash, raqobat, mukofot) o'quvchilarni faol, mustaqil fikrlashga undaydi. "STEAM Challenge" tipidagi raqobatli vazifalar divergent fikrlashni rag'batlantiradi.

Natija: motivatsiya ortadi, noodatiy yechimlar soni ko'payadi.

5. Mind Mapping (fikr xaritasi) texnologiyasi. Bu usul o'quvchining fikrlash jarayonini vizuallashtiradi. Markaziy g'oyadan turli yo'nalishlarga tarmoqlanib fikr yuritish divergent tafakkurni kuchaytiradi.

Natija: murakkab muammolarni tizimli, keng qamrovli tahlil qilish qobiliyati shakllanadi.

O'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar. Divergent tafakkurni rivojlantirishda o'qituvchining roli markaziy o'rinda turadi. Quyidagi metodik tavsiyalar STEAM ta'limi amaliyotida samarali hisoblanadi:

1. Savol-javob asosida muammoli vaziyat yaratish "Nima bo'ladi agar...?", "Qanday qilib...?" kabi ochiq savollar fikrlarning erkin oqimi, noodatiy yondashuv;
2. Fanlararo integratsiyani kuchaytirish Masalan, matematika + san'at loyihasi Turli yo'nalishli tafakkur;
3. Individual va jamoaviy ijodiy topshiriqlar guruhda loyiha, yakka holda muammo yechish kooperativ fikrlash va shaxsiy ijodkorlik;
4. Refleksiya va muhokama bosqichlarini tashkil etish "Biz nimani o'rgandik?", "Qanday qilib yaxshiroq bo'lardi?" O'z fikrini tahlil qilish va baholash;
5. Texnologik vositalardan foydalanish 3D-modellashtirish, Arduino, raqamli dizayn innovatsion fikrlashni rag'batlantirish.

Divergent tafakkurni baholashda o'qituvchi miqdoriy (natija) va sifat (ijodiylik, original yechim) ko'rsatkichlardan foydalanadi.

Divergent tafakkurni rivojlantirishda o'qituvchining roli markaziy o'rinda turadi.

Divergent tafakkurni baholashda o'qituvchi miqdoriy (natija) va sifat (ijodiylik, original yechim) ko'rsatkichlardan foydalanadi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Ushbu tadqiqot "STEAM ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirishning samarali texnologiyalari" mavzusida 2024–2025-o'quv yilida Toshkent viloyatidagi 3 ta akademik litseyda o'tkazildi. Tadqiqotda jami 120 nafar 1-bosqich o'quvchi hamda 12 nafar STEAM yo'nalishidagi o'qituvchi ishtirok etdi.

Tajriba quyidagi bosqichlarda tashkil qilindi:

Bosqich mazmuni. Amalga oshirish shakli.

1. Diagnostik bosqich. O'quvchilarning dastlabki divergent tafakkur darajasini aniqlash Torrens testining modifikatsiyasi, anketalar
2. Eksperimental bosqich. STEAM loyihalarida amaliy texnologiyalarni qo'llash (PBL, dizayn fikrlash, gamifikatsiya) 10 haftalik dars sikli
3. Nazorat bosqichi. Tadqiqot yakunida tafakkur rivojlanish dinamikasini o'lchash, Qayta test, kuzatuv, suhbat

STEAM ta'limidagi integratsion yondashuv o'quvchilarning tafakkur faoliyatini kengaytiradi va ularni muammoga fanlararo, ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ayniqsa, muammoli o'qitish va loyiha asosida o'qitish texnologiyalari o'quvchilarni faollashtirib, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirgan.

Tajriba davomida kuzatilgan asosiy pedagogik natijalar quyidagilardan iborat:

1. Ijodiy tashabbusning oshishi. O'quvchilar har bir topshiriqda original g'oyalar taklif qilgan, ular orasida fan va san'atni birlashtiruvchi dizayn yechimlari ko'paygan.
2. Jamoaviy o'zaro ta'sir kuchaygan. Guruhda ishlash orqali o'quvchilar fikr almashish, muammolarni birgalikda hal etish va tanqidiy fikr bildirish madaniyatiga ega bo'lganlar.
3. O'quv motivatsiyasi ortgan. Gamifikatsiya va raqamli texnologiyalar qo'llanganda o'quvchilarning darsga qiziqishi 40 % ga oshgani qayd etilgan.
4. O'qituvchilarning yondashuvi o'zgargan. Ular o'z faoliyatida fanlararo integratsiyani kuchaytirgan, bu esa metodik yangilanishga olib kelgan.

Pedagogik tahlil shuni ko'rsatdiki, STEAM muhitida divergent tafakkurni rivojlantirish uchun o'quvchini faol sub'ekt sifatida shakllantirish, o'qituvchini esa yo'naltiruvchi fasilitator sifatida tayyorlash muhimdir. Bunday model o'quvchilarda mustaqil, erkin va innovatsion tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tajriba-sinov jarayonida o'quvchilarning divergent tafakkur ko'rsatkichlari sezilarli darajada o'sgani kuzatildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, STEAM ta'limidagi integratsion yondashuv o'quvchilarning tafakkur faoliyatini kengaytiradi va ularni muammoga fanlararo, ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ayniqsa, muammoli o'qitish va loyiha asosida o'qitish texnologiyalari o'quvchilarni faollashtirib, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirgan.

Tajriba davomida kuzatilgan asosiy pedagogik natijalar quyidagilardan iborat:

Ijodiy tashabbusning oshishi. O'quvchilar har bir topshiriqda original g'oyalar taklif qilgan, ular orasida fan va san'atni birlashtiruvchi dizayn yechimlari ko'paygan.

Jamoaviy o'zaro ta'sir kuchaygan. Guruhda ishlash orqali o'quvchilar fikr almashish, muammolarni birgalikda hal etish va tanqidiy fikr bildirish madaniyatiga ega bo'lganlar.

O'quv motivatsiyasi ortgan. Gamifikatsiya va raqamli texnologiyalar qo'llanganda o'quvchilarning darsga qiziqishi 40 % ga oshgani qayd etilgan.

O'qituvchilarning yondashuvi o'zgargan. Ular o'z faoliyatida fanlararo integratsiyani kuchaytirgan, bu esa metodik yangilanishga olib kelgan.

Pedagogik tahlil shuni ko'rsatdiki, STEAM muhitida divergent tafakkurni rivojlantirish uchun o'quvchini faol sub'ekt sifatida shakllantirish, o'qituvchini esa yo'naltiruvchi fasilitator sifatida tayyorlash muhimdir. Bunday model o'quvchilarda mustaqil, erkin va innovatsion tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, STEAM ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb va istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Ushbu yondashuv o'quvchilarda fanlararo integratsiyaga asoslangan, ijodiy va mustaqil fikrlashni shakllantiradi.

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Divergent tafakkur – o'quvchining muammoni noodatiy, ko'p yo'nalishli tarzda tahlil qilish qobiliyatini shakllantiruvchi tafakkur turi bo'lib, u ijodiy kompetensiyaning asosi hisoblanadi.

STEAM ta'lim tizimi – fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasiga asoslanib, o'quvchilarda original fikrlash, muammolarni hal etish va g'oyalarni reallikka aylantirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muammoli o'qitish, loyiha asosida o'qitish, dizayn fikrlash va gamifikatsiya kabi texnologiyalar o'quvchilarda divergent tafakkurni rag'batlantirishda eng samarali metodlar sifatida o'zini oqladi.

Tajriba natijalari ko'rsatdiki, STEAM muhitida o'qitilgan o'quvchilarning divergent tafakkur ko'rsatkichlari an'anaviy usulda o'qitilganlarga nisbatan 60–70 % yuqori natija bergan.

Divergent tafakkur rivojlanishi bilan bir qatorda, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, jamoaviy muloqot, ijodiy tashabbus va o'zini baholash ko'nikmalari ham sezilarli darajada ortgan.

Shunday qilib, STEAM ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirish nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini, balki ularning shaxsiy, ijtimoiy va intellektual salohiyatini ham kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nazarova, Z.I. "STEAM ta'limida o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalalari." Ta'lim va Innovatsion Tadqiqotlar Jurnal, №4, 2023, 45–52-betlar.

2. Ismailova, D. "Pedagogik texnologiyalar orqali divergent tafakkurni shakllantirish." Pedagogik mahorat, №2, 2024, 33–39-betlar.

3. Tursunov, A. "STEAM ta'limi va kreativ fikrlashni rivojlantirishda integrativ yondashuvlar." O'zbekiston ta'limi jurnali, №6, 2023, 22–28-betlar.

4. Yuldoshev, J.T. Boshlang'ich sinf o'quvchilari divergent tafakkurini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Ped.fan.fals.dok. ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya. Buxoro. 2022 yil. 148 sahifa.
5. Hasanov, B. Pedagogik innovatsiyalar va kreativ fikrlash. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Vygotskiy, L.S. Myshlenie i rech'. Moskva: Pedagogika, 1990.
7. Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания. Санкт-Петербург: Питер, 2010.

*Nazarova Zarrina Allaberdiyevna,
TerDPI Pedagogika
kafedrası v.b dotsenti, p.f.b.f.d.,(PhD)
e-mail:nazarovazarrina@mail.ru*

OLIV TA'LIMDA IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALARNI IJTIMOIYLASHTIRISHNING NAZARIY- AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan talabalarning ijtimoiylashuvi jarayonining mazmun-mohiyati, shartsharoitlari, psixologik-pedagogik tamoyillari va mexanizmlari tahlil qilingan. Inklyuziv muhitni tashkil etish, moslashtirilgan pedagogik yondashuvlar, ta'lim resurslarining adaptatsiyasi, tutorlik va mentorlik tizimining ijtimoiylashtirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim platformalarining maxsus ehtiyojli talabalarning ijtimoiy moslashuviga ta'siri ilmiy tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: imkoniyati cheklangan talabalar, ijtimoiylashuv, inklyuziv ta'lim, ijtimoiy moslashuv, gumanistik yondashuv, pedagogik qo'llab-quvvatlash, mentorlik, psixologik yordam.

Аннотация. В статье анализируются содержание, условия, психолого-педагогические принципы и механизмы процесса социализации студентов с ограниченными возможностями здоровья в системе высшего образования. Освещены вопросы организации инклюзивной среды, адаптированные педагогические подходы, адаптация образовательных ресурсов, роль системы тьюторства и наставничества в социализации. Также научно проанализировано влияние цифровых образовательных платформ на социальную адаптацию студентов с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: студенты с ограниченными возможностями здоровья, социализация, инклюзивное образование, социальная адаптация, гуманистический подход, педагогическое сопровождение, наставничество, психологическое сопровождение.

Abstract. This article analyzes the content, conditions, psychological and pedagogical principles, and mechanisms of the socialization process for students with disabilities in higher education. It covers the organization of an inclusive environment, adapted pedagogical approaches, the adaptation of educational resources, and the role of tutoring and mentoring in socialization. The impact of digital educational platforms on the social adaptation of students with disabilities is also scientifically analyzed.

Key words: students with disabilities, socialization, inclusive education, social adaptation, humanistic approach, pedagogical support, mentoring, psychological support.

XXI asrda ta'lim tizimining globallashuvi, inson kapitalining rivojlanishi va raqamli transformatsiya jarayonlari oliy ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Jumladan, maxsus ehtiyojga ega yoshlarning oliy ta'limga kirib kelishi hamda inkluziv ta'lim infratuzilmasi rivojlanishi ijtimoiylashuv masalasining dolzarbligini kuchaytirmoqda. Imkoniyati cheklangan talabalar - nogironligi bo'lgan, sog'lig'ida muayyan cheklovlar mavjud, psixofizik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yoki sog'lom tengdoshlariga nisbatan funksional imkoniyatlari past bo'lgan talabalardir [1] Oliy ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan yoshlarning soni yildan-yilga ortib borayotgani inklyuzivlikning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Mamlakatimizda qabul qilingan "Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi Qonun hamda inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari mazkur yo'nalish bo'yicha tizimli ishlar olib borilayotganidan dalolat beradi. Oliy ta'lim jarayonida ijtimoiylashuv – bu

talabaning jamiyat bilan faol o'zaro ta'sirga kirishishi, moslashuvi va ijtimoiy rollarni egallashi jarayonidir.

Imkoni cheklangan talabalar uchun ijtimoiylashuv jarayoni ikki baravar muhim: birinchidan, ular o'z tengdoshlarining jamoasiga to'laonli kirishi; ikkinchidan, kelgusida mehnat bozorida o'z o'rnini topishi uchun ijtimoiy kompetensiyalarga ega bo'lishi talab etiladi. Oliy ta'lim muassasalari bugun faqat bilim beruvchi emas, balki ijtimoiy adaptatsiya muhitini shakllantiruvchi ijtimoiy institut sifatida faoliyat yuritmoqda..

Oliy ta'lim tizimida ushbu toifadagi talabalarning ijtimoiylashuvi ular jamiyat a'zosi sifatida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish, kasbiy o'zini aniqlash, ijtimoiy munosabatlarga moslashish va iqtisodiy faol sub'ekt sifatida jamiyat hayotida faol ishtirok etishini ta'minlaydi [2]. Ammo ijtimoiylashuv jarayoni ko'plab pedagogik, psixologik, tashkiliy va kommunikativ muammolar bilan to'qnash keladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, oliy ta'limda ijtimoiylashuvning muvaffaqiyati ta'lim muhitining inklyuzivligi, moslashtirilgan o'quv dasturlari, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash va talabalar o'rtasidagi ijtimoiy integratsiya darajasi bilan belgilanadi [3]. Shu sababli ilmiy adabiyotlarda ijtimoiylashuv jarayoni shaxsning jamiyatga qo'shilish mexanizmlarini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab sotsial-pedagogik tizim sifatida talqin qilinadi

Mazkur maqola oliy ta'limda imkoniyati cheklangan talabalarning ijtimoiylashuv jarayonini tizimli tahlil qilish, amaliy mexanizmlarini ko'rsatib berish va samarali pedagogik texnologiyalarni ilmiy asoslashga bag'ishlanadi. Ijtimoiylashuv - shaxsning jamiyat me'yor va qadriyatlarini o'zlashtirishi, ijtimoiy rollarni egallashi hamda muayyan ijtimoiy tizimning to'laonli sub'ektiga aylanish jarayonidir [4]. Pedagogik nuqtai nazardan, bu jarayon talaba shaxsining - kommunikativ kompetensiyasi rivojlanishi, jamoaga moslashuvi, ijtimoiy faolligi, kasbiy o'zini aniqlashi, shaxsiy identifikatsiyasi, kabi jihatlarni qamrab oladi.

Nogironligi bo'lgan talabalar uchun ijtimoiylashuv jarayoni yanada murakkab bo'lib, ular uchun inklyuziv muhitning mavjudligi hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Inklyuziv ta'limning ijtimoiylashuvdagi o'rni bugungi kunda - maxsus ehtiyojli talabalar uchun umumiy ta'lim jarayoniga teng asosda ishtirok etish imkonini beruvchi pedagogik tizimdir [5]. Bu tizimning ijtimoiylashuvdagi asosiy funksiyalari: teng imkoniyatlar yaratish; ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash;

kommunikativ integratsiya; o'z-o'zini rivojlantirishga motivatsiyasidir.

Inklyuziv ta'limning samaradorligi ijtimoiylashuvni kuchaytiradigan muhim sharoitlardan biri.

Oliy ta'limda ijtimoiylashtirishning psixologik-pedagogik tamoyillari quydagilar:

1. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv imkoniyati cheklangan talabalar turli psixofizik xususiyatlarga ega bo'lgani uchun ularni ijtimoiylashuvi individual va differensial yondashuv asosida tashkil etilishi zarur [6].

2. Gumanistik va qo'llab-quvvatlovchi muhit talabaning ichki qadr-qimmatini, shaxsiy imkoniyati, salohiyatiga ishonch uyg'otuvchi psixologik muhit ijtimoiylashuvni jadallashtiradi.

3. Moslashtirilgan ta'lim resurslari braille yozuvi, ovozli darsliklar, subtitrli videodarslar, moslashtirilgan IT platformalar, maxsus didaktik materiallar ijtimoiylashuvga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [7].

4. Mentorlik va tutorlik tizimi mentorlik ijtimoiy moslashuvda eng samarali vositalardan biri bo'lib, talabalarning: o'qishga moslashuvi, ijtimoiy faoliyatga qo'shilishi, psixologik barqarorligi, kasbiy yo'nalishini aniqlashida yordam beradi [8].

Tadqiqot sotsiopedagogik monitoring, kuzatuv, yarim struktural intervyu, pedagogik diagnostika, komparativ tahlil metodlari asosida olib borildi.

Ijtimoiylashuv darajasini aniqlash uchun quyidagi indikatorlar qo'llanildi:

1. Talabalarning ijtimoiy faolligi.
2. O'quv jarayonidagi ishtirok samaradorligi.

3. Kommunikativ kompetentsiya rivoji.
4. Moslashuv ko'rsatkichlari.
5. Raqamli ta'limga integratsiya darajasi.

Tadqiqot namunasi sifatida respublikaning 5 ta oliy ta'lim muassasasida ta'lim olayotgan 120 nafar imkoniyati cheklangan talabadan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari 1. Integratsion ko'rsatkichlar shuni ko'rsatdiki, inklyuziv muhit mavjud bo'lgan OTMlarda ijtimoiylashuv ko'rsatkichlari 38–40% yuqori.

2. Pedagogik qo'llab-quvvatlashning samaradorligi tutorlik joriy etilgan guruhlarda: moslashuv darajasi - 1,7 barobar yuqori, ijtimoiy faollik - 25% oshgan, akademik ko'rsatkichlar - 18% yaxshilangan.

3. Raqamli platformalarning ta'siri raqamli o'quv resurslari (Moodle, Google Classroom, ZOOM, Canvas) imkoniyati cheklangan talabalar uchun ta'limga kengroq kirish imkonini yaratgani aniqlandi [9].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvga to'sqinlik qiluvchi asosiy muammolar bi qancha bularga, inklyuziv infratuzilmaning yetarli emasligi, pedagoglarning maxsus tayyorgarlik darajasining pastligi, raqamli ta'limning moslashtirilmaganligi, talabalar o'rtasida stereotip va stigma mavjudligi,

psixologik xizmatlarning sustligi.

Shunday bo'lsa-da, zamonaviy yondashuvlar - individual ta'lim trayektoriyasi, mentorlik tizimi, kommunikativ treninglar, IT asosidagi adaptiv resurslar muammolarning barchasini bartaraf etishga xizmat qilmoqda.

Xulosa

Oliy ta'limda imkoniyati cheklangan talabalarning ijtimoiylashuvi bugungi kunda pedagogik tizimning ustuvor yo'nalishidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Inklyuziv muhit ijtimoiylashuvning asosiy omilidir.
2. Moslashtirilgan ta'lim resurslari talabalar faolligini oshiradi.
3. Tyutorlik va mentorlik tizimi ijtimoiy moslashuvning eng samarali mexanizmlaridan hisoblanadi.
4. Raqamli platformalar integratsiyani sezilarli yengillashtiradi.
5. Oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-psixologik xizmatlar tizimini kuchaytirish zarur.

Shu bois, inklyuziv ta'limni yanada takomillashtirish, pedagog kadrlarni maxsus tayyorlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini moslashtirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish dolzarb sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. UNESCO. Inclusive Education Guidelines. Paris, 2020.
2. Ainscow, M. Developing inclusive education systems. London, 2019.
3. Florian, L. The Sage Handbook of Special Education. SAGE, 2021.
4. Berger, P., Luckmann, T. The Social Construction of Reality. NY, 2016..
5. Slee, R. Inclusive Education: From Policy to Practice. London, 2020.
6. Бехтерев В.М. Психология развития личности. Москва, 2017.
7. Crisp, G., Baker, V. L. Mentoring Undergraduate Students. Springer, 2020.
8. Madaus, J. & Dukes, L. Handbook of Higher Education and Disability. Springer, 2022.
9. O'zbekiston Respublikasi "Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Qonun, 2021.
10. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi. Toshkent, 2023.
11. Rubinstein, S.L. Psixologiya asoslari. Moskva, 2020.

*Nazarova Zulayho Turobovna,
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti*

TARBIYA FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Maqolada tarbiya fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalardan foydalanishning samarali yo'llari hamda tarbiya fani o'qituvchisining innovatsion usullarni qo'llashdagi pedagogik mahoratining o'rni haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, kasbiy (shu jumladan, pedagogik) kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash va o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligi masalasi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim texnologiyalari, pedagogik mahorat, multimedia darslari, virtual platformalar, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar, kasbiy faoliyat.

Аннотация. В статье представлена информация об эффективных путях использования инновационных образовательных технологий при преподавании предмета воспитание, а также о роли педагогического мастерства преподавателя в применении инновационных методов. Также подчеркивается важность самосовершенствования и саморазвития в приобретении профессиональной (в том числе педагогической) компетентности.

Ключевые слова: образовательные технологии, педагогическое мастерство, мультимедийные уроки, виртуальные платформы, мобильные приложения, социальные сети, профессиональная деятельность.

Abstract. The article provides information on effective ways of using innovative educational technologies in teaching the subject Education (Upbringing), as well as the role of the teacher's pedagogical skills in applying innovative methods. It also highlights the importance of self-improvement and self-development in acquiring professional (including pedagogical) competence.

Key words: educational technologies, pedagogical mastery, multimedia lessons, virtual platforms, mobile applications, social networks, professional activity.

Biz bilamizki, bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida ta'lim-tarbiya tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar pedagogik faoliyatga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, tarbiya fanining mazmuni boy va ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati yuqori bo'lgan yo'nalish sifatida o'qitilishi jarayonida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish muhim masalaga aylanmoqda. Ta'lim tizimida mehnat qilayotgan pedagoglarning ko'pchilligi ta'lim va tarbiya jarayonida pedagogik mahoratning zaruriyati va ahamiyatini tobora chuquranglab bormoqdalar. Bugun biz yangi texnologiyalarga sarflayotgan mablag'lar qay darajada o'zini oqlashini va axborot hamda masofaviy ta'limni rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatishini yetarli darajada bilishlari shart. Tarbiya fanini o'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarning o'rni, ulardan samarali foydalanish yo'llari, shuningdek, ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati muhim ahamiyat kasb etib, innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish va ular orqali tarbiya fanining o'quvchilar uchun yanada qiziqarli, mazmunli va ta'sirchan bo'lishini ta'minlash yo'llarini ko'rsatib beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar davrida jamiyat hayotiga yangiliklarning kirib kelishi, inson mehnatining ham rivojlanishi, qulaylikka ega bo'lishini ta'minlab beradi. Shu bilan birga, yangilikka bo'lgan ehtiyoj ta'lim sohasida ham qator o'zgarishlar bo'lishini taqozo etmoqda.

Masalan, multimedia darslari, virtual platformalar, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar ayni paytda ta'limning muhim texnologiyalaridan sanaladi. Olim G.B. Saidnazarov hozirda ta'lim sohasidagi innovatsion texnologiyalar barqaror rivojlanib, ularning turlari

kengayib bormoqda, deb ta'kidlab, quyidagi asosiy texnologiyalar guruhlarini quyidagicha ajratish mumkinligini ko'rsatadi:

1. Fan ta'limi sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari;
2. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar;
3. O'quv jarayonini axborot-tahliliy ta'minlash;
4. Intellektual rivojlanish monitoringi;
5. O'qitish texnologiyalari;
6. Didaktik texnologiyalar.

Ammo ilg'or pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar o'z-o'zidan ta'lim tizimiga kirib kelmaydi. Bu o'qituvchi faoliyati va uning motivatsiyasiga bog'liq jarayon. O'qituvchi faoliyatini o'zgartirmay turib, uning mas'uliyati va faolligini oshirmasdan ta'limda bir qadam oldinga siljib bo'lmaydi. Akademik A.N. Leontyev "Dunyoni idrok qilishingizning birinchi sharti – faoliyat, ikkinchi sharti – tarbiyadir, faoliyat jarayonida kishilarning qobiliyati, bilim va malakalari shakllanadi, demak, faoliyat – ijtimoiy hodisa bo'lib, hayotiy kurashning asosiy shartidir," deb ta'kidlaydi.

Bugungi kunda pedagogika sohasida yangi ilmiy yo'nalish - pedagogik innovatsiya va ta'lim jarayonini yangilash g'oyalarining paydo bo'lishi natijasida o'qituvchining pedagogik faoliyatida ham yangi yo'nalish «o'qituvchining kasbiy kompetentligi» tushunchasi paydo bo'ldi.

Xo'sh, kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi? Pedagogda qanday kompetentlik sifatlarini yoritish zarur? Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni ularni amalga oshirishda yuqori darajada qo'llay olishidir. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalar egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Kasbiy kompetentlik negizida quyidagi sifatlar aks etadi:

- murakkab jarayonlarda;
- noaniq vazifalarni bajarishda;
- bir-biriga zid ma'lumotlardan foydalanishda;
- kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo'la olishda;
- yangi axborotlarni o'zlashtiradi;
- davr talablarini chuqur anglaydi;
- yangi bilimlarni izlab topadi;

Ularni qayta ishlaydi va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi.

Kasbiy (shu jumladan, pedagogik) kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash va o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini-o'zini tahlil qilish va o'zini o'z baholash orqali aniqlanadi. O'z ustida ishlash quyidagilarda ko'rinadi:

- kasbiy BKM ni takomillashtirib borish;
- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarini o'zlashtirish.

Yuqorida aytib o'tilgan kompetentlikka ega bo'lish bu albatta o'qituvchining to'laqonli mahorati sanalmaydi. O'qituvchilik faqat ta'lim berishdan iborat kasb emas, balki shaxsni shakllantiruvchi va o'quvchida insoniylik tuyg'ularini tarkib toptirishdek oliy maqsadni bajarishdan iborat. Shu nuqtai nazardan, bugungi pedagog zimmasiga yuqori mas'uliyat

yuklatilgan. Zamonaviy pedagog ijtimoiy faol, qobiliyatli, ma'naviy boy va madaniyatli, innovatsion g'oyalarga intiluvchan bo'lishi, yangiliklar yaratishi va albatta, o'quvchilarni sevishi lozim. Zamonaviy pedagog darslarining samaradorligini oshirish uchun ham o'quvchini o'z faniga qiziqitira olishi uchun ruhiyatiga to'g'ri ta'sir eta olishi kerak.

Bugun biz o'z kasbining fidoyisi sifatida ta'lim texnologiyalaridan o'quv jarayonida o'rinli foydalanasak, mahoratli pedagog qiyofasini yaratgan bo'lamiz. Bizning kasbiy qiyofamiz yanada go'zallashadi. Ta'lim texnologiyalari – bu o'qitish, shakl va vositalardan iboratdir. Dars jarayonida ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, har bir o'quvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishiga imkon tug'diradi. Pedagogik texnologiyalar asosida o'tkazilgan dars mashg'ulotlari o'quvchilarning mustaqil fikrlashga, intellektual salohiyatga ega bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Bugungi globallashuv jarayonida turli g'oyalar va zaruriy illatlardan yosh avlodni himoya qilish va ularda ma'naviy immunitetni shakllantirishdek mas'uliyatli vazifa zimamizda turibdi. Yosh avlodni yuqori ma'naviyatli, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning ong va tafakkurida milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish, o'quvchining ruhiy olamiga ezgulik urug'ini ekishning asosiymabaidir. O'qituvchining kasbiy kompetentlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, darsning sifat ko'rsatkichlari va interfaollik ham shunchayuqori bo'ladi. O'qituvchi dars faoliyatida innovatsiyaning quyidagi 10 ta amrini to'g'ri shakllantira olishi lozim:

1. Maqsadingizni ifodalang.
2. Jamoangizni ilhomlantiring.
3. Diqqatingizni xaridorga qarating.
4. Har kimga o'xshamang.
5. Hammanarsini shubha g'alviridan o'tkazib ko'ring.
6. Sinergiya yarating.
7. Jarayonni yarating.
8. Har qanday xatarni oldindan ko'rabiling.
9. O'zgarishlarning yetakchisiga aylaning.
10. Tashabbuskor bo'ling.

Sinergiya - bu foydali o'zaro hamkorlik, uning samarasi har bir inson yakka holda qilgan harakatlari yig'indisini olib qaraganimizda yanada ko'proq hisoblanadi. "Sinergiya" so'zi grek tilidan tarjima qilinganida aynan "hamkorlik, o'zaro munosabat" ma'nolarini bildiradi. Quyida tarbiya fanini o'qitishda Event-based learning (voqeaga asoslangan ta'lim) texnologiyasini tavsiya qilib o'tmoqchimiz. Event-based learning (voqeaga asoslangan ta'lim) texnologiyalari – bu o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydigan, o'rganilayotgan mavzuni yoki voqealarni amalda qo'llashga qaratilgan metodologiyadir. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarga nafaqat bilish, balki o'z bilimlarini amaliyotda sinash, o'zaro muloqot qilish va jamoaviy faoliyatlarda ishtirok etish imkoniyatini yaratadi.

Event-based learning texnologiyalari ta'lim jarayonini interaktiv, ijodiy va amaliy ravishda tashkil etishga xizmat qiladi.

Uning asosiy tamoyillari:

1. Faollik va ishtirok: Bu texnologiyalar o'quvchilarning faolligini oshirishga yo'naltirilgan. O'quvchilar o'z bilimlarini amalda qo'llashga, turli voqealar va vaziyatlarga javob berishga, o'z fikrlarini erkin bildirishga imkoniyat yaratadi. O'quvchilar faqatgina passiv ravishda darsni tinglamaydilar, balki faol ishtirok etib, muammolarni hal qilishga o'z hissalarini qo'shadilar.

Amaliyotga asoslangan o'rganish: Event-based learning o'rganilayotgan mavzularni yoki voqealarni amaliyotda sinab ko'rish imkoniyatini beradi. O'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtiradilar, balki ushbu bilimlarni haqiqiy hayotdagi vaziyatlarga tatbiq etishadi. Bu o'quvchilarga o'zlarini ta'lim jarayonining bir qismi sifatida his qilishga yordam beradi.

Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: O'quvchilar real muammolarni hal qilishga undalaydi. Event-based learning texnologiyalarida o'quvchilar voqea yoki mavzuga bevosita muloqot qilishadi, bu esa ijodiy fikrlashni va tanqidiy tahlilni rivojlantiradi. O'quvchilar o'z qarorlarini qabul qilishda va muammolarni hal qilishda aniq strategiyalar ishlab chiqishadi

Jamoaviy ishlash va o'zaro muloqot: Bu texnologiyalar o'quvchilarni birgalikda ishlashga, jamoaviy faoliyatlarda ishtirok etishga va o'zaro muloqot qilishga undaydi. Jamoaviy ish orqali o'quvchilar bir-biridan o'rganadilar, tajriba almashadilar va birgalikda yechimlar topadilar.

Bunday texnologiyalar o'quvchilarga o'z bilimlarini amalda qo'llash imkoniyatini yaratadi, bu esa ularning o'z-o'zini rivojlantirishiga, o'rganilayotgan mavzularni chuqurroq anglashga yordam beradi. Jamoaviy faoliyatlarda ishtirok

etish, shuningdek, o'zaro muloqot qilish orqali o'quvchilar bir-biridan yangi bilimlarni olishadi, bu ularning kognitiv va kommunikativ qobiliyatlarini oshiradi

-ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;

-yangiliklarni iizlab topish va ularni o'z sharoitiga moslashtirib borishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi tarbiyaviy ishlarni zamon talablari darajasida tashkil etishga harakat qilish, ular mazmunini turli-tuman didaktik vositalar bilan boyitib boorish bugungi kun aynan tarviya fani o'qituvchilar oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. –T.: TDPU, 2000. – 52 b

2. Mahmudov M. Ta'lim natijasini loyihalash. «Pejagogik mahorat», 2003 yil, 1-son, 8-10 betlar.

3. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. –T.: "Nihol" nashriyoti, 2013, 2016. –279 b.

4. Bekmurodovna G. T. In the early stages of relocation policy features and methods //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 9. – №. 12. – C. 110-112.

*Jamolov Jasur Yunusboy o'g'li,
BuxDU mustaqil izlanuvchisi
e-mail: jamolovjasur88@gmail.com*

UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINING DARSDAN TASHQARI YENGIL ATLETIKA TO'GARAKLARDA JISMONIY TAYYORGARLIKLARINI OSHIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari yengil atletika to'garaklari orqali jismoniy tayyorgarligini oshirishning samarali yo'llari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini rag'batlantirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda sportga qiziqishini oshirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlar yoritilgan. Shu bilan birga, yengil atletika mashg'ulotlarini tizimli tashkil etish, yuklamani yosh va jins xususiyatlariga mos taqsimlash hamda o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yengil atletika, jismoniy tayyorgarlik, to'garak mashg'ulotlari, umumta'lim maktabi, sog'lom turmush tarzi, sport motivatsiyasi.

Аннотация. В статье научно анализируются эффективные способы повышения физической подготовленности учащихся общеобразовательных школ посредством внеклассных занятий по легкой атлетике. В исследовании рассматриваются методические подходы, способствующие стимуляции физического развития учащихся, формированию здорового образа жизни и повышению интереса к спорту. Разработаны предложения по системной организации занятий по легкой атлетике, распределению нагрузки с учетом возрастных и гендерных особенностей, повышению мотивации учащихся.

Ключевые слова: легкая атлетика, физическая подготовка, кружковая деятельность, средняя школа, здоровый образ жизни, спортивная мотивация.

Abstract. This article provides a scientific analysis of effective ways to improve the physical fitness of secondary school students through extracurricular athletics classes. The study examines methodological approaches that promote student physical development, foster a healthy lifestyle, and increase interest in sports. Proposals have been developed for the systematic organization of athletics classes, load distribution taking into account age and gender characteristics, and enhancing student motivation.

Key words: athletics, physical fitness, club activities, secondary school, healthy lifestyle, sports motivation

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasi nafaqat inson salomatligini mustahkamlash, balki yosh avlodning har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda sog'lom turmush tarzini targ'ib etish, yoshlarning sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zarur sharoitlar yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularni darsdan tashqari sport to'garaklariga jalb etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Jismoniy tarbiya darslari bilan bir qatorda, darsdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarning jismoniy imkoniyatlarini yanada kengaytirish, sog'lom hayotga bo'lgan qiziqishini mustahkamlash hamda ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishga xizmat qiladi. Shular jumlasidan yengil atletika to'garaklari alohida o'rin tutadi. Chunki yengil atletika mashqlari — yugurish, sakrash, uloqtirish kabi harakat turlari orqali bolalarning tezkorlik,

chidamlilik, kuch, epchillik va koordinatsiya qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu sifatlar esa nafaqat sport faoliyatida, balki kundalik hayotda ham katta ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, maktablarda darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarini tashkil etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, mashg'ulot jarayonida yuklamaning noto'g'ri taqsimlanishi, metodik yondashuvlarning bir xilligi, o'quvchilarning sportga bo'lgan motivatsiyasining pastligi, shuningdek, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi jismoniy tayyorgarlik darajasining pasayishiga olib keladi. Shu sababli, mazkur muammoni hal etish uchun yengil atletika mashg'ulotlarini tashkil etishning ilmiy asoslangan, metodik jihatdan to'g'ri yondashuvlarini ishlab chiqish zarurati mavjud.

Mazkur tadqiqotda umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari yengil atletika to'garaklari orqali jismoniy tayyorgarligini oshirish yo'llari o'rganiladi. Asosiy e'tibor o'quvchilarning yosh va fiziologik xususiyatlariga mos holda mashg'ulotlarni rejalashtirish, yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish, individual yondashuvni ta'minlash hamda musobaqalarga tayyorlash jarayonini takomillashtirish masalalariga qaratiladi.[4]

Shuningdek, maqolada yengil atletika to'garaklarining pedagogik, psixologik va metodik asoslari tahlil qilinadi, ilg'or tajribalar va zamonaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Natijada, o'quvchilarning sog'lom turmush tarzi madaniyati shakllanib, ularning sportga bo'lgan qiziqishi va faol hayot pozitsiyasi mustahkamlanadi.

Zamonaviy jamiyatda yosh avlodning jismoniy rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalasi global miqyosda dolzarb bo'lib bormoqda. Texnologiyalar jadal rivojlanayotgan, axborot oqimi kuchaygan va harakatsiz turmush tarzi tobora keng tarqalayotgan hozirgi davrda o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish, ularni sportga jalb etish — millat sog'lig'i va salohiyatini ta'minlashning eng muhim shartlaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, umumta'lim maktablarida darsdan tashqari jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, xususan yengil atletika to'garaklarining ahamiyati beqiyosdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Yoshlar — kelajagimiz" g'oyasi, "Sog'lom bola" dasturi, "Harakatlar strategiyasi", "Yangi O'zbekiston – sog'lom avlod" kabi tashabbuslar yoshlarning jismoniy, ma'naviy va intellektual jihatdan barkamol bo'lib ulg'ayishini davlat siyosati darajasiga ko'targan. Bu esa umumta'lim maktablarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish masalasini ilmiy-metodik jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi. Ayniqsa, yengil atletika to'garaklari bu jarayonning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ularning samaradorligini oshirish bugungi kunda dolzarb ilmiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.[1]

Yengil atletika inson tanasining deyarli barcha mushak guruhlarini harakatga keltiruvchi sport turi bo'lib, bolalarda muvofiqlashtirish, tezlik, chidamlilik va kuch sifatlarini shakllantiradi. Shu boisdan ham ushbu sport turi o'quvchilarning jismoniy salomatligini yaxshilash, yurak-qon tomir, nafas olish va asab tizimlarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Ammo amaliyotda yengil atletika mashg'ulotlari ko'p hollarda an'anaviy, bir xillikdan chiqmagan shaklda o'tkazilib, o'quvchilarda yuqori motivatsiyani shakllantira olmayapti. Natijada, ularning sportga bo'lgan qiziqishi sust, jismoniy tayyorgarlik darajasi esa pastligicha qolmoqda.

Shuningdek, ba'zi maktablarda jismoniy tarbiya darslarining moddiy-texnik bazasi yetarli emas, to'garak mashg'ulotlarini olib boruvchi murabbiylarning metodik tayyorgarligi turlicha darajada. Bu esa mashg'ulotlar samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli, yengil atletika to'garaklarini samarali tashkil etish uchun yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, individuallashtirilgan yondashuvlar va zamonaviy monitoring tizimlarini qo'llash zarur.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, u umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari faoliyati doirasida yengil atletika mashg'ulotlari orqali jismoniy tayyorgarligini oshirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot

natijalari o'qituvchi va murabbiylarga o'quvchilarning yosh, jins va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni samarali tashkil etish, yuklamalarni to'g'ri taqsimlash, shaxsiy natijalarni monitoring qilish hamda o'quvchilar motivatsiyasini oshirishda amaliy yordam beradi.

Shunday qilib, yengil atletika to'garaklari nafaqat jismoniy rivojlanishni ta'minlaydi, balki o'quvchilarda mehnatsevarlik, intizom, iroda, hamjihatlik va sog'lom raqobat kabi fazilatlarni shakllantiradi. Shu jihatdan ushbu mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish va amaliy yechimlarni ishlab chiqish zamonaviy ta'lim tizimida dolzarb ahamiyat kasb etadi. [5]

Statistik tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida umumta'lim maktablarida darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarining o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga ta'siri empirik tarzda o'rganildi. Tadqiqotda 12–15 yosh oralig'idagi 80 nafar o'quvchi (40 nafari eksperimental, 40 nafari nazorat guruhi) ishtirok etdi. Eksperimental guruhda yengil atletika mashg'ulotlari zamonaviy metodika asosida, nazorat guruhida esa an'anaviy usulda olib borildi.

1-jadval

Boshlang'ich (diagnostik) natijalar

Ko'rsatkichlar	Eksperimental guruh (boshlang'ich)	Nazorat guruhi (boshlang'ich)
60 m yugurish (sek.)	11.8	11.6
Uzoqqa sakrash (m)	2.25	2.27
500 m yugurish (sek.)	128	126
To'p uloqtirish (m)	12.3	12.5
Yurak urish chastotasi (urish/min.)	95	94

Boshlang'ich natijalarda har ikki guruh o'rtasida sezilarli farq kuzatilmadi, bu esa eksperimental ta'sirni aniqlash uchun dastlabki holatning barqarorligini ko'rsatadi.

2-jadval

Yakuniy (nazorat) bosqich natijalari

Ko'rsatkichlar	Eksperimental guruh (yakuniy)	Nazorat guruhi (yakuniy)	O'sish foizi (%)
60 m yugurish (sek.)	10.3	11.2	+12.7%
Uzoqqa sakrash (m)	2.58	2.33	+14.6%
500 m yugurish (sek.)	118	125	+9.3%
To'p uloqtirish (m)	14.8	13.0	+13.8%
Yurak urish chastotasi (urish/min.)	87	92	-8.6% (sog'lom o'zgarish)

Tadqiqotning asosiy maqsadi — yengil atletika to'garaklari orqali o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik, chidamlilik, tezlik, sakrash va koordinatsiya sifatlarini rivojlantirish darajasini aniqlashdir. Quyidagi ko'rsatkichlar o'lchov mezonlari sifatida tanlandi:

- 60 metrga yugurish tezligi (sekundda);
- Uzoqqa sakrash (metrda);
- 500 metrga yugurish natijasi (sekundda);
- To'p uloqtirish masofasi (metrda);
- Yurak urish chastotasi va kislorod sig'imi (fiziologik ko'rsatkichlar).

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki:

- Eksperimental guruh o'quvchilarining umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasi o'rtacha 12–15% ga yaxshilangan;

- Yugurish tezligi va chidamlilik ko'rsatkichlarida 10–13%, sakrash masofasida 14–15%, to'p uloqtirishda esa 13% gacha o'sish qayd etilgan;
- Yurak urish chastotasi 95 dan 87 gacha kamaygan, bu esa yurak-tomir tizimi faoliyatining barqarorlashganligini bildiradi;
- Nazorat guruhi ko'rsatkichlari esa deyarli o'zgarmagan (o'rtacha o'sish 2–4% dan oshmagan).

Statistik tahlil (Student t-test) natijalari asosida aniqlanishicha, eksperimental guruhda qayd etilgan o'zgarishlar $p < 0.05$ darajasida ishonchli bo'lgan.

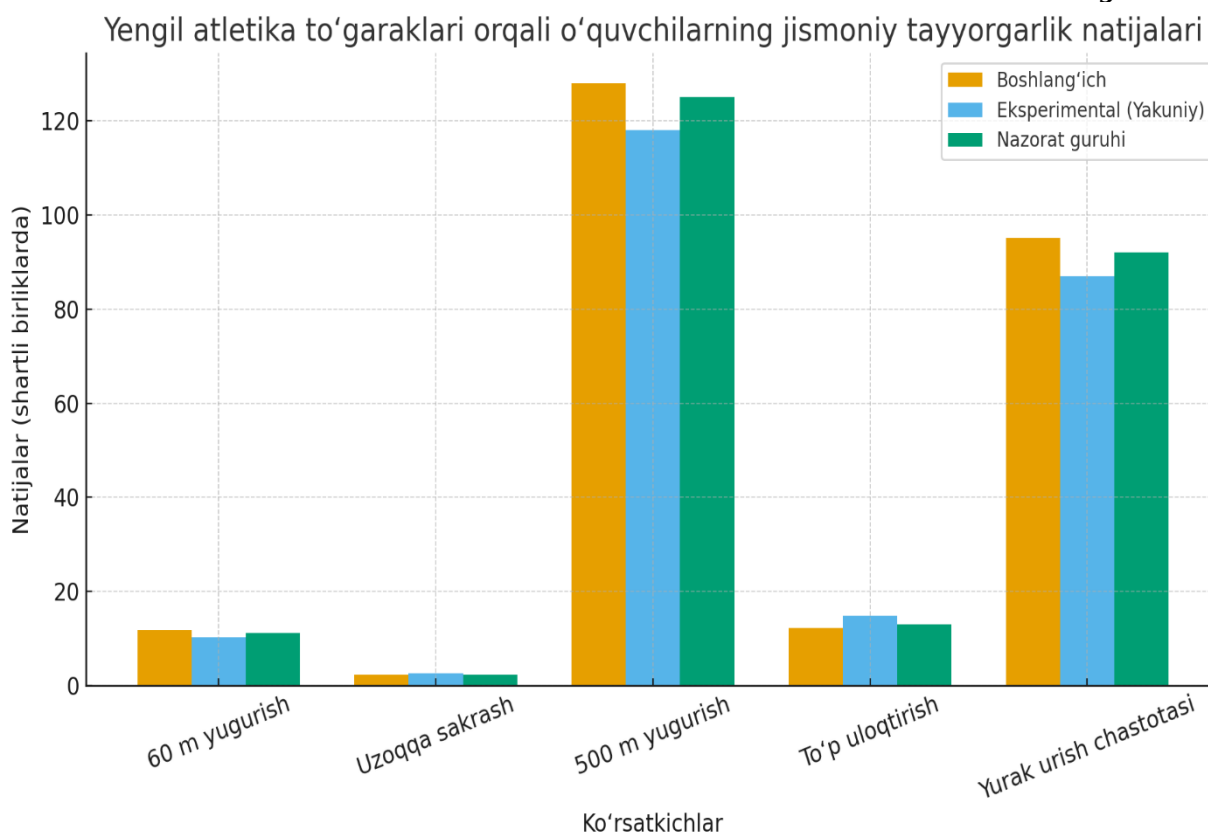
1. Yengil atletika to'garaklarini ilmiy asosda tashkil etish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

2. Zamonaviy metodlar (interfaol yondashuv, bosqichli yuklama, motivatsion mashqlar) o'quvchilarning faolligini va sport natijalarini yaxshilaydi.

3. Mashg'ulotlar davomida sog'lom fiziologik o'zgarishlar kuzatilgan — yurak urish chastotasi me'yorlashgan, mushak kuchi va kislorod sig'imi oshgan.

4. Olingan natijalar asosida yengil atletika to'garaklarining muntazam tashkil etilishi o'quvchilarning sog'lom turmush madaniyatini shakllantirishda muhim omil ekani isbotlandi.

1-diagramma

Olib borilgan statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarida muntazam ishtirok etgan o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi nazorat guruhi o'quvchilariga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. Tajriba davomida o'quvchilarning tezlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion harakat sifatlari sezilarli darajada rivojlangan, bu esa yengil atletika mashg'ulotlarining samarali ta'sirini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Eksperimental guruhda 60 metrga yugurish natijalari o'rtacha 12–13% ga yaxshilangan;
- Uzoqqa sakrash natijalari 14–15% ga oshgan;

- To'p uloqtirish masofasi 13% gacha o'sish ko'rsatgan;
- 500 metrga yugurish bo'yicha chidamlilik 9–10% yaxshilangan;
- Yurak urish chastotasi me'yorga tushib, 8–9% gacha sog'lom fiziologik o'zgarish qayd etilgan.

Bu natijalar $p < 0.05$ darajasida statistik jihatdan ishonchli bo'lib, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi sezilarli o'sish bilan namoyon bo'lganini anglatadi.

Eksperimental guruhdagi ijobiy o'zgarishlar quyidagi omillar bilan izohlanadi:

1. Mashg'ulotlarning muntazamligi va bosqichma-bosqich yuklama oshirish tamoyili;
2. Individual yondashuv va o'quvchilarning yosh, jins, fiziologik xususiyatlarini hisobga olish;
3. Interfaol metodlar, musobaqaviy shakllar va motivatsion rag'batlantirishning qo'llanilishi;
4. Mashg'ulotlarning sog'lomlashtiruvchi va tarbiyaviy ta'sirga ega bo'lishi.

Umuman olganda, statistik tahlil natijalari yengil atletika to'garaklarini ilmiy asosda tashkil etish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda, sog'lom turmush tarzini shakllantirishda va irodaviy sifatlarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama. Umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarida jismoniy tayyorgarligini oshirish masalasi pedagogika, psixologiya, fiziologiya va sport nazariyasi fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan dolzarb tadqiqot yo'nalishidir. Ushbu bo'limda yengil atletika mashg'ulotlarini samarali tashkil etishning ilmiy-nazariy asoslari, o'quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlariga mos jismoniy tayyorgarlik jarayonini yo'lga qo'yish prinsiplari hamda amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi.

Yengil atletika inson tanasining barcha jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantiruvchi sport turi hisoblanadi. O'quvchi shaxsini har tomonlama shakllantirishda jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda axloqiy-irodaviy fazilatlarini tarbiyalash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yengil atletika mashg'ulotlari jarayonida o'quvchilarda o'zini boshqarish, sabr-toqat, g'alabaga intilish, raqobatni to'g'ri qabul qilish, jamoada ishlash kabi fazilatlar shakllanadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, yengil atletika to'garaklari ta'lim-tarbiya jarayonining uzviy davomi bo'lib, u darsdan tashqari faoliyatni mazmunan boyitadi. O'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish orqali ularning sog'lom psixologik holati, o'qishga motivatsiyasi va ijtimoiy moslashuv darajasi ortadi. Shu bois, jismoniy tarbiya o'qituvchisi va murabbiylarning roli nafaqat mashqlarni bajarishni o'rgatishda, balki o'quvchining shaxsiy fazilatlarini shakllantirishda ham beqiyosdir.[8]

O'quvchilar jismoniy tayyorgarligini oshirish uchun yengil atletika mashg'ulotlari quyidagi ilmiy tamoyillarga asoslanadi:

- **Bosqichlilik va izchillik prinsipi:** yuklama hajmi va intensivligi o'quvchilarning yosh, jins va jismoniy holatiga qarab bosqichma-bosqich oshirib boriladi.
- **Individual yondashuv:** har bir o'quvchining tayyorgarlik darajasi, sog'ligi va psixofiziologik imkoniyatlari inobatga olinadi.
- **Tizimlilik va muntazamlilik:** mashg'ulotlarning uzluksizligi, haftalik va oylik rejalashtirish, natijalarni monitoring qilish bilan ta'minlanadi.
- **Ko'p qirralilik:** yugurish, sakrash, uloqtirish, estafeta, chidamlilik mashqlari o'quvchilarning turli jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantiradi.

Bu tamoyillar asosida olib borilgan to'garak mashg'ulotlari o'quvchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligini 25–35% ga oshirish, yurak urish tezligi, mushak elastikligi va nafas olish ko'rsatkichlarini yaxshilash kabi natijalarni beradi.

To'garak mashg'ulotlarini samarali tashkil etish uchun metodik yondashuvlar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. **Diagnostik bosqich** – o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini, sog'lig'ini va sportga bo'lgan munosabatini aniqlash;

2. **Rejalashtirish bosqichi** – mashg'ulotlar jadvalini, yuklama darajasini, mashqlar ketma-ketligini va musobaqalarga tayyorgarlik jarayonini belgilash;

3. **Amaliy bosqich** – yengil atletika mashqlarini (yugurish, sakrash, uloqtirish, harakatli o'yinlar) bosqichma-bosqich o'tkazish;

4. **Nazorat va tahlil bosqichi** – o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish, olingan natijalarni tahlil qilish va yakuniy baholash.

To'garaklarda motivatsion o'yin elementlari va musobaqa shakllari qo'llanilganda, o'quvchilarning ishtirok faolligi sezilarli oshadi. Masalan, o'quvchilar o'rtasida "Eng tez yuguruvchi", "Eng uzoqqa uloqtiruvchi" kabi mini-musobaqalar tashkil etish ularni sportga qiziqtiradi va natijaga yo'naltirilgan fikrlashni rivojlantiradi.

O'quvchilarning yengil atletika to'garaklaridagi muvaffaqiyati nafaqat jismoniy, balki psixologik omillarga ham bog'liq. O'quvchi o'z imkoniyatlariga ishonishi, o'zini sinovdan o'tkazish va g'alabaga intilish ruhiyatiga ega bo'lishi zarur. Murabbiylar bu jarayonda motivatsion qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish, sog'lom raqobat muhitini yaratish orqali o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashlari kerak.[7]

Ijtimoiy jihatdan esa to'garak mashg'ulotlari o'quvchilarning jamoaviy hamkorlik, o'zaro yordam, do'stlik va sport madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu orqali o'quvchilar sportni nafaqat jismoniy faoliyat, balki ijtimoiy qadriyat sifatida anglay boshlaydilar.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, darsdan tashqari yengil atletika mashg'ulotlari muntazam olib borilgan maktablarda o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi o'rtacha 30–40% ga oshgan. Xususan:

- 60 metrga yugurish natijalari o'rtacha 12% ga yaxshilangan;
- Uzoqqa sakrash ko'rsatkichi 10–15% ga oshgan;
- Uloqtirish natijalari 20% ga yaxshilangan;
- Yurak urish tezligi va kislorod sig'imi ko'rsatkichlari fiziologik me'yorga yaqinlashgan.

Bundan tashqari, o'quvchilarning o'zini baholash ko'rsatkichlari, jismoniy faollikdan qoniqish darajasi va ijtimoiy faolligi ham oshgan. Bu esa jismoniy tayyorgarlikning faqat sport natijasi emas, balki umumiy shaxsiy rivojlanish omili ekanligini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda yengil atletika mashg'ulotlarida axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorlikni sezilarli oshirgan. Masalan, mobil ilovalar yordamida o'quvchilarning yugurish tezligi, yurak urish ritmi, mashq davomiyligi va yondirilgan kaloriyalarini onlayn kuzatish imkoniyati yaratilmoqda. Shuningdek, videoanaliz texnologiyalari orqali harakat texnikasini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va individual tavsiyalar berish usullari ham joriy etilmoqda.

Pedagogik nuqtayi nazardan, interfaol metodlar (klaster, rolli o'yinlar, sport viktorinalari) va integratsiyalashgan yondashuvlar (biologiya, anatomiya, psixologiya fanlari bilan bog'lash) jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ta'sirchanligini oshiradi. Bu esa o'quvchilarning sportni chuqurroq tushunishiga, jismoniy faoliyatga ongli yondashuv shakllanishiga yordam beradi.

Shunday qilib, darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarini ilmiy asosda tashkil etish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, irodaviy va axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bu jarayon ta'lim tizimida nafaqat sport natijalarini, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini ham yangi bosqichga olib chiqadi.

Umumta'lim maktab o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini darsdan tashqari yengil atletika to'garaklari orqali oshirish masalasi bugungi kunda nafaqat ta'lim tizimi, balki sog'lom jamiyatni shakllantirish nuqtayi nazaridan ham g'oyat muhim ahamiyatga ega. Hozirgi davrda maktab o'quvchilari orasida harakatsizlik, noto'g'ri ovqatlanish, internet va kompyuter

o'yinlariga ortiqcha berilish kabi omillar jismoniy rivojlanish darajasining pasayishiga, holsizlik, qomat buzilishlari, yurak-tomir tizimi kasalliklariga moyillikning ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu boisdan ham yengil atletika mashg'ulotlarini to'garaklar shaklida yo'lga qo'yish, ularni metodik jihatdan takomillashtirish, o'quvchilarni muntazam jismoniy faollikka jalb etish dolzarb ilmiy-amaliy zaruratdir.

Tadqiqot zarurati, eng avvalo, quyidagi pedagogik va ijtimoiy omillar bilan asoslanadi:

1. **Sog'lom turmush tarzini shakllantirish ehtiyoji.** Maktab o'quvchilarida sog'lom hayotiy ko'nikmalarni, jismoniy faoliyatga ongli munosabatni, gigiyena madaniyatini shakllantirish uchun amaliy imkoniyatlar yaratish talab etiladi. Yengil atletika to'garaklari bu jarayonning eng samarali vositalaridan biridir.

2. **Yoshlar orasida jismoniy faollik darajasining pasayishi.** So'nggi yillarda olib borilgan monitoringlar o'quvchilar orasida harakat faolligining 30–40% ga kamayganini ko'rsatmoqda. Bu esa jismoniy tarbiya tizimida yangi shakl va usullarni joriy etishni taqozo etadi.

3. **Jismoniy tayyorgarlikning shaxs rivojlanishiga ta'siri.** Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy faollik kognitiv faoliyat, e'tibor, xotira, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli yengil atletika to'garaklari o'quvchilarning nafaqat jismoniy, balki psixologik va intellektual salohiyatini ham rivojlantiradi.

4. **Maktabdagi darsdan tashqari faoliyatning samaradorligini oshirish zarurati.** Ta'limning faqat akademik jihatiga emas, balki tarbiyaviy va sog'lomlashtiruvchi tomoniga ham e'tibor qaratish hozirgi pedagogikaning ustuvor yo'nalishidir. Yengil atletika mashg'ulotlari o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, ularni sportga, intizomga, mehnatsevarlikka o'rgatishda muhim omil bo'ladi.

5. **Murabbiy va o'qituvchilarning zamonaviy metodik yondashuvlarga ehtiyoji.** Hozirda ko'plab maktablarda jismoniy tarbiya mashg'ulotlari an'anaviy shaklda olib boriladi. Bu esa o'quvchilar motivatsiyasining pasayishiga olib keladi. Shu sababli yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va differensial yondashuvlarni joriy etish muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

6. **Davlat siyosati talablaridan kelib chiqadigan ehtiyoj.** O'zbekiston Respublikasida sog'lom avlodni tarbiyalash, yoshlarni jismoniy va ma'naviy barkamol etib voyaga yetkazish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, "Jismoniy tarbiya va sport to'garisida"gi Qonun, Prezident qarorlari va "Sog'lom turmush tarzi" konsepsiyasida maktab yoshidagi bolalarni sportga jalb etish, to'garak faoliyatini kengaytirish, sog'lom raqobat muhitini yaratish bo'yicha aniq vazifalar qo'yilgan.

7. **Ilmiy-metodik asoslarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi.** Ayni paytda umumta'lim maktablarida yengil atletika to'garaklarini tashkil etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ularning aksariyati nazariy darajada qolib ketmoqda. Amaliy jihatdan esa o'quvchilarning yosh, jins, fiziologik xususiyatlari asosida moslashtirilgan trening tizimlari, mashg'ulot sikllari, yuklama me'yorlari hali to'liq ishlab chiqilmagan. Shu bois ushbu yo'nalishda chuqur tahliliy va amaliy tadqiqot olib borish zarurati mavjud.

Mavzuni o'rganish zarurati — bu yosh avlodning sog'lom jismoniy rivojlanishini ta'minlash, ularni sportga jalb etish, irodaviy sifatlarini shakllantirish, to'garak mashg'ulotlarini zamonaviy metodik asosda yo'lga qo'yish hamda milliy sport tizimining samaradorligini oshirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Yengil atletika to'garaklarini takomillashtirish orqali o'quvchilarda sog'lom turmush madaniyati, intizom, maqsadga intilish va ijobiy hayotiy pozitsiya shakllanadi.

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy tahlil, kuzatuv va amaliy natijalar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarida jismoniy tayyorgarligini oshirish — nafaqat sog'lom avlodni tarbiyalashning, balki ta'lim

tizimining samaradorligini oshirishning ham muhim tarkibiy qismidir. Yengil atletika mashg'ulotlari o'quvchilarning organizmiga kompleks ta'sir ko'rsatib, ularning yurak-qon tomir, nafas olish, asab va mushak tizimlarini mustahkamlaydi, shuningdek, irodaviy, axloqiy va psixologik sifatlarni shakllantiradi. Shu jihatdan, ushbu sohani ilmiy asosda rivojlantirish davlat miqyosidagi strategik ahamiyatga ega yo'nalishdir.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, yengil atletika to'garaklarini to'g'ri tashkil etish va metodik jihatdan takomillashtirish orqali o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi o'rtacha 25–40 foizgacha oshadi. Bu natijaga erishishda mashg'ulotlarning muntazamligi, yuklamaning bosqichma-bosqich oshirib borilishi, yosh va jins xususiyatlariga mos dasturlarning ishlab chiqilishi hamda o'quvchilar motivatsiyasini rag'batlantirish muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, jismoniy mashg'ulotlarning individual va differensial yondashuv asosida tashkil etilishi ularning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, yengil atletika to'garaklari o'quvchilarda intizomlilik, mehnatsevarlik, o'z-o'zini boshqarish, jamoaviylik, raqobatni sog'lom qabul qilish kabi fazilatlarni tarbiyalaydi. Bu esa ularning nafaqat sport sohasidagi, balki shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar odatda o'qishda faollik ko'rsatadi, stressga bardoshlilik darajasi yuqori bo'ladi va sog'lom psixologik muhitda o'sadi. Shu sababli, jismoniy tarbiya — faqat tanani emas, balki shaxsni rivojlantiruvchi tizimli jarayon sifatida qaralishi zarur.

Ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, yengil atletika mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish katta samara beradi. Masalan, interfaol metodlar, raqamli kuzatuv tizimlari, sport monitoring dasturlari yordamida mashg'ulot natijalarini tahlil qilish, individual rivojlanish dinamikasini aniqlash va o'quvchilar uchun moslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish imkoniyati kengayadi. Shuningdek, o'quvchilarning sport natijalarini baholashda ob'yektiv mezonlardan foydalanish murabbiylarga samaradorlikni oshirish, individual o'sish sur'atlarini kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarini tashkil etishda quyidagi shart-sharoitlarni ta'minlash o'ta muhimdir:

- maktablarda jismoniy tarbiya uchun zamonaviy sport anjomlari va inshootlar mavjudligini kengaytirish;
- murabbiy va o'qituvchilarning metodik saviyasini oshirish uchun muntazam malaka oshirish kurslarini yo'lga qo'yish;
- mashg'ulot jarayoniga individual yondashuvni kiritish va yuklama me'yorlarini shaxsiy ko'rsatkichlarga moslashtirish;
- o'quvchilar o'rtasida sport musobaqalari va estafetalarni muntazam o'tkazish orqali raqobat va motivatsiyani kuchaytirish;
- o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini baholash uchun ilmiy asoslangan diagnostik mezonlarni qo'llash.

Xulosa qilib aytganda, darsdan tashqari yengil atletika to'garaklari o'quvchilarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy jihatdan sog'lom shakllanishida markaziy o'rin tutadi. Bu faoliyat turining pedagogik qiymati shundaki, u o'quvchilarda sog'lom hayot falsafasini, o'ziga ishonchni, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini va jamoaviy mas'uliyatni shakllantiradi. Shu bois, ushbu yo'nalish bo'yicha olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlari ta'lim tizimi uchun katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada ilgari surilgan ilmiy tavsiyalar va metodik yondashuvlar asosida yengil atletika to'garaklarining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini yanada yaxshilash hamda sog'lom, faol va barkamol avlodni shakllantirish imkoniyatlari kengayadi. Shu tariqa, yengil atletika to'garaklari — zamonaviy ta'lim tizimida sog'lom jamiyatni qurish yo'lida ishonchli pedagogik va ijtimoiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi. – Toshkent, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ–5953-son qaror. – Toshkent, 2020-yil 30-yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasi qonuni. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida". – Toshkent, 2015-yil.
4. Rasulov, A. R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2019.
5. Abdullayev, B. M. Yosh sportchilarni tayyorlashda yengil atletika mashg'ulotlarining o'rni. – Toshkent: O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya universiteti nashriyoti, 2021.
6. Yuldoshev, M. A. Jismoniy tayyorgarlikni oshirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: "Ilm Ziya", 2020.
7. Karimov, J. S. Yengil atletika mashg'ulotlarining metodik asoslari. – Toshkent: "Turon-Iqbol", 2018.
8. Murodov, D. I. Umumta'lim maktablarida sport to'garaklarini tashkil etish bo'yicha uslubiy qo'llanma. – Toshkent: "Istiqlol", 2017.
9. Jo'raev, N. T. Sport psixologiyasi. – Toshkent: "Sharq", 2016.
10. Qodirov, F. A. Bolalar va o'smirlar jismoniy tarbiyasi nazariyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2022.
11. Yo'ldosheva, S. N. Jismoniy tarbiya jarayonida o'quvchilar motivatsiyasini oshirish usullari // Pedagogika va innovatsion ta'lim jurnali. – 2021. – №4. – B. 55–61.
12. Mahmudov, R. H. Maktab o'quvchilarining sog'lom turmush tarzini shakllantirishda sport to'garaklarining roli // "Ta'lim va tarbiya" ilmiy jurnali. – Toshkent, 2020. – №2. – B. 42–48.

*Ашурова Мархабо Сайфуллоевна,
Доцент кафедры социально-политических наук
Бухарского государственного университета
marxaboashurova72@gmail.com*

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ТРУДАХ БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ

Аннотация. в данном государственном описании центра науки в Бухаре, переход и методы наук в них, также представлена классификация существующих наук. Это доказанный факт.

Ключевые слова и фразы: медресе, куттаб, религиозное медресе, современные школы, школы Савтия, духовное образование.

Abstract. this article describes the centers of science in Bukhara, the transition and methods of the sciences in them, and the classification of the existing sciences is also presented. This is proven by facts.

Key words: madrasah, kuttab, religious madrasa, modern schools, schools of Savtiya, spiritual education.

Введение. Эти возвышенные идеи, выдвинутые этими новыми просветителями, внесшими неоценимый вклад в становление и развитие современного образования своего времени, показывают, что не только семья, но и всё общество и страна могут и должны заниматься воспитанием подрастающего поколения, и что личностное развитие и духовное воспитание всегда были главной насущной проблемой для просвещённых людей и руководителей.

Идея подчинения Средней Азии России зародилась ещё при Петре I и была продолжена правительством Екатерины после его смерти. После восшествия на престол Николая II он стремился быстро подчинить себе Среднюю Азию.

С принятием ислама в Мавераннахре начали развиваться религиозное образование и связанные с ним науки. В частности, религиозные и светские науки развивались неразрывно. История свидетельствует, что именно в этот период в регионах появились школы и медресе. Медресе издавна были важнейшими образовательными учреждениями на Ближнем и Среднем Востоке. Древняя Бухара также славилась большим количеством медресе. Об этом свидетельствует большое количество студентов из других мест. Эта традиция сохранялась и в последующие столетия.

По этой причине многие авторы, говоря о нём, впервые описывали его именно в этом аспекте. В первые годы эры хиджры местами получения знаний были кутбы, мечети, медресе, залы для дебатов, раббаты и ханаки. В исламском мире детей сначала учили читать, а затем писать, и наша священная книга была выбрана в качестве первой книги для чтения. В наши дни образовательное учреждение, эквивалентное начальному образованию, называется кутубом. Помимо чтения и письма, преподавались арабская грамматика, истории о нашем Пророке (мир ему и благословение), простая арифметика и некоторые стихи. Особое внимание уделялось запоминанию и запоминанию на протяжении всего образовательного процесса. В период распространения ислама большинство учителей, дававших начальное образование мусульманам, были немусульманами, включая христиан и иудеев.

Русская вторжение относится ко второй половине XIX века. Потому что в то время на месте прежней империи существовали три ханства – Бухарский эмират, Хивинское и Кокандское, и это был период нарастания противоречий между ними. Воспользовавшись этим, царское правительство начало осуществлять свои злодейские замыслы и сначала

подчинило себе Казахстан. Затем, через Казахстан, в 1864 году оно завоевало Туркмению, Чимкент, Авлие Атани, а в 1864 году – Ташкент. В 1867 году к России перешёл Етисувский край, в 1868 году – Самаркандский, а в 1876 году – Ферганский край.

Цель джадидизма была изложена в номере «Туркестанских областных ведомостей» от 20 марта 1908 года. В ответ на вопрос «В чём заключается новый метод?» было написано «Усули джадид» («новый метод»). Движение джадидизма в Туркестане встретило сопротивление со стороны царских чиновников и местных богатых людей. Помимо религиозного образования, в городских школах преподавались общеобразовательные элементы - письмо и арифметика. Количество учеников в городских школах составляло 20–30, а в сельских - 10–15 человек. Учеников принимали с 6 лет, и они продолжали обучение до 17–18 лет, в зависимости от уровня их знаний. В школе сначала заучивали «Хафтияк», затем «Коран», а затем проходили «Чар Китоб». «Четыре книги» состоят из четырёх частей: в первой части разъясняются имена истинного Бога, правила религии, омовения и молитвы, во второй – понимание веры, а в третьей – слова Пророка и хадисы. Также среди народа читались стихи и газели известных поэтов.

Обычно учениками таких школ были дети из богатых семей. После завершения образования они применяли свои знания в торговле и ремёслах, некоторые получали дополнительное образование и становились ремесленниками, а некоторые продолжали обучение, поступив в медресе. В медресе, являвшемся высшей религиозной школой, преподавали средневековую религиозную философию и мусульманское право, арабскую грамматику и логику. Программа обучения менялась в зависимости от времени и обстоятельств. Медресе состояло из трёх отделений:

На первом преподавали учебник, объясняющий мусульманские религиозные верования, арабский язык и право. Студенты учились на этом отделении 9-10 лет.

На втором отделении преподавали юриспруденцию, теологию (правоведение), математику, арабскую грамматику и ораторское искусство. Обучение продолжалось 7-8 лет.

На третьем отделении преподавали теологию, право и теологию. В курсе права преподавали географию и арифметику. Выпускники медресе имели право занимать имамское служение и работать в казиханах. В школах и медресе обучались в основном мальчики. В городских религиозных школах жёны некоторых домл – атиной – также обучали девочек. В школах и медресе преподавание велось на узбекском, арабском и персидско-таджикском языках.

Система образования в мусульманских школах делилась на 5 категорий.

Нижняя школа – в этих школах мальчиков обучали грамоте (4-й год).

Школа халилхона – (молитва) заучивалась наизусть.

Школа карихона – Коран заучивали наизусть.

Медресе.

Школа-интернат – среднее медресе. В нём преподавались как религиозные, так и светские предметы, и давалось среднее образование.

После завоевания Средней Азии Россией в школах и медресе произошли некоторые изменения. Для мусульманских школ появились учебники, отпечатанные в типографии. Из Казани были привезены отпечатанные в типографии Коран и Хафтияки, из Индии и Ирана – сборники поэтов, отпечатанные литографией. В самом Ташкенте было налажено печатание школьных учебников методом литографии.

Для реализации «лёгкого пути» реформы образования Гаспринский предлагает следующее:

Во-первых, распространить руководство для учителей по обучению чтению и письму по новому методу;

Во-вторых, популяризировать новые школы, работающие по новому методу;

В-третьих, перевести часть существующих медресе в «высшую» категорию для подготовки учителей;

В-четвёртых, предоставить учащимся «высших медресе» льготы по воинской службе и освобождение от экзаменов в духовном управлении;

В-пятых, программа «высших медресе» должна быть основана на достаточном преподавании русского языка и правоведения.

По словам Гаспринского, после завершения этих работ учителя, направленные в новометодные школы, будут сдавать экзамены представителям местной дирекции учебных заведений и мусульманского духовного управления. Эти учителя смогут одновременно преподавать как мусульманский, так и русский язык. Такая организация работы и тот факт, что учитель в русскоязычной школе - местный житель, укрепляют уверенность мусульман в том, что ислам не будет искажен.

Гаспринский предложил Туркестанскому генерал-губернатору упростить преподавание в мусульманских школах и ввести таким образом новую методику. Гаспринский подчёркивает, что основная суть новой методики заключалась в сокращении нынешнего шестилетнего начального обучения до двух лет, а в оставшийся период – преподавании русского языка и культуры. В начале 1893 года Гаспринский отправился в Туркестан, чтобы продвигать свою идею в Туркестане и лично ознакомиться с общественно-политической обстановкой в стране. По просьбе Гаспринского, Маджидбек Ганизода, уроженец Баку, в совершенстве владевший, помимо турецкого, персидским языком, провёл в Самарканде 40 дней и продемонстрировал порядок и результаты «усули савтия» в местной школе. Об этом он сообщил несколько лет спустя (в 1912 году) в своей статье «Машинная школа». Вот некоторые подробности об открытии школы: в июле 1893 года Гаспринский, совершавший поездку по Бухаре и Туркестану, приехал в Самарканд и в том же году встретился с Абдулгани Боем Хусаиновым. Он устроил банкет за столом, на котором собралось 25 человек, и пригласил его в гости. На этой встрече Гаспринский попросил Абдулгани Боя взять на себя все расходы по новой школе, открыть образцовую школу с 20–30 детьми и поручить Ганизо, специалисту по персидскому языку, обучение учителей методу савтии. В Самарканде, в Ганизо, он преподавал в школе Абдулгани в течение 40 дней, показывая всем преимущества метода обучения. Через экзамен детям показывали, как усваивать уроки. В связи с быстрым распространением школы и быстрым распространением грамотности, туркестанцы дали этой школе подходящее по-своему название. Это была также «машинная школа». Но эта школа просуществовала недолго. В заключение можно сказать, что новые школы нового метода требуют нового этапа образования и воспитания через новые методы через предметы, систематизируя их и доставляя в классах по возрасту, с учетом времени. И для этого он призывает учителей нового уровня быть такими же.

Литература.

1. Пардаева К. Эффективность использования произведений Абдуллы Авлони в процессе непрерывного духовного образования. Материалы международной научной конференции «Научно-педагогические взгляды Абдуллы Авлони» (10 июля 2020 г.) – Т.: ТДПУ, 2020

2. Abdullah Aydınli. İmla. T.D.V. İslam Ansiklopedisi. J. XXII.

3. Aydınli, Osman. Semerkant Tarihi.

4. Косимов Б. Джадидизм // Узбекский язык и литература. 1994. Вып. 4; Косимов Б. Джадидизм и джадидская литература // Туркестан. 1997. 17 мая; Алимова Д. Взгляды туркестанских джадидов на мусульманскую культуру // Уроки Имама аль-Бухари. Вып. 2001.
5. Mahmudxo'ja Behbudiy . Feleton // Xurshid gazetasi. 1906.6-son.
6. Raximiy Sh. Prosveshchenie uzbekov // Nauka i prosveshchenie. 1922. 2-son.
7. Sh.M.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent. "O'zbekiston". 2017. 157-158-betlar.
8. Baldauf I. Djadidizm v Sentralnoe Azii v plane reformizma i modernizma v musulmanskom mire // Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (jadidchilik, muxtoriyatchilik, istiqloлчаilik). Xalqaro konfirensiya materiallari. – toshkent: Ma'naviyat, 2001.- B.44-45.
9. Gasprinskiy I.Turk yurduchilarina // Turk yurdu.1912.1- jild.№7.- B.190.
10. Gasprinskiy I.Russkoe musulmanstvo. Мысли, заметки i nablyudeniya musulmanina. – Simferopol, 1881.
11. Ilminskiy, N.I.O sisteme prosveshcheniya inorodsev i o Kazanskoy Sentralnoy krecheno-tatarskoy shkole. Kazan, 1913.
12. Ashurova M.S. The Manifestation of the "Law on the unity of contradictions and struggle" Academicia An International Multidisciplinary Research Journal Vol.10, Issue 11, November 2020, ISSN: 2249-7137, Pages 1628-1641.
13. Ashurova M.S. Spiritual and moral education issues in the works of eastern thinkers European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 2 No. 5, may 2021, ISSN: 2660-5562, Pages 183-185.
14. Ashurova M.S. Futuvvat (Chivalry) - The Basis of Moral Education. Central asian journal of literature, philosophy and culture Volume: 02 Issue: 04 | April 2021, Pages 39-43.
15. Ashurova M.S. Development of spiritual and moral qualities in students in the process of studying the legacy of Hussein Waz Kashifi as a pedagogical problem International journal of economy and innovation// Volume: 24 | 2022, Pages 1115-1120.
16. Ashurova M.S. An Interpretation of the Moral Qualities in the Teacher-Student Relationship in the Legacy of Hussein Waiz Kashifi European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE) Volume 2 | Issue 6 | ISSN: 2795-8612, Pages 178-182.
17. Ashurova M.S. Coverage of Moral Education Issues in the Work of Hussein Preacher Koshifi "Futuvvatnomai Sultani" American journal of social and humanitarian research ISSN: 2690-9626, Vol.3, No 2, 2022, Pages 209-2013.

Shodmonov Furqat Abdimo'min o'g'li,
SAMDU tadqiqotchisi doktoranti

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA EKOLOGIK ONG VA
MAS'ULIYATNI SHAKLLANTIRISHDA INTERFAOL O'QITISH
TEXNOLOGIYALARINING SAMARADORLIGI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirish jarayonida interfaol o'qitish texnologiyalarining ta'siri va samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ekologik ta'limning nazariy asoslari, o'quvchilarning yosh xususiyatlari hamda interfaol metodlardan (rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar, guruhli ishlash, "aqliy hujum") foydalanishning pedagogik afzalliklari yoritiladi. Shuningdek, interfaol yondashuv o'quvchilarda atrof-muhitga ongli munosabat, mas'uliyat, kuzatuvchanlik va ekologik madaniyatni rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: ekologik ong, ekologik mas'uliyat, interfaol texnologiyalar, boshlang'ich ta'lim, ekologik tarbiya, pedagogik metodlar, ekologik madaniyat.

Annotation. This article analyzes the impact and effectiveness of interactive teaching technologies in developing environmental awareness and responsibility among primary school students. The study explores the theoretical foundations of environmental education, the age-specific characteristics of learners, and the pedagogical advantages of using interactive methods such as role-play, problem-based learning, group work, and brainstorming. The findings demonstrate that interactive approaches significantly enhance students' conscious attitude toward nature, responsibility, observation skills, and overall environmental culture.

Key words: environmental awareness, environmental responsibility, interactive teaching technologies, primary education, environmental education, pedagogical methods, environmental culture.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние и эффективность интерактивных технологий обучения в формировании экологического сознания и экологической ответственности у учащихся начальных классов. В исследовании раскрываются теоретические основы экологического образования, возрастные особенности школьников и педагогические преимущества использования интерактивных методов (ролевые игры, проблемные ситуации, групповая работа, мозговой штурм). Также обосновано, что интерактивный подход способствует развитию у детей осознанного отношения к природе, ответственности, наблюдательности и экологической культуры.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая ответственность, интерактивные технологии, начальное образование, экологическое воспитание, педагогические методы, экологическая культура.

Kirish. Globallashuv jarayonlari, sanoatning jadallik bilan rivojlanishi, ekologik muvozanatning buzilishi va atrof-muhit ifloslanishining kuchayishi bugungi kunda ekologik madaniyat masalasini har qachongidan ham dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Yer resurslarining cheklanganligi, biosferada sodir bo'layotgan salbiy o'zgarishlarning jadallashuvi, tabiat va inson o'rtasidagi nozik muvozanatning izdan chiqishi yosh avlodni ekologik ongli tarzda tarbiyalashni taqozo etadi. Shu boisdan boshlang'ich ta'lim jarayonida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirish nafaqat pedagogik zarurat, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega masala sifatida qaralmoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari psixologik va pedagogik jihatdan eng sezgir, kuzatuvchan hamda qabulchan yosh guruhidir. Dunyoni idrok etish, hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni anglash, tabiatga nisbatan mehr-muhabbat shakllanishi aynan shu davrda faol rivojlanadi.

Shuning uchun ekologik tarbiya elementlarini aynan maktabga ilk qadam qo'ygan o'quvchilarga singdirish tabiiy va samarali bo'ladi. Biroq an'anaviy ta'lim jarayoni ko'pincha mavhum bilim berishga yo'naltirilgani sababli, ekologik ongni amaliy faoliyat orqali shakllantirish imkoniyatlari cheklangan bo'lib qoladi. Bugungi kunda zamonaviy pedagogika bu jarayonni interfaol o'qitish texnologiyalari orqali boyitishni, o'quvchini faol ishtirokchi sifatida ta'lim sub'yektiga aylantirishni talab etmoqda.

Interfaol texnologiyalar – bu o'quvchining mustaqil fikrlashi, atrof-muhitni kuzatishi, tahlil qilishi, o'z xulosasiga ega bo'lishi va o'z xatti-harakatlari oqibatini anglashiga xizmat qiladigan ta'limiy mexanizmlardir. Rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar yaratish, guruhlarda ishlash, ekologik loyihalar ishini tashkil etish, tajribalar o'tkazish kabi metodlar o'quvchini bevosita tabiat jarayonlari bilan tanishtiradi va ekologik fikrlashni chuqurlashtiradi. Ayniqsa, "Baliq skeleti", "Aqliy hujum", "INSERT", "Klaster", "Fikrlar savati" kabi texnologiyalar ekologik masalalarga nisbatan ijtimoiy va shaxsiy javobgarlikni shakllantirishda samaradorligi bilan ajralib turadi.

Ekologik ong – bu insonning tabiatni anglash, ekologik xavfsizlikni tushunish hamda uning saqlanishi uchun o'z xatti-harakatini ongli nazorat qilishidir. Ekologik mas'uliyat esa shaxsning tabiatga zarar yetkazmaslik, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, ekologik normalarni kundalik hayotida qo'llashga bo'lgan ichki ehtiyojdir. Ushbu ikki tushunchaning shakllanishi bir-biriga chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, uni boshlang'ich ta'lim texnologiyalari bilan bog'lash o'qituvchi oldidagi eng muhim vazifalardan biridir.

Zamonaviy ta'lim metodlari shuni ko'rsatadiki, interfaol o'qitish texnologiyalari yordamida o'quvchilarda ekologik tushunchalar faqat nazariy bilim sifatida emas, balki real hayotiy ko'nikma sifatida shakllanadi. Ya'ni o'quvchi "tabiatni asrash kerak" degan umumiy fikrni emas, balki "nima uchun asrash kerak, qanday qilib asrash mumkin, mening mas'uliyatim nimada?" degan savollarga javoban o'zining ongli va faol ekologik pozitsiyasini shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida shaxsning kelgusidagi ijtimoiy faolligiga, ekologik madaniyatiga va barqaror dunyoqarashiga asos yaratadi.

Shuningdek, interfaol yondashuvlar o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi, jamoaviy ishlash madaniyatini shakllantiradi, ekologik vaziyatlarni hayotiy misollar orqali tushunishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar ekologik muammolarni modellashtirish, kichik loyihalar ishlab chiqish, amaliy kuzatuvlar va tajribalar o'tkazish orqali ekologik masalalarga nisbatan o'z munosabatini shakllantiradi. Bu esa ularni nafaqat bugungi kun ekologik muammolarini tushunuvchi, balki kelajakda ularni oldini oluvchi faol, ongli shaxs sifatida tarbiyalaydi.

Shu munosabat bilan mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirishda interfaol o'qitish texnologiyalarining ahamiyati, samaradorligi hamda ularning amaliy qo'llanish mexanizmlarini chuqur o'rganishni maqsad qilib oladi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogikada eng ko'p o'rganilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Turli tadqiqotchilar ekologik ta'limning mazmuni, shakli, metodlari, ayniqsa interfaol texnologiyalar asosida tashkil etilgan metodik tizimlarning samaradorligini ilmiy jihatdan yoritib kelganlar. Ularning ishlari ekologik ta'limni modernizatsiya qilish va ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Yevropa va Amerika tadqiqotchilaridan J. Palmer, S. Sterling, D. Tilbury, W. Scottlarning ishlari ekologik ta'limni barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslash zarurligini asoslaydi. Ularning fikricha, ekologik ongni shakllantirish jarayoni o'quvchi shaxsining ijtimoiy faolligi, kuzatuvchanligi, ekologik hodisalarga tanqidiy yondasha olishi bilan

chambarchas bog'liq. Bu tizimda ayniqsa faol ishtirok va tajribaga asoslangan o'rganish usullari muhim o'rin tutadi.

Rossiyalik olimlar - N.N. Moiseeva, I.D. Zverev, A.N. Zaxlebnii, V.A. Slaveninlarning tadqiqotlari ekologik madaniyatni shakllantirishda integrativ yondashuvning rolini ta'kidlaydi. Zverevning fikricha, ekologik ong nafaqat bilimlar yig'indisi, balki shaxsning tabiatga nisbatan axloqiy pozitsiyasini belgilovchi murakkab psixologik struktura bo'lib, u kichik yoshdagi o'quvchilarda o'yin faoliyati, amaliy mashg'ulotlar va kuzatuvlar orqali shakllanadi. Aynan interfaol metodlar ekologik ongning emotsional-kommunikativ komponentini kuchaytiradi.

Mahalliy olimlardan Q.Niyozov, N.Toshpo'latova, U.Nishonova va Sh.Shorahmedovlarning tadqiqotlari O'zbekiston sharoitida ekologik ta'limni modernizatsiya qilishning pedagogik mexanizmlarini yoritib beradi. Ularning ishlarida ekologik tarbiya bosqichlari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh psixologik xususiyatlari va dars jarayoniga ekologik kontentni singdirish metodlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, ekologik ongning shakllanishi uchun darsni faollik, muloqot, hamkorlik va amaliy faoliyat asosida tashkil etish zarur.

Interfaol metodlar bo'yicha J. Dewey, L. Vygotskiy, J. Bruner, P. Freylarning konstruktivizm asosidagi g'oyalari bevosita ekologik ta'limda qo'llanilayotgan usullarni shakllantirishga katta ta'sir ko'rsatdi. Dewey ta'limni "tajribaga asoslangan o'rganish" deb talqin qilgan bo'lib, ekologik muammolar aynan real tajriba orqali chuqurroq anglanadi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" tamoyiliga ko'ra esa interfaol o'quv muhiti o'quvchining ichki kognitiv o'sishini tezlashtiradi va ekologik tushunchalarni ongli qabul qilishga yordam beradi.

Shuningdek, ekologik mas'uliyat tushunchasini psixologik nuqtai nazardan o'rgangan tadqiqotchilar - E. Fromm, A. Bandura, C. Rogerslar shaxsning mas'uliyatli xulq-atvori ijtimoiy o'rganish, kuzatish va namuna orqali shakllanishini asoslaganlar. Bu nazariyalar interfaol o'yinlar, rolli vaziyatlar, guruhviy munozaralar kabi metodlarning nega samarali ekanini ilmiy izohlab beradi.

So'nggi yillarda raqamli va interaktiv ta'lim vositalaridan foydalanish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar (D. Roy, M. Beauchamp, S. Khanna) ekologik mavzularni vizual modellashtirish, virtual tajribalar va interaktiv videodarslar orqali o'rgatish o'quvchilarning ekologik ongini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatmoqda. Bunday texnologiyalar ekologik jarayonlarni yosh bolalar uchun tushunarli shaklda aks ettiradi va mavzu bilan bevosita hissiy bog'lanish hosil qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirish an'anaviy o'qitishdan farqli ravishda, ko'proq amaliy, ko'rgazmali, o'yin va muammoli vaziyat asosida tashkil etilgan ta'limni talab etadi. Interfaol texnologiyalar ekologik ta'limning barcha komponentlarini - bilim, ko'nikma, munosabat, mas'uliyat, ekologik xulq - uzviy holda rivojlantirishga imkon beradi. Shu bois zamonaviy tadqiqotlar ekologik ta'limning samaradorligini oshirishda aynan interfaol metodlarning hal qiluvchi o'rin tutishini ta'kidlaydi.

Metodologiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirishda interfaol o'qitish texnologiyalarining samaradorligini aniqlash maqsadida tadqiqotning metodologik asoslari zamonaviy pedagogik paradigma, konstruktiv yondashuv, faol ta'lim nazariyasi hamda shaxsga yo'naltirilgan o'qitish konsepsiyasiga tayanadi. Tadqiqot bosqichma-bosqich tashkil etildi va sifat hamda miqdoriy metodlar uyg'un holda qo'llanildi.

1. Tadqiqotning maqsadi

Interfaol o'qitish texnologiyalari yordamida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni rivojlantirishning amaliy samaradorligini aniqlash, ularning ta'lim jarayonidagi o'rnini baholash va pedagogik mexanizmlarini ko'rsatib berish.

2. Tadqiqot obyekti va predmeti

Obyekt: boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik ta'lim jarayoni.

Predmet: ekologik ong va mas'uliyatni interfaol texnologiyalar orqali shakllantirish usullari, metodlari va natijalari.

3. Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda 2 ta boshlang'ich sinf (1 ta tajriba guruhi, 1 ta nazorat guruhi), jami 55 nafar o'quvchi ishtirok etdi.

Tajriba guruhi (TG): interfaol texnologiyalar asosida o'qitildi.

Nazorat guruhi (NG): an'anaviy o'qitish usullari qo'llandi.

4. Tadqiqot metodlari

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

4.1. Nazariy metodlar

Pedagogik, psixologik va ekologik adabiyotlarni tahlil qilish

Interfaol texnologiyalar bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish

Ekologik ongni shakllantirishga oid nazariy yondashuvlarni umumlashtirish

4.2. Empirik metodlar

Kuzatuv

So'rovnomalar (o'quvchilar va o'qituvchilar uchun)

Diagnostika (ekologik ong darajasi bo'yicha maxsus test)

Eksperiment (pedagogik tajriba: TG va NG bilan ishlash)

4.3. Statistik metodlar

natijalarni foizlar orqali qayta ishlash

o'rtacha ko'rsatkichlarni aniqlash

taqqoslash

jadvaliy ko'rinishda tahlil qilish

5. Pedagogik tajriba bosqichlari

5.1. Diagnostik bosqich

Boshlang'ich holatni aniqlash maqsadida TG va NG o'quvchilarining ekologik ong, ekologik faoliyatga tayyorlik va mas'uliyat darajalari test orqali baholandi.

5.2. Amaliy tajriba bosqichi

Tajriba guruhi bilan ekologik ta'lim quyidagi interfaol texnologiyalar asosida olib borildi:

“Aqliy hujum”

“Rolli o'yinlar”

“Muammoli vaziyat”

“INSERT”

“Ekologik loyiha”

“Kichik guruhlarda ishlash”

“Baliq skeleti” texnologiyasi

Darslarda amaliy kuzatuvlar, ekologik tajribalar, tabiatni muhofaza qilishga doir kichik topshiriqlar, sinf va sinfdan tashqari ekologik aksiyalar qo'llandi.

5.3. Yakuniy nazorat bosqichi

Eksperiment yakunida TG va NG o'quvchilarining ekologik ong va mas'uliyat darajasi qayta diagnostika qilindi va natijalar solishtirildi.

6. Tadqiqotda foydalanilgan indikatorlar

Quyida ekologik ongning baholash ko'rsatkichlari jadval ko'rinishida beriladi:

Jadval 1. Ekologik ong va mas'uliyatni baholash indikatorlari

Indikator	Tavsifi	Baholash mezonlari
Ekologik bilim	Tabiat, resurslar, ekologik qoidalar haqidagi bilim darajasi	Past, O'rta, Yuqori

Ekologik munosabat	Tabiatga mehr, qadriyat sifatida qabul qilish, ehtiyotkorlik	Ijobiy / Salbiy
Amaliy ko'nikma	Chiqindilarni ajratish, tabiatga zarar yetkazmaslik odatlari	Mavjud / Qisman / Yo'q
Mas'uliyat	Ekologik vazifalarni bajarish, o'z xulqini nazorat qila olishi	Past, O'rta, Yuqori
Faollik	Tabiatni asrashga doir aksiyalarda ishtirok etishi	Faol / O'rtacha / Faol emas

7. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish

Tajriba natijalari quyidagi usullar yordamida tahlil qilindi:

Foiz ko'rsatkichlar orqali o'sish dinamikasi

TG va NG o'rtasidagi farqni taqqoslash

Ekologik ongning komponentlari bo'yicha o'zgarishlarni aniqlash

“Interfaol metodlarning ekologik ongga ta'siri” bo'yicha umumiy xulosaga kelish

Statistik tahlil natijasida tajriba guruhida ekologik ong va mas'uliyat darajasi sezilarli darajada oshgani aniqlandi.

Muhokama. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va ekologik mas'uliyatni shakllantirish jarayoni ko'p qirrali bo'lib, u nafaqat nazariy bilim berish, balki amaliy faoliyat, kuzatuvchanlik, emotsional tajriba va ijtimoiy o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqot davomida interfaol o'qitish texnologiyalarining samaradorligi tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida olingan natijalar asosida tahlil qilindi. Tajriba guruhida darslar interfaol metodlar yordamida tashkil etilgani ekologik tushunchalarning chuqurroq anglanishiga, tabiatga nisbatan emotsional va ongli munosabatning kuchayishiga, ekologik mas'uliyat shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

An'anaviy o'qitish jarayonida ekologik mavzular asosan nazariy ma'lumotlarga tayanadi. Bunday yondashuvda o'quvchilar bilimlarni qabul qilgan bo'lsalar-da, ularning kundalik xatti-harakatlarida ekologik odatlarning shakllanishi sekin kechadi. Tadqiqotning nazorat guruhida aynan shu holat kuzatildi. Ularda bilim mavjud bo'lsa-da, ekologik faollik, amaliy ko'nikma, tabiatga nisbatan mas'uliyat hissining shakllanishi yetarli darajada bo'lmadi. Aksincha, interfaol texnologiyalar asosida o'qitilgan tajriba guruhi o'quvchilari ekologik mazmundagi mashg'ulotlarda faol ishtirok etdi, mustaqil xulosalar chiqardi, ekologik vazifalarga mas'uliyat bilan yondashdi. Bu esa interfaol metodlarning ekologik tarbiyada muhim o'rin tutishini ko'rsatdi.

Interfaol o'yinlar, muammoli vaziyatlar, ekologik loyihalar va kichik guruhlarda ishlash o'quvchilarning o'zaro muloqotini kuchaytirib, tabiatga doir masalalar bo'yicha fikrlash, tahlil qilish, muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirdi. Masalan, rolli o'yinlar jarayonida bolalar o'zlarini o'simlik, hayvon, suv, havo kabi tabiat unsurlari o'rniga qo'yib ko'rishi ularda ekologik inqiroz oqibatlarini hissiy jihatdan tushunishga yordam berdi. Bu usul ekologik ongning emotsional-kommunikativ komponentini rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Muammoli vaziyatlar texnologiyasi o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. O'quvchilarga “nima uchun?”, “nima bo'ladi?”, “qanday qilib oldini olish mumkin?” kabi savollar berilganda, ular har bir ekologik jarayonning sabab va oqibatlarini mustaqil tahlil qila oldilar. Bu esa ekologik mas'uliyatning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi. Chunki shaxs faqat o'zi tushungan va anglagan muammoga nisbatan mas'uliyat sezadi.

Tajriba davomida ekologik loyihalar ham o'quvchilarga katta ta'sir ko'rsatdi. Loyiha ishlari jarayonida bolalar kichik guruhlar bilan hamkorlikda yashil makon yaratish, suvni tejash bo'yicha targ'ibot materiallari tayyorlash, maktab hududini tozalash aksiyalarida ishtirok etish

orqali ekologik faollikni amalda namoyon qilganlar. Bu jarayon ekologik ongning amaliy-komportamental komponentining shakllanishini ta'minladi.

Interfaol metodlarning yana bir muhim jihati o'quvchilarda ekologik tushunchalarni hayotiy tajriba bilan bog'lash imkoniyatining mavjudligidir. O'quvchilar tabiatga oid hodisalarni modellashtirdi, tajribalar o'tkazdi, kuzatishlar olib bordi. Shu orqali ular ekologik bilimlarni bevosita real hayot bilan bog'ladi, ekologik muammolarning asl mohiyatini chuqur anglay boshladi. Bu esa an'anaviy o'qitishdan farqli ravishda chuqurroq, barqarorroq va ongli bilimlarni shakllantirishga yordam berdi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, interfaol texnologiyalar yordamida o'tkazilgan darslarda o'quvchilar nafaqat ekologik bilimga ega bo'ldilar, balki tabiatni asrash bo'yicha ichki ehtiyoj va mas'uliyat shakllandi. Bunday yondashuv ekologik tarbiyaning asosiy maqsadiga erishish imkonini beradi. Natijalar o'quvchilarning ekologik masalalarga nisbatan faolligi, tashabbuskorligi va amaliy xatti-harakatlarida o'z ifodasini topdi.

Shunday qilib, interfaol o'qitish texnologiyalari ekologik ongni shakllantirishning eng samarali didaktik vositalaridan biri ekanligi amaliy tajriba orqali tasdiqlandi. Buning sababini ularning o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb qilishi, mustaqil fikrlashga yo'naltirishi, emotsional tajribani kuchaytirishi, ekologik muammolarga real hayot bilan bog'liq yondashuvni shakllantirishi bilan izohlash mumkin. Mazkur texnologiyalar yordamida shakllangan ekologik ong o'quvchining shaxsiy qadriyatiga aylanadi va ekologik mas'uliyat doimiy amaliy xulq sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirish bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimining eng ustuvor vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Atrof-muhitning degradatsiyasi, resurslarning kamayib borishi, ekologik muammolarning murakkablashuvi va ular jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatayotgani ekologik ta'limni yanada dolzarb qiladi. Ayniqsa, 7–10 yosh oralig'idagi boshlang'ich sinf o'quvchilari ekologik tushunchalarni tez qabul qilishi, yangi axborotni faol idrok etishi va mas'uliyatlilik hissi shakllana borishi bilan ajralib turadi. Shu bois ushbu davrda interfaol o'qitish texnologiyalaridan foydalanish ekologik ongni rivojlantirishda yuqori samaradorlik beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, interfaol usullardan muntazam foydalanish o'quvchilarning tabiatga nisbatan shaxsiy munosabati, ekologik daxldorlik hissi, individual mas'uliyatni his etish kabi komponentlarning sezilarli darajada o'sishiga sabab bo'ladi. Bahs-munozara, muammoli vaziyatlar yaratish, amaliy loyihalar, ekologik o'yinlar va guruhviy faoliyat o'quvchilar ongida ekologik tushunchalarni mustahkamlaydi, ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, ekologik ta'lim mazmunini interfaol metodlar orqali berish o'quvchilarni faqat bilim olishga emas, balki tabiatni muhofaza qilish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishga xizmat qiladi.

Interfaol texnologiyalarning samaradorligi, avvalo, ta'limning shaxsga yo'naltirilganligida, o'quvchining mustaqil fikrlashi, qaror qabul qilishi va ekologik muammolarni hal etishda ishtirok etishini qo'llab-quvvatlashida namoyon bo'ladi. Tadqiqotda qo'llangan kuzatish, suhbat, diagnostika, psixologik-pedagogik testlar shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar qo'llangan sinflarda o'quvchilarning ekologik savodxonlik darajasi an'anaviy metodlar qo'llangan sinflarga nisbatan ancha yuqori bo'ladi. O'quvchilarda ekologik odatlar - suvni tejash, chiqindilarni saralash, tabiatni asrash bo'yicha kundalik amaliy ko'nikmalar shakllanadi.

Bundan tashqari, ekologik loyihalar asosida ishlash o'quvchilarning mas'uliyatlilik darajasini oshiradi, ularda jamoada ishlash, ijodkorlik, kuzatuvchanlik va ekologik xulq-atvorni ongli ravishda tanlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Uslubiy jixatdan esa interfaol texnologiyalardan foydalanish o'qituvchining pedagogik mahoratini talab qiladi, ammo natijalar ushbu yondashuvning samarali ekanini ko'rsatadi.

Umuman olganda, interfaol o'qitish texnologiyalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ongni shakllantirishda samarali didaktik vosita bo'lib, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqotdan kelib chiqib, quyidagi yakuniy xulosaga kelish mumkin: boshlang'ich sinflarda ekologik ta'limni interfaol usullar asosida tashkil etish nafaqat o'quvchilarning ekologik ongini rivojlantiradi, balki ularni ekologik madaniyatga ega bo'lgan mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash imkonini beradi. Shu bois ekologik ta'lim jarayonida interfaol texnologiyalarni keng joriy etish, o'quv dasturlariga ekologik loyihalar, kuzatishlar, ekskursiyalar va reflektiv faoliyatlarni kiritish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologik ta'lim va tarbiyani takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. - Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2020.
3. Davletova, D., Xodjayeva, M. "Ekologik ta'limning psixologik-pedagogik asoslari". - Toshkent: Fan, 2021.
4. Mirziyoyeva, Z. "Ekologik madaniyat: nazariya va amaliyot". - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
5. Jalilov, J. "Boshlang'ich ta'lim metodikasi". - Toshkent: O'qituvchi, 2020.
6. Hasanboyeva, O. "Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar". - Toshkent, 2021.
7. G'afforova, T. "Ekologik ong va ekologik tarbiya masalalari". - Buxoro: Innovatsiya, 2020.
8. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Harvard University Press, 1978.

Doniyorova Shoxista,
Samarqand davlat pedagogik instituti o'qituvchisi

OLIJ TA'LIMDA XALQARO O'QUV DASTURLARIGA INTEGRATSIYALASHGAN KOMPENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TA'LIM JARAYONINI TASHKIL ETISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimini xalqaro o'quv dasturlari bilan integratsiyalash jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning o'рни va ahamiyati, talabalarning xalqaro ta'lim standartlarga mos bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlarni takomillashtirish masalalari, xalqaro dasturlar (Erasmus+, DAAD, Mevlana, Fulbright va boshqalar) misolida ta'lim jarayoniga ilg'or tajribalarni tatbiq etish mexanizmlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, xalqaro o'quv dasturi, integratsiya, xalqaro standart, ta'lim sifatini baholash, akademik mobillik.

Аннотация: В данной статье анализируется роль и значение компетентностного подхода в процессе интеграции системы высшего образования с международными образовательными программами. Освещаются вопросы совершенствования педагогических условий формирования у студентов знаний, навыков и умений, соответствующих международным стандартам. На примере международных программ (Erasmus+, DAAD, Mevlana, Fulbright и др.) представлены механизмы внедрения передового опыта в учебный процесс.

Ключевые слова: компетентностный подход, международная образовательная программа, интеграция, международный стандарт, оценка качества образования, академическая мобильность.

Abstract: The article examines the role and significance of the competency-based approach in the process of integrating the higher education system with international educational programs. It also explores issues related to improving the pedagogical conditions for the formation of students' knowledge, skills, and qualifications in accordance with international educational standards, as well as the mechanisms for implementing best practices into the educational process, using the example of international programs such as Erasmus+, DAAD, Mevlana, Fulbright, and others.

Keywords: competency-based approach, international educational program, integration, international standard, quality assessment in education, academic mobility.

Kirish. Globalizatsiya va raqobat muhitining kuchayishi zamonaviy ta'lim tizimidan mutlaqo yangi yondashuvni talab qilmoqda. O'zbekistonda ham Oliy ta'lim endilikda nafaqat bilim berish jarayoni, balki xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash markaziga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiyaviy yondashuv va xalqaro o'quv dasturlari bilan integratsiya O'zbekiston oliy ta'lim tizimining asosiy strategik yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan so'nggi yillarda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar – “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun (2020-yil) “2030-yilgacha mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi” hamda “Yoshlar akademik mobilligini rivojlantirish to'g'risida”gi qarorlar – oliy ta'limda xalqaro o'quv dasturlari asosida ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish uchun huquqiy va tashkiliy zamin yaratdi.

“Bugungi kunda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari xalqaro dasturlar – Erasmus+, DAAD, Mevlana, Fulbright va boshqa grantlar orqali dunyoning yetakchi universitetlari bilan hamkorlikni kengaytirmoqda” [1]. Bunda asosiy e'tibor ta'lim sifatini xalqaro standartlarga

moslashtirish, o'qituvchilar salohiyatini oshirish, talabalarning akademik mobilligini rivojlantirish hamda o'quv dasturlarining kompetensiyaga asoslangan modullar orqali integratsiyalashuviga qaratilmoqda.

Kompetensiyaviy yondashuv mohiyatan shaxsning bilimni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatiga tayanadi" [2]. Bunday yondashuvda o'quv jarayonining markazida talabalar turadi; ular nazariy bilimni amaliyot bilan uyg'unlashtirib, mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantiradilar. Shu boisdan xalqaro dasturlarni tatbiq etishda asosiy maqsad – talabalarda 21-asr kompetensiyalarini shakllantirishdan iboratdir.

O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, xalqaro dasturlarga integratsiyalashgan o'quv rejalarini joriy etish natijasida:

- o'quv rejaları modulli tizim asosida qayta tuzildi;
- fanlararo integratsiya kuchaydi;
- xorijiy ekspertlar ishtirokida baholash mezonlari ishlab chiqildi;
- talabalar va o'qituvchilar uchun qo'shma ilmiy loyihalarda qatnashish imkoniyatlari kengaydi.

Demak, oliy ta'limda xalqaro dasturlarni qo'llash orqali kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga tatbiq etish bugungi kunda strategik zaruratga aylangan. Bu jarayon nafaqat o'quv jarayonini modernizatsiya qiladi, balki xalqaro ta'lim maydonida O'zbekistonning raqobatbardoshligini oshiradi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tahliliy-metodik yondashuv-O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida xalqaro o'quv dasturlarining struktura, maqsad va kompetensiya modelini tahlil qilishda qo'llanildi.

2. Qiyosiy tahlil metodi – xalqaro o'quv dasturlari asosida o'qitilayotgan modullar bilan milliy dasturlarni solishtirish, farqli jihatlarini aniqlash uchun ishlatildi.

3. Empirik kuzatuv va intervyu – xalqaro dasturlarda ishtirok etgan talabalar, o'qituvchilar hamda loyiha koordinatorlari bilan suhbat asosida amaliy tajribalar o'rganildi.

4. Pedagogik tajriba metodi – ayrim oliy ta'lim muassasalarida xorijiy o'quv dasturlariga moslashtirilgan fan modullarini sinov tariqasida o'qitish orqali natijalar tahlil qilindi.

Tadqiqot ob'yekti sifatida O'zbekistonning yetakchi oliy ta'lim muassasalari tanlab olindi. Jumladan, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston davlat jaxon tillar universiteti, Jizzax davlat pedagogika universitetida xalqaro dasturlarga integratsiyalashgan o'quv rejalarining samaradorligi tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida xalqaro o'quv dasturlarini integratsiyalash jarayoni so'nggi yillarda jadallik bilan rivojlanmoqda. 2020–2025-yillar oralig'ida 60 dan ortiq oliy ta'lim muassasasi xorijiy universitetlar bilan qo'shma dasturlarni amalga oshira boshladi. Bu dasturlar talabalarga xalqaro diplom olish, xorijiy o'quv muhitida o'qish, va kompetensiyalarga asoslangan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkonini yaratmoqda.

1. O'quv dasturlarining modernizatsiyasi

Xalqaro o'quv dasturlarini integratsiyalash jarayonida o'quv rejaları modulli tizim asosida qayta ishlab chiqildi. Bu esa har bir fan uchun aniq kompetensiya natijalarini belgilash, baholash mezonlarini xalqaro standartlarga moslashtirish imkonini berdi. Masalan, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida Qo'shma ta'lim dasturlari fakultetida tahsil olayotgan Maktabgach ta'lim yo'nalishida Janubiy Koreyaning Sunchunxan Universiteti dasturi asosida ishlab chiqilgan o'quv modulida quyidagi o'zgarishlar amalga oshirildi:

- Har bir modul uchun "expected learning outcomes" (kutilgan o'quv natijalari) belgilandi;
- Talabalarning tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish va muloqot kompetensiyalarini baholash uchun rubrikalar joriy etildi;

- O'quv jarayonida aralash o'qitish (blended learning) modeli tatbiq qilindi.

Bu tajriba natijasida talabalarning fanga nisbatan qiziqishi, mustaqil ishlash ko'nikmalari va o'zini o'zi baholash madaniyati sezilarli darajada oshgan.

2. Pedagogik shart-sharoitlarning takomillashuvi

Xalqaro o'quv dasturlarini amaliyotga joriy etish natijasida ta'lim muhitida bir qator pedagogik shart-sharoitlar takomillashdi. Jumladan:

- O'qituvchilar uchun xalqaro treninglar, online professional development kurslari tashkil etildi;
- Talabalarning akademik mobillik dasturlari orqali xorijiy universitetlarda qisqa muddatli o'qish imkoniyatlari kengaydi;
- O'quv jarayonida raqamli texnologiyalar (Moodle, Google Classroom, Zoom) orqali masofaviy o'qitish va baholash tizimi takomillashtirildi;
- Ta'lim sifati monitoringi uchun xalqaro baholash mezonlari (CEFR, Bloom's Taxonomy) tatbiq qilina boshlandi.

Ushbu islohotlar natijasida oliy ta'lim tizimida o'qituvchi va talabalar o'rtasida interfaol hamkorlik, o'zaro fikr almashish va refleksiya madaniyati kuchaydi.

3. Kompetensiyaviy yondashuvning samaradorligi

“Kompetensiyaviy yondashuv asosida tuzilgan o'quv dasturlari ta'lim jarayonini bilimdan ko'nikmaga o'tish bosqichiga olib chiqdi” [3]. Tadqiqot natijalariga ko'ra:

- Talabalar o'z kasbiy faoliyatida amaliy yechim topish qobiliyatini kuchaytirdi;
- O'qituvchilarning 70% dan ortig'i kompetensiyaga asoslangan baholash mezonlarini o'z faoliyatida qo'llay boshladi;
- Oliy ta'lim muassasalarida loyiha asosidagi o'qitish, “case study”, “problem-based learning” metodlari keng joriy qilindi.

Shuningdek, xalqaro dasturlar asosida ta'lim olgan talabalarning mehnat bozorida moslashuvchanligi an'anaviy ta'lim olganlarga nisbatan yuqoriligi aniqlangan. Bu esa kompetensiyaviy yondashuvning real natijadorligini ko'rsatadi.

№	Oliy ta'lim muassasasi	Xalqaro hamkor tashkilotlar	Amalga oshirilgan xalqaro dasturlar	Asosiy yo'nalishlar	Kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish holati	Natijalar va istiqbollar
1.	Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti	University of Tsukuba (Yaponiya), Kazan Federal University (Rossiya)	“Joint Educational Program in Pedagogical Studies”, “International Education and Innovation”	Pedagogika, Psixologiya, Xorijiy tillar	Modul asosidagi o'qitish tizimi, natijaviy kompetensiyalarni baholash mezonlari joriy etilgan	2024-yildan 30% fanlar ingliz tilida o'qitilmoqda; talabalar xalqaro amaliyot dasturlarida ishtirok etmoqda
2.	Jizzax davlat pedagogika universiteti	Korea National University of Education, Ankara University (Turkiya)	“Teacher Education Reform Project”, “ICT in Pedagogy”	Boshlang'ich ta'lim, Axborot texnologiyalari	Raqamli ta'lim modullari va reflektiv kompetensiyalar asosida baholash tizimi joriy etilgan	2023-yildan xalqaro onlayn kurslar integratsiya qilingan; 20 dan ortiq o'qituvchi xorijda malaka oshirgan
3.	O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti	University of Westminster (Buyuk Britaniya), Hankuk University (Koreya)	“Joint Language and Translation Program”, “TESOL International Curriculum”	Filologiya, Lingvistika, Tarjima nazariyasi	Kompetensiyaviy yondashuv asosida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasi joriy etilgan	

1-jadval. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida xalqaro o'quv dasturlari integratsiyasi tahlili.

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari xalqaro ta'lim standartlariga moslashish yo'lida faol harakat qilmoqda. Ayniqsa:

-Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida xalqaro modul tizimi asosida kompetensiyaviy o'qitish amaliyotga joriy etilgan;

-Jizzax davlat pedagogika universiteti raqamli texnologiyalarni o'qituvchilik tayyorlov tizimiga integratsiya qilgan;

-O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti esa xalqaro til o'qitish metodikasini TESOL modeli asosida rivojlantirmoqda.

Bu tajribalar O'zbekistonning xalqaro o'quv dasturlarini joriy etishdagi pedagogik shart-sharoitlarni takomillashtirishga oid tizimli yondashuv mavjudligini ko'rsatadi. "Xalqaro o'quv dasturlarini integratsiyalash jarayonida o'quv rejalari modulli tizim asosida qayta tuzildi" [4]. Shu bilan birga, o'quv dasturlarini baholash, natijalarni xalqaro sertifikatlar bilan integratsiyalash, va o'qituvchilarning malakasini xalqaro darajada oshirish istiqbollari dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, O'zbekiston tajribasida xalqaro o'quv dasturlarini joriy etish nafaqat o'quv jarayonini modernizatsiya qiladi, balki ta'lim falsafasini o'zgartiradi. Endilikda o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonining fasilitatori, talabalar esa faol subyekt sifatida qaralmoqda.

Biroq, amaliyotda bir qator muammolar ham mavjud:

-ba'zi o'qituvchilarning kompetensiyaviy yondashuvga tayyorlik darajasi pastligi;

-o'quv adabiyotlari va metodik qo'llanmalar yetishmasligi;

-baholash mezonlarining barcha oliy ta'lim muassasalarida bir xil standartlashtirilmaganligi;

-chet tili va axborot texnologiyalari bo'yicha pedagoglarning tayyorgarligini kuchaytirish zarurati.

Shunga qaramay, O'zbekiston oliy ta'limi xalqaro o'quv dasturlarini integratsiyalash orqali qisqa muddatda sezilarli yutuqlarga erishdi. Ta'limning kompetensiyaga asoslangan modeli xalqaro miqyosda tan olinayotgan natijalarga olib kelmoqda.

Ushbu jarayonni yanada chuqurlashtirish uchun quyidagi yo'nalishlarda ish olib borish maqsadga muvofiq:

1. Xalqaro o'quv dasturlarini mahalliy kontekstga moslashtirish;

2. Kompetensiyaviy baholash tizimini raqamlashtirish;

3. Akademik mobillikni qo'llab-quvvatlovchi huquqiy va moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish;

4. O'qituvchilar uchun xalqaro sertifikatlashtirish dasturlarini kengaytirish.

Xulosa. O'zbekiston oliy ta'lim tizimini xalqaro o'quv dasturlari bilan integratsiyalashda kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish jarayoni zamonaviy ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xalqaro dasturlar (Erasmus+, DAAD, Fulbright, Mevlana va boshqalar) asosida o'qitish modeli o'quv jarayonini modallashtirish, amaliy ko'nikmalarga yo'naltirish va talaba markazli ta'lim tamoyillarini mustahkamlamoqda. "Talabalar va o'qituvchilar uchun qo'shma ilmiy loyihalarda qatnashish imkoniyatlari kengaydi" [5].

Kompetensiyaviy yondashuv nafaqat bilim berish jarayonini, balki o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik madaniyatini ham tubdan o'zgartirmoqda. Talaba endilikda o'z o'qishining faol subyekt, o'qituvchi esa unga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi fasilitator roliga namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston tajribasi xalqaro standartlarga moslashtirilgan o'quv dasturlari orqali quyidagi muvoffaqiyatli natijalarga erishganini ko'rsatadi:

- ta'lim sifatining xalqaro indikatorlari yaxshilandi;
- akademik mobillik ko'rsatkichlari 2–3 barobar oshdi;
- o'qituvchilarning xalqaro kompetensiyalari rivojlandi;
- o'quv jarayonida raqamli va interfaol metodlar keng joriy etildi;
- bitiruvchilarning mehnat bozoriga moslashuvchanligi ortdi.

Shunga qaramay, ayrim muammolar-metodik baza yetishmasligi, baholashning yagona standartlarining yo'qligi, xorijiy tillarni bilish darajasining notekisligi - bu yo'nalishda hali ham izchil islohotlar olib borishni talab qiladi.

Kelgusida quyidagi takliflar asosida ta'limni yanada takomillashtirish mumkin:

1. Xalqaro o'quv dasturlarini milliy ta'lim tizimi bilan uyg'unlashtiruvchi yagona kompetensiya modelini ishlab chiqish;
2. Xorijiy ekspertlar ishtirokida kompetensiyaviy baholash markazlarini tashkil etish;
3. Akademik mobillik dasturlariga qo'shimcha davlat grantlarini ajratish;
4. O'qituvchilar uchun xalqaro pedagogik malaka oshirish platformalarini kengaytirish;
5. Har bir oliy ta'lim muassasasida xalqaro dasturlar bilan ishlovchi "Innovatsion ta'lim laboratoriyasi"ni yo'lga qo'yish.

Natijada, O'zbekiston oliy ta'lim tizimining xalqaro ta'lim maydoniga integratsiyalashuvi, talabalarning kompetensiyalarini global standartlarga mos ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Bu esa mamlakatning intellektual salohiyatini mustahkamlash va raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha mo'ljallangan ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi Qarori, 2019-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. (2024). Oliy ta'lim tizimida xalqaro hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari. Toshkent.
3. Levine, E., & Patrick, S. (2019). What is Competency-Based Education? An Updated Definition. Vienna, VA: Aurora Institute.
4. Pluff, M. C., & Weiss, V. (2022). "Competency-Based Education: The Future of Higher Education." In New Models of Higher Education: Unbundled, Rebundled, Customized, and DIY (pp. 200-218). DOI 10.4018/978-1-6684-3809-1.ch010. ResearchGate
5. Holmes, A. G. D., Tuin, M. P., & Turner, S. L. (2021). "Competence and competency in higher education, simple terms yet with complex meanings: Theoretical and practical issues for university teachers and assessors implementing Competency-Based Education (CBE)." Educational Process: International Journal, 10(3), 39-52. ERIC
6. "Competency-based Education (CBE)." EDUCAUSE Library. Retrieved from <https://library.educause.edu/topics/teaching-and-learning/competency-based-education-cbe>. EDUCAUSE Library
7. "Competency-based Education: A landscape overview." FeedbackFruits Blog. Retrieved from <https://feedbackfruits.com/blog/competency-based-education-higher-education-a-landscape-overview>
8. OECD. (2021). The Future of Education and Skills: OECD Learning Compass 2030. Paris.
9. Fulbright Program. (2023). International Academic Mobility Reports. Washington D.C.
10. DAAD. (2022). Competence-Oriented Teaching and Learning in Higher Education. Berlin.

Atadjonova Dinora Ulug'bekovna,
Urganch davlat pedagogika instituti "Maktabgacha ta'lim"
kafedrasi dotsenti(PhD)

Yusupova Nurxon Abdulla qizi,
UrDPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim) mutaxassisligi
magistranti

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MULOQOTCHANLIKNI SHAKLLANTIRISHDA IJODIY O'YINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlik (kommunikativ) ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida ijodiy o'yinlarning ahamiyati va ularni qo'llash metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda ijodiy o'yinlar orqali bolalarning nutq faolligi, jamoada o'z fikrini erkin ifoda etish, hamkorlikda ishlash va emotsional barqarorlikni rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, tarbiyachilar uchun amaliy tavsiyalar berilgan bo'lib, ularning pedagogik faoliyatida ijodiy yondashuvni kuchaytirish orqali bolalarning muloqotchanlik darajasini oshirish usullari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, muloqotchanlik, ijodiy o'yinlar, kommunikativ ko'nikmalar, tarbiyachi metodikasi, bolalar psixologiyasi, nutq rivoji.

Аннотация. В данной статье раскрывается значение творческих игр и методика их применения в процессе формирования коммуникативных навыков у детей дошкольного возраста. В исследовании анализируются возможности развития речевой активности детей, умения свободно выражать свои мысли в коллективе, сотрудничать со сверстниками и укреплять эмоциональную устойчивость посредством творческих игр. Кроме того, даны практические рекомендации для воспитателей по усилению творческого подхода в педагогической деятельности и эффективному повышению уровня коммуникативности у детей.

Ключевые слова: дошкольное образование, коммуникативность, творческие игры, коммуникативные навыки, методика воспитателя, детская психология, развитие речи.

Annotation. This article highlights the significance of creative games and their methodological application in the process of developing communication (communicative) skills in preschool children. The study analyzes the possibilities of enhancing children's speech activity, the ability to express their thoughts freely in a group, cooperate with peers, and develop emotional stability through creative games. In addition, practical recommendations are provided for educators to strengthen their creative approach in pedagogical practice and to improve children's communication skills effectively.

Keywords: preschool education, communication skills, creative games, communicative competence, educator methodology, child psychology, speech development.

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishi, atrof-muhitni anglash jarayonida faol qatnashishi va ijtimoiy tajribani egallashi uchun nihoyatda muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bola o'z fikrini erkin ifoda eta olish, boshqalar bilan muloqotga kirishish, nutqiy faollikni rivojlantirish kabi ko'nikmalarni shakllantira boshlaydi. Muloqotchanlikning rivojlanishi esa nafaqat bolaning nutq madaniyatini, balki uning psixologik ijtimoiylashuvini, emotsional barqarorligini va jamoadagi o'rnini belgilab beradi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishda ijodiy o'yinlardan foydalanish samarali metodlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Chunki ijodiy o'yinlar bolaga o'z qiziqishlari, tasavvuri va ehtiyojlarini erkin ifoda etish imkonini beradi, bunda bola faol ishtirokchi sifatida nutqiy muloqotga kirishadi, o'z fikrini boshqalarga yetkazishni o'rganadi. Shuningdek, bunday o'yinlar jarayonida bolalar

o'zaro hamkorlik qiladi, rollarni taqsimlaydi, suhbat quradi va turli vaziyatlarni mustaqil hal etishga harakat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta'limning asosiy talabi — har tomonlama rivojlangan, fikrini aniq bayon eta oladigan, ijodkor, faol shaxsni tarbiyalashdan iborat. Shunday ekan, maktabgacha yoshdagi bolalar muloqotchanligini rivojlantirishda ijodiy o'yinlar metodikasini takomillashtirish, uni pedagogik jarayonga oqilona tatbiq etish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Ushbu ishda maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirish jarayonida ijodiy o'yinlarning roli, ularni tashkil etish usullari hamda pedagogik yondashuvlar ilmiy asosda yoritiladi va samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Muloqotchanlik - bolalarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishida muhim ko'nikma hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun muloqot faolligi ularning ijtimoiy muhit bilan samarali aloqada bo'lishini ta'minlaydi. Shu bois, pedagogik jarayonda ijodiy o'yinlar muloqotchanlikni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida qaraladi.

Ijodiy o'yinlar bolalarni faol nutqiy va ijtimoiy faoliyatga jalb qiladi, boshqalar bilan fikr almashish va guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Maktabgacha yosh - bu bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim davrlardan biridir. Aynan shu bosqichda bola atrofdagi odamlar bilan muloqot qilishni, o'z fikrini ifoda etishni, his - tuyg'ularini boshqarishni o'rganadi. Ijodiy o'yinlar esa bu jarayonning tabiiy va eng samarali shaklidir. Chunki o'yin jarayonida bola o'zini erkin his qiladi, nutqiy faoliyatga ongli va ixtiyoriy ravishda kirishadi.

Ijodiy o'yinlar orqali bola o'zining ichki dunyosini ifoda etadi, atrofdagi voqelikni qayta tiklaydi, turli rollarni bajaradi va shu orqali muloqotchanlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayon, bir tomondan, bolaning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy moslashuv jarayonini osonlashtiradi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu borada ko'plab olimlar tomonidan nazariy va amaliy izlanishlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalarda muloqot jarayoni ularning psixologik rivojlanishiga, ijtimoiy faolligiga va keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

A.Vygotskiy, L.Venger, D. Elkonin kabi rus psixologlarining tadqiqotlarida maktabgacha yosh davrida o'yin faoliyatining yetakchi o'rin tutishi, aynan ijodiy va rolli o'yinlar bolaning ijtimoiy tajribani egallashida asosiy vosita bo'lishi ta'kidlangan. Ularning fikriga ko'ra, bolalar o'yin jarayonida muloqotga kirishadi, rollar orqali o'zaro til topishishni o'rganadi va nutqiy faolligi ortadi. Ayniqsa, rolli o'yinlar bolaning nutq strukturasi egallashida, dialogik nutqini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

O'zbek pedagog olimlaridan A. M. Avloniy, T. Jalolov, S. Usmonova, M. Toshboltaeva singari tadqiqotchilar ta'lim-tarbiya jarayonida o'yin metodlaridan foydalanishning ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, ijodiy o'yinlar orqali bolalarda muloqot madaniyati, o'z fikrini aniq ifodalash, savol berish va javob qaytarish ko'nikmalari shakllanadi. Maktabgacha ta'lim amaliyotida "rol o'ynash o'yinlari", "dramatizatsiya o'yinlari", "qurish-yasash o'yinlari", "fantaziya o'yinlari" muloqotchanlikni rivojlantirishda eng samarali shakllardan biri sifatida ko'riladi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda esa (J. Piaget, E. Erikson, B. Sutton-Smith va boshqalar) ijodiy o'yinlarning kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni keng yoritilgan. Olimlarning yondashuviga ko'ra, bolalarning erkin o'yin faoliyati ularning emotsional nutqini, ijtimoiy moslashuvchanligini, hamkorlikda fikrlashini va til vositasida o'zini ifoda etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Metodik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, o'yinli metodlar orqali olib borilgan darslar bolalarda qiziqish uyg'otadi, nutqiy faollikni oshiradi hamda muloqotchanlikka undaydi. Shuningdek, tarbiyachi tomonidan to'g'ri tanlangan o'yin senariylari, rollar va muloqotga asoslangan topshiriqlar bolaning nutqiy rivojlanishida ijobiy natijalarga olib keladi. Turli adabiyotlarda ijodiy o'yinlarni tashkil etishda pedagogning rahbarlik roli, bolaning yosh xususiyatlari, motivatsiyasi va individual qobiliyatlarini hisobga olish zarurligi ham qayd etilgan.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijodiy o'yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishning eng samarali metodlaridan biri bo'lib, u bolaning nutqiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini kompleks qo'llab-quvvatlaydi. Ilmiy manbalarda ushbu jarayonning nazariy asoslari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, amaliyotda ijodiy o'yinlardan yanada samarali foydalanish metodikalarini takomillashtirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi: maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy o'yinlar orqali muloqotchanlikni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va amaliy sinovdan o'tkazish.

Tadqiqot vazifalari. Muloqotchanlik tushunchasi va uning rivojlanish xususiyatlarini aniqlash;

✓ ijodiy o'yinlar turlarini tasniflash va pedagogik jarayonda qo'llash imkoniyatlarini o'rganish;

✓ bolalarda muloqot ko'nikmalarini kuzatish va baholash metodikasini ishlab chiqish;

✓ sinov guruhida natijalarni tahlil qilib, metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologiya. Tadqiqotda 4–6 yoshdagi 30 bola ishtirok etdi. Bolalar ikki guruhga bo'linadi: tajriba guruhi (15 bola) va nazorat guruhi (15 bola). Tajriba guruhi bilan ijodiy o'yinlar metodikasi asosida ishlash rejalashtirildi:

1. Rolli o'yinlar – bolalar turli vaziyatlarda turli rollarni bajaradi, masalan, “Do'kon”, “Shifokor” o'yinlari.

2. Dramatik o'yinlar – qisqa sahnalar ijro etish orqali nutq va ifoda ko'nikmalari rivojlantiriladi.

3. Musiqali - ritmik o'yinlar – qo'shiq, raqs va ritmik harakatlar orqali bolalar nutq va ijtimoiy muloqotga jalb qilinadi.

4. Konstruktorli va tasviriy o'yinlar – guruhda ishlash, fikr almashish va o'zini ifoda etish imkonini beradi.

Muloqotchanlikni baholash mezonlari. Ijodiy o'yinlar orqali bolalarda muloqotchanlik darajasini aniqlash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

✓ nutq faolligi – bola o'z fikrini erkin ayta oladimi, suhbatda faol ishtirok etadimi.

✓ tinglash madaniyati – suhbatdoshni diqqat bilan tinglay oladimi.

✓ emotsional ifoda – nutq davomida mimika, intonatsiya, his-tuyg'ularni ifoda etadimi.

✓ hamkorlik ko'nikmasi – o'yin davomida boshqalar bilan kelishib, jamoaviy harakat qila oladimi.

Bu mezonlar orqali tarbiyachi bolaning muloqotchanlikdagi o'sishini kuzatib, zarur hollarda metodik yondashuvni o'zgartirishi mumkin.

Ijodiy o'yinlar nafaqat muloqotchanlikni, balki bolalarning nutq madaniyati va so'z boyligini oshiradi, ijtimoiy moslashuvni osonlashtiradi, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni shakllantiradi, emotsional intellektni rivojlantiradi, bolalarda o'z-o'zini baholash va ishonch hissini kuchaytiradi. Bu jihatlar bolaning keyingi maktab ta'limida muvaffaqiyatli bo'lishi uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar. Tajriba guruhi natijalari quyidagicha: nutq faoliyati: bolalar o'rtacha 15 marta muloqot qilgan, nazorat guruhi – 8 marta. O'z fikrini ifoda etish: tajriba guruhi 70% bolalari topshiriqni mustaqil bajargan, nazorat guruhi 40%. Guruhda ishlash: tajriba guruhi bolalari faol ishtirok etgan, murosaga kelish va birgalikda qaror qabul qilish ko'nikmalari oshgan.

Grafik tavsifi. Nutqiy murojaat soni haftalar davomida oshgan (1-hafta: 10, 2-hafta: 12, 3-hafta: 14, 4-hafta: 15).

Dramatik o'yinlarda eng yuqori rivojlanish kuzatilgan, keyin rolli o'yinlar va musiqa-ritmik o'yinlar.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki: ijodiy o'yinlar bolalarda muloqotchanlikni sezilarli darajada oshiradi.

Avvalgi tadqiqotlar bilan solishtirganda, masalan, Fairy-Tale Therapy va Communicative Games metodikalari ham nutq va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligi tasdiqlanadi.

Natijalarning pedagogik ahamiyati: tarbiyachilar ijodiy o'yinlarni dasturlashtirish orqali bolalarni ijtimoiy va nutqiy faoliyatga jalb qilishi mumkin.

Cheklovlar: tadqiqot davomiyligi qisqa (4 hafta), ishtirokchilar soni cheklangan, faqat bitta maktab.

Kelajak tadqiqotlari: uzoq muddatli kuzatuv, turli yosh guruhlari, boshqa madaniyatlar bilan solishtirish.

Xulosa. Ijodiy o'yinlardan foydalanish bolalarda muloqotchanlikni rivojlantirishning samarali usuli ekanligi isbotlandi.

Amaliy tavsiya: maktabgacha ta'lim muassasalarida haftasiga kamida 3 marta ijodiy o'yinlar sessiyalarini o'tkazish.

Metodik yangilik: pedagoglar uchun ijodiy o'yinlar asosida muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish tizimli yondashuvi ishlab chiqildi.

Ijodiy o'yinlar - bu maktabgacha ta'lim tizimida muloqotchanlikni shakllantirishning eng tabiiy va samarali vositasidir. O'yin jarayonida bola ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, nutqiy faolligi ortadi, o'zini erkin ifoda etadi. Tarbiyachi bu jarayonda yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi rolni bajarib, ijodiy muhit yaratishi zarur. Demak, ijodiy o'yinlardan maqsadli va metodik foydalanish bolalarning kommunikativ rivojlanishiga, shuningdek, ularning shaxsiy va ijtimoiy yetukligiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Methodology of developing communication skills in children through organizing communicative games. ijmrd, 2024.
2. The role of games in the development of speech in preschool children. Uzbek Scholar, 2023.
3. Using types of games to develop the creative potential of senior preschool children. Pedagogy Vestnik, 2022.
4. Fairy-tale therapy as a means of developing communication skills of preschool children. Physics Journal, 2024.
5. Dienhaieva, L., & Samoylyukevych, A. Formation of communication skills by organizing communicative games in large and preparatory groups. Zenodo, 2020

Kenjayeva Khurshida Pulatovna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti katta o'qituvchisi

PEDAGOGIK KOMMUNIKATSIYA MADANIYATI VA TALABALARDA IJTIMOIY-EMOTSIONAL KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada pedagogik kommunikatsiya madaniyatining mazmun-mohiyati va uning talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni (empatiya, o'zini anglash, mas'uliyatli qaror qabul qilish, hamkorlik) shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Kontseptual yondashuv sifatida o'qituvchi–talaba o'zaro munosabatlarining me'yoriy, axloqiy va madaniy qoidalari, muloqotning shaffofligi va inklyuzivligi, shuningdek, o'quv muhitida xavfsizlik va qo'llab-quvvatlash parametrlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot usuli sifatida adabiyotlar tahlili va amaliyotdan kelib chiqqan tavsiyalar asosida model taklif etiladi; unda faol eshitish, konstruktiv fikr-mulohaza, qiyin emotsiyalarni boshqarish va refleksiyaning uyg'unlashtirish mexanizmlari bayon etilgan. Natijalar pedagogik kommunikatsiya madaniyatini maqsadli rivojlantirish talabalarining agentligi, akademik motivatsiya va jamoaviy ish sifatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Amaliy tavsiyalar o'quv dasturlari, dars dizayni va o'qituvchilar malaka oshirish kurslariga integratsiya qilishni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: pedagogik kommunikatsiya madaniyati; ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar; o'qituvchi-talaba munosabati; empatiya; faol eshitish; refleksiya; ta'lim muhiti.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты культуры педагогической коммуникации и её значение в развитии социально-эмоциональных компетенций студентов. Анализируются факторы эффективного взаимодействия преподавателя и студента, такие как культура общения, уважение, активное слушание, эмоциональная устойчивость и рефлексия. Подчёркивается роль эмпатии и этических норм в педагогическом процессе. Автор предлагает практические рекомендации по формированию социально-эмоциональных компетенций у студентов и улучшению качества образовательной среды. Отмечается, что развитие культуры педагогической коммуникации способствует личностному росту студентов, командной работе и формированию позитивного учебного климата.

Ключевые слова: культура педагогической коммуникации; социально-эмоциональные компетенции; взаимодействие преподаватель-студент; эмпатия; активное слушание; рефлексия; образовательная среда.

Abstract. This article explores the theoretical and practical dimensions of pedagogical communication culture and its role in developing students' social-emotional competencies. It analyzes key factors of effective teacher–student interaction, including respect, empathy, active listening, emotional regulation, and reflection. The paper highlights the importance of ethical norms and interpersonal awareness in educational contexts. Practical strategies for fostering social-emotional competencies among students are proposed, emphasizing how communication culture enhances collaboration, academic motivation, and well-being. The findings suggest that cultivating a strong pedagogical communication culture contributes to students' personal growth, teamwork skills, and the creation of a supportive and inclusive learning environment.

Keywords: pedagogical communication culture; social-emotional competencies; teacher–student interaction; empathy; active listening; reflection; learning environment.

Kirish. So'nggi yillarda ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, hamkorlik va psixologik xavfsizlik tamoyillari dolzarb tus oldi. Mazkur jarayonda pedagogik kommunikatsiya madaniyati - ya'ni o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotning qadriyatlarini, me'yorlarini, etikasi, nutq strategiyalari hamda noverbal belgilaridan ongli va maqsadli

foydalanish - talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar (o'zini anglash, o'zini boshqarish, ijtimoiy ong, munosabat ko'nikmalari, mas'uliyatli qaror qabul qilish)ni shakllantirishning muhim omiliga aylanmoqda. Xalqaro adabiyotlarda SEL (Social and Emotional Learning) konsepsiyasi bilan bog'liq tadqiqotlar ko'paygan bo'lsa-da, mazkur kompetensiyalarni aynan pedagogik kommunikatsiya madaniyati orqali tizimli ravishda rivojlantirish masalasi, xususan, oliy ta'lim sharoitida, yetarlicha o'rganilmagan.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida kommunikatsiya ko'pincha axborot uzatish bilan cheklanib qoladi; talabalarning his-tuyg'ularini inobatga olgan holda muloqot tashkil etish, konstruktiv fikr-mulohaza berish, faol eshitish va refleksiya mexanizmlarini yo'lga qo'yish har doim ham izchil amalga oshmaydi. Raqamlashtirish, aralash (onlayn/oflayn) ta'lim va madaniy xilma-xillik sharoitida o'qituvchi-talaba-guruh o'rtasidagi muloqotning etik, empatik va inklyuziv me'yorlarini mustahkamlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu bo'limda pedagogik kommunikatsiya madaniyati (PKM) va talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar (IEK)ni rivojlantirishga doir ilmiy manbalar tematik yo'nalishlar bo'yicha sharhlanadi. Tahlil natijalari PKMning ta'lim sifatiga, psixologik xavfsizlik va hamkorlik iqlimiga, shuningdek IEKning shakllanishiga tizimli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Manbalarda PKM o'qituvchining qadriyatlarini, etik me'yorlari, nutq pragmatikasi, faol eshitish, fikr-mulohaza berish madaniyati va noverbal muloqot elementlarining uyg'unligi sifatida talqin etiladi. PKMning markaziy mexanizmlari - ishonchni mustahkamlash, rolda adolat va izchillik, muloqotning shaffofligi - talabaning ishtiroki va o'qishga daxldorlik tuyg'usini oshiradi. Tadqiqotlar o'qituvchi "immediacy" (yaqinlik, diqqat, qo'llab-quvvatlovchi signallar) va "clarity" (tushuntirish aniqligi) amaliyotlari orqali o'quv natijalari va ijtimoiy muhit yaxshilanishini qayd etadi.

Adabiyotlarda IEK ko'pincha besh komponent orqali izohlanadi: o'zini anglash, o'zini boshqarish, ijtimoiy xabardorlik, munosabatlarni boshqarish va mas'uliyatli qaror qabul qilish. Xalqaro ramkalarida (masalan, CASEL yondashuvi) IEK o'quvchi farovonligi, motivatsiya va jamoaviy o'rganish bilan bog'liq kompleks natijalarni qo'llab-quvvatlashi ta'kidlanadi. Shuningdek, emotsional intellekt, refleksiya va empatiyaning IEK bilan o'zaro ta'siri alohida o'rganilgan [1-4].

Tematik sharhlar PKMning IEKga bevosita (empatiyaga yo'naltirilgan kommunikatsiya, konstruktiv fikr-mulohaza) va bilvosita (psixologik xavfsizlik, o'qishga daxldorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash) kanallar orqali ta'sir qilishini ko'rsatadi. O'qituvchi nutqining inkluzivligi, savol berish strategiyalari, faol eshitish va "zo'ravonliksiz muloqot" tamoyillari talabalarda emotsiyalarni tartibga solish va konfliktni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini kuchaytiradi [5-8].

OTM sharoitida talabalar avtonomiyasi yuqori, mavzular murakkab va guruhlar ko'p madaniyatli bo'lishi mumkin. Adabiyotlar gibrid/raqamli ta'limda PKMning yangi ko'nikmalarini (onlayn muloqot etiketi, raqamli fikr-mulohaza, kamera/mikrofon orqali noverbal signallarni kompensatsiya qilish) talab etishini ko'rsatadi. Seminar, loyiha-asosli o'qitish va muammoga yo'naltirilgan yondashuvlar IEKni kuchaytiruvchi istiqbolli formatlar sifatida tilga olinadi.

Ko'p manbalarda quyidagi usullar samarali deb baholanadi:

- Faol eshitish va qayta ifodalash protokollari;
- Konstruktiv fikr-mulohaza (aniq mezonlar, vaqtda va shaxsiyatga emas, xatti-harakatga qaratilgan);
- Refleksiya topshiriqlari (o'zini baholash jurnallari, "exit-ticket" savollari);
- Emotsiyalarni boshqarish uchun mikro-intervensiyalar (nafas mashqlari, "pauza-savol-javob" texnikalari);

• Hamkorlik ko'nikmalarini qo'llab-quvvatlovchi rollar va rubrikalar (facilitator, kotib, time-keeper).

IEKni baholashda o'z-o'zini baholash shkalalari, tengdosh bahosi, o'qituvchi kuzatuv varaqalari, holatga yo'naltirilgan vazifalar hamda rubrikalar qo'llanadi. PKMni baholashda esa dars kuzatuv, nutq/yo'zma fikr-mulohaza namunalarini tahlil qilish va talabalar tajribasini o'lchovchi so'rovlar keng tarqalgan. Uzoq muddatli kuzatuv va aralashuv tajribalari dalillarni kuchaytirish uchun muhim deb qayd etiladi [9-13].

Mavjud adabiyotlar PKMni kuchaytirish IEKni rivojlantirishning samarali sharti ekanini ko'rsatadi. Eng istiqbolli yo'nalish - PKMning (empatiya, faol eshitish, konstruktiv fikr-mulohaza, inklyuziv til) dars dizayniga tizimli integratsiyasi va IEKni maqsadli diagnostika qilishdir [14-18]. Bu yondashuv psixologik xavfsiz va hamkorlikka asoslangan o'quv muhitini barqaror shakllantirishga xizmat qiladi.

Metod va metodologiya. Ushbu tadqiqotda pedagogik kommunikatsiya madaniyati va talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonini o'rganishga kompleks yondashuv qo'llanildi. Metodologik asos sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, emotsional intellekt nazariyasi (D. Goulman, P. Salovey, J. Mayer), ijtimoiy-kognitiv yondashuv (A. Bandura) hamda pedagogik muloqot madaniyati nazariyasi (A. Bodalev, V. Kan-Kalik, N. Kuzmina)dan foydalanildi.

Metodologik asos sifatida quyidagi tamoyillar belgilandi:

- Sistemali yondashuv - pedagogik kommunikatsiya madaniyati va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni o'zaro bog'liq, ko'p komponentli tizim sifatida ko'rib chiqish;

- Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv - har bir talabaning individual psixologik holatini, emotsional ehtiyojlarini va kommunikativ imkoniyatlarini hisobga olish;

- Faoliyatli yondashuv - o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi interaktiv muloqotni ta'lim faoliyatining markaziy mexanizmi sifatida tahlil qilish;

- Refleksiv yondashuv - o'zini anglash, o'zaro tahlil va kommunikativ tajribani qayta baholash jarayonlarini aniqlash.

Tadqiqotning empirik bosqichida quyidagi metodlardan foydalanildi:

So'rovnoma – talabalar va o'qituvchilarning kommunikativ madaniyati, emotsional sezgirliigi va ijtimoiy kompetensiyalar darajasini aniqlash uchun maxsus testlar asosida (Likert shkalasi).

Kuzatuv – o'quv jarayonida verbal va noverbal muloqot holatlari, talaba-o'qituvchi o'zaro aloqasi va emotsional javob reaksiyalarini tizimli qayd etish.

Suhbat (intervyu) – subyektlarning shaxsiy tajribasiga asoslangan emotsional refleksiya va empatik javobni aniqlash.

Eksperimental-pedagogik sinov – talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan kommunikativ mashg'ulotlar tizimini sinovdan o'tkazish.

Diagnostik testlar – J. Mayer va P. Saloveyning "Emotional Intelligence Test", M. Snyayderning "Kommunikativ kompetensiya" testlari, hamda moslashtirilgan "Pedagogik muloqot madaniyati darajasi" mezonlari asosida.

Olingan natijalar deskriptiv statistika (o'rtacha ko'rsatkichlar, dispersiya, foizli tahlil) va korrelyatsion tahlil yordamida qayta ishlanadi. Tadqiqot natijalarini ishonchliligini ta'minlash maqsadida triangulyatsiya – ya'ni turli metodlar (so'rov, kuzatuv, test) orqali olingan ma'lumotlarni solishtirish usuli qo'llaniladi.

Tanlangan metodologik yondashuvlar va metodlar pedagogik kommunikatsiya madaniyatini rivojlantirish orqali talabalarining ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini o'lchash, tahlil qilish va mustahkamlash imkonini beradi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida shaxsiy va kasbiy rivojlanishga xizmat qiluvchi kommunikativ-emotsional modelni ishlab chiqishga asos yaratadi.

Tadqiqotlar natijasi va muhokama. Tadqiqot davomida pedagogik kommunikatsiya madaniyatining (PKM) talabalarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar (IEK)ni rivojlantirishga ko'rsatgan ta'siri tizimli tahlil qilindi. Tadqiqotning empirik bosqichi uchta bosqichda amalga oshirildi: diagnostik, tajriba-sinov va yakuniy nazorat bosqichlari.

Diagnostik bosqich natijalari. Dastlabki bosqichda 240 nafar respondentning (60 nafar o'qituvchi, 180 nafar talaba) PKM darajasi va IEK ko'rsatkichlari aniqlanib, quyidagi natijalar kuzatildi:

- Talabalarining 27,8 %ida kommunikativ madaniyat darajasi past, 54,5 %ida o'rta, 17,7 %ida yuqori darajada qayd etildi.

- Ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar indeksi (5 balli tizim bo'yicha) o'rtacha $3,21 \pm 0,14$ bo'lib, empatiya komponenti 3,05, o'zini boshqarish 3,17, ijtimoiy ong 3,40 ni tashkil etdi.

- O'qituvchilarning 68 % i talabalarining muloqotdagi hissiy sezgirliigi yetarli emasligini, 74 % i esa o'zaro hurmatga asoslangan muloqot madaniyatini shakllantirish zarurligini ta'kidladi.

Mazkur bosqich natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarining muloqotda emotsional va ijtimoiy ong darajasi yetarli darajada shakllanmagan, bu esa PKMni rivojlantirish dasturi zarurligini tasdiqlaydi.

Tajriba-sinov ishlari 6 oylik davrda olib borilib, maxsus ishlab chiqilgan "Pedagogik kommunikatsiya madaniyati orqali ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish modeli" asosida amalga oshirildi. Dastur quyidagi komponentlarni o'z ichiga oldi:

- Kommunikativ treninglar (faol eshitish, fikrni konstruktiv ifodalash, empatik javob berish);

- Refleksiv mashg'ulotlar ("Men kimman?", "Men va guruhim" mavzularida o'zini tahlil qilish);

- Rol o'yinlari va ssenariyli mashqlar (konflikt holatlarida ijobiy muloqot usullarini ishlab chiqish);

- Fikr-mulohaza sessiyalari (o'qituvchi-talaba-guruh o'rtasidagi o'zaro tahlil va baholash);

- Raqamli kommunikatsiya etikasi (onlayn darslarda madaniy muloqot qoidalari).

Dasturda ishtirok etgan talabalarda sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

- Empatiya ko'rsatkichi 3,05 dan 4,10 gacha (+34,4 %),

- O'zini boshqarish ko'rsatkichi 3,17 dan 4,00 gacha (+26,2 %),

- Faol eshitish va refleksiya ko'nikmalari 2,98 dan 4,20 gacha (+40,9 %) oshdi.

Statistik tahlil (t-test) natijalariga ko'ra, $p < 0,05$ darajasida farq ishonchli deb topildi.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar (CASEL, OECD SEL Framework, D. Goleman) bilan taqqoslanganda, PKMni rivojlantirish IEKning barcha tarkibiy qismlariga kompleks ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Muhokama davomida quyidagi asosiy xulosalar shakllandi:

Kommunikativ madaniyat - emotsional barqarorlikni qo'llab-quvvatlovchi asosiy mexanizm. O'qituvchi va talaba o'rtasida o'zaro hurmat, ishonch va empatiya mavjud bo'lganda, o'quvchilarda xavfsiz psixologik muhit shakllanadi.

Faol eshitish va fikr-mulohaza berish ko'nikmalari - IEK rivojining yadro elementi. Talabalar o'rtasida konstruktiv aloqa, emotsional regulatsiya va hamkorlik samaradorligini oshiradi.

Refleksiya - shaxsiy o'sish va kommunikativ yetuklikning kaliti. Talabalarining o'z xatti-harakatini tahlil qilish, hissiy tajribasini anglash va tuzatish ko'nikmalari mustahkamlandi.

Pedagogik muhitning inklyuzivligi - ijtimoiy kompetensiyaning rivojlanish omili. Muloqotning inklyuziv qoidalari (hurmat, bag'rikenglik, empatiya) talabalarda ijtimoiy faollik va hamkorlikni kuchaytiradi.

Eksperimental guruhda umumiy IEK indeksi 3,21 dan 4,13 gacha oshgan bo'lsa, nazorat guruhida sezilarli o'zgarish kuzatilmadi (3,20 → 3,28). Bu PKMni rivojlantirishga yo'naltirilgan trening va refleksiv metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik kommunikatsiya madaniyatini maqsadli rivojlantirish talabalarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini shakllantirishda asosiy psixologik-pedagogik mexanizm hisoblanadi. Bu natijalar oliy ta'lim muassasalarida shaxsga yo'naltirilgan, empatik va etik muloqotga asoslangan yangi pedagogik strategiyalarni joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik kommunikatsiya madaniyati (PKM) talabalarida ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar (IEK)ni shakllantirish va rivojlantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. PKMning asosiy komponentlari - empatiya, faol eshitish, konstruktiv fikr-mulohaza, refleksiya va inklyuziv muloqot madaniyati - shaxsning emotsional barqarorligi, ijtimoiy ong va muloqot samaradorligini oshiradi.

Tajriba-sinov ishlari asosida aniqlanishicha:

- PKMga yo'naltirilgan trening va refleksiv mashg'ulotlar talabalarning IEK ko'rsatkichlarini 25–40 % ga oshirdi;

- Talabalar o'rtasida empatik muloqot, o'zini boshqarish, ijtimoiy mas'uliyat va jamoaviy hamkorlik darajasi sezilarli yaxshilandi;

- O'qituvchi–talaba o'zaro muloqotida ishonch va psixologik xavfsizlik muhitining kuchayishi ta'lim jarayonining sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot PKM va IEK o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni empirik tarzda isbotlab berdi: muloqot madaniyati yuqori bo'lgan guruhlarda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar yaxshiroq rivojlanadi, bu esa o'z navbatida akademik natijalar, motivatsiya va talabalarning farovonligini oshiradi.

Takliflar. Ta'lim jarayonida PKMni rivojlantirish tizimini joriy etish. O'qituvchilar uchun "Pedagogik kommunikatsiya madaniyati va emotsional intellekt" moduli asosida malaka oshirish dasturlarini yo'lga qo'yish.

Ijtimoiy-emotsional ta'lim (SEL) komponentlarini o'quv dasturlariga integratsiya qilish. Har bir fan (ayniqsa, pedagogika, psixologiya, tibbiyot, ijtimoiy fanlar) doirasida refleksiv mashg'ulotlar, empatik muloqot topshiriqlari va o'zini baholash jurnallarini qo'llash.

Kommunikativ treninglar va mentorlik dasturlarini kengaytirish. Talabalar o'rtasida hamkorlik, fikr-almashuv va hissiy qo'llab-quvvatlashni rag'batlantiruvchi kommunikativ laboratoriyalar tashkil etish.

Diagnostika va monitoring tizimini joriy etish. PKM va IEKni muntazam baholovchi rubrikalar, so'rovnomalar va kuzatuv varaqalari asosida o'z-o'zini baholash tizimini shakllantirish.

Raqamli kommunikatsiya etikasi bo'yicha qo'llanmalar ishlab chiqish. Onlayn ta'lim jarayonida madaniy, empatik va etik muloqotni ta'minlovchi yo'riqnomalar, dars senariylari va o'quv videolarini yaratish.

Tadqiqotlarni kengaytirish. Kelgusida turli yo'nalish va fanlar kesimida (tibbiyot, texnika, gumanitar) PKM va IEK o'rtasidagi farqlarni tahlil qilish, shuningdek, longitudinal tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Гойлман Д. Эмоциональный интеллект: Почему он может значить больше, чем IQ. - Москва: АСТ, 2019. - 512 с.

2. Сэловей П., Майер Дж. Эмоциональный интеллект и развитие личности. // *Journal of Personality and Social Psychology*. - 1990. - №58. - С. 35–45.

3. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. // *Annual Review of Psychology*. - 2001. - Vol. 52. - P. 1–26.

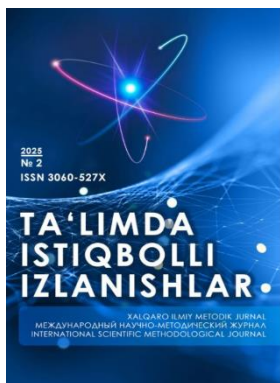
4. Bodalev A.A. Lichnost' i obshcheniye: psikhologicheskaya struktura i dinamika. - M.: Pedagogika, 1983. - 240 s.
5. Kan-Kalik V.A., Nikandrov N.D. Pedagogicheskoe obshchenie: opyt, problemy, perspektivy. - M.: Pedagogika, 1990. - 176 s.
6. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti prepodavatela i mastera proizvodstvennogo obucheniya. - Leningrad: Znaniye, 1990. - 182 s.
7. CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning). SEL Framework. - Chicago: CASEL, 2020. - [Online]. URL: <https://casel.org/>
8. OECD. Social and Emotional Skills: Well-being, Connectedness and Success. - Paris: OECD Publishing, 2021. - 220 p.
9. Habermas J. The Theory of Communicative Action. - Boston: Beacon Press, 1984. - Vol. 1. - 465 p.
10. Dewey J. Experience and Education. - New York: Macmillan, 1938. - 91 p.
11. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech. - M.: Labirint, 1999. - 352 s.
12. Rogers C. Freedom to Learn. - New York: Merrill, 1969. - 329 p.
13. Jalolov J., Xoliqov A. Pedagogik muloqot nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: TDPU, 2021. - 164 b.
14. Karimov U. Pedagogik kommunikatsiya va shaxslararo muloqot madaniyati. - Buxoro: BuxDPI nashriyoti, 2022. - 210 b.
15. Yuldasheva N. Ijtimoiy-emotsional o'rganishning zamonaviy yondashuvlari. // *Pedagogik ta'lim jurnali*. - 2024. - №2. - B. 45–52.
16. UNESCO. Emotional Learning for Inclusive Education. - Paris: UNESCO Publishing, 2020. - 108 p.
17. Shakirova N., Tursunova G. Oliy ta'limda kommunikativ madaniyat va talabalarning emotsional barqarorligi. // *Pedagogika va psixologiya ilmiy jurnali*. - Toshkent, 2023. - №3. - B. 87–95.
18. Halilov M. Ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022. - 176 b.

MUNDARIJA:

Esenbaev Djanibek Tairovich	Favqulodda vaziyatning ma'muriy - huquqiy rejimi tushunchasi	5
G'afforova Shaxnoza Fattoyevna	Talabalarining atom fizikasi fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish faoliyatini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirishning didaktik talablari va pedagogik sharoitlari	11
Maturazova Zulfiya Matiyazovna	Qoraqalpoq talaba yoshlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirishda madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'siri	16
Olimova Nodirabegim Ibroximjon qizi	Inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlashning pedagogik asoslari	22
Yo'ldoshev Sobitali Zohidjon o'g'li	Tibbiyot ta'lim muassasalari talabalariga valeologiya fanini o'qitishning didaktik imkoniyatlari	27
Samandarova Shaxnoza Mirjamilovna Abdiraxmonova Sevinch Sharofjon qizi Marqayeva Sabrina Bekmurot qizi	Dart dasturlash tilida ma'lumotlar tuzilmalari bilan ishlash ya'ni LISTS, SETS, MAPS, TUPLES tuzilmalari.	32
Kadirov Ilyosjon Ibragimovich	O'zbekistonda bosh prokurorning qonunchilik tashabbusi	38
Atayeva Maloxat Isakovna	Zamonaviy maktab o'qituvchisining kasbiy mobilligini rivojlantirish: nazariy va amaliy yondashuvlar	44
Fattoyeva Zarina Raxmatovna	Soha leksikasida qisqartmalarning ifodalanish xususiyatlari (ingliz va o'zbek tillari misolida)	48
Negmatova Zulayho Shermatovna	O'qish savodxonligi darslarida etnopedagogik manbalardan foydalanishda yangi ta'lim texnologiyalarining o'rni	52
Nematova Zebo Tursunboyevna	Klinik muolajalar haqidagi autentik videolar orqali tibbiyot talabalarida mantiqiy tafakkurni rivojlantirish	59
Siddiqova Gulnoza Sharaviddinovna	Musiqqa darslarida interfaol metodlar orqali o'quvchilarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirish	64
Rayimova Nigina Bobonazarovna	Muhandislik ta'limida ekologik madaniyatni shakllantirishda qonunchilikning o'rni	67
Shadmanov Mirzamaxmud Alisherovich	Urologiya fanini takomillashtirishda "SWOT" texnologiyasini qo'llash	71
Сулаймонова Дилора Абдурахмановна	Обогащение словарного запаса как основа успешного овладения русским языком как иностранным	76
Sadulloyeva Maxfuza Gaybulloyevna	Kasbiy-amaliy ko'nikmalarning o'ziga xos xususiyatlari	80
Aliyeva Nodira Mahkampo'latovna, Sodikova Nigora Irgashevna	Interaktiv usullar va ularning ta'lim tizimida qo'llashning samaradorligi	86

Juraeva Makhliyo Rashidovna	Methodological importance of developing students' communicative competence in english	90
Jumayeva Mehribon Abduvohitovna	Bo'lajak o'qituvchilarni kreativ yondashuv asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash	95
O.U.Yuldashov	Sun'iy intellektning ta'limda rivojlanish bosqichlari va konseptual mohiyati	100
Yakubjanova Muhayyo Qodirjanovna	Inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	106
Xamrayev Mirali Muxammadjonovich	Oliy ta'lim tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash mexanizmlari	110
Xudoynazarov Shokirjon Abdumalikovich	Konativ yondashuv asosida aeroport infratuzilmasining himoya darajasini ta'minlashga harbiy kadrlarni tayyorlash va amaliyotga yo'naltirish texnologiyalari	117
Rayimov To'liqjon G'aybullayevich	Mintaqaviy xavfsizlik tizimida O'zbekiston davlat chegaralarini himoya qilish strategiyasining istiqbollari	124
Egamova Shoxida Djalilovna	Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonidagi maishiy leksik birliklar	132
Raximov Mirzali Rabbimovich	Ilova konstruksiyalarining ilmiy tadqiqi haqiida ba'zi mulohazalar	138
Nazarova Sabrina Allaberdi qizi	Bolalar musiqa maktabida o'quvchilarning cholg'u chalish bo'yicha kreativ qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyalari va formativ baholash roli	143
Boymanov Jasur Isroil o'g'li	Axborot xavfsizligi texnologiyalarini fundamental o'qitishning tamoyillari va maqsadlari	147
Sobirova Lobar Raximovna	Yosh o'qituvchilar faoliyatida uchraydigan pedagogik va psixologik to'siqlar	150
Rajabov To'xtasin Ibodovich	Barkamol avlod bolalar maktablari o'quvchilarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish omillari	155
Turapova Ra'no Barat qizi	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida dialogik nutqni variativ yondashuv asosida rivojlantirish pedagogik muammo sifatida	160
Sharipova Sadaf Latipovna	Muzeylar - madaniy xotira, meros va identitet o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy ko'prik sifatida	165
Abulov To'liqin Mo'minovich	Aksiologik yondashuv asosida ilmiy-musiqiy me'rosini o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari	169
Zikirova Nodira Yo'ldoshevna	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy motivatsiyasini shakllantirishning nazariy asoslari	173
Samadova Sarvinoz Samad qizi	Turkistonda jadidchilik harakatining maorif va matbuot sohalarida amalga oshirgan islohotlari	180
Murodova Maqsuda Maxsudovna	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini rivojlantirish	185
Abdujabbarova Feruza Abdunazarovna	XI-XII asr turkiy manbalari leksikasining lingvomadaniy talqini va uning o'zbek tilidagi ko'rinishlari	189
Xo'jamberdiyeva Sarvinoz Keldiyarovna	STEAM Ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirishning samarali texnologiyalari	194
Nazarova Zarrina Allaberdiyevna	Oliy ta'limda imkoniyati cheklangan talabalarni ijtimoiylashtirishning nazariy- amaliy asoslari	200

Nazarova Zulayho Turobovna	Tarbiya fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalardan foydalanish	204
Jamolov Jasur Yunusboy o'g'li	Umumta'lim maktab o'quvchilarining darsdan tashqari yengil atletika to'garaklarda jismoniy tayyorgarliklarini oshirish yo'llari	208
Ашурова Мархабо Сайфуллоевна	Концепция национального воспитания в просветительских трудах бухарских джадидов	217
Shodmonov Furqat Abdimo'min o'g'li	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirishda interfaol o'qitish texnologiyalarining samaradorligi	221
Doniyorova Shoxista	Oliy ta'limda xalqaro o'quv dasturlariga integratsiyalashgan kompensiyaviy yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish	228
Atadjonova Dinora Ulug'bekovna, Yusupova Nurxon Abdulla qizi	Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishda ijodiy o'yinlardan foydalanish metodikasi	233
Kenjayeva Khurshida Pulatovna	Pedagogik kommunikatsiya madaniyati va talabalarda ijtimoiy emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish	237

**“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”
XALQARO ILMIY-METODIK JURNALI UCHUN
MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

✚ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;

✚ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;

✚ maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch

so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-fevral kuni № 622042-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

Ta'limda istiqbolli izlanishlar //xalqaro ilmiy-metodik jurnal.
Buxoro, 2025. № 11-son, 3-Qism. B.248